

РОСТИСЛАВ
САМБУК

НЕНАВИСТЬ

РОСТИСЛАВ
САМБУК

НЕНАВИСТЬ

Роман

Київ
«Радянський письменник»
1987

Известный украинский советский писатель в основу нового романа положил подлинные события, происходившие на Украине в годы гражданской войны и сразу после ее окончания. В произведении показана операция Киевской губчека по разоблачению и ликвидации последней крупной петлюровской организации — так называемой Козачьей рады Правобережной Украины. На его страницах наряду с вымышленными персонажами действуют герои с подлинными именами, что придает роману документальную достоверность. Книга посвящается 70-летию основания органов ВЧК-КГБ.

Рецензент *Е. П. Гуцало*

ВІД АВТОРА

Літо і осінь 1921 року видалися на Україні складними. Щойно закінчилася громадянська війна, червоною кіннота розгромила білополяків, й було укладено мирну угоду з Польщею. Радянська влада оголосила НЕП, замінила продрозверстку продподатком, вживала енергійних заходів до ліквідації розрухи й голоду, почалася відбудова зруйнованих заводів та фабрик. Але ворог ще не був остаточно знищений, по республіці, особливо на Правобережжі, поки що «гуляли» окремі банди, існували контрреволюційні організації та комітети. За кордоном не складали зброю петлюрівці: вони створили Центральний повстанський штаб, засиляли на Україну своїх агентів та емісарів, готувалися до вторгнення на територію Радянської республіки.

Наприкінці літа 1921 року внутрішня націоналістична контрреволюція утворила в Білій Церкві так звану Козачу раду Правобережної України, яка намагалася підпорядкувати собі все петлюрівське підпілля, рештки націоналістичних банд, встановила контакти з Центральним штабом, активно готувалася до збройного повстання проти Радянської влади. Але завдяки енергійним та рішучим діям чекістів націоналістичне підпілля було вчасно знешкоджене.

В основу роману покладено справжні факти, хоч документальним твір назвати не можна. Це — роман політичний, бо йдеться в ньому про нашу історію, про утвердження революційних ідей на Україні, про становлення молодой Радянської республіки.

1.

Вершники скакали мало не всю ніч, і коні притомилися: важко сапали, й піна стікала з їхніх боків. Перед світанком спустилися до річки, перетнули її вбрід. Вода ледь сягала коням животів, здіймаючи бризки, вони подолали стругу, видряпались крутим берегом на горбок, і тут люди побачили нарешті золотаву смужку над обрієм.

Передній притримав коня, зняв кашкета, витер рукавом чоло.

— Тепер уже близько, — сказав задоволено супутникові. — Слава богу, їхали швидко й без пригод.

— Дякуючи вам, добродію Степане, — відповів той. — Здається, ви тут кожну стежку знаєте.

— Погуляли... — зітхнув передній. — Ми в цих місцях добре погуляли торік. Із самим отаманом Хмарою.

— Але ж Хмара сидів у Холодному Яру...

— Точно,— зареготав Степан.— Проте доходили й сюди. Я сам водив хлопців до Тараші. Скучив за земляками, от і навідалися.— Він попестив гнідого жеребця по гарячій змиленій шиї.— Ото життя було!..

— Еге ж, побавились...— невизначено ствердив другий вершник, так, що й не зрозуміти, схвалює він Степанову гульню чи, навпаки, осуджує.

— Нічого, ми своє ще надолужимо,— мовив Степан безжурно.— Сьогодні вони, а ми завтра, ви ж самі казали, пане Богданов...

— Казав,— нетерпляче урвав його другий вершник. Роздратовано стиснув губи: його й так морхле обличчя стало схоже на печене яблуко.— Однак поспішаймо, добродію, бачите, розвидняється. А я б волів нікому не муляти очі.

— До хутора ще чотири версти, все одно будемо завидна. Та ви не хвилюйтеся, пане Богданов, на хуторі всі свої, а ми зараз навпростець, полями, потім байраком, ніхто й не побачить.

Степан пустив жеребця полем, той, скосивши на нього чорне луте око, пішов риссю, лишаючи на стерні глибокі сліди, а Богданов, поправивши приторочений позаду до сідла туго набехканий мішок, трохи відстав. Знав: якщо наскочать на засідку, найбільше ризикує передній, а береженого й бог береже.

Вони перетнули поле й спустилися до неглибокого степового вибалка. Степан озирнувся, побачив, як тримається в сідлі Богданов, і задоволено примружився. Справжнього вершника видно одразу, навіть з того, як ставить ногу в стремено; вони ж проскакали не один десяток верст від Білої Церкви, а Богданов сидить прямо, наче й не було виснажливої ночі. Гарна людина й зовсім своя...

Тільки чому — Богданов? Адже говорить українською мовою зовсім вільно, мабуть, псевдо чи трапились документи на це прізвиське, а такі документи дістати важко, особливо там, звідки прийшов цей чоловік з морхлим обличчям. Семенюк натякнув, що Богданов переходив кордон у Бессарабії, отже — йшов від Гулого-Гуленка чи навіть від самого головного отамана, то ж велика честь супроводжувати такого високого гостя і охороняти його.

Семенюк так і сказав: відповідаєш за цього чоловіка головою, а Олексій Матвійович слів на вітер не кидає. То дарма, що працює в райфілії простим заготівельником і називається Зарубою, настане час, вони дістануть сховані

по хуторах кулемети, й знову підніме голову отаман Семенюк, а хто в нього права рука? Він, Степан Василенко...

Степан жадібно втягнув ніздрями ранкове повітря, відчув гострий запах кінського поту. Цей запах завжди збуджував і хвилював його, і хлопець засміявся голосно й безжурно. Подумав: недовго лишилося їм отак ховатися по байраках, коли емісари самого головного отамана Петлюри прибули на Україну, а в тому, що Богданов не один, був переконаний. Та й сам Олексій Матвійович натянув: тепер уже скоро...

А як воно буде?

Степан уявляв усе зовсім просто: під рукою Семенюка збираються хвацькі хлопці, сідають на коней і починають гуляти по селах. Коні, самогон, дівчата... Але як на нього, найголовніше — коні!.. Що може бути краще за доброго коня? Такого, як зараз під ним: гнідий сильний жеребець з чорними очима не йде, а виграє, хоч і змилені боки; лютій кінь, з таким не пропадеш, винесе всюди.

Степан підбадьорив коня закаблуками й спрямував шхилом до ледь помітної стежки, що в'юнилася поміж бур'янами. Впритул до байраку тут приступало поле, засіяне конюшиною, наврогостець було ближче, та Степан узяв в обхід, пошкодував конюшину, ще подумав: який дивак сіє її зараз, люди про хліб думають, а трави й так вистачає, он скільки землі гуляє... Й не дивно, тільки недавно по селах почали кидати гвинтівки й братися до плугів, хоча справжній господар і тут лишається хазяїном: кинути зброю легко, спробуй знайти потім, краще заховати, а чого-чого — ховати навчилися...

Степан радісно посміхнувся, відчувши, як відтягує кишеню важкий наган. Та що наган! Вони з батьком заховали край села, за зруйнованим млином, станкача й десяток добре змашених гвинтівок, вистачить, аби за першим сигналом перебити незаможницьку босоту, бач, начальством стали, селом вільно швендяють, і навіть батько їм вклоняються.

Степан зримо уявив, як стоять тато перед ворітьми садиби й шапкують перед Мишком Неберою, а той Мишко носа свого поганого дере: аякже, голова сільради й банта червоного почепив, харпак клятий, всі пам'ятають, як за версту батькові дорогою поступався...

Степан люто хвисьнув жеребця шкіряним канчуком, той смикнувся і пішов чвалом, та хлопець уже оговтався і стримав його. Кінь заіржав голосно й невдоволено, і Степан вибачливо поплескав жеребця по тугій шиї.

Вони проминули поле конюшини й вискочили на вузьку нероз'їжджену дорогу, якою ще недавно люди возили снопи: де-не-де валялися загублені колоски, конячі бульбачки ще не встигли висохнути й розсипатися. Путівець вів до скіфського кургану й огинав його. Степан пустив жеребця в обхід, та Богданов зупинив хлопця:

— Чекай, я зараз...

Він звернув до могили, Степан хотів попередити, що видряпуватись туди небезпечно, вже розвиднилося, і вершника на кургані видно здалеку, потрапить комусь на око, а це їм зовсім ні до чого, надто самому Богданову. Та не встиг застерегти, плюнув спересердя і одразу заспокоївся: зрештою, нехай сам Богданов дбає про себе, а він завжди порятується, маючи такого коня і наган у кишені.

Богданов упіймав невдоволений Степанів погляд, та не зупинився. Він і сам знав, що легковажить, та все ж не міг утриматися. Кобила, важко форкаючи, винесла його на вершину кургану, і вершник натягнув повід, зачарований побаченим.

На сході небо жажтіло, червоне сяйво розливалось по ньому й нарешті краєчок сонця визирнув з-за обрію. Тонкий промінь вирвався звідти, розрізав хмарину, що притулилася над самісінькою землею, і Богданов угледів, як почали гаснути на небі зірки. Подумав: лише заради цього — мерехтливих згасаючих зірок і золотавого першого сонячного проміння — варто було повернутися сюди. Голова паморочилася від радості й гірких запахів степових трав, десь далеко внизу нетерпляче гарцював на гнідому жеребці Степан, Богданов знав, що слід уже рушати, але стояв і дивився, як повільно викочується на небо сонце, слухав урочисту тишу вранішнього степу й знав, що все це — його, тільки його, хоча сам він лише маленька часточка цього величного пахучого степу — людина з випадковим прізвиськом Богданов.

А він народився тут, Віктор Боковецький, син Івана Боковецького, і всі Боковецькі всли рід звідси, з цих степів, порізаних яругами, сіяли хліб, ходили в походи на турків та шляхту й спочивають вічним сном у степових могилах. І нема кращої землі на світі, ніж Україна!

Боковецький відчув це зараз кожною клітиною свого тіла, яке здалося враз невагомим, неначе він завис у просторі над степом. Може, так почувався і дикий скіф, його давній пращур, володар цього безмежжя. Певно, й скіф стояв на кургані із своїм бахматом, вдихав терпкий аромат полину, чув курликання журавлів і скрипіння важких возів.

Гай-гай, було ж це зовсім недавно, якихось дві тисячі років тому чи навіть менше, скіфський цар захований десь тут, у глибині кургану, насапаного людськими руками.

І чого тільки не можуть людські руки?

Від цієї думки Боковецькому стало щітко на душі, відчув, як зволожилися очі, та не засоромився, навпаки, подумав, що всі його клопоти — бої з більшовиками й важкий відступ до Польщі, тирловисько у Центральному штабі навколо Петлюри й генерал-хорунжого Тютюнника, перехід кордону, його власна місія, Степан, що нетерпеливиться зараз під курганом, і майбутня подорож у Київ — усе це пусте й дрібне в порівнянні з високою могилою над полинним степом, жактінням сонця, різким криком перепела й терпким запахом кінського поту. Відшумлять революції, вщухнуть людські пристрасті, та й через тисячі років орачі роститимуть у степу зерно, бо без нього нема життя на землі. І хтось із наступних Боковецьких так само стоятиме на гострому скіфському кургані й бачитиме такий же сонячний промінь...

Боковецький зіскочив з коня і простягнувся на траві, розкинувши руки. Хай горить усе, а мусить по-справжньому відчувати — може, востаннє — тепло і м'якість рідної землі. Заплющив очі — справді земля видалася теплою і м'якою, а над ним дзоркала вуздечкою втомлена кобила, брижила шкіру й нетерпляче стріпувала головою, наче нагадувала, що вони й так забарилися.

Боковецький зітхнув, знехотя підвівся, позорив очима над степом, ніби прощаючись, взяв повід і звів кобилу з могили повільно, розгрібаючи чобітьми густу ковилу...

Вони проїхали ще з версту. Обабіч путівця тепер лежали поля з іще не зvezеними снопами, відчувалася близькість людського житла. Степан притримав жеребця, Боковецький порівнявся з ним. Коні йшли голова в голову, певно, жеребець одразу забув про втому, тягнувся до кобили, торкаючись її губами, кумедно підтанцьовував, і Боковецький подумав: отак і чоловіки — натормляться, падають з ніг у мокрій від роботи сорочці, а з'явиться гарна молодиця — і куди й щезає втома...

Путівець повернув круто ліворуч і вивів до гайка — кілька дубів розкрилились над підліском. Степан звернув з дороги під дуби. Тут паслися корови й скакали кози, пухнастий кіт югнув у куші — отже, люди жили зовсім близько. І справді, одразу за деревами починалася глибока яруга, на дні якої серед садків стриміли солом'яні стріхи.

Степан зупинив коня, сторожко роззираючись довкруг.

Потім з'їхав трохи пологим схилом і зупинився знову. Витягнув шию, вглядаючись, нарешті заспокійливо зітхнув і подав знак Богданову спускатися.

На ближньому подвір'ї поралася бабуса в довгій спідниці й темній кофті. Угледівши вершників, почала розглядати їх з-під долоні, не стривожилася, не покликала нікого, тільки стояла посеред двору на спориші й вдивлялася пильно.

Степан під'їхав попід самісінький тин і, не злізаючи з коня, привітався:

— Добрий день, бабо Катре!

— Щось не впізнаю тебе, хлопче,— відповіла, не забираючи долоні від чола.

— Карпо вдома?

— Де ж має бути...

— То покличте.

Бабуса почимчикувала невитолоченим споришем до хати, а Степан махнув Богданову, щоб під'їжджав. Спішився, відчинив ворота й завів жеребця на подвір'я. Прив'язав свого коня й сіру кобилу Богданова, підморгнув йому:

— Як вам тут подобається? Хитрий хутір, скажу вам, десять разів навколо їздитимеш і не побачиш. Денікінці сусіднє село спалили, а Валки обійшли, не помітили...

Богданов не відповів, побачив, що з хати вийшов чоловік у спідній сорочці, певно солдатській, бо була без гудзиків і зав'язки теліпалися на грудях. Зупинився на ганку, розглядаючи прибульців, а з-за його плеча визирала бабуса і щось нашіптувала на вухо.

Степан ступив назустріч чоловікові.

— Здоров будь, Карпе,— привітався.

— А-а, це ти, Стьопо,— полегшено зітхнув господар.— А я гадаю, кого чорти принесли...

— Не зрадів?

— На всіх тепер не нарадієшся.

— Маємо діло. Вітання тобі від Семенюка.

— Від кого?

— Заклало вуха, чи що? Від самого отамана.

— Семенюка, кажеш? Щось не пригадую.

— Прийдемо на хутір з хлопцями, швидко згадаєш!

— А-а, то це ти он про кого!.. Ну, забув я, а ти нагадав. Хай приїжджають пан отаман, завжди раді...

Либонь, Степан зрозумів, що одержав свою першу маленьку перемогу, бо мовив категорично:

— Постав коней у хлів і нагодуй. Бачиш, притомилися.

— Та бачу...— Карпо нехотя спустився з ганку, повів коней через двір, кинувши бабці: — Зготуйте, мамо, сніданок.

Але бабуса навіть не ворухнулася. Дивилася на прибульців вороже — мовчала, стиснувши губи, й лихі вогники спалахували в живих, зовсім не старечих очах.

Богданов запитально поглянув на Степана: зустріч не вельми привітна, хоч Семенюк запевняв у Білій Церкві, що буде навпаки. Але Степан анітрохи не знітився — стояв посеред двору на спориші, розставивши ноги в міцних ялових чоботях, і посміхався весело, наче й не помічав бабусиної неприязні. Мовив голосно й нахабно:

— Чули, бабо Катре? Насмажте нам яєчні, та з картоплею на салі, а може, ще й огірки та помідори знайдуться...

— А до них ще й чарку? — глузливо запитала стара.

— Не відмовимося.

— Крамницю у Валках ще не відкрили.

— Так ми й без казьонки обійдемося. Самогон у вас, бабо, завжди всім смакував.

— Було, та загуло...

— Ну, бабо, ми ж сподівалися!.. Пан отаман навіть дарунок передали...

Стара нахилила голову, наче недочула, та відразу махнула рукою — скрушно й безнадійно.

— Скажеш таке — дарунок... Я вашого отамана пам'ятаю: все до себе, до себе...

— Так він же тепер у Білій Церкві працює,— охоче пояснив Степан.— У райфілії. І в зв'язку з непом, бабусю, торгувати змушений.. Заготівельником зараз наш отаман,— реготнув, тішачись із незвичної для всіх ситуації.— І прізвище в нього — Заруба. Уявляєте собі, краватку начепив і в парусиновій куртці ходить. Ще б оті скельця — пенсне, і справжнісінький єврей.

— Невже? — удала, що не повірила, баба Катря. Але згадка про толстовку й пенсне, певно, остаточно переконала її. Махнула рукою, лихі вогники пригасили в очах.— Мо', десь знайду вам пляшчину... А де ж той дарунок?

— От розсідлаємо коней...

— То розсідлуйте, чого стовбичите тут, наче в гостях?..

— А я вже розсідлав.— Карпо вийшов з клуні, несучи мішок Богданова.

Бабця жадібно втупилася в нього. Богданов перехопив той погляд, дістав квітчасту хустку. Вона не дуже пасувала літній жінці, та все ж Катря накинула її, навіть повела плечем, зовсім як молодичка, й Богданов подумав: либонь,

вона не така стара, як видалося спочатку, польські пані в такому віці ще фарбують нігті й губи.

Хустка, очевидно, сподобалась бабці, бо подріботіла до погребів і винесла повну миску свіжих помідорів та огірків, поставила на стіл під крилатою грушею й заходилася розпалювати літню плиту.

— Може, до хати? — запропонував Степан, роззираючись довкола. — Чужих на хуторі нема?

Карпо безжурно махнув рукою:

— Хто до нас тепер їздить? Раніше чонівці хліб підмітали, а нині, значить, продподаток і не мають права...

— Роман тут?

— Снопи з Юрком возять.

— А Федько Ченчик?

— Куди ж дінеться?

— Він не продасть?

— Так тріпло ж він. Хай балакає, тепер усі язиками чешуть, ну й що?

— Може, й ти за червоних?

Карпо поправив сорочку, що висмикнулася із справних сукошних галіфе. Відповів непевно:

— Ну, хай сьогодні за червоних...

— Це ж чому? — вибухнув Степан.

— А хай... Тепер так, а завтра побачимо...

— Ти мені голови не мороч!

Карпо спідлоба зміряв сторожким поглядом Богданова, видно, зрозумів, що передав куті меду, й позадкував:

— Аби ніхто не заважав хліб сіяти... Ми більшовиків на хутір не пускаємо.

— А сам кажеш: Федько за них руку тягне.

— Та хай тягне, Федька не знаєш? Тепер за них, завтра за нас.

Либонь, розмова не припала йому до смаку, бо заклопотався біля плити, поставив на стіл пательню з яечнею.

Незабаром на столі з'явилась літрова пляшка самогону, і Богданов жадібно вдихнув смачний запах підсмажених на салі яєць. Коли стара принесла глибоку миску паруючої картоплі, Карпо розлив самогон, коротко кинувши «будьмо», перекилив свою чарку одним духом, видно, не цурався оковитої, бо, помахавши долонею перед роззявленим ротом, голосно видихнув повітря і мовив із насолодою:

— Пішла, як брехня по селу.

Богданов не без гидливості понюхав смердючу рідину, хотів відставити, та подумав, що образить господарів (а це аж ніяк не входило в його плани, бо нині цілком

залежав від Карпа), і, пересиливши себе, вихилив до дна. Задихнувся (самогон справді був міцний), закусив соковитим помідором і з подивом відчув приємне тепло в шлунку й навіть якесь просвітлення в голові. Тепер і лобатий Карпо видався симпатичним — он як жує апетитно і зиркає доброзичливо, мабуть, непогана людина, а про червоних — то він зумисне, бо хіба може прихилитися до більшовиків колишній вояк Семенюкового загону?

Вони випили ще по чарці, й тільки тоді Степан приступив до діла. Обтер тильним боком долоні масні губи й мовив категорично, наче все у них давно вирішено й не підлягає обговоренню:

— Оце, Карпе, відвезеш добродія Богданова до Кагарлика.

Карпо втупився в нього, як у заморське диво. Покліпав очима, не знаючи, що відповісти, нарешті надумався й похитав головою:

— Ні, не можу.

— Це ж чому? — погрозово підвищив голос Степан.

— Кінь шкутильгає, бачиш, сам удома сиджу, коли люди хліб з поля везять.

— Кажеш, кінь? — недовірливо перепитав Степан.

Карпо швидко перехрестився.

— От тобі хрест,— запевнив,— піди глянь, збив ногу кінь, а на волах такого шановного пана...

— На волах не годиться,— згодився Степан. Він ще не втратив надії переконати Карпа, бо додав: — А ми б заплатили...

— Керенками? — іронічно посміхнувся Карпо.

— Та ні, совзнаками.

— Мені що керенки, що совзнаки — толку з них. Папір...

— Золотого червонця хочеш?

— Не відмовився б... Але ж чутки ходять, срібні карбованці більшовики випускатимуть...

— А ти й вуха розвісив!

— Хай,— легко погодився Карпо.— Хай я розвісив, а вони хай випускають. Однак я тобі скажу, за срібні карбованці я хліб до кооперації повезу.

— Червоних годувати?

— А хай... Мені ж цяхи потрібні й дошки. Ти продаси?

— Скинемо більшовиків, усе буде.

— Та хай,— не заперечив Карпо.— Мені аби мануфактуру в крамницю завезли й гасу хоч трохи. Бо остобісіло лоївкою очі сліпити.

— Буде вам гас, будуть і цвяхи,— втрутився Богданов.— Тільки трохи почекаати треба. Ось перетнемо кордон, генерал-хорунжий Тютюнник точно обіцяє, і народ тут підніметься. Звільнимо Україну — все буде.

— Хай! — махнув рукою байдуже Карпо.— Хай приходить генерал-хорунжий, хіба ми перечимо? — А сам гостро зиркнув на гостя, подумавши: де ще твій Тютюнник і коли прийде, а в мене цього року он як вродило, одної пшениці зібрав... Якщо навіть повністю з владою розрахуватися, скільки лишиться! От тобі, пане, велику дулю разом з генералом-хорунжим...

— То як же бути? — запитав Степан.— Бо панові у Кагарлик конче потрібно.

— А ти із Заглагою погони.

Степан згадав братів Заглад — старший Роман, як мамула, неповороткий, а кулаки мов пудові гирі, може, й беручий до роботи, та, здається, вайло; Юрко — на півголови нижчий, мовчазний, та очі гострі й пронизливі. Ні, з такими не домовишся.

— Куркулі вони, Заглади,— зітхнув.

— Кожен хоче добре жити,— гмукнув Карпо.

Не скаже ж він цьому прийшлому Степанові, що в нього за ставом у затишному місці пасуться двоє коней, ситих і сильних... Якого дідька гнати їх аж до Кагарлика? До того ж невідомо, хто такий цей Богданов, може, на нього чекісти полюють, ще перестрінуть, схоплять, от і вскочиш у халепу... Недарма ж голова сільради Халаїм погрожував: погуляли з отаманами, Радянська влада вас амністувала й простила, то ж шануйтеся, бо хто за старе візьметься — не буде пощади!

Степан трохи подумав і запропонував:

— А ти кобилу запряжи. За день відпочине, а увечері в дорогу. На ранок до Кагарлика й дістанешся. Там вірна людина чекає, то вже пана Богданова у Ржищів одвезе.

— А потім що з кобилою?

— Колись я за нею заскочу,— не дуже певно мовив Степан.

Карпо вловив ту непевність у Степановій відповіді й мовив розважливо:

— Гаразд... Хай одвезу, а ти вже колись потім кобилу забереш.— Та сам подумав: чорта з два віддасть її назад, сильна й добра конячина, вона йому згодиться, а то й продати можна. Якщо ж Степан повернеться за нею, завжди викрутиться. Мовляв, цигани вкрали, он їх скільки розвелось, життя нема, й куди товариші з сільради дивляться?

Після сніданку гості полягали спати, а Карпо зазирнув до сусідів — руки вже не лежали до роботи. Застав лише Юрка Загладу й зітхнув скрушно: з Юрком не погimoniш, як з Романом, або ще краще з Клавкою. Ото трапилася жінка Ромкові — і роботяща, й говірка, хоч лихі язика плешуть — не дуже вродлива, та мудрі люди не дарма кажуть, що з лиця воду не пити. Он Ганна Мажара, красуня з красунь, ну й що? Ледь з матір'ю перебиваються, скапаніли б зовсім, якби сусіди не помагали.

Юрко саме готував тік для молотьби, скидав з візка глину і утрамбовував на вищерблених місцях. Снопи лежали в клуні горою, та ще й у дворі під навісом. Карпо зітхнув: ніколи не вженешся за цими Загладами, у нього ще половина врожаю в полі, а тут чорти принесли Богданова. Поки обернешся в Кагарлик і назад — доба, а то й більше собаці під хвіст. Єдина втіха — сіра кобила. Втім, ще й совзнаків не завадило б зажадати, то пусте, що їх жменями рахуєш, усе ж таки гроші, колись згодяться...

Висмикнув кілька колосків із снопа, виважив на зашерхлій долоні: і врожай у Заглад, мабуть, більший. Поки він та Юрко з отаманами шастали, Роман кращу землю відрізав, обвів навколо пальця комнезамівців: он дві десятини в уловині, там і спека не страшна, не те що в нього на белебні, та й чорнозем у Ромка — наче масло.

Стало шкода самого себе, але згадав про вгодовану сіру кобилу, й настрій трохи поліпшився. «Хай,— подумав,— хай у них пшеничка, а в мене конячка. Це ще треба поррахувати, скільки пудів за кобилку можна взяти...»

Утішившись тим, що він лиш за одну ніч випередить Заглад, Карпо зовсім заспокоївся і, скрутивши цигарку, відійшов на край току, аби, боронь боже, іскра не потрапила на снопи.

Юрко дивився, як сусід викрешує вогонь, зиркав спідлоба, не припиняючи роботи. Нарешті запитав коротко:

— Хто такі?

Карпо смачно затягнувся міцним махорковим димом і значущо пояснив:

— Від самого отамана Семенюка! Певно, велике цабе, бо Стьопко супроводжує.

— До нас?

— Ні, далі їдуть.

Юрко лише кивнув, а Карпо зітхнув скрушно. Тут би погimoniти, посперечатися, він би точно довів, що прибулець — велике цабе й поспішає не кудись, а саме до Києва, та що зробиш — хай... Хай цей куций Заглада

відмовчується, от він повернеться з Кагарлика, тоді всі прийдуть до його хати. Весь хутір — хоча який там хутір, тьху, чотири садиби, десятеро людей, та все ж кумпанія. А хто цього літа далі Вільхового їздив? Юрко, правда, до Тараші збирався, але так і не вирушив. Тепер до осені чекай, бо хліб молотити треба, віяти, потім гречка піде, тоді сіно звести — ціла круговерть...

— Ромко з Клавкою де? — запитав у Юрка.

Хлопець зиркнув на нього з подивом: де можуть бути Ромко з Клавою, як не в полі? А завтра молотитимуть, слава богу, добре вродило, поки обмолотиш — пупа надірвеш.

Згадавши про врожай, Юрко аж посміхнувся радісно — до роботи звук змалечку. Батько загинув на війні ще в шістнадцятому, коли йому виповнилось тринадцять років, от і довелося разом з Ромком підіймати господарство. Потім, після смерті матері, посварився з братом і подався до отамана Семенюка. Разом з ним був у Олександрійській повстанській армії аж до останніх днів, коли будьоннівці оточили їх під Верблюжками, та вислизнув з оточення, дістався до своїх Валок. А тут саме Радянська влада оголосила амністію, тож уже майже рік гне спину разом з Романом на їхніх чотирьох десятинах. Здається, зовсім забув про отаманські нальоти, втягнувся в селянську працю, а ось прийшов хитрун Карпо, розповів про Степана та якогось чоловіка від самого головного отамана — й стріпнулося серце, згадалися вольниця, запах кінського поту й пороху... Запитав, втупившись у Карпа:

— Ну й що той цабе каже?

Гижа аж просяяв на обличчі, та одразу й зів'яв, бо згадалося, що той Богданов, власне, так нічого й не сказав — випив дві чарки і поліз на сінник спати. Ну чого б не побалакати, не розповісти, що робиться в світі, адже, наскільки Карпо зрозумів, їде не з Білої Церкви, навіть не з Одеси, а звідти!..

Але ж не міг він, Карпо Гижа, зізнатися перед цим шмаркачем, що його не вшанували розмовою.

— Те цабе від головного, — мовив, майже точно знаючи, що не бреше, — від Петлюри тобто... Сам розумієш, даремно такі люди не їздять. Надто ж коли до мене. Тобі, правда, це не пойнять, але хай... — Знай наших, подумав, не у всякого така голова, як у нього, Карпа Гижі. — Ти ж розміркуй, коли навіть Стьопко супроводжує і коли людина аж до Києва пхається, отже, скоро знову гуляти підемо. Геть більшовицьку комунію і хай живе наша воля!

— Нащо воно тобі? — запитав раптом Юрко.

— Що? — не зрозумів Карпо.

— Та ж воля ота?

— Як нащо? Воля всім потрібна, і тобі, й мені.

— Головою сільради хочеш стати замість Халаїма?

Гижа подумав, що таки й не відмовився б: як-не-як люди, зустрівши, кланялися б, догоджали б, може, й пляшкою, — однак заперечливо похитав головою.

— Я ж кажу, — повторив, — тобі цього не пойнять. Хоч і гуляв ти в Олександрійському загоні, та мало чого навчився. Воля — це коли сам Симон Петлюра знову сяде в Києві, а в Таращі наш отаман Семенюк Олексій Матвійович.

— А у Вільховому ти?

— Ну хай я...

— Так ти ж неписьменний, — посміхнувся Юрко. — Підпис поставити не зможеш.

Карпо похлинувся димом.

— А я навчуся, — знайшовся нарешті. — Ти вмієш, то гадаєш, я гірший?

— Поки навчишся, помреш.

— Он же на грошах читаю... — Все ж Карпо, видно, засумнівався в своїх здібностях і запитав широ й знічено: — Скажи мені, Юрку, невже це так важко?

— Хочеш, навчу?

— Хочу! — вихопилося в Карпа, та вроджена обережність узяла гору: — Хай... згодом...

— А ти гадав — одразу?

— Діти вчать, а я що, дурний?

— Хліб обмолотимо — навчу. Восени.

— Я тобі нагадаю. А тепер хотів би знати, чи не бачив ти часом зранку десь тут того базікала Федька, не крутився він на хуторі?

— Боїтеся?

— Нині всіх стерегтися треба.

— Федько в нас косарку позичив, за яром пшеницю косить. І Ольга там із малим.

— За яром — це добре, — схвалив Карпо, наче справді господарські справи Федора Ченчика цікавили його. Швиденько прикинув: Федорове поле за яром — це чотири версти, коней гнати сюди й назад по спесі не вигідно, отож Ченчики обідатимуть у полі й дотемна не повернуться у Валки. Виходить, слід виїжджати десь перед вечором.

— А Ганна з матір'ю? — поцікавився. — Ти Ганці скажи, аби язика за зубами тримала.

— Не знаєш її?
— Та знаю. Де вона?
— Учора Роман їм скосив, то снопи в'яжуть.
— Аби дощу не було, — зиркнув Карпо на небо. — Поки бог милував.

— А де ж твої гості? — спитав раптом Юрко.
— Сплять. На сіннику.
— А цабе отой як? Доступний?
— Чого хочеш?
— Побалакати б...
— Тобі, побалакати?! — не повірив своїм вухам Карпо.
— Що ж, я німий, чи як?
— Та не німий, але ж...
— Із тобою та з Романом про що маю говорити?
— Як про що? Про життя. І вообщє — про врожай, про худобу.

— Пшениця і без наших розмов росте.

Карпо подумав і заперечив:

— Зерно просто так в землю не кидають, людська хитрість і тут потрібна. То люди знають, коли і як кинути, інакше дулю збереш. Про це й балакають.

— Усе це Романові відомо, — відрубав Юрко, — з ним і розмовляй. А мені інше потрібно.

— Що ж? — підвів брови Карпо.

— Не твого розуму справа.

— Тобто мені цього не пойнять?..

— Еге ж.

Карпо зареготав щиро й невимушено. Навіть поплескав себе долонями по боках, що мало означати особливу зневагу до співбесідника. Нарешті заспокоївся й мовив:

— Отакої! Недарма кажуть, від книжок голова обертом іде, оце як у тебе. У тих книжках — тьху, одна зараза, плюнути й розтерти, а тут!.. — постукав себе кулаком по чолу. — Тут усе життя наше, без книжок і літер, і хто ж може мене обдурити? — Згадав, як хитро він розміркував із сірою кобилою, й додав пихато: — Та тут і на панів, і на отаманів вистачить!

Юрко зиркав на Карпа з цікавістю, зиркав і стукав тромбачкою по сухій зцементованій долівці. Нарешті при-тулив тромбачку до снопів і заявив рішуче:

— Досить, набалакались. — І, обминувши Карпа, мов дерево, пішов з току.

Гижа постояв ще трохи, чомусь почувуючи себе людиною, котру щойно обікрали. Ображено стулив губи,

хотів кинути щось ущипливе вслід Юркові, та лише сплюнув злостиво.

— Хай,— мовив уже заспокоєно.— Хай... Воно ще молоде, не обпікалося...— І почимчикував до крайньої садиби за розлогою шовковицею, аби переконатися, чи не повернувся часом з поля Федько Ченчик...

Богданов прокинувся, відчувши крізь сон, що на нього хтось дивиться. Не поворухнувшись, ледь-ледь розплющив очі й справді побачив парубка, що втупився в нього поглядом. Непомітно потягнувся до кишені за наганом, намацав зігріте тілом залізо руків'я, хотів уже різким рухом вихопити зброю, та щось зупинило його, і Богданов наступної миті усвідомив, що саме: в погляді не було ненависті чи ворожості — лише тривога й запитання.

Богданов зовсім заспокоївся і мовив стиха, не розплющуючи повік:

— Хто ти?

— З цього хутора. Юрко Заглада.

Богданов випустив руків'я пістолета й сів, зручно спершись спиною на утрамбоване сіно. Про Заглад йому розповідав уночі Степан, їх міг не остерігатися.

— Чого тобі треба? — запитав, уважно розглядаючи Юрка.

Хлопець сподобався йому. Обличчя чисте і якесь беззахисне, високе опукле чоло, очі темні, розумні, вуса пробиваються над упертою губою — вже не юнацький пух, та ще й не густі чоловічі.

— Скажіть, дядьку,— Юркові очі втупилися в Богданова запитливо й насторожено,— ви піднімати нас прибули?

— Ну, не зовсім,— посміхнувся Богданов.— Але дійде й до того.

— То чому ж зволікаєте?

— Усьому свій час,— відповів невизначено.

— І ще скажіть, бо ми тут на хуторі, а ви багато бачили, люди підуть?

Богданов хотів сказати, що так, звичайно, підуть, у нього немає жодного сумніву: тут, на Україні, тільки й чекають сигналу з-за кордону,— але помітив, якими чистими й наївними очима дивиться на нього хлопець, і подумав, що, певно, вперше за багато років не зможе покривити душею. Несподівано для самого себе відповів щиро:

— Не знаю.

— От і я не знаю,— заговорив раптом Юрко поспішно й гарячково, наче хтось хотів урвати його.— Люди вже

воювати натомилися, до роботи пішли, та й взагалі все по-новому...— Замовк зненацька, наче й так сказав зайве.

— Що — по-новому? — насторожився Богданов.

— Помирилися з владою.

— Ну, тут ти помиляєшся,— розсердився Богданов.— Ти, наприклад, підеш?

— Я піду.

— То чого ж? Бачиш...

— Але ж тільки я.

— Хто з вашого хутора до нас прихилиється?

— Та трое з отаманами ходили — я, Карпо Гижа і Ченчик. Вважай, усі, крім Романа.

— А тепер не підуть?

— Федора Ченчика денікінці злапали, то він після цього за червоних. А Карпа Гижу самі попитайте.

Богданов згадав, як огинався господар, коли Степан звелів йому їхати до Кагарлика, й вирішив: мабуть, Юрко має рацію — на Карпа покластися не можна.

— Чому не піде Гижа? — запитав.

— Бо свою користь має.

— Більше матиме, коли владу візьмемо.

— Ризиковано, головою можна накласти, а Карпо хитрий.

— Зате такий, як ти,— мало не патетично мовив Богданов,— вартий двох чи навіть трьох Карпів. Ми з вами гори звернемо!

— Можете покластися на мене,— зблиснув очима Юрко.

— А зброя? — діловито запитав Богданов.

Він уже забув, що не хотів обманювати цього наївного юнака й забивати йому памороки, навпаки, сердився на себе за миттєву розслабленість. Зрештою, які можуть бути сентименти у їхньому жорстокому житті — тільки ненависть, сила і твердість, от справжні рушійні сили, і не можна ні на мить забувати цього.

— Зброю знайдемо,— відповів Юрко.

— Що маєш?

— Дві гвинтівки й наган. По хуторах та селах ще можна пошукати... Не на одну дивізію стачить.

Богданов різко підвівся, забувши, де лежить, і боляче вдарився тім'ям об дилину. Але в захваті не звернув уваги на біль. Уперше за останні дні відчув, що не все ще втрачене, уявив, як селяни відкопують змащені гвинтівки, як ставлять кулемети на тачанки, запрягають добрих коней — вся Україна підіймається проти більшовиків, устигли вже розкусити їх! Найяскравіший приклад — оцей юнак із

богом забутого хутора Валки. Він — не Карпо Гижа з його хитрощами, саме такі, як Юрко Заглада — палкі й пристрасні, розумні й сміливі,— визначають справжнє обличчя нації.

— Ти втішив мене сьогодні, парубче,— мовив широко. — Почекай трохи, дамо сигнал, недовго вже лишилося.

Розчулений Богданов обійняв Юрка, та нараз заболіло у тім'ї, й він поморщився, потер долонею забите місце, подумав з досадою, що, певне, буде синець на лисині. Підштовхнув парубка до драбини, озирнувся на Степана, який хропів так, що, мабуть, усі миші порозбігалися з сіна, та не збудив. Дідько з ним, із Степаном, скільки їх, отаких, траплялося в його неспокійному житті, всіх не запам'ятаєш, а от Юрко Заглада запав у душу. Знав: довго ще згадуватиме його, можливо, розповість про юнака самому Петлюрі. Назве навіть прізвище й хутір — не забути б тільки: Юрко Заглада з Валків під Тарашею...

Карпо розсердився, побачивши на драбині Юрка, що спускався з сінника: клятий мовчун скористався-таки з його відсутності й поліз турбувати гостей. Але, побачивши усміхнене обличчя Богданова, вирішив: хай...

Сам усміхнувся солодко:

— А мати борщу вже зварили з пампушками, то й добре, що ви підвелися. І курку зарізали, аби і в дорогу було.

Гадав, що Богданов подивується з такої щедрості, але той відповів байдуже:

— Давайте, тільки швидко. Пообідаємо — й рушати слід, бо час не жде.

— Про мене — хай...

— На бідарці поїдете? — запитав Юрко.

— Ні, мажу воли потягнуть! — сердито вигукнув Карпо, мимовільно виказавши роздратування, що поступово накопичувалося в ньому із самого ранку. Але з подивом відчув, що саме цим вигукон немов вихлюпнув усе, що замулило душу, тож додав умиростворено: — Маю гарну бідарку з ресорами, на таких і тарашанські товариші не їздять. Довезу до Кагарлика — і незчуєтесь.

Богданов сів за стіл під грушею.

— Розбуди Степана,— попростав.— Хропе так, що сінник трясеться. Нехай і він гарячого борщу посьорбає. Та ще й з пампушками! Мрія... І ти сідай, хлопче,— запросив Юрка.

Карпо невдоволено глипнув на сусіду: ото, мовляв, для нього борщ варили... Юрко, видно, зрозумів той погляд, бо відмовився:

— Ситий я...

— Сідай, сідай! — Богданову не хотілося відпускати юнака. — Хто ж від борщу відмовляється?

Карпо люто дивився в спину Юркові, що притьмом посунув до столу, та, згадавши сіру кобилу, котру вже встиг викупати в ставку за хутором, заспокоївся. Кобила все окупить, так що хай уже цей мовчун змегелить зайву миску борщу.

Хай...

2.

Чоловік у модній картатій кепці вийшов з Львівської ратуші й зупинився поруч кам'яного лева, що застиг біля входу, ніби охороняючи старовинну цитадель місцевого самоврядування. Постояв трохи, ліниво роззираючись довкож: нагадував людину, що успішно впоралась із своїми справами й тепер не знає, як використати вільний час. Одягнутий чоловік був підкреслено охайно. Не нові, однак модні темні штани в смужку, світлий піджак спортивного крою, в руці дещо старомодний ціпок з набалдашником, вузьконосі штиблети з гамашами.

Постовбичивши кілька хвилин біля лева й, видно, так і не вирішивши, що йому робити, чоловік у картатій кепці повільно перетнув Ратушну площу і, недбало помахуючи ціпком, зупинився перед Успенським собором. Озираючись, ніби чекаючи когось, та, не дочекавшись, рішуче зняв кепку й зайшов у храм. Зупинився в лівому притворі, персхрестився і купив свічку. Запалив і поставив біля ікони божої матері, опутився на коліна й за хвилину повернувся до притвору. Обминаючи вусатого чоловіка у вельветовій куртці, який шепотів молитву й розмашисто хрестився, мовив стиха:

— Ідіть за мною. — І, не обертаючись до вусаня, попрямував на вулицю.

Трамваї у Львові ходили рідко, й чоловікові в картатій кепці довелося досить довго чекати на зупинці. Нарешті загуркотів на рейках старий, деренчливий і маленький вагончик, напівпорожній серед білого дня. Чоловік сів поруч гладкої жінки у ризиковано відкритій, як на її вік, сукні.

— Пшепрашам, пані, — вибачився ввічливо й навіть торкнувся козирка кепки.

Це сподобалося жінці, бо посміхнулася заохочувально й посунулася. Видно, сподівалася, що той знайде привід для знайомства, але чоловік сперся обома руками на на-

балдашник ціпка й сидів незворушно, заглибившись у свої думки. Пані в шовковій сукні спочатку спробувала легко притиснутись до нього, проте чоловік ніяк не зреагував на цей маневр, і пані, ображено стуливши губи, відвернулася від нього.

Вагончик, дзеленькаючи й натужно гуркочучи, нарешті дістався кінцевої зупинки, й літній кондуктор у форменому кашкеті оголосив, що вони вже на Високому Замку.

Чоловік зійшов з передньої площадки, краєчком ока побачивши, як із задньої зістрибнув вусань у вельветовій куртці, і звернув до парку. Прямував широкою алеєю, помахуючи ціпком і милуючись краєвидами міста, що відкриваються з Високого Замку. Бачив: вусань з нудьгуючим виглядом плуганиться слідом. Переконавшись, що ніхто з трамвайних пасажирів не пішов за ними, чоловік пірнув під бузкові кущі, де стояла лавка. Всівся, зручно простягнувши ноги, дочекався вусаня. Коли той примостився поруч, задоволено скинув кепку, обер хусточкою чоло й поскаржився:

— Тисне, та чого не стерпиш заради моди.

Вусань, критично оглянувши його, зареготав:

— Оце побачили б тебе, Семене, зараз хлопці!..

— Буржуй недорізаний?..

— Точно.

— Ну, годі... А зараз слухай і запам'ятовуй.

— На пам'ять не скаржусь.

— Тому й сидиш тут. Зв'язок не підводить?

— До Корця їжджу вільно, там у нас контора, а з Корця, сам знаєш, вікно через кордон.

— То запам'ятовуй же. Особисто голові ВУЧК товаришеві Манцеву. Є відомості, що наприкінці осені чи на початку грудня готується рейд на Україну. Загін у кілька тисяч шабель, здається, близько корпусу, за попередніми даними, під командуванням самого генерал-хорунжого Тютюнника.

— Ова! — не стримався вусань. — Цілий корпус?

— Дуже сподіваються на підтримку місцевих отаманів та повстання в селах.

— Не вийде!

— У Петлюри великі плани, — зблиснув очима Семен. — Прагне оволодіти Києвом і хоча б кількома губерніями Правобережної України. Тоді його повинна підтримати Антанта. Так би мовити, на прохання законного уряду України.

— А дзуськи!

— Твоє діло — передати, Федоре, без коментаря.

— Наче не знаю.

— То помовч. Далі. У зв'язку з підготовкою до збройного вторгнення на Україну з Центрального штабу засилають до нас емісарів та агентів. Двох з них мені вдалося встановити. Перший має з'явитися на нашій київській явці — одержав адресу конспіративної квартири на Нестерівській. Справжнє прізвище — Боковецький, Віктор Іванович Боковецький. Під яким прізвищем перейде кордон — невідомо. Я готував його тут, у Львові, але фальшиві документи Боковецький одержить в Румунії у Гулого-Гуленка. Вирішено, що той і переправить його через румунський кордон до Одеси. Це тому, що люди, які йдуть через вікно на Новоград-Волинський, часто проваляються.

— Не без нашої допомоги,— хитро посміхнувся Федір.

— Тютюнник упевнений, що в штабі працює зрадник.

— Тебе не підозрюють?

— Не помічав. Але треба остерігатися. Наші зустрічі припиняються, користуватимемося тайником. Як і умовлялися — склеп на Личаківці.

— Шкода, з тобою хоч душу відводжу. А то: пшепрашам, проше пана... У труні я їх бачив, панів паршивих!

— Це — наказ, Федоре.

— Розумію.

— То слухай далі. Прикмети Боковецького такі: трохи вищий середнього зросту, чорнявий, із залисинами, скроні посивілі, обличчя зморшкувате, ніс качиний, приплюснутий, як у монгола. Ну й очі... Як би це сказати? Розумні — не те слово. Скоріш уважні, пронизливі. Має звичку мружитися, і тоді очі темнішають, стають як буравчики. Йому лиш під сорок, а тягне на всі п'ятдесят. Запам'ятав?

— Усе, як ти сказав.

— З Боковецьким — крапка. Другий: поручик Микола Якубович, його призначено начальником Восьмого повстанського району. Точні кордони цього району мені не відомі. Думаю, це Білоцерківський, Сквирський, Таращанський повіти на Київщині. А може, навіть аж до Канева й Черкас. Восьмий повстанський район є частиною Другої (північної) групи, створеної Центральним штабом. Побачити Якубовича мені не вдалося. Його готував особисто начальник організаційного відділу штабу.

— Я так зрозумів: прикмет Якубовича нема,— зітхнув Федір.

— Так, на жаль. Наскільки мені відомо, документи йому підготували у другому відділі генштабу, а потім польські прикордонники переправили поручика на Україну.

— Шукай вітра в полі,— невдоволено зауважив Федір.— Від Сквири до Черкас...

— І все ж слід повідомити наших людей у повітах. Можливо, хтось знає чи пам'ятає поручика Якубовича, певно, лишилися його родичі або знайомі. Сам знаєш, як буває: іноді за нитку потягнеш — і весь клубок розмотається.

— Усе запам'ятав, передам точно,— запевнив Федір.

— Мені вдалося встановити лише двох,— сказав Семен.— Однак заслали ж не тільки їх... У штабі останнім часом спостерігається підозріле поживавлення, особливо в розвідвідділі. Вважаю, це пов'язано з Тютюнниковим рейдом. А тому можливі термінові повідомлення. Навідуватимешся на Личаківку не раз на тиждень, як домовлялися, а двічі: по середах і суботах.

— Гаразд.

— Оце все.

— Тобі нічого не треба? Може, гроші? Бо я, проше пана, таку комерцію закрутив...

Семен похитав головою:

— От уже не чекав від тебе.

— Це ж чому?

— Ми з тобою пролетарі, а не гендлярі.

— Облиш. Ми — чекісти й мусимо добре робити все

— Розбігатимемось,— мовив Семен сумно.— У мене в штабі робота, сам генерал-хорунжий чекає. Ти посидь, а я пішов.

Він підвівся й попрямував центральною алеєю Високого Замку, не оглядаючись, невимушено помахуючи ціпком. Хто б міг подумати, що цей з вигляду процвітаючий комерсант чи просто марнотратник якихось два роки тому був співробітником Київської губчека, носив розтоптані чоботи й наган у кишені галіфе. Лише кілька тижнів ходив у чекістах Семен Граб, як раптом з'ясувалося, що його далекий родич — полковник у Петлюри. Отоді й виникла ідея заслати його до УНРівців. Тепер Семен Граб — хорунжий, таємний співробітник розвідвідділу Центрального штабу.

Федір дочекався, поки Семен зник за поворотом, і подався у протилежний бік. Там стежка збігає до Підзамчого, й буде краще, коли їх з Грабом ніхто не побачить разом на трамвайній зупинці.

Микола Федорович підвівся в поганому настрої, хоча ніщо пачебто не віщувало неприємностей. Сидів у сорочці й споднях на ліжку, підтягнувши коліна до підборіддя, морщив чоло й думав, що так далі не повинно бути. Ну ще місяць, ну два чи навіть три, а далі? Йти служити совдепам? Ні й ще раз ні!

Він, Микола Федорович Лозовик, ніколи до того не принизиться! Правда, якби запропонували солідну посаду... Але ж який дурень піде на таке? Молити бога, аби призначили хоча б помічником бухгалтера чи рядовим радслужбовцем комунальної контори.

Уже сама лиш думка про таку ганьбу пробудила в ньому спалах гніву. Відчув, як кров прилила до обличчя, й злегка поплескав долонями по щоках. Спокійно, подумав, спокійно, гнів збуджує, підвищує тиск, а своїм здоров'ям Микола Федорович опікувався, уникав емоційних перевантажень і щоранку робив фізичні вправи.

Микола Федорович зіскочив з ліжка і підійшов до великого дзеркала, що висіло над умивальником. Згадав; як крутиться перед ним зранку напіводягнута Олена, і посміхнувся самовдоволено й переможно. Таких дівчат у всій Білій Церкві — одна-дві, не більше. Струнка, вродлива, навіть дуже вродлива, обличчя біле й ніжне, очі темні, величезні, губи червоні й пухкі, ще й зараз чути солодкий смак її поцілунку. Микола Федорович мимовільно помацав пучками губи й покрутив головою в захваті.

Та й він хоч куди. Високий, худорлявий, міцно скроєний. Інші в тридцять шість уже мають черево й плюсклу шкіру на щоках, а він підтягнутий, жодної зморшки на обличчі, щоки рожеві, очі блищать зовсім по-юнацькому. Недарма дівчата на Хрещатику задивлялись на нього.

Микола Федорович стягнув сорочку, з насолодою помасував долонями груди й дістав бритву. Голився щоранку — не поважав неохайних чоловіків. Намилив щоки, почав правити на реміні й так гостре золінгенівське лезо. Нараз йому спало щось на думку, й він застиг з бритвою в руці. Уважно вдивився в своє намилене обличчя — і рішуче стер рушником піну. Уявив себе з невеличкою, акуратно підстриженою борідкою і вирішив, що вона личитиме йому. Сховав бритву, з огидою помацав колючі щоки — що ж, кілька днів доведеться потерпіти, зате борідка докорінно змінить його зовнішність, можна буде навіть колись ризикнути й поїхати до Києва.

Упевненість і гарний настрій повернулися до Миколи Федоровича, і він, як був, у самих споднях, зробив кілька па танцю, що тільки-но входив у моду. Фокстрот — дивна й незвичайна назва, кажуть, його танцюють тепер у київських ресторанах.

Згадка про ресторани засмутила Миколу Федоровича. Уявив себе в шикарному «Континенталі» на Миколаївській... Колись, ще до революції, йому вдалося побувати там, і він на все життя запам'ятав старого суворого швейцара з галунами, офіціантів у чорних фраках. Поруч них, хоч і кланялись догідливо, почувався людиною другого сорту. І тільки рудий миршавий підпоручик, що вечеряв за сусіднім столиком, повернув йому впевненість у собі. Підпоручик добряче випив і за щось вичитував поважному офіціантові, який приніс йому шампанське в срібному відерці. Чи то шампанське було не досить охолоджене, чи то офіціант повівся з поручиком нечемно, але той раптом схопив бутерброд з червоною ікрою і розмазав офіціантові по пиці. Микола Федорович чекав, що зчиниться галас, однак офіціант тільки обтерся серветкою й схилився ще нижче...

Неймовірно, але кажуть, що недавно «Континенталь» знову почав приймати відвідувачів. Це в більшовиків називається «новою економічною політикою». Ходять чутки: новоявлені більшовицькі непмани (так тепер називають комерсантів) збираються відкрити ресторан і тут, у Білій Церкві. Трактир уже є, і в ньому подають не холодець з кінських мослів, як було ще кілька місяців тому, а справжні біфштекси й навіть коньяк. Правда, спиртне коштує скажені гроші — за гарну горілку треба віддати жменю совзнаків, та кілька мільйонів цих знаків у Миколи Федоровича ще є, зумів утекти з касою Цупкому¹ — отже, місяць чи два може не турбуватися про завтрашній день.

Микола Федорович вирішив: відросте борода — й тоді вони з Оленкою підуть до ресторану, танцюватимуть фокстрот. Уявив, як усі на них дивитимуться, і елегантно відставив ногу, крутнувся на місці. Вони з Оленкою чудова пара, нехай заздять...

Зненацька подумав: а якщо в ресторані сидітимуть чекісти й хтось упізнає його? Мурашки побігли по шкірі. Важко опустився на постіль.

---

¹ Так звааний Центральний повстанський комітет, підпільна петлюрівська організація, ліквідована органами ЧК влітку 1921 року.

Все ж він народився під щасливою зіркою. І полковник Чепілко, і секретар Цупкому Наконечний, і Комар, і Гринь — усе керівництво комітету — заарештовані й чекають суду, а він розкошує в комфортабельному будинку з чудовою жінкою — і, здається іноді, так триватиме вічно. Щоправда, кажуть, нема нічого вічного, та все ж важко навіть уявити собі, що він має колись померти. Щиро кажучи, Микола Федорович у глибині душі ніколи не йняв цьому віри. Світ просто не міг існувати без нього, це було б жорстокою несправедливістю, а природа як-не-як влаштована розумно.

Микола Федорович одягнув штани з тонкої вовни й сорочку з відкритим коміром. Подумав: ніхто не знає, що тобі на шкоду, а що на користь. Якби він не захворів і не відлежувався в Анастасії на Малій Шиянівській, чекісти взяли б і його. А він ремствував на свою простуду, вимагав, щоб Анастасія ставила банки й гірчичники, бо лежати йому ніяк: мав зустрітися з самим Чепілком і покладав на цю зустріч великі надії. Гадав, що вдасться домовитися з полковником і той призначить його шефом інформаційної служби Цупкому. Законно претендував на цю посаду: адже колись сам Петлюра зробив його заступником голови інформаційного бюро Директорії, фактично він був товаришем українського міністра й тепер мав усі підстави стати міністром. Так, міністром, а не народним комісаром, як заведено в більшовиків. Хоча і їхній український національний уряд називатиметься народним і проголошуватиме ідеї демократії, та то лиш про людське око. Лозовик добре знав Петлюру та його справжні погляди, аби хоч на секунду повірити в пропагандистські гасла головного отамана. Найважливіше — захопити владу, для цього годяться всі гасла, потім висуваяться інші, дещо відмінні від попередніх, а ще згодом забуваються численні обіцянки. Уряд має бути твердим, а народ — слухняним.

Микола Федорович погойдав ногою, взутою в м'яку вовняну капцю — з придбаних на барахолці вже тут, у Білій Церкві. Ех, перед ним стелилася така славна дорога, а він мусив швендяти серед спекулянтів і перекупок, щоб придбати паршиві капці. Просив Оленку збігати на барахолку, однак її викликав голова райфілії й затримав до кінця дня. Нічого не вдієш, служба є служба, і Олена має виконувати свої обов'язки. Вона — непогана друкарка, а ця професія зараз у ціні, кваліфікована «пишбарішня» заробляє мало не стільки, як сам голова райфілії.

До речі, Олена казала: Йосип Трохимович Присяжнюк — вельми славний чоловік, завжди йде їй назустріч, до того ж не дуже симпатизує «товаришам», хоч і служить їм. Та, якщо розібратися, хто тепер не служить їм? Одні — формально, інші — справді ідейні, ще інші просто тягнуть лямку, а є й такі, котрі з насолодою ставлять палиці в колеса більшовицького воза... Ось і йому колись доведеться працювати...

Микола Федорович гойднув ногою, підкинув капцю і спритно спіймав її пальцями ноги. Треба подумати, куди йти. Можливо, побалакати з Присяжнюком? У нього мають бути зв'язки, хай влаштує на теплу й грошовиту посаду.

Однак думка про теплу й грошовиту посаду не потішила Лозовика. Звичайно, Оленка тільки й мріє про це, та невже йому випаде така доля? Йому, сповненому сил, бажань і честолюбства?

Грюкнула хвіртка, й Микола Федорович виглянув у щілину між фіранками. Посміхнувся задоволено: Оленка, та ще й з повною сумкою. Зараз зготує сніданок, насмажить яєчні чи вигадася щось оригінальніше. Нехай буде навіть яєчня, з Оленкою йому смакує все, навіть просяна каша.

Микола Федорович тут-таки подумав: зрештою, нічого страшного, якщо й доведеться на певний час осісти в провінції. Трохи полаяв себе за непослідовність, адже це не свідчить про силу характеру, та що він може вдіяти? Виходить, він таки закоханий в Оленку, якщо одна її з'ява тішить його і робить поступливим.

Підвівся й зустрів жінку в дверях. Забрав важку сумку, ніжно попестив Олену по щоці.

— Втомилася? — запитав турботливо.

Оленка зблиснула очима й похитала головою.

— Самі прикрощі,— мовила.— Уявляєш...— Витягнула з сумки кілька помідорів.— Знаєш, скільки тисяч лише за це? Божевілля!

— Ова! — вигукнув Микола Федорович насмішкувато.— Мені б отакі прикrostі...

Олена зиркнула на нього осудливо.

— Походив би сам по базару... Селяни мішки совзнаками набивають. Не настачишся. Одна надія: кажуть, скоро срібні гроші випустять — справжні карбованці.

Микола Федорович подумав, що Олені, а виходить — і особисто йому, випуск нових грошей полегшить життя, проте тверда валюта в кінцевому рахунку зміцнить совдепи, а усвідомлення цього викликало в нього гнів і спротив.

— Пусте,— заперечив.— У більшовиків нема ні срібла, ні золота, хіба що царські цінності за кордон продадуть.

— Ти що! — заперечила Олена.— Куди ж воно все поділося? Весь золотий запас? Чула, Колчак хотів вивезти, та не вдалося.

— Промовляєш, як більшовицький агітатор.

— Невже схожа на агітатора? — грайливо зблиснула очима Оленка.— Хочеш, червоною хусткою запнуся?

Микола Федорович уявив дівчину в червоній хустці і вирішив, що вона була б найвродливішою агітаторкою в усьому повіті.

— Така, як ти, кого завгодно загітує,— гмукнув.

— Невже? — Комплімент сподобався — Оленка подарувала Лозовику ніжний погляд. Сплеснула долонями й мовила: — А тобі передавали вітання.

— Хто? — Серце в Миколи Федоровича тенькнуло: адже ніхто не знав, що він утік саме до Білої Церкви, не мав тут знайомих і рідко виходив з Оленчиного будинку.

— Якийсь чоловік...

«Невже чекісти зачепилися?..— з тривогою подумав Лозовик.— Тікати! Негайно тікати... А може, вже пізно?»

Метнув погляд на кухонне вікно. Виходить у садок, за кілька кроків бузкові хаші, а потім через паркан до сусідської садиби...

Либонь, Олена відчула його збентеженість, бо заспокоїла:

— На чекіста не схожий. Якийсь дідок... Плюгавий...

О-о, типова жіноча логіка: чекісти для неї тільки в шкірянках, кремезні й з маузерами. А він набачився і наслухався — сам Чепілко казав, що Київська губчека стежить за Цупкомом і намагається заслати до їхньої організації своїх працівників.

Боже мій, як кепсько все складається!

— Що він сказав? — чомусь перейшов на шепіт.— І який вигляд має?

— Я ж кажу, дідок. У вишиванці. Передав тобі вітання від баби Насті.

— Баби Насті?..— перепитав Лозовик, відчуваючи, як холод відступає від серця.— Якщо від баби Насті, то інша справа. Це зовсім міняє становище.

— Твоя родичка? — поцікавилась Оленка.

— Бабуся! — вигукнув Микола Федорович радісно.— Рідна бабуся!

Навіщо ж Оленці знати, що лише місяць тому Анастасія проводжала його з Києва і він клявся їй у вічному

коханні? І що тільки Насті відомо, де саме він живе в Білій Церкві...

Микола Федорович дивився, як клопочеться біля столу Оленка, й думав, що йому все ж важко зробити остаточний вибір. Анастасія не така зваблива, як Оленка, але ж — надійніша. Кремінь-жінка! Чомусь вона завжди нагадувала Миколі Федоровичу Жанну д'Арк — струнка й висока, мужня і сильна, готова заради своїх переконань на будь-які випробування.

Лозовик уявив, як іде Настя по Великій Володимирській — у темній спідниці й закритій до підборіддя кофті, з книгою під пахвою, ну геть тобі типова курсистка, «синя панчоха», що цікавиться лише лекціями й спеціальною літературою. І тільки небагатьом відомо: у книжці сховані листівки, передруковані самою Анастасією Гудимович, із закликом боротися проти більшовиків, за справді народну владу. Настя інформувала Миколу Федоровича про настрій серед студентства, читала лекції і реферати з національного питання на квартирах, де мешкали студенти університету та політехнікуму. Лозовик був вражений, почувши її. Під час своєї промови Настя наче виросла на голову, очі блищали, голос сповнений внутрішньої сили — слухали її, роззявивши роти.

Після зборів Микола Федорович проводжав Анастасію Гудимович на Печерськ, де вона знімала кімнату. Пішки дійшли аж до Малої Шиянівської, вузької вулички за базаром з одноповерховими, переважно дерев'яними будинками. Лозовик підтримував дівчину за лікоть, торкаючись її тіла, відчував його пружну звабу. Вони розмовляли про часи, коли війська Петлюри йшли на Київ, про Сіру дивізію, де, виявляється, обое служили, проте тоді так і не здибалися...

Микола Федорович зустрічався пізніше з Гудимович не раз, і її бідно вмебльована студентська кімната стала для нього другою домівкою, тут його, на щастя, прикувала до ліжка хвороба — саме тоді, як Київська губчека заарештовувала членів Цупкому. Звідси й тікав до Білої Церкви, бо в Києві залишатися далі було небезпечно.

Анастасія тільки посміхнулася, дізнавшись, у кого він шукатиме притулок. Лозовик спочатку взагалі не хотів казати, де переховуватиметься, та не міг і не хотів остаточно порвати зв'язки з київським підпіллям. Гудимович мала поступово й обережно встановити контакти з вірними людьми, які уникли арешту, і зв'язати їх з Миколою Федоровичем. Тому й назвав адресу Олени.

— Її прізвище Луковенко? — запитала Анастасія.

— Звідки знаєш? — здивувався Лозовик.

І тоді Гудимович посміхнулася самими очима. Цю посмішку Микола Федорович пам'ятав і зараз — іронічну й трохи зневажливу, зверхню. Отже, Анастасія збирала про нього інформацію і знала значно більше, ніж він того хотів.

— Не маю іншого виходу, — спробував хоч якось виправдатися Микола Федорович. — Моя двоюрідна сестра. Сподіваюсь, ти не ревнуватимеш? Я перебуду в неї кілька днів, поки не влаштуюсь. Однак зв'язок доведеться тримати через неї.

— Вірна людина? — серйозно запитала Анастасія, і Микола Федорович збагнув: вона якщо й не простила йому Оленку, то прийняла її як найменше зло.

— Цілком, — ствердив і потягнувся до Анастасії, та дівчина відсахнулася.

— Не блазнюй, — тільки й сказала.

Більше вони не згадували Олену, наче умовились не торкатися цієї дражливої теми. Прощаючись, Микола Федорович, аби хоч трохи згладити свою провину, палко обіцяв Анастасії пам'ятати її, та дівчина залишилася незворушно і лиш перехрестила його.

— Бог з тобою, — мовила. — Нехай щастить.

Миколу Федоровича обурила її холодність. Він навіть вибухнув, наговорив різних слів про упередженість та несправедливість, щиро вірячи в свою порядність. Мабуть, переконав і Анастасію, бо пом'якшала й навіть поцілувала.

Микола Федорович забув цей поцілунок уже через хвилину. Пристроївся на третій полиці в поїзді, аби не муляти очі стороннім, простягнувся, підмостивши під голову саквояж, слухав гуркіт коліс на рейках, і цей одноманітний шум діяв заспокійливо. Думав: зовсім скоро, через кілька годин, він побачить Олену — образ Анастасії розпливався і зникав, як тьмянний вогник у тумані, навіть подивувався: невже й справді був засліплений нею? Сухувата, занадто прямолінійна, а жінки ж мають бути жінками, й чоловіки люблять їх саме за слабкість...

І ось тепер, коли вже, власне, й думати кинув про Анастасію, дівчина раптом нагадала про себе, більше того, вривається в його життя, не питаючи згоди.

Справді, чому Гудимович має розпоряджатися його долею? Він уже зовсім забув, що сам хотів цього, сам дав Анастасії Оленчину адресу...

— Кажеш, дідок? — перепитав у Оленки. — І передавав вітання? Більше нічого?

— Ні,— похитала головою безжурно.— Дідок від баби Насті... Невже це так важливо?

«Якби ти знала...» — подумав Микола Федорович не без роздратування. Дивився, як спритно розпалила Оленка примус, жадібно вдихнув аромат смаженого сала й подумав: нехай усе йде, як ішло, не в його силах впливати на події.

— Того дідка раніше бачила? — ще поцікавився.

— Питаєш, наче в селі живемо,— докорила.— У місті всіх знати неможливо.

— Теж мені — місто!..— презирливо гмикнув Микола Федорович, та, згадавши, що все ж чувається тут у відносній безпеці, прикусив язика.— Якщо зустрінеш того типа,— наказав,— спробуй промацати, хто й звідки...

Олена поставила на стіл яечню з підсмаженою картоплею, він вибрав найбільший помідор, милуючись цукристою серцевиною, заходився з апетитом снідати. Оленка, загадково посміхаючись, дістала з буфета порцеляновий чайник, насипала заварки й залила окропом.

«Чого вона так посміхається? — міркував Микола Федорович.— Невже ще якась звістка? Але які новини можуть бути в Білій Церкві? Чекісти затримали якогось бандита чи голову земвідділу розлучився з дружиною? Так мені наплювати на всіх білоцерківських злодіїв, разом узятих, не кажучи вже про амурні справи повітового начальства...»

Олена поставила на стіл не звичайні залізні кварта, з яких вони щоденно пили морквяний чай, а порцелянові, старовинні, із золотими окрайцями чашки. Почала наливати заварку, й кімната сповнилася ароматом справжнього чаю. Микола Федорович нарешті збагнув загаковість її посмішки.

Чай! Справжній китайський чай, якого він уже не пив бозна-скільки. Здається, востаннє його пригощали справжнім чаєм у Чепілка... Але коли це було, та й взагалі тоді він думав тільки про справи і пив чай машинально, як звичайну морквяну бурду.

— Де взяла? — запитав.

— Завезли до райфілії.

— Не може бути!

— Не завезли б — не пив би...

— Для «товаришів»?

— Селянам, які першими здадуть продподаток. Кажуть, днями ще цвяхи прибудуть.

Микола Федорович з відразою відсунув чашку — чай перестав смакувати йому.

— Купують більшовики селян! — сказав з неприхованим роздратуванням. — Але нашого селянина не так просто купити.

Олена безтурботно відсюрбнула чаю.

— Пий, — порадила. — Якось воно все влаштується.

— Невже не розумієш: ось так, як оцим чаєм, вони нас добивають!

— Скільки того чаю! По десять пачок на село. Ледь у Йосипа Трохимовича випросила.

— Треба з ним побалакати: чай на село не повинен потрапити.

— А контроль?

— Ну, хоча б половина... Контроль теж справжній чай хоче пити, а хіба повітове начальство відмовиться?

— Чека всюди носа пхає.

— Треба порозмовляти з вашим головою.

— Ти?..

— Запроси його колись на вечерю.

— Прибіжить, — переможно посміхнулася Олена. — Варто пальцем поманити...

— І той хоче в гречку...

— А що: він чоловік нестарий і показний...

Микола Федорович пильно подивився на Олену. Що він, зрештою, знає про неї? І чому так упевнений, що дівчина віддана йому?

Думка ця була неприємною, але докоряти Оленці не став. Та й яке має право? Правда, натякав на серйозність своїх намірів, однак далі натяків діло не йшло. Вирішив: днями треба розписатися з Оленою. Тепер одружитися і розлучитися — раз плюнути. Написати заяву, заплатити кілька карбованців — і весь клопіт...

— Гляди мені! — насварився пальцем. — Я тобі дам «нестарих і показних»! Хоч і начальство...

— Я дівчина вільна... — грайливо зблиснула очима.

— А мені в любові присягалася!

— Люблю, — мовила серйозно. — Проте іноді замислююсь...

— Про майбутнє?

— Хто ж про нього не думає?

— Розпишемось?

— Я б хотіла обвінчатися.

Микола Федорович, лише на мить уявивши збіговисько цікавих у церкві, заперечливо похитав головою:

— Збожеволіла!

— А десь у селі,— зрозуміла його Олена.— Я знаю одного священика, він нас уночі обвінчає.

— І одбере...— вирвалося в Миколи Федоровича, та вчасно збагнув: меркантильність в такій справі йому не на користь.— Та хай уже буде,— поправився,— мені для тебе нічого не шкода.

Оленка ніжно погладила його по голові, зовсім як малу дитину.

— На тому тижні...— почала, однак не встигла закінчити.

У двері постукали, тихо і, як здалося Миколі Федоровичу, вибачливо. Але стрепенувся — першим порухом було сховатися, проте згадав, що має надійні документи, й запитав Оленку пошепки, буцім їх могли почути:

— Пам'ятаєш? Я — Григорій Іванович Висоцький!

— Не забула...

Олена відчинила вхідні двері, а Микола Федорович на всяк випадок став за портьєру і обережно визирнув звідти. Побачив: дівчина пропускає до коридора когось у солом'яному брилі. Витягнув шию, намагаючись краще роздивитися прибульця, і полегшено зітхнув: чекісти в брилях та ще й поодиночі не ходять.

Чоловік зняв бриля, розгладив вуса. Лозовикові здалося: десь зустрічався з ним, а може, привиділося?

— Радий бачити вас у доброму здоров'ї, шановний Миколо Федоровичу! — мовив чоловік і вклонився чемно.

— Не маю честі...— відповів Лозовик, уважно розглядаючи гостя.

У ношеній, не дуже свіжій вишиванці, штани старі, в плямах, з торочками, взутий в розношені сандалії. Певно, якийсь пройда, однак звідки знає його?

Чоловік засміявся:

— Не впізнаєте?

— На жаль, ні.

— Ось тут ви, шановний, помиляєтесь. Який там жаль? Якщо вже ви не впізнали, то чекісти й поготів.

— Чекайте, чекайте...— Микола Федорович розвів руки.— Невже ви? Михайло Лукич?!

— Так. Симак. Михайло Лукич Симак, власною персоною.

Лозовик посміхнувся радісно:

— Чого ж ви не заходите? Прошу до вітальні. Зараз Олена пригостить нас чаєм, розумієте, дістала справжнього, китайського.

Симак повісив бриль на якийсь гачок, ступив до Лозовика і обійняв його. Це було зовсім несподівано — у Києві вони бачилися лише кілька разів і, либонь, навіть не обмінювалися рукоштовнаннями, — тож Микола Федорович трохи розгубився.

— Гора з горою не сходиться, а людина з людиною, як бачите... — мовив тим часом Симак і пройшов до кімнати.

Лозовик провів його сумним поглядом: от що роблять з людьми час і обставини. Згадав, яким бачив Михайла Лукича в Києві. Здається, це було на Великий Володимирський? Так, недалеко від Головного телеграфу, де Симак працював, на розі Володимирської й Житомирської, навпроти пожежної команди. Михайло Лукич носив англійський френч тонкого сукна, бриджі й хромові чоботи — нагадував радслужбовця високого польоту чи відставного військового: елегантний, підтягнутий, самовпевнений, навіть молодший за свої сорок з гаком років. А тепер — справді підтоптаний дідок, сторож з пристані чи баштану або просто базарний жебрак...

Симак улаштувався в кріслі, невимушено простягнув на килимку взуті в подерті сандалії ноги, задоволено посміхнувся:

— Не дивуйтеся моїй метаморфозі, шановний: замітаємо сліди. І я дуже радий, що навіть ви не впізнали мене.

«Чого радіти? — похмуро подумав Лозовик. — Кепські наші справи, якщо сам Михайло Лукич Симак, член Цупкому і майбутній міністр пошт і телеграфу, вимушений у такому вигляді швентяти білоцерківськими вулицями».

Видно, Симак збагнув, які саме думки снувалися в голові Лозовика, бо мовив розважливо:

— Усе можливе в нашому неспокійному житті, шановний, навіть поразки й відступи, але головне — щоб ми не змирилися з ними.

— Істи хочете? — досить безцеремонно урвав його Микола Федорович, бо сам вигляд Симака пробуджував у нього почуття жалю.

— За жебрака маєте?

— Ну що ви! Але ж самі казали — неспокійне життя...

— Не голодний, а ось від чаю не відмовлюсь.

Олена, яка визирала з-за плеча Лозовика, заклопоталася і принесла повну чашку. Поставили також вазочку з

печивом, свіже полуничне варення. Симак пересів до столу, взяв чашку делікатно, двома пальцями, і це так контрастувало з його зовнішнім виглядом, що Микола Федорович не втримався від іронічної посмішки.

— Притулок маєте? — запитав.

— Абсолютно надійний. Цупком турбувався про свої явки в провінції.

Це прозвучало досить самовпевнено й не зовсім відповідало дійсності, проте Лозовик не заперечив. Нахилив голову, що могло свідчити про згоду, та промовчав.

Михайло Лукич покалатав ложечкою в чашці, обвів поглядом кімнату, посміхнувся Олені й визначив:

— А ви непогано влаштувалися, шановний.

— Не скаржуся.

— Анастасія Михайлівна, даючи мені цю адресу, також висловила впевненість, що у вас все гаразд.

Микола Федорович метнув на Симака гнівний погляд: невже не розуміє, що торкається забороненої теми? Не вистачало, аби Оленка дізналась про його стосунки з Гудимович. Мовив поспішливо:

— Я дуже вдячний за привітання від баби Насі.

Симак посміхнувся самими очима:

— Вона почувається добре й сподівається на швидку зустріч.

— Усі ми мріємо про Київ.

Лозовик куточками очей спостерігав, як зреагує на його слова Олена, але дівчина, певно, також цілком усвідомлювала переваги київського буття над провінційним, а свої стосунки з Миколою Федоровичем остаточно з'ясованими — пожвавішала й мовила:

— Київські каштани!

— І вечірній Хрещатик! — підхопив Лозовик, намагаючись перевести розмову на безпечнішу тему.

Олена подарувала Миколі Федоровичу ніжний погляд, либонь, уявила себе на освітленій широкій вулиці серед ошатно вдягнених людей. Проте одразу підхопилася.

— Мені до служби, — повідомила, — прошу вибачення в гостя, та, самі розумієте, радслужбовці не можуть запіюватися.

— Наскільки мені відомо, працюєте в райфілії? — запитав Михайло Лукич.

— Друкаркою.

Симак підвівся, церемонно вклонився. Його намагання демонструвати вишукані манери знов-таки настільки контрастувало з розтоптаними сандаліями, взутими на босу

погу, що Лозовик мало не зареготав. Стримався з останніх сил і сів за стіл навпроти гостя. Запитав:

— Сподіваюся, ви приїхали до Білої Церкви не лише за тим, щоб передати бабусине вітання?

Симак уважно дивився, як Олена одягає модний соломяний капелюшок. Дочекався, поки вона вийшла з кімнати, сів, спершись на стіл ліктями. Сказав, утупившись в Лозовика уважними, некліпкими очима:

— Маю довгу й серйозну розмову.

— Для довгих розмов у мене є час, а за серйозними скупив.

— Приємно відчувати, що саме так сприймаєте мій візит. Чесно кажучи, на інше й не сподівався.

— Давайте обличчю дипломатичні викрутаси.

— Із задоволенням. Отже, шановний Миколо Федоровичу, мушу повідомити, що, незважаючи на відчутні втрати, визнавати нашу поразку передчасно.

— Чи не можна відвертіше? Про які відчутні втрати йде мова? Називайте речі своїми іменами: розгром! Розгром усієї організації.

— Помиляєтесь, шановний, не всієї.

— Жалюгідні рештки... Ми з вами та ще кілька другорядних осіб. Не піднятися!

— Капітулянтська точка зору.

— Зате об'єктивна.

— Прошу не робити поспішних висновків,— зауважив Симак сухо.— Я доведу вам, шановний, що наша організація ще існує, однак мушу раніше поставити одне запитання.

— Прошу.

— Де гроші, які ви одержали від Євдокії Сергіївни?

У Лозовика перехопило дихання, і очі безпорадно забігали. Проте одразу ж опанував себе й невизначено знизав плечима.

— Не розумію вас,— одповів твердо.— Які гроші?

Бачив, як задерев'яніли риси обличчя в Симака, як він стиснув порцелянову чашку, і подумав: тонка порцеляна зараз не витримає — і чашка розлетиться на друзки. Збавнув, що Михайло Лукич хвилюється, й одразу відчув полегшення. Отже, в Симака нема прямих доказів, та й, зрештою, звідки можуть бути?

За секунду чи дві, що мав у своєму розпорядженні, Лозовик устиг поновити в уяві всю ситуацію з грішми. Він одержав чотири мільйони карбованців, суму, навіть для цих нестійких часів, досить значну, від Євдокії Сергіївни — дружини Андруха, співробітника кооперації, який

укравав гроші в державній касі. Євдокія Сергіївна принесла чотири мільйони на Малу Шиянівську ввечері, коли Гудимович не було вдома, якраз за кілька годин до арешту членів Цупкому. Подружжя Андрухів узяли тієї ж ночі — це він знав точно від Анастасії. Євдокія Сергіївна, передавши йому чотири мільйони в саквояжі, сказала, що наступного дня їх забере людина, котра прийде від секретаря Цупкому Наконечного, а вона поспішає до себе на Рибальську — чоловік захворів і лежить з температурою. Від Малої Шиянівської до Рибальської найбільше п'ять хвилин ходу, отже, повідомити когось про передачу грошей вона не встигла. Просто цей нахабний Симак дізнався якимсь чином: така акція мала відбутися — і зараз бере його «на пушку».

Микола Федорович швидко прикинув, який запасний варіант найвірогідніший, і сказав твердо:

— Я не знаю, що ви маєте на увазі. Які гроші?

Симак поставив чашку, перегнувся до Лозовика через стіл.

— Де чотири мільйони, які вам передала Євдокія Сергіївна Андрух? Вона мала принести гроші на квартиру Гудимович...

— Але не принесла, — знизав плечима Микола Федорович. — Певно, щось завадило їй, і чотири мільйони, можливо, потрапили до чекістів. А шкода! — зітхнув цілком широко, бо помітив розгубленість на Симаковому обличчі й тепер остаточно переконався: жодних доказів у Михайла Лукича нема.

— А ми так розраховували на ці гроші... — розчаровано протягнув Симак.

— Хто це — ми?

— Члени організації, що лишилися на волі й продовжують боротьбу за національне визволення! — не без пики заявив Михайло Лукич.

«Бреши, бреши... — злостиво подумав Лозовик. — Уявляю собі, тільки б дотягнувся до грошей, одразу й гавкнули б...»

— Сподівається на відродження Цупкому?

— Те, що загинуло, відродити неможливо.

— Але ж я зрозумів, що ви...

— Правильно зрозуміли. Однак, шановний, будемо відверті. Цупкому нема й не буде. Сама назва відлякуватиме людей, адже здогадуються, що чекістам про Цупком відомо все. До того ж арешти ще тривають, і той лише факт, що ми з вами мусили втекти до провінції, не на нашу користь. Треба створити зовсім нову організацію.

Микола Федорович подивився на Симака пильно: чи не провокує? А що, як чекістам вдалося «розколоти» його — випустили й використовують мов підсаду качку?

Запитав:

— Як ви знайшли Гудимович? Анастасія мала поміняти квартиру одразу після мого від'їзду.

— Так, вона тепер знімає кімнату на Великій Підвальній. У Івана Васильовича Тарасенка. Чули про такого?

— Ні.

— Секретар Київської церковної ради. Наша людина, Гудимович йому цілком довіряє. А ви ж самі знаєте: в Анастасії Михайлівни вовчий нюх на зрадників.

«Це точно,— з полегшенням подумав Микола Федорович.— Настя й тебе розкусила б, не дала б явки в Білій Церкві...»

Поцікавився:

— Коли востаннє бачилися з Гудимович?

— На тому тижні у вівторок.

Отже, всього через шість днів після арештів. Навряд чи за такий короткий строк Симака зуміли б примусити розповісти все, що він знав.

— І як вам вдалося уникнути арешту?

Михайло Лукич нараз підвівся і розмашисто перехрестився.

— Є бог на світі,— мовив урочисто,— і слава тобі, господи! Не ночував удома, їздив до Борисполя, там планували створити філію нашої організації.— Ще раз перехрестився й додав: — Господарка квартири — молодчина, моя вірна Ольга Василівна. Вночі прийшли по мене кілька чоловік, а вона встигла попередити сусідку... Та чекала мене за три квартали...

— Фортуна виявилася на вашому боці...

— Не довіряєте?

— Перевіряю.

— Що ж, це закономірно,— погодився Симак.— Дві ночі я перебув у далекого родича на Передмостній слобідці, потім ризикнув і подався до Самойловича. Чули про нього?

— Професор?

— Так, з політехніки. Він і повідомив, що Гудимович переїхала на Велику Підвальну. Від Насті дізнався про арешти Чепілка, Наконечного, Комара й Гриня. А брата Чепілкового вбили. Тікав і відстрілювався...

«Невелика втрата»,— подумав Микола Федорович. Щоправда, Чепілка-молодшого він особисто не знав, та казали: пройда, бабій і марнотратник...

— До Білої Церкви приїхали зі своїми документами? — спитав.

— Боронь боже! Тепер я Суц-Дубок. Михайло Михайлович Суц-Дубок, так і запам'ятайте.

— То чого хоче від мене товариш Суц-Дубок? — не без іронії поцікавився Микола Федорович.

— Товариш Суц-Дубок прагне того ж, чого хотів і сам товариш Симак. Вигнати більшовиків і створити країну із своїм національним урядом.

— І хто ж очолить цей уряд?

— Передчасні балачки, шановний. Нам потрібна бойова організація, зв'язана із Центральним штабом УНР. Спільними зусиллями маємо скинути більшовицькі Ради, бо народ втомився від них, хоче спокійного, самостійного, заможного життя.

— Ви точно знаєте, чого хоче народ?

— Це знають усі. Поїдьте на будь-який хутір, у перше-ліпше село, поговоріть із селянами... Недаремно ж українське селянство не склало зброї!

Лозовик поморщився.

— Не треба гучних слів, — попросив, — ви ж не на мітингу, та й мене не треба агітувати. Я й сам будь-кого загітую. Ваші конкретні пропозиції?

— Великі міста більшовизовані, тому слід починати з провінції. Саме тут, у Білій Церкві. Знайти однодумців, створити організацію, встановити зв'язок з місцевими отаманами. Скоординовані дії з Центральним повстансько-партизанським штабом УНР аж до збройного повстання проти більшовиків.

— Хто ж заперечуватиме проти цього! — Очі в Лозовика заблищали. — Але де і як знайти однодумців?

— Звичайно, якщо сидіти склавши руки... Однак врахуйте, саме тут, у Білій Церкві, кожен третій, якщо не другий, зрозуміє і підтримає нас.

— Слова, слова...

— Дивуюсь вам: людина ще молода, а розважливості на десятьох...

— Не хочеться в зашморг лізти. З вогнем гратимемося. ЧК не спить, у них — зброя, люди, Ради й комнезами, куди не кинь — товариш...

— Але ж і вони починали колись. І проти кого! Самих Романових звалили, а в тих і армія була, і козаки, і поліція, і жандарми. А жандарми, скажу вам, це не якась ЧК. То, шановний, була організація — філери, картотека, гроші...

Лозовик махнув рукою.

— Це ви киньте! Філери, гроші... Їхня чека й місяця не протрималася б без таких люмпенів, як ви,— в дірявих сандаліях. У вас не виникало таке відчуття: йдете вулицею, а вони вас очима свердлять? Робітничо-селянськими?

— Усе це, шановний, розлад уяви. А нам сильна нервова система потрібна. Неврастеніки совдепію не звальять.

— А де справжніх людей знайдеш?

— Є! — рішуче рубонув долонею Симак. — Люди є, тут, у Білій Церкві. Ви, звичайно, не знаєте: після ускладнення київської ситуації Цупком збирався перебазуватися саме сюди. Тож Наконечний приїздив у Білу, готував ґрунт. Ми мали тут міцний осередок; я і ще один чоловік, поки що не називатиму його прізвища, за розпорядженням Наконечного підтримували зв'язок із штабом Цупкому. Тоді він був у Ірпені.

— Я знав про це,— кивнув Лозовик. — Одного разу навіть їздив у Ірпін з дорученням.

— Отож...— Симак розв'язав шнурок на комірці вишиванки. Видно було: нервові напруження, в якому перебував увесь час, минуло, й він розслабився. — Отож люди тут є, люди загартовані й надійні, треба лише об'єднати їх. Знайти і об'єднати.

— Маєте явки й паролі?

— Е-е, шановний, усе треба починати спочатку. Сьогодні вранці я вийшов на слід одного надійного чоловіка — уявляєте, досі переховувався на баштані...

— Так злякався? — не втримався від іронії Лозовик.

— Не кажіть: просто людина обережна, вміє вчасно зникнути.

— Це в нашому неспокійному житті — не остання справа,— погодився Микола Федорович.

— Бачу, ми з вами вже домовились.

— Мене, Михайле Лукичу, умовляти не треба. Мушу тільки знати, що наша майбутня організація не складатиметься лише з купки ідеалістів. Це — перше. І друге: програма! Адже мусимо виходити, так би мовити, на народ, тож без гасел не обійтись.

— Згоден. Насамперед ми — повноважне представництво уряду УНР на Україні.— Симак замислився на кілька секунд і поправився: — Певно, я трохи перебільшив. З Лівобережною Україною зв'язків не маємо, і встановити їх важко. Обмежимо свої дії Правобережжям. Далі: наше основне гасло — недоторканність приватної

власності. Селяни чекають його, як манни небесної, шановний. Вони втомлені більшовицькими гаслами, їм набридли безкінечні продзагони та чонівці, їм потрібна впевненість і сталість. Саме це ми й пообіцяємо українському селянству.

— І навряд чи дамо.

Симак блиснув на Лозовика очима.

— Мусимо дати, інакше нам не протриматись і тижня. Інша справа — кому саме. Заможне селянство має стати нашою опорою. Ну, ще так званий середняк. Далі оголосимо, що дозволяється вільна торгівля, зберігання й перевезення товарів. Ніякої боротьби зі спекуляцією, чим займається тепер чека й міліція.

Лозовик не втримався і задоволено потер руки.

— Селяни повинні на це клюнути, — мовив схвально.

— Я знав, що ми з вами домовимось, — переможно посміхнувся Симак. — Тепер наше першочергове завдання — встановлення зв'язків із своїми людьми.

Лозовик відчув неприємний холод у потилиці. Отже, знову неспокійне існування з пароллями, явками, випадковими й запланованими зустрічами, непевність і щохвилине чекання арешту. Однак чи має альтернативу? Розмірене й тваринне існування біля Олениної спідниці? Ну, місяць-два, а потім все одно набридне, все одно доведеться залишати цю затишну кімнату...

Але ж тоді він може спізнитися... Ділові та енергійні люди, на кшталт цього Симака, чи Суш-Дубка, випередять його, розхапають майбутні блага й посади, а він знову лишиться з носом...

Микола Федорович згадав благословенні часи, коли був заступником керівника інформаційного бюро Директорії. Фактично входив до української еліти, був одним з провідних діячів самостійної України, до того ж не без шансів зайняти колись міністерське крісло. Потім переговори з полковником Чепілком — той навіть дав йому певні гарантії, пообіцяв пост товариша міністра. А тепер він сам обіцятиме, а згодом і роздаватиме пости. Навіть міністерські...

Микола Федорович шумно втягнув у себе повітря. Так, альтернативи нема, й треба ризикувати. Сказав:

— Волів би все ж почути ваші конкретні пропозиції. Бачу, ви обізнаніші за мене в місцевій ситуації і маєте знайомства...

Симак задумливо покалатав ложечкою в порожній чашці й мовив, притишивши голос, мало не пошепки:

— Буду з вами гранично відвертим, шановний. Наші люди працюють у повітовому земельному відділі та місцевій кооперації — райфілії.

— Там, де Олена?

— Отож можемо розмовляти відкритим текстом навіть з Присяжнюком — головою райфілії.

— Олена казала мені про нього.

— Ваше завдання — контакти з працівниками райфілії. Побалакайте з Гайдученком. Павло Григорович Гайдученко. Здається, тепер він торговельний агент. Цілком відданий нам чоловік. Не завадило б також познайомитися з Григоренком. Працює в Телешівці на млині. Григорій Тихонович та його старший брат Тарас мають величезні зв'язки в повіті й не тільки серед працівників райфілії. Уявляєте, скільки селян приїжджає на телешівський млин?

— Уявляю,— сухо відповів Микола Федорович. Йому явно не сподобався директивний тон Симак — розмовляє, як з підлеглим. Тому й запитав: — А ви? Кого ви залучите до організації?

— Ну, знаєте...— нерішуче мовив Симак.

— Маємо бути цілком відвертими.

— Певно, так,— ствердив Симак.— Добре, не буду критися. Маю відомості, що на баштані в Заріччі перexoвується один мій старий знайомий та одностудець — Іван Шамуленко. А баштан той належить шановному Григорію Андрійовичу Безугляку — секретареві повітового земвідділу. Уловлюєте зв'язок?

— Маєте на увазі земвідділ?..

— Також наші люди. Навіть його завідуючий товариш Литвин вельми й вельми симпатизує нам. А він у місцевих партійців на гарному рахунку. Здається, і сам вступив до партії. До речі, на це треба орієнтувати своїх людей. Матимемо з першоджерел інформацію про плани й наміри повітового керівництва, та й взагалі слід пролізти в усі щілини — буде легше бойкотувати плани товаришів комуністів.

— Ну й більшовик з вас буде!..— зареготав Лозовик.

— А ви не смійтеся, шановний. Життя примусить, не те що більшовиком — чортом зроблюся.

— Уже примушує,— люто мовив Микола Федорович, і в цьому мимовільному вигукі було стільки гіркоти й жовчі, що Симак подивився на нього здивовано.

— А ви, бачу, останнім часом трохи підупали духом,— резюмував.— Не годиться...

— Ні,— заперечив Лозовик, хоч і знав: Михайло Лукич влучив; так би мовити, в яблучко.— Просто багато думав і радий, що у нас спільні сподівання.

— Думати ніколи не завадить,— добродушно мовив Симак.— Особливо в нашому становищі.— Пильно глянув на Лозовика, благудушність якось одразу сповзла з нього, риси обличчя загострились, і очі люто зблиснули.— Маємо підтримувати один одного! — сказав тоном, що виключав будь-які заперечення.— Я зараз у скрутному матеріальному становищі. Чи не могли б позичити, скажімо, тисяч п'ятдесят?

Лозовик замахав руками.

— Що ви, звідки такі гроші! — Подумав: якщо дати все, що просить, Симаківі підозри зміцняться.— Але в мене був срібний годинник, і Олена днями продала його на товкучці. Тисяч тридцять я міг би нашкрябати.

— Давайте тридцять,— швидко погодився Симак.— Кілька днів переб'юсь, а там буде видно. Організація має сама себе фінансувати. Зрештою, проведемо експропріації — в боротьбі з совдепією всі засоби годяться, як ви вважаєте?

— Наша кінцева мета,— підвівся Лозовик, і його слова прозвучали урочисто,— збройне повстання! А сили наші потребують зміцнення. Під боком загін Гайового, десь у районі Фастова, слід домовитися з отаманом. Дестабілізація становища, терор проти червоної босоти в селах і містах, нальоти та експропріації — це також завдання нашої організації.

— Треба спочатку створити її,— охолодив його Симак.— Давайте гроші, шановний, бо маю сьогодні ще одну зустріч, поспішаю.

«Слава богу,— подумав Лозовик,— що не доведеться лізти в шафу». Там зберігалися гроші, вивезені ним з Києва. Поклав їх у нижню шухляду під білизну, а на повсякденні витрати відклав сто тисяч. Тому, не криючись, не причиняючи за собою двері, вийшов до спальні й дістав з шухляди туалетного столика гроші. Відрахував тридцять тисяч, краєчком ока угледівши, що Симак зазирає до спальні й стежить за його маніпуляціями. Ще раз похвалив себе за обачливість і віддав Симаківі асигнації з чемним поклоном.

— Завжди можете розраховувати на мене,— усміхнувся доброзичливо.— Усе, що маю, до ваших послуг...

«Дзуськи! — додав подумки.— Дзуськи одержиш від мене ще хоч копійку. Знайшов благодійника...»

Симак недбало засунув гроші до кишені штанів.

— Зустрінемось післязавтра,— наказав.

І знову Миколі Федоровичу не сподобався його категоричний тон.

— Рано,— мовив твердо.— Поспішливість згубна для нас. Зустрінемось через три дні і не тут. Сюди вам ходити не варто.

— Я й сам думав про це. Сьогодні просто не мав іншого виходу.

— У скверику перед повітовим комісаріатом. Опівдні.

— Згода. Опівдні спека й навіть товариші чекісти по кабінетах ховаються.

— Нехай щастить,— побажав Лозовик зовсім широко, бо знав, що тепер і його доля багато в чому залежить від Симака.

Дивився, як натягає він на обличчю голову вигорілого бриля, і приязнь, навіть якась ніжність до цього чоловіка ворухнулася в ньому. Як-не-як, а Симак перший вселив у нього надію і змалював хоч і не зовсім певні, та все ж райдужні перспективи.

А людина не може існувати без надії!

4.

Петро Вовк повернув з Хрещатика на Іститутську. Йшов неквапно, розглядаючи будинок Гінзбурга. Жити в такому величезному й красивому домі видавалося Петрові недосяжною метою. Певно, тільки в цьому багатоповерховому, найвищому в Києві будинку мешкало більше людей, ніж у всьому їхньому селі, навіть з навколишніми хуторами. А займає хіба що півдесятини чи трохи більше...

Людський мурашник, подумав Вовк, і від цієї думки стало не по собі, немов відчув свою власну убогість і мізерність у всесвіті, почуття якогось духовного припинення опанувало його, і Петро мимовільно прискорив крок, проминаючи кам'яного велетня.

На розі Іститутської та Банкової, під парканом збудованого Бродським особняка, в якому колись мешкав сам київський генерал-губернатор Ігнат'єв (про це Вовкові розповідав колись Мишко Гнатюк, а Мишко прожив у Києві ціле життя і хвалився, що бачив не тільки графа Ігнат'єва, а й самого царя Миколу Другого напередодні вбивства Столипіна), стояв безпритульник з відром і горлав на весь квартал:

— Ка-аму ва-ады холодной?

Вовк згадав: під час чергового медогляду лікар попереджав співробітників ЧК, що в Києві зафіксовано випадки холери, міські газети друкували навіть списки хворих, і пити сиру воду, особливо в таких метких хлопчаків чи дівчаток, дуже небезпечно.

Але спрага мучила Вовка, тож витягнув тридцятку й ступив до безпритульника. Той радісно всміхнувся й простягнув жерстяний кухоль, повний води, однак Вовк помітив кілька мух у відрі — розізлився і вилив воду з нього просто на газон. Хлопчина отетерів, обличчя в нього витянулося, очі округлилися.

— Ти що?.. — застиг з простягнутим кухлем — і раптом вихлюпнув воду просто Вовкові в обличчя. — Грабують! — загорлав. — Серед білого дня!

— Я тобі дам — грабують... — Вовк обтерся рукавом, гнів, спалахнувши в ньому, одразу вщух.

Безпритульник, підхопивши відро, югнув до найближчої підворотні. Вовк, усміхаючись, дивився хлопчині вслід: гарний пацан, білявий і кирпатий, очі сміливі, навіть нахабнуваті, проте що вдієш — тепер без махлювання і спириту важко прожити, місто тільки почало виборсуватися з голоду, на базарах спекулянти набивають грошима мішки, і тридцятка чи два червонці за кухоль води в спеку — не така вже й велика ціна.

А хлопчина за день хоч на обід собі заробить.

Вовк повернув на Катерининську. Йй так прогаяв кілька хвилин, а Колесников уже, напевно, чекає на нього.

Подумавши про Колесникова, Вовк мимоволі підтягнувся і пішов швидше. Щоправда, до наради, призначеної на одинадцятку, лишалося півгодини, але мало що станеться, їх могли підняти будь-якої хвилини по тривозі, он ще скільки навколо Києва банд — великих і малих, один Орлик чого вартий, за останнім оперативним зведенням здійснив два наскоки на села в Радомишльському повіті, десятки людей постріляв та порізав...

Вовк показав вартовому посвідчення і зайшов до темнуватого коридора губчека. Зупинився біля великого емальованого бачка з кип'яченою водою, випив аж два кухлі, обтер тильним боком долоні губи й підвівся сходами на другий поверх. Побачив у кінці коридора Мальцева й Петренка, вони стояли під вікном і диміли цигарками — отже, нічого важливого не сталося, і Вовк притишив крок.

Мальцев, побачивши Вовка, привітно помахав рукою, запрошуючи до компанії.

— Чуєш,— мовив нетерпляче,— що оцей тип верзе!.. Так ми тобі й повірили...— повернувся до Петренка.

Петренко скривився, наче від зубного болю, і безнадійно махнув рукою.

— Не хочеш, не вір. Теж мені Хома невірний... А воно точно, без брехні.

Мальцев зареготав.

— Розумієш,— тицьнув великим пальцем у живіт Вовка,— каже, що вчора по телефону розмовляв з Берліном. Особисто він, Петренко, і з Берліном!..

— Точно,— ствердив Петренко,— я й сам не повірив. Увечері ми з Марусею,— знаєте її, секретаркою в адміністративній частині,— пішли до Пролетарського саду. От не вірите мені, в Марусі попитайте! Ходимо, значить, по саду, відпочиваємо культурно, морсу попили й плакати роздивилися, зненацька чуємо оголошення. Знаєте, де сцена в Пролетарському саду? З'являється, значить, на ній чоловік і каже: «Громадяни трудящі, зараз відповідальні технічні працівники Києва встановлюють радіо-телефонний зв'язок з берлінськими пролетарями, й хто хоче обмінятися з ними думками, прошу на сцену». Ми з Марусею, звичайно, одні з перших, не встигли опам'ятатися, за нами вже черга, знаєте, хвіст який: людей із тисячу.

— Ну й бреше!..— в захваті покрутив головою Мальцев.— От штимп! І не почервоніє...

— Не хочеш, не слухай!— обірвав його Петренко, сердито зблиснувши очима, і Вовк збагнув, що Андрій справді розсердився: отже, відомості правдиві.

— Помовч,— штовхнув Мальцева ліктем,— зазидки тебе беруть, так? Що не ти з берлінськими товаришами розмовляв?

— Мене зазидки?— витріщив очі Мальцев.— Нехай пятакає...— махнув рукою.

— Стоїмо, виходить, у черзі,— вів далі Петренко, демонстративно одвернувшись від Мальцева.— За нами з Марусею приткнувся якийсь черевань у капелюсі й з краваткою, аж образливо стало: буржуї недорізані і теж з берлінськими пролетарями розмовляти хоче. Я й кажу черзі: «Товариші, женіть з наших лав буржуїв і всіляких нестійких елементів! Недостойні вони стояти разом з нами й змичку з німецькими робітниками кріпити! Де ваша класова ненависть?» Звичайно, буржуїв ми з черги вигнали, однак виходить якийсь техспец і повідомляє: зв'язок уже був налагоджений, проте чомусь обірвався, мовляв, з технічних причин, і невідомо, коли поновиться. Ми

зашуміли: які можуть бути технічні причини, коли така класова солідарність! Не розходимось і вимагаємо від товаришів техспеців, аби зв'язок негайно поновили. І у відповідь на нашу одностайну резолюцію вони змобілізувалися й через годину перекинули революційний радіоміст до самої німецької столиці. Я в черзі був третій, дають, значить, мені навушника, слухаю: щось таке дуже тихе й непонятне, але розумію пролетарську відозву з Берліна, душею відчуваю її й кричу в мікрофон: «Хай живе світова революція!» Хотів ще закликати, аби швидше своїх буржуїв скидали, однак техспеци навушника забрали — кожному, виходить, по три секунди, всі хочуть з Берліном порозмовляти, а того не розуміють, що німецьким пролетарям треба нагадати, аби єдналися, як вчили їх товариші Маркс та Енгельс, з пролетарями всіх країн.

У Вовка тенькнуло серце: пофортунило Петренкові — скільки ж це верст до Берліна? Мабуть, не менше тисячі, навіть поїздом три доби їхати, а він отак просто: «Хай живе світова революція!»

Щасливий!

Запитав:

— А що ж німецькі товариші відповіли?

Петренко всміхнувся ніяково.

— Хвилюювся я і не дуже розібрав. Але потім у Марусі попитав, вона теж слухала й розмовляла, а жінки, самі знаєте, все чують, що треба й що не треба. Каже, точно збагнула — слово таке є, геносе, а це по-нашому означає — товариш.

— Товариш, кажеш? — вигукнув Вовк. — Виходить, точно з пролетарями розмовляв, а не з міжнародним капіталізмом.

— На наступних зборах партосередку треба прийняти резолюцію, — втрутився Мальцев. — Враховуючи пролетарську розмову оперуповноваженого губчека Петренка з німецькими товаришами, розгорнути ще більшу боротьбу з бандитизмом, рекомендувати берлінським робітникам зліквідувати контриків і швидше йти назустріч світовій революції!

— А ти ж не вірив!.. — образився Петренко. — Ще й брехуном обзивав...

— Я? — вигукнув Мальцев зовсім широко. — То ж я жартував, ти що, жартів не розумієш? — Він кинув недопалок у відро з водою. — А твій патріотичний вчинок ми точно на партосередку обговоримо.

— Який вчинок? — засоромився Петренко.

— Не кажи! Буржуїв з черги вигнав — раз! Німецьких пролетарів до світової революції закликав — два. Такі факти, товаришу Петренко, свідчать про твою високу свідомість, і всі повинні знати це.

Вовк подумав, що свідомість і відвагу краще засвідчує позавчорашня Андрієва участь у бою з рештками куренівської банди, яка відступила до Петрівців. Вони оточили її на околиці села — бій точився дві години, бандити боронилися до останнього. Петренко перший увірвався до сарая, де сидів сам отаман Дубрівець, і кинув гранату — троє вбитих і один поранений...

Вовк ще не встиг висловити товаришеві своє захоплення. Адже сам бачив, як підвівся Петренко під кулями, як кинувся до сарая. Смерть дивом обминула його. Ото приклад для німецьких пролетарів, а не якась там балаканина по телефону. Ще невідомо, зрозуміли його в Берліні чи ні. Можливо, й слухали Петренка не робітники, а кляті капіталісти або їхні підпісувачі, хіба нема в Києві саботажників серед совслужів і техспеців? Вовк висловив цю думку відверто, навіть дещо запально, але Мальцев дивився на нього осудливо й, помахавши пальцем перед носом, мовив похмуро:

— Не розумієш сучасного моменту, товаришу Вовк. Нам змичка із світовим пролетаріатом потрібна. Люди радіозв'язок влаштовують, ночі не сплять, он яка черга в саду вишикувалась — усі хотіли свою солідарність продемонструвати. Тим більш дивно, що деякі чекісти виявились несвідомими в цьому питанні.

— Це я несвідомий? — розгнівався Вовк. — Щось я не бачив таких свідомих, як ти, під кулями...

— Це ти облиш, — суворо обірвав Мальцев, — я виконував спецзавдання самого заступника губчека товариша Кравченка, і невідомо, чий внесок у розгром банди більший!

Вовк не сперечався: справді, кожен робить те, що йому наказано. То вже інша справа, що вказівки начальства не завжди всім до душі.

Із сусідніх дверей визирнула Люба — секретарка Колесникова, або «пишбаршняя», як дражнив її Мальцев. Люба завжди гнівалася, зачувши це прізвисько, вважаючи його атрибутом старого чиновництва, вимагала, аби її називали «товаришем секретаркою», і чим могла дошкуляла Мальцеву: в останню чергу передруковувала йому папери й примушувала часто без потреби просиджувати у вузькій темній кімнатці, що слугувала Колесникову приймальною.

— Іван Панасович запрошує вас, товариші,— сказала Люба, не дивлячись на Мальцева, наче його взагалі не було в коридорі.

— І мене також? — посміхнувся той.

— Усіх.

Мальцев посунув перший, удав, що спіткнувся, і на секунду притиснувся до Люби. Дівчина різко відштовхнула його. Мальцев подивився на неї чистими й наївними очима, навіть руку приклав до серця, пробачаючись, але, повернувшись до Вовка, підморгнув йому: от іще, мовляв, недоторка, і чого тільки її тут терплять, такий старорежимний пережиток...

Колесников стояв за столом, заваленим картонними папками. Певне, таке безладдя на столі його й самого дратувало, бо Колесников обійшов стіл і примостився на старому, продавленому цератовому дивані. Сперся ліктем на валик, запросив співробітників умошуватися поруч.

Мальцев розсівся на дивані, простягнувши ноги в пошарпаних, та ще досить пристойних хромових чоботах, а Вовк з Петренком присунули до дивана стільці, оббиті зеленим, уже вичовганим плюшем, видно, реквізовані в якогось буржуя.

Колесников розстебнув верхні гудзики сатинової косоворотки, погладив шию і сказав:

— Виходить, ми всі задоволені? Банду Дубровця зліквідували, отамана взяли, отже — можна жити спокійно...

Вовк з Петренком промовчали, та й який резон був заперечувати, коли, крім щойно знищеної банди, їх засіло навколо Києва близько десятка? Один Мордалевич чого вартий! Кажуть, під його рукою цілий полк, і Петлюра призначив Мордалевича командувачем усього північного повстанського району. Дубровець у порівнянні з Мордалевичем — дрібнота, пшик, та он скільки за ним ганялися...

— А що! — бадьоро озвався Мальцев. — Курочка по зернятку...

Колесников зміряв його нищівним поглядом, і Мальцев підібрав під себе ноги.

— Думати треба, товаришу помічник оперуповноваженого!

— Нам думати нема коли, встигати б тільки накази виконувати!

— Неправильно, товаришу Мальцев, — суворо зауважив Колесников. — Бандити до нової тактики вдалися: ховаються по хуторах і селах, вдень — звичайний селянин

з ціпом або косою, спробуй від чесної людини відрізнити... А вночі, коли отаман покличе, сів на коня — і нумо гуляти! Однак вони хитрі, а ми з вами мусимо бути ще хитрішими.

— Своїх людей треба по селах мати,— вставив Петренко.— Щоб знати про кожний бандитський крок.

— От-от,— схвалив Колесников.— Я тому й покликав вас. На черзі — банда Орлика. Досить йому гуляти. Надійшло повідомлення, що наступного тижня буде на хуторі під Радомишлем. На якому саме — невідомо. Хтось із вас повинен поїхати в Радомишль. Це має бути свіжа людина, яку там ніхто не бачив. Місцевих товаришів Орлик, певно, знає всіх, а от наших...

— Дозвольте мені! — вихопився Петренко.

Колесников зміряв його уважним поглядом і похитав головою:

— Тільки не ти.

— Це чому ж? Гірший за інших?

— Ти нам тут потрібний.

Петренко почервонів.

— Папки розбирати? — кивнув на стіл.

Вовкові стало незручно за таку зухвалість товариша, й він штовхнув Андрія ліктем у бік. Проте Колесников не образився, навпаки, засміявся тихо.

— Давай критикуй,— мовив.— Мені ці папери ось де! — провів ребром долоні по горлу.— Але ти не рипайся, ти зараз — особбстаття. Ось сходимо з тобою до товариша Кравченка, тоді все й зрозумієш.

Вовк засовався на стільці:

— Я хотів доповісти, що сьогодні одержав відомості...

— І тому не можеш поїхати в Радомишль? — зневажливо примружився Мальцев.

— Не знаю,— розвів руки Вовк,— бо повідомлення справді важливе.

— Що може бути важливіше за ліквідацію банди?

— Так саме ж про неї і йдеться! — вибухнув Вовк.

— Спокійно, товариші,— застережливо підняв руку Колесников.— Керівництво вже прийняло рішення: до Радомишля поїде товариш Мальцев. І ваші суперечки тут недоречні.

Вовк побачив, як промайнув у очах Мальцева лихий вогник, а може, йому це тільки здалося, бо той навіть виструнчився, наскільки міг, сидячи на дивані, й мовив бадьоро:

— Слухаюсь!

— Отак краще,— самими очима посміхнувся Колесников.— А тепер іди, Василю, і допитай одного типа. Затриманий у Радомишльському повіті. Є в мене підозра, що має вихід на Орлика. Селянин з хутора Литвинці, хлопці з повітового політбюро знайшли в нього три гвинтівки. І тачанку в сараї...

— Овва! — не втримався Мальцев.— Чистий бандит!

— І де ти бачив чистих бандитів? — іронічно примружився Колесников.

— А й справді не бачив, усі вони брудні й нахабні,— швидко погодився Мальцев, не зрозумівши іронії.

— Скажи черговому, нехай приведе заарештованого Сліпушенка.

— Ми зараз із нього все витиснемо,— хитро підморгнув Мальцев,— що знає і чого не знає.

— Дивись мені! — насварився Колесников.

— Без порушення законності, не хвилюйтесь. Але ж і панькатися з бандитами не хочеться.

— Раніше доведи, що бандит.

— Три гвинтівки — не доказ?

— Може, й так... Однак май на увазі: тепер зброя на селі ще ні про що не свідчить. Буває від несвідомості...

— Я, товаришу Колесников, свідомого від темного одразу відрізняю.— Мальцев чітко повернувся, навіть клацнув підборами, як справжній кавалерист, хоч ніколи не служив у кавалерії: до висування в ЧК завідував інтендантським складом у Лаврі й, казали, був знайомий з усіма тамошніми ченцями. Тому й вважався в губчека спеціалістом з усіх питань, пов'язаних з духівництвом, хоча, як здогадувався Вовк, не знав різниці між літургією та епітимією.

Колесников гостро зиркнув на Вовка:

— Що в тебе?

— Приїхав учора до мене родич. З-під Тараші, село Насташка. Розповідає: з'явився там хтось із полотнянкою від самого Петлюри. Нібито для організації повстання.

Вовк побачив, як одразу напружився Колесников: очі в нього похолоднішали, на чолі залягла глибока зморшка.

— Від кого чув і наскільки вірогідні відомості? — запитав.

— Родич надійний. З неможливіків. Петлюрівці в нього брата повісили.

— Він там зустрічався з тим смісаром чи лише чув про нього?

— Чутки пішли, що в лісного за селом об'явився. Лісничий з куркулями в селі балакав, казав, що сам бачив полотнянку. Ще посвідчення той має — начальника цілого повстанського району і повноваження від головного отамана та генерал-хорунжого Тютюнника.

— Прізвище? — занетерпелився Колесников. — Прізвища не називав? Часом не Якубович?

— Ні, відомо тільки те, що вже сказав.

— Так... — протягнув Колесников. — Отже, під Таращею. А там поруч банди Трейка та Гайового. Є й ще дрібніші. Непогано орієнтуються пани петлюрівці. — Він подумав трохи й додав: — Про цього, з полотнянкою, нам уже відомо. Мав з'явитися з дня на день, не знали тільки, де випірне. А так — усе сходиться. Начальник петлюрівського Восьмого повстанського району Микола Якубович.

— Звідки відомо? — здивувався Вовк.

— Секрет, — похитав головою Колесников і рішуче підвівся. — Гайда, хлопці, до Івана Васильовича. Така каша заварилася, що йому слід вирішувати.

Заступник голови губчека Іван Васильович Кравченко стояв у коридорі біля дверей свого кабінету й щось палко доводив похмурому вайлуватому чоловікові, на цілу голову вищому за нього.

— Я вас дуже прошу, — говорив збуджено, — навіть не прошу, а вимагаю, щоб люди, які виїжджають у складі спецзагонів на ліквідацію банд, були пристойно взуті. Бо що ж виходить? Банда відступає, розсипається по селах, іноді кілька десятків верст треба переслідувати бандитів, а спробували б самі в драних черевиках!

— Де ж нові взяти? — прогудів той низьким басом.

— Хоч свої віддайте.

Високий ніяково посміхнувся:

— Я б віддав, але ж сорок п'ятого розміру. Хто візьме?

— І все ж, Петре Петровичу, дуже прошу вас вжити заходів. Передайте завгоспові, нехай зв'яжеться з кооперациєю, зрештою, треба сконтактуватися із штабом військового округу. Там товариші зрозуміють і допоможуть.

— Спробуємо, Іване Васильовичу, — пообіцяв високий.

— Не спробуємо, а зробимо, товаришу Вальтер! — Певно, Кравченко відчув, що начальник адміністративної частини шукав хоч маленьку шпарину для відступу й безжалісно перекрив її.

Кравченко повернувся до дверей і побачив Колесникова.

— До мене? — запитав.

— Так, Іване Васильовичу, нагальна справа.

— А коли у вас не нагальна? — Кравченко усміхнувся в густі чорні вуса, і його широкі, наче намальовані, брови піднялися. — Всі разом?

— Разом, — ствердив Колесников, протискуючись у двері.

Оперативники зупинилися, та Кравченко жестом показав, щоб проходили. Він узагалі відзначався ввічливістю та делікатністю — простий сормовський робітник, член партії з 1904 року, який пройшов царські тюрми й мав величезний досвід революційної боротьби.

Вовк сів і, зважаючи на Кравченкову тираду про взуття, заховав під стіл ноги, взуті в парусинові сандалії. Але цей маневр не пройшов повз увагу Кравченка. Запитав, зупинившись поруч:

— Іншого взуття не маєте?

Вовк ніяково розвів руками:

— Чоботи є, але в таку спеку...

— Товариш Вовк живе в сестри, а в неї двоє дітей... — почав Колесников.

— Знаю, — зупинив його рішучим жестом Кравченко. — Зв'яжіться сьогодні ж з Митницьким, передайте моє прохання... ні, наказ, аби виділив черевики. На всю губчека один автомобіль, ще три закріплені візники, трамваєм не всюди проїдеш, виходить, єдина надія на ноги. А чи багато набігаєш у розбитих сандаліях?

— Та я не скаржусь, — ще більше знітився Вовк.

— І погано робите, — різко обірвав Кравченко.

— Ти йому взуття видаси, а він його на базар відтарабанить і для дітей щось виміняє, — усміхнувся Колесников.

— А ви візьміть розписку, — порадив Кравченко. — Черевики й чоботи видаватимемо оперативним співробітникам як зброю — під персональну відповідальність, ясно?

— Аби були... — скептично гмикнув Колесников.

— От із контрреволюцією покінчимо — все буде. Бачите, товари поступово в магазинах з'являються. — Кравченко поклав руки на зелене сукно — на відміну від стола Колесникова, тут не було жодного папірця, тільки розкритий блокнот для нотаток, решта — у сейфі.

Колесников зрозумів цей жест як запрошення до розмови й почав:

— Цікава новина, Іване Васильовичу. Пан Якубович об'явився власною персоною. В Таращанському повіті.

Вовк помітив, як нервово засовалися на зеленому сукні Кравченкові руки.

— Звідки відомості? — запитав.

— Товариш Вовк доповідь.

— Давай, Петре,— підвів Кравченко на нього очі.

Той переповів почуте від родича. Кравченко слухав уважно, не перепитував, і руки його непорушно лежали на столі. Вовкові навіть здалося, що його оповідь не дуже зацікавила Івана Васильовича, більше того, вислухавши, він сухо й навіть якось байдуже запитав Колесникова:

— Твої пропозиції?

— Послати товариша Вовка на допомогу Таращанському політбюро¹.

— Ні,— категорично заперечив Кравченко,— не годиться. У них своїх людей вистачить. І що дасть зайвий оперативник?

— Але ж товариш Вовк сам з-під Таращі й добре знає тамтешні місця. І людей.

— Цим не здивуєш. А скажи мені, товаришу Вовк, отой твій родич з Насташки знає, що ти працюєш у ЧК?

— Я не криюся.

— Погано...— нарешті Кравченко зняв руки зі столу, пригладив і так акуратно зачесане чорне волосся.— Виходить, і там, у Насташці, знають...

— Не повинні б... Я в губчека лише місяць, і це вперше звідти приїхали. А додому не писав.

— Яких ще родичів маєте у Таращанському повіті?

— Ну, оцей... Гаврило Семенович Вагонюк — двоюрідний брат. Його батько та мати. Ще є, десята вода на киселі...

— А Вагонюк, кажеш, надійний?

— Як самому собі вірю.

— Поїдеш до Таращі разом з ним,— вирішив Кравченко.— Тільки не для того, щоб допомагати хлопцям з політбюро. Поїдеш як контрик, колишній прапорщик, офіцер, сподіваюсь, родичам відомо, що дослужився до прапорщика?

— Колись додому у відпустку приїжджав — ще з погонами.

— Чудово! — Кравченко знову поклав долоні на зелене сукно.— За даними, одержаними губчека із петлюрівського Центрального повстансько-партизанського штабу у Львові, нам відомо: останнім часом на Україну закинуті

¹ Політбюро були створені в повітах як низові органи губчека — працювали під її керівництвом. Скасовані на початку 1922 року.

два емісари. Один з них — поручик Микола Якубович, який призначений начальником Восьмого повстанського району. Певне, це він об'явився під Тарашею. Твоє завдання, Петре, знайти його, увійти в довір'я. Нам один Якубович не потрібен, розумієш? Мусимо ліквідувати цілу контрреволюційну організацію, весь так званий повстанський район, аби більше й не пахло там петлюрівцями. Сподіваюсь, усвідомлюєш усю відповідальність завдання?

Вовк спробував підвестися, але Кравченко коротким жестом зупинив його.

— З цим ясно, — мовив. — Прошу тебе, — перевів погляд на Колесникова, — відповідно екіпірувати товариша Вовка. Хромові чоботи, бриджі та офіцерський кітель. Надійні документи. І ще от що. Твого родича Гаврила Семеновича Вагонюка, здається, не дуже шанують куркулі та бандити?

Вовк подивувався пам'яті Кравченка: лише раз побіжно назвав двоюрідного брата, а той запам'ятав навіть ім'я та по батькові.

— Не поважають, — ствердив. — Та і як шануватимуть, коли обрали головою сільради?

— Гм... Це лише ускладнить ваше становище.

— Нічого, він розумний, ми з ним такий спектакль розіграємо...

Кравченко посміхнувся ледь помітно.

— Не переграйте, — порадив. — І пам'ятайте, нам один Якубович не потрібен, головне — з бандитизмом у районі покінути. Раз і назавжди.

Вовк хотів щось відповісти, принаймні запевнити, що все зрозумів і усвідомлює важливість завдання, але Кравченко вже повернувся до Петренка:

— Товаришу Андрію, ти відповідаєш за квартиру на Нестерівській?

— Я.

— То чого ж сидиш тут?

— Усі без винятку були мобілізовані на ліквідацію банди Дубровця, — пояснив Колесников.

— Для товариша Андрія мусили зробити виняток.

— Це чому ж? — образився Петренко.

— А тому, що на Нестерівській з дня на день має з'явитися другий петлюрівський агент.

— Звідки ви знаєте? — вихопилося в Петренка.

— З того ж самого джерела. Як там, на Нестерівській?

Окрема двокімнатна квартира з вікнами на Володимирський собор. Ми знімаємо її втрьох: я та ще двоє сту-

дентів з ІНО. Пароль відомий лише мені. Студенти як студенти — вітер в голові: то за нас, то за есерів, то за Петлюру.

— Й досі не розкусили тебе? — іронічно спитав Кравченко. — Теж мені — конспіратори... Хіба можна дати гарантію, що хтось із студентів не бачив тебе тут, на Єлизаветинській, коли входив чи виходив з ЧК?

— А я стережуся. Обережно, через прохідний двір, а потім через хвіртку...

— От що, — нараз розсердився Кравченко, — ви це киньте! Ти студент — і будь студентом. Андрій Музиченко — і крапка. Сиди на Нестерівській і вчись...

— Незручно, — поскаржився Колесников, — вулиця людна, поруч Володимирський собор, Ботанічний сад, відчепитися від «хвоста» — раз плюнути.

— Дочекаємось петлюрівського гостя і перенесемо квартиру, — вирішив Кравченко. — Тож слухай. Мусить з'явитися якийсь Боковецький. Це його справжнє прізвище. Петлюрівський офіцер Віктор Іванович Боковецький. Як тобі назветься — один бог знає. Але запам'ятовуй прикмети... — Невловимим рухом дістав з шухляди папірець, розгладив на зеленому сукні. — Повідомляють от що: трохи вищий середнього зросту, чорнявий, скроні сиві. Під сорок років, а тягне на всі п'ятдесят. Обличчя зморшкувате, ніс качиний, нагадує цей Боковецький татарина. Має звичку мружитися, очі темні й глибокі. Є підстави думати, що чоловік розумний, отже сторожкий, перевірятиме тебе й таке інше...

— Та й нас просто так не з'їси...

— Якщо не робитимете дурниць. — Кравченко заховав папірця до столу й знову поклав долоні на зелене сукно. Його широко поставлені очі потемнішали й звузилися. Мовив з притиском: — Самі розумієте, товариші, від нас зараз залежить усе! Оголосили нову економічну політику, бачите, стаємо на ноги, перший рік без війни — народ стомився, хоче миру, і наше завдання — роззброїти контрреволюцію, ліквідувати бандитизм, поставити крапку на планах світової буржуазії, товариші. Оце й прошу пам'ятати щоденно.

5.

Юрко стриножив коня і пустив пастися на узлісся, а сам заліз під воза у затінок, підстелив рядно, аби хоч трохи подрімати. Лежав горілиць, розкинувши руки. Пахло свіжоскошеною травою, дьогтем від коліс — домашній

заспокійливий дух навівав сон. Юрко відчував приємну легкість у м'язах, слухав, як форкає неподалік гнідий і заливається в небі жайворон, на душі було спокійно й радісно, як напередодні великого свята, коли одягаєшся у все чисте і йдеш у Вільхове до церкви, зустрічаєш людей у таких же святкових строях і вітаєшся урочисто й привітно — навіть із тими, з ким посварився тиждень тому. Гарно жити на світі, коли свіжо пахне трава, коли відчуваєш, як відступає від тебе втома. І взагалі все на світі гарно.

Роман з Клавдією повезли до села податок — усе, як належить, мішки з житом, пшеницею та вівсом вирахували до останнього фунта, тепер ніхто до них не причепиться. Вони з Романом швидко впораються, за тиждень обмолотяться, тоді можна й до млина — напечуть хліба з борошна нового врожаю, свіжого, запашного. Адже це велике свято — покуштувати хліба, вирощеного власноруч і випеченого Клавдією.

Хліба тепер їм вистачить до нового врожаю, ще лишиться на насіння й на продаж. Так, на продаж, бо тепер, розрахувавшись з державою, можна порядкувати зерном як завгодно. Он він читав у «Білоцерківських вістях», що держава відкриває спеціальні пункти, де пропонують вигідно обміняти зерно на сіль, на реманент, гас і навіть на залізо й цвяхи.

Юрко подумав: що-що, а цвяхи їм конче потрібні — хлів треба перекрити, крокви згнили, ще й сани до зими бажано нові. Сани, щоправда, можна в Білій Церкві або в Таращі купити, та чи варто за них викидати гроші? Вони з Романом самі змайструють, хіба є на світі щось таке, чого вони не зуміли б зробити, звичайно, для власних потреб — і кожух, і валянки, навіть колеса для воза, дай лишень заліза листового й шкворні для осей...

Юрко поворушився, розпростовуючись, стиснув пальці, відчувши силу й твердість кулаків. Для нього сільська робота необтяжлива, косою може махати, не втомлюючись, години дві чи навіть три — добре тільки, якщо робота на радість і знаєш — усе твоє й тобі на користь.

Потім Юрко уявив собі, що ввечері побачить Ганну, вони сидітимуть на лавці біля воріт, і, можливо, дівчина дозволить поцілувати себе. Лише від думки про це на душі стало солодко й щілко, зовсім близько побачив великі сірі Ганчині очі, вони посміхалися йому й про щось запитували. Десь на початку жовтня вони поберуться, поїдуть до Вільхового і там обвінчаються, треба тільки побалакати

з Ромком, хоч він давно здогадується (та й хіба можна щось приховати на їхньому хуторі?)...

Непомітно для себе Юрко задрімав. Спав сторожко, навіть уві сні чув форкання коня. Потім неподалік заіржав ще один, чужий, його іржання Юрко одрізнив одразу й тут-таки прокинувся. Висунувся з-під воза й побачив Карпа Гижу верхи на сірій кобилі.

Юрко знову заховався під віз у затінок, гадав: Карпо їде до села у якихось своїх справах і не має часу на балачки, та сіра кобила зупинилася поруч, і Карпо сповз із неї.

Юрко визирнув із свого сховку, зиркнув на сусіда прискаленим оком, але ні про що не спитав.

Карпо присів накарачки, не випускаючи з рук повід.

— Спеш... — мовив докірливо, наче Юркове байдикування обходило його.

— Сплю, — відповів Юрко так, що Карпо мав збагнути: це його аж ніяк не стосується, їдь собі своєю дорогою.

— А я тебе шукаю.

— Це ж для чого я тобі знадобився? — щиро здивувався Юрко.

Карпо озирнувся, немов хтось у степу міг підслухати їх, і мовив притишено:

— Наказ від отамана...

— Ну?! — недовіжливо скинувся Юрко.

— Не нукай, а слухай. Отаман звелів уночі бути готувими.

— Це ж для чого?

— Наче я знаю...

Юрко виповз з-під воза, сів, спершись спиною на колесо.

— Звідки дізнався?

— Трохим з Карлівки прискакав.

Юрко незадоволено почухав потилицю.

— Молотити треба, — мовив скрушно. — Уранці з Ромком хотіли...

— Отаманові видніше. Трохим казав, у село зерно звозять, то налетіти треба. Я так гадаю — хай... Щось попалимо, щось, може, й нам дістанеться.

— Дуля дістанеться — ми з тобою верхи, то що візьмемо?

— То так, — невдоволено погодився Карпо. — Від отамана, звісно, на підводах приїдуть, а нам горілки поставлять, день погуляємо — та й по хатах...

— Нема коли гуляти.

— Але ж і отамана гнівити не можна. Собі дорожче обійдеться.

Юрко згадав, як жорстоко розправлявся Семенюк з неслухами, он Івана з Вільхового навесні порубали шаблями... Зітхнув і погодився:

— Отаманове слово — закон.

— То дивись: увечері кінь має бути засідланий, і гвинта дістань.

— Дістану,— пообіцяв Юрко.

Подумав: отаман не піднімав їх уже давненько, і, мабуть, сьогоднішнє діло пов'язане з приїздом того дядька, що спав у Карпа на сіннику. Отже, вказівки йдуть з-за кордону, від самого головного отамана, певно, це тільки початок, і скоро все заворушиться довкруг. Саме усвідомлення значущості їхніх дій сповнило його гордошів, і він запитав:

— Той, що із Степаном приїздив, либонь, уже в Києві?

— Де ж йому бути?

— Отож, виходить, команда зверху?

— Хай,— погодився Карпо,— хай зверху, знизу — нам яке діло? Нам з гвинтів постріляти й шаблями помахати, ну, додому щось поцупити...

— Несвідомий ти, одне знаєш — додому...

— А ти?

— За свободу!

— Щоб до своїх п'яти десятин ще п'ять чи десять?

— Навіщо? — щиро здивувався Юрко.— Ми з Романом і на цих десятинах спини не розгинаємо.

— Якщо в свої руки владу візьмемо, товариша Халаїма наймитом зробиш.

— Он ти про що...— протягнув Юрко. Уявив, як голова сільради скидатиме перед ним кашкета, це потішило його, але згадав, як самі з Ромком кланялися поміщикаві, коли той проїздив бричкою по Валках, і зауважив: — Невідомо, як воно обернеться. І хто кому хребет зігне...

Карпо зареготав:

— Матимеш нагана, всі тебе поважатимуть. Наша воля — наша й гора, пойняв? Хто владу в руки візьме, того й правда!

Чомусь від цієї Карпової впевненості Юрко відчув себе кепсько, хоча сусід, певно, мав рацію: кожен хоче верховодити. Згадав, як добре йому було щойно під возом, як спокійно й затишно на душі...

— Гаразд,— сказав,— ти їдь собі, Карпе, аби нас удвох не побачили.

— А хай,— засміявся Карпо.— Хай бачать, сусіди ми, то й гомонимо про господарство.— Але все ж підвівся й

хутко скочив на сіру кобилу. Вдарив її по боках голими п'ятами, хвисьнув лозиною і потрусив дорогою до хутора.

Юрко довго дивився йому вслід, а потім загнуждав коня й поїв до воза. Запрягаючи, нараз подумав, що Карпова звістка все ж не дуже потішила його, внесла якийсь неспокій в усталене життя. Невідомо ще, як поставиться до всього Ромко. Відчував: розмова з братом буде нелегкою, а ще ж треба якось пояснити свій раптовий від'їзд Ганці...

Від самої думки про це стало тривожно на серці. Щоб хоч якось заглушити голос сумління, Юрко схопив вила й кинув на воза мало не півкопиці. Кидав і кидав, аж поки добряче спітнів. Притиснув сіно згори жердкою, щоб не втратити ані травинки, вйокнув коневі й пішов поруч нього, тримаючи в руках віжки.

Посеред двору верхи на колоді сидів Іванко. Юрко подивувався, як малий зміг відкотити її від хліва, — силою явно пішов у батька. Шостий рочок лиш минає, а вже який-не-який помічник. Те принеси, там подай, навіть дрова Іванко намагався рубати. Ледь піднімає сокиру, а тюкає — кумедно дивитися, та Роман не перечить, навіть покаже, як краще вдарити, аби поліно одразу розкололося.

Побачивши дядька, Іванко щось вигукнув і рубонув повітря саморобною шаблею. Юрко подумав: певно, в крові людини оця жадоба рубати й стріляти, от і він сьогодні вночі... І знов згадка про наступну ніч засмутила його...

Роман повернувся, коли вже почало сутеніти. Іванко загаласував радісно й заходився відчиняти ворота — впустив утомлених волів, закрутився дзигною навколо матері: приїхали з села, тож сподівався на гостинці. Таки одержав — Клавдія привезла подушечок. Іванко одразу засунув до рота кілька, либонь, не їв у житті нічого смачнішого, про справжні цукерки чи шоколад не лише у Валках, а й у самій Білій Церкві давно вже забули.

Роман умився холодною водою біля криниці й сів під яблунею, чекаючи вечері. Юрко зупинився поруч, мовив так, начебто йшлося про буденну річ:

— Отаман сьогодні скликає...

— Що? — не збагнув Роман.

— Семенюк, кажу, сьогодні кличе.

— Звідки знаєш?

— Карпо переказував. Отаман збирає сьогодні. Чи, може, завтра. Принаймні треба бути готовими.

— Знову за старе?

— Ти ж не боронив. За тебе стоїмо.

Роман трохи подумав і сказав коротко:

— Досить, навоювалися.

— Але ж отаман розпустив нас з умовою: за першим же наказом...

— Забудь про отамана. І коня не дам.

— Сьогодні вночі прийдуть, і спробуй...

— Тебе нема вдома.

— А Карпо?

— Нічого він тобі не казав. Не бачив тебе.

— Карпа не знаєш?

— От що... — Роман повільно підвівся. — З Карпом я сам побалакаю. А ти з Іванком і Клавою ночуватимеш на баштані.

— Незручно перед хлопцями... Обіцялися один одному.

— Куди пнешся? — нараз розсердився. Роман. — Он молотити треба, а не швендяти по ночах. Вродило, слава богу, все тепер наше. Що належало — віддали, ще й на продаж лишилося. То куди лізеш?

— Сам казав, оті неможники...

Роман почухав потилицю.

— Ну казав... А нині начебто по-іншому. Податок — і все. Всі однакові: і ми, й неможники. По десятині на душу.

— А більше не хочеш?

Роман помовчав, видно, не міг відповісти однозначно й упевнено, та зрештою мовив:

— Вистачить і по десятині. Якщо добре господарювати, знаєш, скільки з десятини збереш?.. У нас цього року в півтора рази більше вродило, ніж у Ченчиків, а наступного... — Затнувся і махнув рукою. — Досить, нагулялися! — сказав так, що Юрко збагнув: рішення Романа остаточне.

А ще Юрко відчув полегшення, хоч не хотів признаватися собі в цьому. Згадав, як ще зовсім недавно розпитував Карпового гостя, коли ж нарешті підніме їх головний отаман. Тоді одноманітне хутірське життя видавалося таким остогидлим, що тільки й чекав сигналу.

Але що ж все-таки змінилося з того часу?

Певно, нічого, хіба що почали молотити, а ще він уперше поцілував Ганку. Йшли полем, узявшись за руки, і так само, як сьогодні, дзвенів у небі жайворонок. Він поглядав на дівчину, дивуючись, як раніше не помічав її вроди. Ганка щось казала, та він нічого не чув... Зупинився раптом і пригорнув її. Побачив великі здивовані й злякані очі й невміло притиснувся до її губів. Дівчина не пручалася,

але він одразу задихнувся, в голові запаморочилося. Мало не знепритомнів і відскочив од неї рвучко, немов обпікся...

Потім вони бігли полем. Юрко зиркав на Ганку збоку, та щось уже змінилося, він не знав, що саме, й хотів знову пригорнути, проте не далася — висмикнула руку й побігла...

Увечері він довго ходив попід Ганчиною садибою, на решті побачив дівчину на подвір'ї, гукнув несміливо. Вони сиділи допізна на лавочці біля хвіртки, і Юрко збагнув, що життя навіть у їхніх богом забутих Валках не таке вже сіре й нікчемне, як видавалося...

Роман пішов до Карпа, а Юрко перескочив через тин і подався стежкою між городами до Ганки. Не став чекати, поки сама вийде з хати, постукав у вікно. Гадав, визирне Ганка, та побачив її матір, знітився й не знав, що сказати. А мати мовила зовсім просто:

— Заходь, Юрку.

— Я тільки на хвилинку...

— Покликати Ганю?

— Якщо можна...— вичавив з себе якось притишено й приречено, однак нічого не сталося, мати тільки озирнулася й сказала спокійно:

— Юрко до тебе, дочко.

— Мені треба... Я хочу сказати...— пробелькотів Юрко.

— Та вже побалакаєте,— лагідно одказала мати.

Юрко відступив, трохи вражений тим, що Марія Трохимівна не нагримала на нього, але тут же, побачивши Ганку, одразу забув і про її матір, і про своє збентеження. Стояла в прочинених дверях, світло з хати падало на неї, облямовуючи постать, не бачив обличчя, тільки розплетене волосся віялося на протязі й ворухився комір незастібнутої легкої кофтини.

— Чого тобі? — запитала, Юркові видалося, нетерпляче чи навіть сердито.

— Вийди,— попрохав.

— Щось трапилося?

— Вийди,— повторив і відчув, що Ганка стривожилася. Метнулась до нього й схопила за руку.

— Що?

— Семенюк об'явився.

— По тебе?

— По кого ж іще?

— Не пушу,— рішуче стиснула його руку.— Годі з тими отаманами... Нікуди не підеш! — Вона сказала це твердо й упевнено, наче вже мала на нього право, і від

цього Юркові стало радісно, та все ж мусив виявити свій чоловічий гонор і заперечив:

— Але ж маю обов'язок...

— Ти що, здурів? Який обов'язок?

— Ну, все ж...

— Тебе влада простила, перед нею й маєш обов'язок.

І як це раніше не спало йому на думку? Адже справді, оголосили амністію, вони склали зброю... Правда, не зовсім склали, гвинтівку він все-таки приховав, а нагана вже й сам бог велів... Он у Карпа — станкач... Однак зброю можна кинути в ставок чи одвезти у Вільхове до Халаїма, мовляв, знайшлося ще, хто її зараз рахує...

— От і Ромко каже,— мовив нерішуче,— аби не ходив. Змовилися ви, чи що?

— І не думай!.. Хіба ти бандит?

— Скажеш таке! — образився.— У нас вільний загін...

— Під Семенюком?

— Він з нами радиться.

— Хоч мені не бреші. Сьогодні куди вас поведе?

— Карпо казав: на Карлівку. Хліб туди ввозять, то щоб більшовикам не дістався.

— Людей порубаєте й хліб спалите... А навіщо?

— І Роман тієї ж співає. Ще й коня не дає. Кінь, правда, мій, я його привів...

— Брат у тебе мудрий.

— Наказує, аби ми з Клавою на баштані ночували.

— Боїться, що Семенюк розгнівається?

— Отамана не знаєш? Лютий, як звір.

— Може порубати?

— Раз плюнути.

— Я з вами,— сказала Ганка, та одразу затнулася.—

А втім, вас там не знайдуть, то я з матір'ю лишуся.

— У хаті не ночуйте.

— Боїшся?

Юрко згадав, як хлопці налітали на села, грабували й гвалтували, шаткували шаблями комбідівців.

— Не ночуйте,— повторив.

— Бачиш, а ти з ними хочеш.

— Та вже не хочу.

Лише уявив собі, як тягнуться п'яні хлопці до Ганки, й гнів закипів у ньому.

— Не підеш?

— Ти ж проти...

Дівчина обняла його за шию, пригорнулась міцно, він відчув туге гаряче тіло, уперше в житті спізнав, яке воно

ніжне, пружне, сильне й жадане. Поклав долоні їй на плечі, притулився щокою до чола й прошепотів:

— Тепер, що звелиш, те й зроблю.

— А Карпо? — стрепенулася раптом. — На баштан не виведе?

— Роман пішов до нього. Сказав: уб'є.

— Твій брат такий, — погодилась, — якщо пообіцяє, зробить. — Голублячи долонею Юркову щоку, наказувала: — Йди вже, йди, не барися.

Юрко й сам знав, що треба йти, та ніяк не міг відірватися від Ганки. Певно, і їй не хотілося відпускати його, однак вислизнула з обіймів.

— На світанку я прибіжу до вас.

— Приходь, — зрадів.

Двері за Ганкою грюкнули, а він усе стояв. Нарешті зітхнув і подався городами до своєї садиби.

Роман якраз виводив гнідого з хліва.

— До Ганки бігав? — посміхнувся у вуса.

— Мав же сказати, — буркнув засоромлено.

— І що ж вона?

— Наче з тобою змовилась.

— То слухай, розумнику. — Роман почав запрягати коня в бідарку.

Клавдія винесла загорнутого в ковдру Іванка. Заклопоталася: хліба треба взяти, сала — й знов побігла до хати.

Юрко дочекався, поки зникла, й запитав:

— Що Карпо?

Роман мовчав, згадуючи, як зустрів його сусіда. Поводився зверхньо й навіть трохи поблажливо. Певно, подумав, він у Семенюка не з останніх, і знову відчув смак влади. Однак Роман не став кланятися, стояв на порозі й дивився на Карпа спокійно, без запобігливості.

Нарешті той не витримав мовчанки, поцікавився, наче не здогадувався, чого з'явився сусіда: «Діло в тебе? То проходь. Може, чарку хочеш?» Роман не рушив з порога. «Виходить, сьогодні на Карлівку збираєтесь?» — спитав глухо. «Хай збираємось. Але це тебе не обходить...» — «Обходить чи не обходить, а от що: Юрка ти не бачив і не балакав з ним». — «Це ж чому?» — «Тому, що я кажу!» — «А ти хто такий? Може, головою сільради обрали? Але ж тамечки сам товариш Халаїм, а ти начебто безпартейний...» — «Безпартейний, — погодився Роман, — а Юрка з вами не пушу. Зась...» — «Овва! — вигукнув Карпо глузливо. — І отамана не злякаєшся? Самого Семенюка?» — «Хоч самого чорта!» — «А якщо я тебе не

послухаюсь?» — «Уб'ю». — «Що-що?» — «Чув? Уб'ю!» — повторив Роман твердо й спокійно, так, що Карпо збагнув: не залякує і не бреше. «Не встигнеш... — зареготав нараз нервово. — Через годину хлопці сюди наскочать, і ми на тобі батогами красиве життя змалюємо». — «Через годину нас тут не буде, — одповів Роман похмуро. — І затам собі: не тільки ви зброю маєте. Спробуй лишень поткнутися!» — «А хай тобі грець, — махнув рукою Карпо. — Мені твій Юрко — що п'яте колесо до воза. Хай не бачив... Так і скажу отаманові». — «Гляди, моє слово тверде».

Карпо вирішив: може, колись вдасться наскочити на нього разом з хлопцями, тоді відіграється. Ото покрутиться, як рубатимуть шаблями. Однак мовив примирливо, навіть лагідно: «Ну, хай... Хай по-твоєму... Не бачив я Юрка». — «Він ще вчора на бідарці в Тарашу подався». — «Хай у Тарашу».

Роман грюкнув дверима, а Карпо насварився вслід йому кулаком, налив повну склянку самогону й випив, не закушуючи. «Хай... — пообіцяв. — Ми ще з цими Загладами зустрінемося...»

— То що Карпо? — перепитав Романа Юрко.

— Мовчатиме.

— Поки не відчує свого верху?

— Тепер не скоро.

— Гадаєш? — Юрко не мав такої упевненості. — Адже ж чув: від самого головного отамана Петлюри люди сюди їздять.

— Де той головний?

— Кажуть, у Львові.

— Отож, десь там... — відмахнувся Роман. — А ми тут... З семенюками впораємось, то що нам тоді Петлюра?

Чомусь Юркові стало лячно від цих слів: — все-таки Роман, мабуть, не усвідомлює сили, яка стоїть за головним отаманом, та що вдієш — нехай буде так, як хочуть вони з Ганкою. Зрештою, налетять вони на Карлівку, попалять зерно — й знову по хатах? Не взяти Семенюкові зараз Тарашу, й мріяти про це годі, поки такі, як Роман, по хатах відсиджуватимуться... Не кажучи вже про Білу Церкву... Хіба що сила з-за кордону прийде...

Проте думка про військо, яке прийде їм на поміч, не порадувала Юрка. Семенюк не подарує йому зради. Тепер доля розвела їх, а отаман не забуває відступників. Тому, либонь, єдиний вихід — постати проти отаманів, зрештою, не так уже й багато їх лишилося — Трейко, Гайовий, Семенюк, ще кілька дрібніших...

Юрко дістав з сінника гвинтівку й засунув під сидіння бідарки: тепер до нього голіруч не підступишся!

Подумав: завтра вранці, коли сонце тільки викочуватиметься з-за богуславського горба, на баштан прибіжить Ганка. Він знайде найбільшого смугастого кавуна, й вони з Ганкою, милуючись сходом сонця, ласуватимуть солодкими соковитими скибками... Лише від думки про це на душі потеплішало.

Юрко підсадив Клавдію на бідарку, вмотивився поруч і вйокнув на гнідого. У воротах зупинився, запитав Романа:

— Другий гвинт знаєш де?

— Знаю.

— Набої там поруч, у ганчірці.

— Угу...

— Будь обережний.

— Не бійсь.

— У копиці за городом переспи. Коли що, звідти до ставка стежкою, а далі очерети.

— Давай,— махнув рукою Роман,— сам не спи там.

Він зачинив ворота, постояв трохи, прислухаючись до нічних шерехів, дістав гвинтівку й повільно попрямував до копиці.

Ганна, заховавшись за тином, дивилась, як від'їжджають Юрко з Клавдією. Місяць стояв високо в небі, заливав примарним світлом усе довкруг. Дівчина бачила також, як Роман, озброївшись, пішов до городу. Лише тоді подалася до стайні, вивела коня, загнуждала й накинула на нього верету. Мати, зачувши метушню, вийшла на ганок.

— Ти що? — здивувалася.— Куди це проти ночі?

— Треба, мамо.

— До Вільхового?

— Хіба не розумієте? Треба.

Мати збігла з ганку, гаряче видихнула:

— Та розумію. Будь обережною і не їдь дорогою, краще попід лісом, щоб тих гицлів не зустріти...

Допомогла дочці вилізти на коня, сама вивела його на вулицю й на прощання притиснулася щокою до Ганчиного коліна.

— Бережись,— тільки й мовила.

Дівчина пустила коня не дорогою, що вела просто до Вільхового, а в об'їзд Карпової садиби — не дай боже потрапити Гижі на очі. Спустилася до ставка, об'їхала його і подалася стежкою до узлісся. Звідси три версти

попід лісом і далі до Вільхового ще п'ять зворотами та вузькими польовими путівцями.

Кінь ішов риссю, хропів і струшував головою, видно, не дуже звик до нічних виїздів, лякався тіней, та Ганка міцно тримала повід, не даючи збочити. Нарешті й село відкрилося за поворотом: лежало спокійно в улоговині, й білі мазанки виблискували в місячному сяйві.

Ганка проминула церкву, проїхала бічною вулицею і зупинилася під хатою, вкритою очеретом. Акуратно прив'язала коня до дерева й штовхнула рипучу хвіртку. Ліниво обізвався пес, та, почувши незнайомого, загавкав люто. Дівчина відступила до хвіртки. Пес перегорював дорогу до хати, й Ганка вирішила вже погукати хазяїв, але тут відчинилися двері і чоловічий голос запитав:

— Кого принесло?

— Несторе Васильовичу?..

— А ти хто?

— Ганна Мажара з Валок.

— А вдень не можна?

— Нагальна справа, товаришу Халаїм.

— У всіх нагальні, спати не дає...— пробуркотів.— Чекай, я зараз.

Засвітилося вікно. Голова сілради з'явився через кілька хвилин у піджаку наопашки, загнав пса у будку й пропустив Ганку до хати. На ліжку сиділа в нічній сорочці ще молода головиха, дивилася на дівчину цікаво і водночас осудливо: чого б ото, мовляв, вештатися ночами й колошкати людей? Дівчина знітилась під цим поглядом, поспішно застебнула на грудях кофтину. Халаїм став навпроти, втупившись у неї пронизливим поглядом.

— Що трапилось? — запитав.

— Отаман Семенюк сьогодні на Карлівку налетить.

— Ото! — вирвалося в голови. Ступив до Ганки, повернув обличчям до світла.— Звідки знаєш?

— Прибігав його чоловік у Валки піднімати людей.

— До кого?

— До Юрка Заглади.— Про Карпа дівчина вирішила не казати — паскудний чоловік, може помститися.

— Заглади, кажеш? — не повірив Халаїм.— Сьогодні Заглади хліб привезли. Самі, розумієш?..

— Так Юрко не хоче йти з отаманом.

— Де ж він?

— Заховався з невісткою та малим на баштані.

— Від Семенюка?

— Так порубати ж може.

— Може,— погодився Халаїм. Нараз стривожився: — На Карлівку, кажеш? Сьогодні?

— Чи завтра вночі.

— Сьогодні все одно нічого не вчинимо,— розсудливо мовив Халаїм.— До Карлівки десять верст, а вже за північ. Дай боже, аби завтра... Хоча,— завагався,— може, й випередимо. Сідлай коня, Василю, — обернувся до жінки,— а я зараз зберуся.

— Здурів!

— Кажу, сідлай коня! — гримнув і звернувся до Ганки: — Де Семенюк об'явився, не чула?

Дівчина похитала головою.

— Юрко сказав, Заглада тобто,— поправились,— що отаман сьогодні чи завтра вночі буде на хуторі. Людей збирає.

Жінка, накинувши на нічну сорочку теплу кофту, продріботіла до виходу. Озираючись у дверях, знову осудливо глянула на Ганку, та, нічого не сказавши, вийшла.

Халаїм витягнув із шафи маузер у дерев'яній кобурі, одягнув піджак, застебнувши на всі гудзики. Повісив через плече маузер.

— Кажеш, Заглада не піде в банду? — спитав.

— Ніколи! — вигукнула.

Халаїм посміхнувся розуміюче:

— Це він сам тобі сказав?

— Сам.

— Тоді от що. Вертайся у Валки. І дивись там — може, банда на хуторі заночує. Тільки обережно, дівка ти молода й гарна...

Ганна гнівно зблиснула очима.

— Не дамся!

— Краще сховайся. На баштані в Заглад чи ще де... А Семенюка ми перестрінемо! — Підштовхнув Ганку до дверей і сам посунув за нею, прихопивши кашкета.

6.

Вранці пройшла короткочасна злива й глизявий ґрунт чвакав під ногами.

Лозовик ішов обережно, намагаючись вибирати найсухіші місця, та все одно чорнозем налипав на підошви, начищені до блиску вузькі модні штиблети вгрузали в багно. Микола Федорович з відразою струшував його і стиха лаявся.

Симак зупинився, не без іронії спостерігаючи за Лозовиком.

— Не могли знайти кращого місця? — буркнув Микола Федорович.

Симак зареготав:

— Невдячна ви істота, шановний. За цей дощ бога хвалити слід. Без примусу хто зараз у чорнозем полізе? Лише ми з вами та такі, як ми. Вам чого більше шкода: штиблетів чи голови?

Звичайно, Симак мав рацію, та одразу погоджуватися з ним не хотілося, і Лозовик заперечив:

— Але ж самі казали: сільбудинок — цілком надійне і безпечне місце.

— Було, шановний, принаймні до вчорашнього дня. А живемо ми сьогоднішнім.

Зрештою Лозовик збагнув, що все одно не врятує штиблети від багна, і поплуганився за Симаком навпростець до куреня.

— Тихін Іванович буде? — запитав.

Симак притишив ходу, дочекався, поки Микола Федорович порівняється з ним, узяв за лікоть і мовив:

— Без нього наше зібрання втрачає сенс. Проте, гадаю, Бесарабенко зацікавлений в нас так само, як і ми в ньому.

Лозовик мовчки кивнув. Справді, якщо організація складатиметься з таких людей, як Бесарабенко, можна вважати, що вони марно їдять хліб на цьому світі. Лише одна зустріч відбулась у них з Тихоном Івановичем, до того ж короткочасна — випили по склянці чаю у корчмі біля базару, однак навіть швидкоплинна розмова з ним вразила Лозовика. Головне — Бесарабенко люто ненавидить більшовиків та совдепію, усіх незаможників та пролетарів, разом узятих. Енергійний, сильний, може, дещо прямолінійний, та, певно, це й на краще. Такі, як Тихін Іванович, самим господом-богом створені для організації повстань, нальотів, розстрілів, рука в них тверда, а серце сповнене ненавистю. Нехай нема гнучкості й бракує інтелекту, зрештою, це не біда, розуму на кількох вистачить у нього, Лозовика, дещо є і в Симака, вони — справжні провідники, а Бесарабенко — таран, буйвол, тигр, якого треба вчасно випустити з клітки, потім, використавши, непомітно одягнути намордник.

Микола Федорович усміхнувся: порівняння з тигром та думка про намордник сподобалися йому — якось приємно усвідомлювати свою вищість над іншими. Взагалі, день, здається, починається гарно і втішно. Дратує тільки багно-

висько під ногами, справді, все було б до ладу, коли б не зашмаровані штиблети — починати таку велику справу, як визволення України від більшовиків, у брудних черевиках усе ж незручно. Щоправда, нащадкам не обов'язково знати про це, либонь, не всі деталі фіксуються історією.

Думка, що майнула мигцем, вразила Лозовика. Він навіть зупинився й роззирнувся, намагаючись назавжди запам'ятати цей щасливий момент: він посеред розвезеного баштану, гаряче серпневе сонце, смугасті кавуни, забабляні черевики — так починається новий день нового зрушення. Все сьогодні має істотне значення, всі мусять знати, на які жертви їм доводилося йти заради цієї мети.

Микола Федорович посунув уперед, уже не вибираючи дороги, з насолодою ступав навіть по калюжах — нехай буде кспсько, адже все нове й прогресивне завжди народжується в муках.

Курінь стояв у кінці баштану на березі річки, й усі підходи до нього проглядалися здалеку. Поруч, під навісом, збудованим власником баштану Григорієм Андрійовичем Безугляком, з яким Лозовика вже познайомили, сиділо кілька чоловіків. З двома Микола Федорович зустрічався — сам Безугляк, секретар повітового земвідділу, й Тихін Іванович Бесарабенко. Ще четверо... Сидять і їдять кавуни — гора яскраво-червоних скибок навалена посеред столу. Наче зібралися не на таємні й важливі збори, а просто збіглися погомоніти про житейські дрібниці, випити по чарці й закусити спілим кавуном.

Безугляк підвівся, задріботів назустріч прибульцям, привітно посміхаючись, — тиснув руки й кланявся улесливо. Лозовик подумав: тому й обіймає більш-менш значну посаду, що вміє кланятись і нашим і вашим.

Бесарабенко підвівся, та не вийшов із-за столу. Подав руку над ним, не нахилившись, і Миколі Федоровичу довелося самому дотягуватися до його руки — вирішив: колись поквитається за неввічливість. Але одразу забув Бесарабенка, бо чоловік, який сидів поруч нього, назвався:

— Іван Лаврентійович Шамуленко. А про вас чув від Наконечного. Гарної думки був про вас Федір Юхимович, і приємно познайомитись, вважатиму за честь.

Лозовик уважно подивився на Шамуленка. І зовні Іван Лаврентійович подобався йому. Місяць уже живе на баштані, інший би опустився, а Шамуленко чисто виголений, сорочка, правда, не біла й без краватки, та піджак непом'ятий і незаплямований, і пахне від Івана Лаврентійовича дорогим одеколоном.

А хто поруч нього?

Безугляк назвав:

— Прошу познайомитися: Павло Григорович Гайдученко. За нинішнім становищем — працівник райфілії, точніше, торговельний агент.

Про Гайдученка Лозовик чув від Симак. Михайло Лукич відгукувався про нього добре, щоправда, зауважив: Гайдученко зірок з неба не хапає, проте діловитий, цілеспрямований і цілком відданий їхній справі.

І Гайдученко сподобався Лозовикові. На вигляд старший за свої тридцять років, чоло високе, очі запалі, дивиться спокійно і уважно, видно, людина розважлива й поміркована, така тричі подумає, перш ніж прийме рішення, може, трохи й тугодум, та це не так уже й погано. Сподобалося Лозовикові й те, що Гайдученко одягнув вишиванку, до речі, єдиний в усій їхній компанії. Гарна сорочка, лляного полотна, вишита червоними й чорними нитками, кольори радості й туги немов символізують їхнє нинішнє становище: туга за спалюженою совдепами батьківщиною і радість надії.

І вуса в Гайдученка козацькі: довгі, звисають аж до підборіддя, мов у козаків на картині Репіна.

Лозовик поглянув ще на трьох незнайомців. Видно, Симак також не знає їх, бо дивиться на Безугляка запитально. Той зрозумів Михайла Лукича:

— Я взяв на себе сміливість, панове, запросити на нашу нараду своїх добрих знайомих, за яких несу повну відповідальність. Люди цілком надійні, поділяють наші погляди й готові взяти на свої плечі тягар боротьби із совдепами.

Прозвучало це дещо пишесмовно. Симак зміряв Безугляка холодним поглядом і мовив також холодно:

— Прошу представити.

— Із задоволенням. Кіндрат Георгійович Кузьменко. — Чоловік у піджаку наопашки, що сидів перед входом до куреня, підвівся і приклав правицю до серця. — Мій колега, разом працюємо в земвідділі. Смію рекомендувати шановному товариству пана Кузьменка як людину ідейну й витриману. Гадаю, до цих слів приєднається й Іван Лаврентійович, — кивнув на Шамуленка, — бо Кіндрат Георгійович допомагав йому останнім часом спілкуватися, так би мовити, з цивілізованим світом.

— Голосую обома руками, — ствердив Шамуленко. — Може, хтось не в курсі справи, то скажу. Мені довелося підтримувати зв'язки Цупкому з провінцією, зокрема тут, у Білій Церкві. На жаль, до наших лав проліз зрадник,

і чекісти заарештували мене. Слава богу, ненадовго, вдалося втекти. От і переховувався на баштані й, дякуючи Кіндратові Георгійовичу та шановному панові Безугляку, не помер з голоду.

— Рекомендація поважна,— схвалив Лозовик.

Він зайняв місце на чолі столу й тим начебто перебрав на себе обов'язки голови. Всі сприйняли це як належне, тільки Бесарабенко блиснув оком незадоволено, але промовчав.

— Прошу любити й шанувати,— вів далі Безугляк,— Тарас Тихонович Григор-Григоренко. Також мій колега. Донедавна служив у бронетанкових військах, має зв'язки серед військових. Сподіваюсь, усі знають, що в Білій Церкві дислокується червона дивізія, і ми сподіваємось, що Тарас Тихонович зможе встановити плідні контакти з деякими командирами.

— Перетягнути на наш бік? — не повірив Симак.

— Що ж тут дивного? Тарас Тихонович уже мав розмову з одним працівником штабу, прізвисьце його поки що не називатимемо, і той дав згоду інформувати нас із деяких питань.

— Дуже важлива акція,— подав голос Бесарабенко.

— Спасибі вам,— кивнув Григорові-Григоренку Лозовик.— Покладаємось на вашу енергію й наполегливість.

— Нарешті — Мойсей Абрамович Грицай,— сказав Безугляк.— Наш друг і однодумець. Я мушу підкреслити це. Так, пан Грицай — єврей, проте, незважаючи на деякі ідейні та релігійні розходження, стоїть на нашій платформі.

Овва, подумав Лозовик, хитрий єврей, певно, хоче працювати на два фронти. Слід придивитися до нього, використати, поки можливо, а там видно буде. Але як він наважився прийти до нас після деяких антиєврейських акцій петлюрівського війська?

Звичайно, Лозовик покривив душею, навіть подумки називаючи петлюрівські єврейські погроми акціями. Проте, посміхнувшись Грицаєві привітно, запитав:

— І чим ви зараз займаєтесь, Мойсею Абрамовичу?

Грицай посміхнувся у відповідь не менш солодко й одказав:

— Кооперація в наші часи дає найбільший простір для виявлення здібностей ділової людини. Не треба мати єврейську голову, аби збагнути це. Он скільки ваших навколо райфілії крутиться... А я не заперечую, всім треба жити. Отже, до ваших послуг товариш Грицай —

член правління райфілії та завідуючий саворським млином.

— Годиться, — схвалив Лозовик, — навіть дуже годиться, млин — це організація, а організація — це гроші. Гроші ж нам знадобляться і не малі.

— На грошах тримається світ, — погодився Грицай. — Але не на таких, як нинішні. Щоправда, я чув: більшовики збираються запровадити тверду валюту.

— Не треба вірити чуткам, — заперечив Лозовик.

— Які ж чутки? Повідомлення київської газети «Більшовик» ще наприкінці травня. Так і написано: на петроградському монетному дворі готуються випустити золоті й срібні гроші.

— Більшовицька демагогія!

— Вашими б вустами мед пити... Але врахуйте: тверда валюта — міцна держава.

— Кажете так, наче вам це подобається, — люто зблиснув очима Лозовик.

Грицай зареготав.

— У мене з совдепами свої рахунки. Мав у Сквирі фабрику, ще й два млини в Таращанському повіті. І все собаці під хвіст...

— Повернемо, — пообіцяв Лозовик. — Розженемо совдепи — й усе повернемо! Не сумнівайтесь.

— Якби мав хоч найменший сумнів, не сидів би тут.

— Отож-бо... Давайте не витрачати часу, панове! — Микола Федорович поплескав долонею по шерехатій поверхні столу, привертаючи загальну увагу. — Дозвольте мені розпочати нашу нараду. Чи, може, є заперечення? — Обвів присутніх пильним поглядом, помітив насмішкуватий блиск в очах Симака і мовив твердо: — Ми з Михайлом Лукичем доклали багато зусиль, аби зібрати тут однодумців. Вважаю нашу нараду тільки початком, першим кроком, якщо, звичайно, дійдемо згоди й виробимо спільну платформу.

— Давайте, — махнув рукою Михайло Лукич. — Ведіть збори, заперечень нема. У нас тільки організаційне засідання. І хтось же має головувати.

— Отже, з вашого дозволу... — В голосі Лозовика з'явилися тверді нотки. — Попередньо ми обмінювалися думками, і я коротко викладу їх. Усі ви знаєте, що останнім часом совдепи завдали нам відчутних ударів... Однак радість товаришів передчасна. На Україні ще існують сили, спроможні протистояти більшовикам. Крім того, хоч уряд наш і мусить тимчасово перебувати за кордоном, він єдино

законний, від цього й повинні танцювати, панове. Отже, перший пункт нашої, так би мовити, програми: ми визнаємо УНР на чолі з головним отаманом Симоном Петлюрою.

— Правильно,— сказав Бесарабенко.— Проте уточнюю: ми не визнаємо УНР, а є його складовою частиною, переймаємо його повноваження тут, на Україні.

Лозовик поспішно підняв руку.

— Маю, панове, деякі застереження. Але про них трохи згодом. Отже, ми зійшлися на тому, що в зв'язку з ліквідацією більшовиками Повстанкому України необхідно створити новий центр, який вів би далі роботу під керівництвом головного отамана та Центрального повстансько-партизанського штабу. Згода?

— Згода,— відповів за всіх Бесарабенко.

— Далі, панове: про застереження. Враховуючи досвід роботи попередніх підпільних центрів, наслідують твердити, що нам буде важко діяти в загальноукраїнському масштабі. Перше: у нас недостатні зв'язки з Лівобережною Україною. Це пояснюється як територіальними ускладненнями, так і соціальними умовами. Не забуваймо, панове, що Лівобережжя, хочемо ми цього чи не хочемо, більш пролетаризоване. Тільки Донбас із Юзівкою чого варті, я вже не кажу про Катеринославщину та Харківщину з їхніми заводами... А пролетаріат, на жаль, підтримує совдепи, пролетаріат — наш найперший ворог, і в нього ми, звичайно, не знайдемо підтримки. Врахуємо також: ще з часів Хмельницького Лівобережжя тяжіло до Росії і русифіковане значно більше, ніж наші терени.

— Ви хочете сказати, що повинні погодитись на поділ України? — здивувався Шамуленко.

— Я цього не стверджую. Просто маємо об'єктивно зважити на умови, що склалися. Лівобережжя на цьому етапі національної визвольної боротьби навряд чи піде за нами.

— Не забувайте про Холодний Яр! — вигукнув Бесарабенко.

— Так, Холодний Яр ще не склав зброю,— погодився Лозовик.— Треба налагодити з ним надійні контакти. Але на Харківщині та в Донбасі наш повстанський рух фактично припинився. Таким чином, щоб не розпорошувати сили, пропоную створити центр по організації повстання проти совдепів поки що лише на Правобережній Україні. В разі успіху ми негайно одержимо допомогу з-за кордону, від Центрального штабу.

— Цілком справедлива думка! — Симак підвівся і став поруч Лозовика. — Тому й пропоную назвати нашу організацію Козакою радою Правобережної України.

Гайдученко зааплодував, і по невеличкій паузі всі підтримали його.

— Чудова назва, — вклонився Симакові Лозовик. — Кращої й не вигадаєш. Локальна — і в той же час, я б сказав, історична. Отже, назву організації маємо, тепер слід утворити керівний орган Козачої ради, оперативний центр, який би повсякденно спрямовував її діяльність. Я пропоную ввести до президії всім нам відомого Михайла Лукича Симака — він був членом Цупкому і вже має досвід боротьби з совдепами. Тому я вважаю, що всі ми із задоволенням вислухаємо пропозиції Михайла Лукича щодо складу керівної п'ятірки.

Лозовик сів, немовби складаючи з себе керівні повноваження, і насторожено втупився у Симака: вони, щоправда, попередньо обговорили склад президії, та від цього пройдисвіта можна всього чекати.

Михайло Лукич витримав паузу, наморщив чоло, наче й справді роздуми обтяжували його, й нарешті мовив поважно:

— Сподіваюсь, кандидатура Миколи Федоровича Лозовика, який так конкретно й точно сформулював мету й завдання Козачої ради, не викличе ні в кого заперечення. Згода, панове?

— Абсолютна! — ствердив Бесарабенко категорично.

— Отже, приймаємо одноголосно. Чи в когось є інша думка? Я так і гадав, що нема. Далі. Пропоную ще такі кандидатури: Тихін Іванович Бесарабенко. Він має найвищу рекомендацію — самого головного отамана Симона Петлюри. Повинен зазначити, панове, що Тихін Іванович одержав повноваження Центрального штабу щодо організації повстання в Таращанському повіті, це стверджується відповідними документами, печаткою та штампом. Я не кажу вже про те, що Тихін Іванович вносить до нашої каси півтора мільйона карбованців, одержаних у Центральному штабі.

Лозовик обійшов стіл і урочисто подав руку Бесарабенкові. Усі зааплодували. Микола Федорович відчув, як міцно стиснув його пальці Тихін Іванович, і зрозумів, що завоював собі ще одного спільника. Подумки похвалив сам себе: від зайвого поклону корона з голови не впаде, а підтримка «тигра» завжди згодиться.

Симак перечекав цей маленький спектакль мовчки — хіба лиш Микола Федорович угледів іронічний блиск його очей — і вів далі:

— Гадаю, ми повинні обрати до президії такого стійкого бійця за національну справу, як Іван Лаврентійович Шамуленко, а також усім нам відомого Павла Григоровича Гайдученка. Якщо нема заперечень, то я хочу привітати всіх присутніх з історичною подією — створенням центру, який керуватиме всією підпільною політичною, військовою та громадянською владою на терені Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній, провадячи свою діяльність під егідою уряду УНР.

«Де ще та влада...» — подумав Лозовик, але, зрештою, тепер усе залежало від них самих, від уміння знайти потрібних людей, організуватися, налагодити контакти з отаманами й підняти селянство проти совдепів.

— Зараз маємо розподілити обов'язки між членами керівної п'ятірки, — сказав Симак.

Микола Федорович задоволено зиркнув на Михайла Лукича — домовилися, що він пропонуватиме на посаду голови кандидатуру Лозовика: нарешті збудуться його честолюбні мрії...

Але що він верзе?

— Гадаю, ніхто не заперечуватиме, аби обрати головою Козачої ради Павла Григоровича Гайдученка, — мовив Симак мало не патетично, не дивлячись на Лозовика. — Мусимо зважити на таку обставину: Павло Григорович добре орієнтується в тутешній ситуації, що особливо важливо зараз, у період створення та організаційного становлення Козачої ради. Хто краще за нього знає місцеві кадри й вербуватиме нових членів організації?

«Ну й мерзотник!» — нарешті дійшло до Миколи Федоровича. Метнув на Симака нищівний погляд — знав, що вже програв, та все ж не міг змиритися з цим. Запечив:

— Павло Григорович не має досвіду підпільної боротьби...

— Річ наживна! — безапеляційно заявив Симак. — Та й ми всі йому допоможемо, чи не так, панове?

Бесарабенко кивнув, згоджуючись, і Лозовик остаточно усвідомив, що перший раунд програно. Серце зсудомила злість, та зовні нічим не виказав цього — зрештою, сьогодні лише початок, і цей примітивний Гайдученко йому не суперник. Головне — заручитися підтримкою Бесарабенка

й Шамуленка, разом вони не тільки Гайдученка — самого Михайла Лукича звалять.

Посміхнувся лагідно й мовив:

— Я згоден, Павло Григорович справді гідний того, щоб очолити нашу організацію.

Симак поглянув на Миколу Федоровича здивовано: чого-чого, а такої поступливості не чекав. Але, вловивши за благодушною посмішкою причаєну лютість, упевнився, що вчинив правильно, й сказав твердо:

— Начальником інформаційного бюро Козачої ради пропоную обрати Миколу Федоровича Лозовика, керівництво військовими справами доручити Бесарабенку й Шамуленку. А я, якщо не заперечуєте, обійняв би посаду уповноваженого пошт і телеграфу.

— Згода, — сказав Бесарабенко.

— Звичайно, згода, — розцвів у посмішці Лозовик, — вітаю вас, Павле Григоровичу, з одnogолосним обранням головою Козачої ради! Сьогодні історичний день, запам'ятайте цю дату, панове, — п'яте серпня двадцять першого року!

— І ще одне питання, — підвищив голос Симак. — Нам слід обрати двох представників для встановлення і підтримання безпосередніх контактів з головним отаманом Симоном Васильовичем Петлюрою. Одна кандидатура безперечна: пан Бесарабенко, як вам уже відомо, має повноваження Центрального штабу, крім того, він знає явки й паролі, потрібні для переходу кордону. Отже, йому й належить проінформувати головного отамана про створення нашої організації, а також просити, щоб Козачу раду наділили відповідними повноваженнями. Разом з ним мав би поїхати, звичайно, наш новообраний голова, та, зважте, панове, Павло Григорович, хоч це й нонсенс, поки що має служити совдепам. А подорож за кордон триватиме не день і не два...

— Тоді, може, ви?.. — почав Гайдученко.

Певно, тільки цього й прагнув Симак. Згідливо нахилив голову й хотів уже подякувати за довіру, та Бесарабенко раптом нервово засовався на лавці:

— Вибачте, панове, та, вважаю, ви не маєте права знехтувати мою думку. Зрештою, можу сам вибрати собі напарника. Глибоко поважаю вас, Михайле Лукичу, але, гадаю, встановити безпосередні зв'язки з Центральним штабом повинен начальник нашого інформаційного бюро. Йому тут усі карти в руки.

Симак так і застиг з поштиво нахиленою головою.

«Ось тобі й кара за твою підлість», — злостиво подумав Лозовик. І ще подумав: як вчасно він зумів порозумітися з Бесарабенком, а під час подорожі до Львова треба зміцнити контакти, тоді їхні позиції в організації стануть взагалі несхитними.

Симак нарешті опам'ятався, либонь, збагнув, що йому лишається тільки почесний відступ, підняв руки вгору, наче здавався на милість переможців:

— Маєте рацію, шановний Тихоне Івановичу. Ваша правда, саме Миколі Федоровичу слід зустрітися з ватажками нашого визвольного руху, тим більше, що він молодший за мене і легше долатиме труднощі, пов'язані з нелегальним переходом кордону.

Симак відступив з гідністю, і Микола Федорович продемонстрував, що зумів оцінити це. Сліпуче посміхнувся Михайлові Лукичу, вирішивши все ж за першої нагоди розрахуватися за зраду, і запропонував не без ехидства:

— Чи не захоче забрати слово наш новообраний голова? Поставити перед нами завдання, враховуючи сучасний момент, як висловлюються більшовики?

Гайдученко похитав головою:

— Що ви, панове! Усе це так несподівано... І я, відверто кажучи, трохи розгубився. Дякую за довіру, та, мабуть, слід дочекатися повернення нашої делегації з Центрального штабу з конкретними вказівками й директивами. Тоді й розмова вийде конкретніша.

— Отже, дозвольте два слова мені. — Лозовик усе ж вирішив дати відчувти всім, хто тут справжній лідер. — Наша поїздка до Центрального штабу може тривати, зважаючи на транспортні та інші ускладнення, не один тиждень, чи не так? — зиркнув на Бесарабенка.

— Два-три тижні щонайменше, — ствердив той.

— Отож! А сидіти склавши руки два-три тижні в нинішніх умовах, коли більшовики на Україні значно активізувалися, — це злочин, панове. Гадаю, всі погодяться зі мною, коли скажу: буквально з сьогоднішнього дня повинні шукати й знаходити спільників, вірних людей, які поділяють наші погляди й готові до боротьби з совдепами. Проте не забувайте: справа ця делікатна й небезпечна, чекісти гав не ловлять, свідчення цього — ліквідація Цупкому. Отже, сувора конспірація — це альфа і омега нашого буття. Далі: закликаю вас із особливою ретельністю вербувати до наших лав партійців, більше того, саме членам нашої організації слід за найменшої можливості вступати до більшовицької партії, аби одержувати відомості, що мо-

жуть нас зацікавити. Знаєте, чого варта хоча б інформація про заходи губернських та повітових установ? Я вже не кажу про те, як може ініціативна людина, маючи партійний квиток, дискредитувати їхню партію...

— Правильно кажете, — підхопився Грицай. — І я хочу повідомити шановному товариству, що вже мав розмову із самим повітовим продовольчим комісаром Міщенком — він цілком поділяє наші погляди й готовий узяти безпосередню участь в діяльності організації.

— Овва! — вигукнув Лозовик. — Це справді гарна новина. Побалакайте з ним: треба дезорганізувати роботу пунктів по прийому продподатку. Вимагати більше зерна, ніж належить, — це викличе невдоволення, а від невдоволення — один крок до повстання.

— Мудрі слова, — ствердив Грицай. — І ще одна пропозиція. Поки всі тут балакали, я от що надумав. У райфілії є своя людина — член правління й таке інше. Може дізнатися, коли в касі буде велика сума, з касиром домовимось, він не від того, щоб покласти до кишені кілька мільйонів, слід інсценізувати наліт — і гроші наші.

— Узяти касу попросимо Семенюка, — вставив Гайдученко.

— Маєте на увазі отамана Семенюка? — запитав Лозовик. — Я зовсім недавно у Білій Церкві, однак уже чув про нього.

— Не повірите, — посміхнувся Гайдученко, — але я тільки позавчора бачив Семенюка. Отаман тепер мій колега, разом постачаємо совдепам продукти. Звичайно, товариші одержують не більше половини — робимо, що можемо...

— Треба сьогодні ж зв'язатися з ним! — У голосі Лозовика з'явилися начальницькі нотки, проте вчасно згадав, що таким тоном розмовляти з Гайдученком не личить, затнувся і поправився: — Ми всі просили б вас, Павле Григоровичу, якомога швидше домовитися з Семенюком. Гайдученко розвів руками.

— Принаймні два дні його не буде: збирає людей, щоб сьогодні чи завтра налетіти на Карлівський приймальний пункт. У Карлівку звезли найбільше зерна в повіті, й невеличка пожежа там, гадаю, не завадить.

— Скоро все Правобережжя засяє загравами пожеж! — патетично вигукнув Симак.

— Дай боже, дай боже! — широко перехрестився Безугляк. До цього часу він сидів мовчки, проте блиск очей виказував його справжнє ставлення до розмов, що точилися.

— На бога надійся... — посміхнувся Лозовик. — Здається, панове, основне питання вирішено.

— І з цього приводу за старовинним козацьким звичаєм, — мовив Гайдученко, — годилося б... — він зиркнув на Безугляка. — Як, пане господарю?

— Є... — заметушився той. — Усе є, і дуже прошу...

Витягнув літрову пляшку самогону й чарки, налив кожному по повній, і всі випили, закусивши кавуном.

Стоячи — за успіх.

7.

У Володимирському соборі бамкали дзвони.

Андрій Петренко стояв біля вікна й дивився на вируючий коло храму натовп. Була неділя, і на обідню зібралося багато люду. У празникових костюмах та яскравих сукнях статечні громадяни, безпритульники в лахмітті, жебраки на милицях, непмани в чорних сурдутах і котелках — Андрій тільки дивувався, як їм вдалося зберегти цей старорежимний мотлох.

Споглядання святкового натовпу не принесло Андрієві задоволення. Він пішов на кухню, розпалив примус і поставив чайник. Зазирнув до сусідньої кімнати — знайома картина: Петро валяється на кушетці, а Борис сидить із книгою за столом. Борис завжди з книжкою, навіть у компанії, під час студентських вечірок примудряється читати. Й пам'ять у нього виняткова. Прочитає — як сфотографує, навіть через кілька днів може цитувати.

У Петра ж натура «вільного художника». На лекції ходить час від часу, вибірково. Йому б тільки по кав'ярнях та корчмах шастати, промови проголошувати, може балакати на будь-яку тему нескінченно. За підручники сідає вряди-годи, та екзамени складає більш-менш пристойно: либонь, уміє забити баки професорам.

— Чай питимете? — запитав Андрій.

Петро погойдав ногою в діржавій шкарпетці.

— Мене міг би й не запитувати, — відгукнувся весело. — Я завжди можу пити чай. А якщо маєш хліб, я вже не кажу про цукор, то це взагалі райське життя.

— Чай, кажеш? — неухважно перепитав Борис. — Можна й чай... Але ти послухай, Андрію, що верзе цей недотепа!

— Я верзу? — скипів Петро. Підхопився й сів на кушетці, обурено витріщившись на товариша. — Це моя принципова точка зору, якій ти не можеш протиставити жодних переконливих аргументів. Розумієш, — спробував апе-

лювати до Андрія, — він читає Гоголя і хоче втовкмачити мені, що вся ота нісенітниця, всі оті чичикови, манилови, собакевичі та інші поміщики й експлуататори нам потрібні й мусимо знати про них. А для чого? Ми ж навечно зліквідували не лише поміщиків, а й пам'ять про них. До речі, хто був сам Гоголь? Хто його батько? Скільки кріпосних душ мав на Полтавщині?

— Ти хоч читав «Тараса Бульбу»? — усміхнувся Борис.

— О-о! — витягнув ноги Петро так, що пальці з чорними окрайцями нігтів висунулися крізь дірки в шкарпетках. — Злет і падіння. Тарас — злет, а Чичиков — падіння. Остаточне. Після «Тараса Бульби» Гоголь мусив замовкнути. Дивно: так збагнути українську душу, а писати російською мовою! Чого? Бо не зміг позбутися дворянського гонору й дворянських упереджень.

Петренко хотів сказати, що він не від того, аби в чомусь погодитися з Петром, але Борис запитав не без лукавства:

— А «Ревізор»? Ви бачили цю комедію? Як Гоголь висміяв царських посіпак!

Петро роззявив рота й задихнувся — здавалося, цей аргумент добив його, та нараз вигукнув переможно:

— Але ж я чув, справді чув, професор Войнович казав, що сам цар дозволив поставити «Ревізора» на сцені. Сам Микола Перший! А чи зробив би він хоч щось собі на шкоду?

— Це ще треба довести.

— Не віриш професорові Войновичу?

— Не вірю тобі, завжди перебільшуєш.

— Я шукаю істину... А вона не в старорежимних книжках, якими ти обклався. Гоголь, Толстой, ще, може, скажеш — Тургенев... Дурманили людям голови. Один лише пролетарський письменник Горький казав правду, кричав про неї!

— Чи не замало?

— Ми викинемо їх на смітник!

— А що читатимете?

— Створимо нові пролетарські книжки.

— Хто писатиме?

— Знайдуться люди. Розкутий народ не мовчатиме.

— Може, ти? — запитав Борис не без іронії.

— Може, і я, — не здавався Петро. — А чому б і ні?

— Тут не вистачить... — постукав пальцем по чолу Борис.

Їхня сварка набирала звичного характеру, і Андрій повернувся на кухню. Чайник уже почав шуміти. Андрій ді-

став коробку з найсмачнішим, якщо довіряти базарній рекламі, морквяним чаєм, приготувався заварити, але тут загроюкали у вхідні двері. Петренко визирнув до передпокою.

— Відчинено! — крикнув.

Двері зарипіли, й до вузького темнуватого коридора ввійшов високий чоловік.

— Тут мешкає Андрій Музиченко? — запитав, нерішуче переступаючи з ноги на ногу.

— Так, це я, — відповів Андрій безтурботно. До них на квартиру часто приходили незнайомі студенти й навіть молоді викладачі інституту. «Прохідний двір» — як охрестили її в ІНО.

— Ви Андрій Музиченко? — перепитав незнайомиць.

— Чого ж ви дивуетесь? Не схожий?

Високий нарешті причинив двері й сказав притишно:

— Здається, саме у вас доктор Реп'ях забув книгу Винниченка...

Андрій відчув, як у нього закалатало серце. Нарешті! Нарешті прийшов той, кого він так довго чекав і заради кого, власне, сидів у цій осоружній квартирі, називаючись Музиченком. Сталось!

— Не Винниченка, а Нечуя-Левицького, — одповів. — Я її зараз знайду.

Почувши відповідь на пароль, високий ступив крок уперед і подав Андрієві руку:

— Радий познайомитися.

— І я радий, — щиро відповів Музиченко. — Проходьте до покоїв, ми саме збираємося пити чай...

— Є хтось із сторонніх? — відступив до дверей прибулець.

— Я мешкаю ще з двома студентами...

— Треба побалакати наодинці.

— Звичайно. Заходьте ж.

Чоловік ступив до кімнати, на всяк випадок визирнув у вікно. Певно, не побачив нічого підозрілого, бо заспокоєно зітхнув, зміряв Андрія поглядом і назвався:

— Богданов. Віктор Семенович Богданов до ваших послуг.

Музиченко дивився на нього і згадував прикмети петлюрівського емісара, названі Кравченком. Зріст — вище середнього... Сходиться. Чорнявий, сиві скроні... Точно. Обличчя зморшкувате, ніс качиний, нагадує татарина. Має звичку мружитися, очі темні...

Так, Віктор Іванович Боковецький власною персоною...

— Ви звідти? — невизначено махнув рукою Андрій.
— Що саме маєте на увазі? — примружився прибулець.
— Давайте не гратися в котика й мишку, — образився Андрій. — Ви назвали пароль — і я відповів вам. Для того й сиджу тут, аби зустрічати таких, як ви, й допомагати. Задля нашої спільної справи.

— Маєте рацію, — пом'якшив тон Богданов. — Зрештою, між нами не може бути недомовок. Але зрозумійте й мене. Час тривожний, головою щодня ризикуємо, либонь, здогадуєтесь, як би зраділи чекісти, схопивши мене...

Музиченко мимоволі посміхнувся. Це не пройшло повз увагу Богданова, хотів щось зауважити, та Андрій випередив його:

— Вам легше: перейшли кордон, виконали завдання — і назад... А ми весь час на порохівій бочці.

— Не позаздриш, — легко погодився Богданов. — Та недовго вже лишилося...

— Невже?!

Стільки нетерпіння й надії було в цьому вигуку, що Богданов поблажливо посміхнувся:

— Згадаєте мої слова. Я не можу розкрити вам усі карти, та обставини складаються на нашу користь.

— Тільки не в Києві, — заперечив Андрій.

— Не будьте таким категоричним.

Але ж, подумав Музиченко, саме заперечуючи цьому петлюрівському агентові, можна хоч щось витягнути з нього. Сказав:

— Чекісти розгромили Цупком. Гадаю, це вам відомо?

— Та наслухався...

«Цікаво, від кого?» — майнула думка в Андрія, але вів далі своєї:

— Київські явки провалені, проведені масові арешти. Навіть наші люди бояться висунути носи із своїх нір. Демому вдалося втекти з Києва на периферію...

— Це так, але, здається мені, у страху великі очі...

— Кому, як не мені, знати тутешню ситуацію? А ви кажете — обставини складаються на нашу користь...

— Що Київ! — посміхнувся Богданов. — Крапля в розбуханому селянському морі.

— Виходить, Центр переніс керівництво повстанським рухом у провінцію?

— Не зовсім так. Київ лишається Києвом...

— Без вирішальної допомоги з-за кордону нічого не вийде, — категорично заявив Андрій.

Богданов подивився на нього пильно. Одповів по паузі:

— Але ж рейд на Україну нічого не дасть, якщо населення не підтримає нас. Сподіваємось, селянство, пригноблене більшовиками, повстане... — Нараз згадав тривожні й запитливі очі юнака на маленькому хуторі десь між Білою Церквою і Кагарликом. Як він запитав тоді: «Дядьку, ви піднімати нас приїхали?» Оце — істинний народ, який повстане зі зброєю в руках — до річч, той же хлопча казав: зброї в селі вистачає, чекають лише на сигнал... — Так, селянство повстане! — повторив без тіні сумніву.

— І, кажете, скоро? — радісно вигукнув Андрій.

— Еге ж, чекати залишилося недовго...

«Ну... — подумки підохотив його Андрій, — ну, ще хоч трохи... Хоч два слова... одне...»

— Гадаю, — наче відгукнувся на його думки Богданов, — десь наприкінці осені... — Сторожко зиркнув на Музиченка й затнувся. — Втім, ми ще встигнемо побалакати на цю тему. То, кажете, наші явки в Києві розгромлені? А як вам вдалося уникнути чаші сієї?

В Андрія давно вже була заготовлена відповідь на це запитання. Кілька разів подумки програвав уявну розмову з петлюрівським посланцем і, звичайно, здогадувався, що той поцікавиться, як під час масових арештів, проведених Київською губчека, вдалося зберегти цю явку. Пояснив:

— Я не був зв'язаний з Цупкомом. Принаймні безпосередньо. Це було обумовлено Центральним штабом, адже пароль знають тільки у Львові. Тому для мене не секрет, звідки ви з'явилися.

— Резонно, — погодився Богданов. Видно, цей аргумент остаточно переконав його, що Музиченкові можна повністю довіритися. Сів у пошарпане рипуче крісло, відкинув руки, розслаблюючись.

Помовчав якийсь час, а тоді запитав:

— Отже, в Києві у вас нікого нема? Я правильно зрозумів?

— Так. Якщо не брати до уваги нестабільне студентське товариство.

— Чого ж? Це вже дещо... А в провінції?

— Маю зв'язки з Уманщиною. Тримаю в руках нитки до кількох підпільних п'ятірок.

— З Уманщини? — не повірив Богданов.

— Чому це вас дивує?

— Мої рідні краї. Уся моя молодість... та й не лише молодість — ще зовсім недавно...

Він примружився, чоло в нього пішло зморшками, і раптом Андрієві здалося, що вже колись бачив Богданова. Це відчуття було настільки реальним, що на секунду заплющив очі, згадуючи.

Невже?!

Точно: ніс качиний, схожий на татарина, тільки не в цивільному піджаку, а в офіцерському френчі, папасі й трохи молодший.

Сотник банди Цвітковського...

А він, Андрій Петренко, засланий Уманською ЧК до банди. Так би мовити, рядовий бандит Цвітковського. Їхня частина стояла в іншому селі, й він лише раз, та й то мимохідь, бачив Богданова... Стривай, стривай, як же його звали? Яке прізвище? Здається, Вугра? Точно, сотник Вугра... Але чи доречно нагадати зараз про це Богданову?

Музиченко швидко прикинув: принаймні нічого поганого не станеться. Навпаки, спільні спогади завжди сприяють зміцненню взаємин між людьми, долають недовіру.

— Так, ще зовсім недавно ви були сотником у Цвітковського, — мовив, не зводячи очей з Богданова. — Чи не так, пане Вугра?

Побачив, як здригнувся той, як потемнішали очі.

— Звідки знаєте? — облизав сухі губи.

— Я був під рукою у Василька.

— Та ну?!

— А з вами зустрічався в Теплику. Після того, як ви порубали там комісарів.

— Було, — поринув у спогади Богданов. — Василько повинен був удертися в село із заходу, та запізнився. І багато моїх хлопців полягло ні за цапову душу.

Андрій міг би розповісти, що саме він відмовив Василька атакувати Теплик у призначену годину. Адже то він ходив у розвідку й доповів сотникові: в селі стоїть чота червоноармійців, зненацька налетіти не вдасться...

Василько почухав потилицю й запитав: «А кулемет?» — «На дзвіниці», — на всяк випадок збрехав Петренко. Сотник ще раз почухав потилицю й вирішив: «Хай йому грець... Нехай Вугра перший поткнеться, а там побачимо».

Червоноармійці боронилися до останнього, виявилось, в них таки був кулемет, і стояв він саме на дзвіниці — Вугра втратив понад три десятки козаків...

— Я бачив, як червоні косили вас з кулемета.

— Пекло, — зітхнув Богданов. — То було справжнє пекло.

— Чув: вас потім поранили...

— У плече під Тальним. Нещасливі дні, червоні кинули на нас майже дивізію, і Цвітковський та Гулий-Гуленко вимушені були з рештками загонів відійти до Румунії.

«Оце так сказав: відійти... — посміхнувся в душі Музиченко. — Тікали, мов зайці, лишаючи зброю та вози із здобиччю. Не до трофеїв було, аби голови на плечах зосталися...»

— І ви з ними за кордон? — запитав.

— Ні, довелося перележати — ховався в селі Багві на Уманщині.

— Де? — здивувався Андрій.

— Є таке село Багва...

— Моє рідне село. І в кого переховувалися?

— Ви з Багви?

— Народився там.

— Треба ж таке! — просто розцвів у посмішці Богданов. — Тоді повинні знати Руденка.

— Івана Максимовича?

— Він виходив мене.

— Гарний чоловік, — згодився Андрій. — Душевний... — Згадав старого Руденка — червонопикого, вгодованого, нахабного. Їздив на бідарці, запряжений чистокровним жеребцем. Найзаможніший господар на всю Багву, куркуль клятий, чверть села на нього гнула спину.

— Ви потішили мене... — Богданов якось одразу пом'якшав, очі заіскрилися доброзичливістю, зникла настороженість. — Наче з родичем зустрівся.

— Тепер, буває, батько з сином рубаються... А ви також з Уманщини?

— Липовецького повіту. Вчився в Уманській сільгоспшколі.

— Коли?

— Закінчив ще до війни.

— І тут наші шляхи перетинаються. Я вступив до сільгоспшколи в сімнадцятому.

— Ну й ну... — зареготав Богданов. — Не сподівався, що в Києві чекають на мене такі приємні сюрпризи.

— З цього приводу вип'ємо... чаю, — пожартував Андрій. — Воно б годилося й чогось міцнішого, та нема. Що поробиш, студенти — народ бідний.

— Усе вам зарахується, — цілком серйозно запевнив Богданов. — Візьмемо Київ, бути вам в уряді.

— А-а... — махнув рукою Андрій. — Навколо головного отамана там, у Польщі, певно, десятки крутяться.

— Крутяться...— спохмурнів Богданов. Подумав: либонь, цей хлопець має рацію. Варто лише захопити владу, ввійти до Києва, як петлюрівські поплічники за помістя й посади горлянки рватимуть. Та навіщо знати це Музиченкові? Запевнив:— Головний отаман не забуває вірних людей. А ви довели свою відданість.

— Куди вже більше,— похмуро кивнув Андрій.— Але тепер це мало хто цінує.

Богданов прислухався до голосів, що долинали з-за стінки. Запитав:

— Ваші сусіди надійні?

— Вітер у голові.

— Як ставляться до наших ідей?

— По-різному.

— Не намагалися залучити їх до організації?

Музиченко заперечливо похитав головою.

— Я тримаю їх для прикриття. Було б дивно, якби бідний студент у нинішні часи один знімав двокімнатну квартиру. Ну й платити доводиться менше...

— На жаль, я не можу поліпшити ваше фінансове становище. Навпаки, розраховую на вашу допомогу.

Андрій іронічно посміхнувся:

— Невже Центральний штаб так збіднів? Навіть не забезпечили вас грішми?

— Маю царські гроші й керенки. Совзнаків мало.

— За царські червінці можна виміняти мільйони.

— Овва! — нараз роздратовано вигукнув Богданов.— Спробуй там тільки сказати про золото — з'їдять з тельбухами!..— Але тут же силувано посміхнувся:— Давайте краще пити чай, колего.

Андрій подався на кухню, налив два великих фаянсових кухлі, дістав з потаємного місця кілька грудочок цукру, потримав на долоні, вагаючись: чи не завелика честь для петлюрівського сотника, переб'ється і без цукру. Все ж поклав білі грудочки на блюдечко й поніс Богданову. Той виклав на стіл загорнуті в газету пакети.

— Оце, добродію,— сказав задоволено,— мене вірна людина в Каневі пригостила. Сало й кров'янка.

— Ого! — вихопилося в Андрія.— Мої студенти тільки запах зачують, помруть...

— Почастуєте їх потім.— Богданов щільно причинив двері.— Розмову ми ще не закінчили.

Андрій визирнув у вікно. Побачив біля входу до собору Мальцева й, тішачись із цього, пошкріб погано виголене підборіддя. Однак навіть цей невинний вияв емоцій

не пройшов повз увагу Богданова. Запитав насторожено:

— Когось помітили?

— Неділя, народ святкує...

Богданов також підійшов до вікна й теж визирнув.

— Квартиру маєте непогану,— сказав,— та місце не дуже зручне. За вами легко стежити. Он бачите борода-того, у вишиванці? Сперся спиною на каштан і хреститься? А раптом це чекіст?

Андрій ледь помітно посміхнувся. Подумав: не знаєш ти, де справжній чекіст. Он, за кілька кроків від бороданя, у косоворотці, вишитій по коміру волошками, у м'яких хромових чоботях — чортяка Мальцев, ще й заграє з дівчатами у квітчастих сукнях...

— Облиште,— мовив недбало.— Це у вас від незвички — у першому зустрічному чекіста бачите. А ми вже призвичаїлись.

— Вашими б вустами та мед пити.

Раптом Андрій згадав, що Кравченко наказував поміняти квартиру. Кращої нагоди не вигадаєш.

Додав, наморщивши чоло:

— А може, ви й маєте рацію. Квартиру поміняємо.— Він ступив до вікна й зсунув фіранки, наче відгороджуючись від зовнішнього світу з його тривогами. Знав: Мальцев побачить зсунуті фіранки й швидко відшле дівчат. Бо зсунуті фіранки — це знак, що до Андрія прийшов довгожданий гість.

Вони всілися за стіл, Андрій сьорбнув солодкого чаю, поклав на хліб товстий шматок сала — задоволено поглянув на Богданова й подумав, що день сьогодні справді святковий, куди не кинь — суцільні удачі.

— Мені здалося, ви хотіли продовжити нашу розмову? — запитав.

Богданов зиркнув на нього гостро:

— Так. Я хочу трохи поінформувати вас про становище, яке склалося, про сучасний момент, як кажуть товариші, я не помиляюсь?

— Точно,— зареготів Музиченко,— саме так вони полюбляють висловлюватися.

— Про наше становище за кордоном,— почав Богданов,— власне, нічого й казати, самі, мабуть, знаєте. Частина наших військ дислокується в Польщі, вони підлягають безпосередньо головному отаманові — самому Петлюрі та начальникові партизансько-повстанського штабу генерал-хорунжому Тютюнникові. Повинен сказати, що

війська інтерновані поляками лише про людське око, вони чудово навчені і озброєні. Маємо навіть цілком боездатні артилерійські частини та кінноту. У Румунії становище дещо гірше, принаймні таких тісних контактів, як у Польщі, з тамтешнім урядом та військовим командуванням встановити не вдається. Мається на увазі цілковите взаєморозуміння. Такого розуміння та щирості в стосунках Гулого-Гуленка з румунами поки що нема. І все ж румуни, а на них у цьому відношенні тисне Франція, обіцяють сприяння та допомогу, коли ми перейдемо кордон і почнемо бойові дії проти совдепів.

— Скоріше б! — не стримався Музиченко, блиснувши на Богданова очима. — Зачекалися...

— Скоро, я вже казав. Гадаю, в листопаді, в крайньому разі на початку грудня, генерал-хорунжий перейде кордон. Разом з ним на південь України навалиться Гулий-Гуленко. Є також домовленість, що наші активні бойові дії підтримають частини Савінкова, не кажучи вже про Польщу — її армія подасть нам реальну допомогу.

— Але ж Польща уклала із совдепами мирну угоду.

— Міркуєте, як хлопчисько. Мирні угоди можуть існувати лише між джентльменами, в інших випадках вони для того й укладаються, щоб порушувати їх. Однак я ще не закінчив. Як тільки ми перейдемо кордон і почнемо безпосередні воєнні дії на Україні, в Криму й Батумі висадиться Врангель. Великий десант білої гвардії, підтриманий Францією. Я сам чув від Симона Васильовича: не менше шістнадцяти тисяч солдатів, артилерія, танки, навіть авіація.

— Білогвардійці... — поморщився Музиченко. — Монархисти й чорносотенці. Бачили ми денікінців на Україні.

— Тимчасова угода! — запевнив Богданов. — Угода, викликана тактичними міркуваннями. Потім відбудеться розмежування. Врангель визнає Україну самостійною державою.

— Обіцяє визнати, на жаль, лише обіцяє... А коли червоні почнуть драпати...

— На нашому боці Антанта, а без неї Врангель — тьху...

— Резонно.

— От і я кажу: в цьому щось є. Тимчасові угоди з ким завгодно — з чортом, дияволом, Врангелем, — аби лиш повалити совдепи. А ми повалимо їх остаточно, якщо одночасно з приходом наших закордонних частин тут почнеться повстання, якщо народ зі зброєю в руках підні-

меться проти більшовиків! Для цього й прислали мене сюди — для активізації наших підпільних осередків, для організації повстанського руху.

«І багато в тебе цих підпільних осередків?» — кортіло спитати Музиченкові, та все ж придушив у собі це бажання.

— У вас є сумніви? — насторожився Богданов.

— Ні, просто вважаю, що попереду в нас багато роботи по згуртуванню невеличких, до того ж дещо роз'єднаних осередків.

— Звичайно, спочивати на лаврах ранувато. Тому й мушу орієнтувати не тільки вас, а й усіх наших законспірованих агентів на активізацію діяльності. Це — наказ і настійна вимога Центрального штабу. Скажу вам: за час мого перебування в Одесі мені вдалося дещо зробити. Зв'язав нашу організацію із Савінковим, тепер вони діють єдиним фронтом, більше того, контактують із залізничниками. Уявляєте, що таке зв'язок із залізничниками?

— Уявляю, — похмуро мовив Андрій.

— Здається, ви незадоволені?

— Просто зіставляю наші справи, київські... І не бачу підстав для оптимізму.

— От і мусимо розворушити це болото. Поновити розгромлене підпілля, вийти на нові рубежі. І врахуйте, невідкладне завдання: зв'язати київські осередки з Одесою, зв'язати не зволікаючи, бо до загального повстання лишилося не так уже й багато.

— Збагнув, — чітко відповів Андрій, точно знаючи, що докладне всіх зусиль, аби не виникло навіть натяку на такі контакти.

Богданов зиркнув на годинник і швидко допив чай.

— Треба йти, — підвівся. — Наша зустріч не остання, мені важливо було побачити вас і, якщо хочете, прозондувати. Не ображайтеся, та й взагалі нерозумно ремствувати на це. Головне — ми порозумілися, і я цілком довіряю вам. Деталі щодо організації нашої спільної діяльності уточнимо трохи згодом, тепер хочу сказати лиш одне. Ненависть — наше гасло. Ненависть до більшовиків, незаможників та іншої босоти. Одне з першочергових завдань наших організацій — знищення комуністів. Для цього необхідно створити особливі відділи, які візьмуть на облік усіх більшовиків. Усіх до останку! На вас особисто хочу покласти в дуже важливі і делікатній справі. Треба знайти й завербувати більшовика, тобто члена їхньої партії, який би взяв на облік комуністів, що лишаються

в тилу, коли совдепи відступатимуть. Це доручення контррозвідки Центрального штабу, тому прошу поставитися до нього з повною відповідальністю.

Музиченко підвівся, мало не став струнко, як і вимагала ця хвилина. Запевнив:

— Зробимо. Я вам от що скажу: завербувати б когось із чекістів... Оце було б діло!

— Правильно міркуєте,— схвалив Богданов.— Ну, я тікаю... Зустрінемося післязавтра, в другій половині дня. Прошу нікуди не відлучатися.

— Я проведу вас.

— Не треба, щоб нас не побачили разом. Обережність і ще раз обережність...

— Вийду на вулицю за кілька секунд. Гляну, чи не причепиться до вас «хвіст».

— Це інша справа.

— Обійдете навколо собору. Я стоятиму на розі бульвару. Якщо буду в кепці — все гаразд.

Богданов вийшов з парадного, постояв трохи, споглядаючи святкове тирлування людей біля храму, і повернувшись до Фундуклеївської. Музиченко пішов слідом за ним, очима показав на Богданова Мальцеву й, насунувши на чоло кепку, попрямував у протилежний бік — до бульвару.

8.

Ніч видалася світла, місячна, рясно падали зорі, лишаючи по собі вогненні хвости. Халаїм подумав, що в таку ніч гарно лежати в саду під яблунею, особливо під антонівкою, вдихати гіркуватий аромат достиглих плодів, вдивляючись у безмежне зоряне небо, і уявляти, що злетів високо-високо над землею і дотягуєшся руками до зірок, бавишся з ними...

Зітхнув і притулився щокою до холодного заліза «макси-ма», що пахнув порохом і запеченим мастилом.

— Ти чого? — запитав його Сірков.

— Нічого... — Халаїм засоромився й кахикнув.

Не розповіси ж Сіркові про пахощі антонівки й про зірки, до яких закортіло торкнутися пучками. Не зрозуміє його Сірков й матиме рацію. Розмірився, мов жовторотий юнак, замилювався хвостатими зорями... Он дивись краще на дорогу, бо щомиті звідти можуть вискочити озброєні бандити, і треба не прогавити цього моменту, вдарити з кулемета, поливаючи гадів свинцевим дощем. Це твій та Сірків порятунок: ошелешити й відкинути, не давши оговтатися, інакше Семенюк швидко збагне, що млин

боронять лише кулеметник і троє з гвинтівками. Отаман зайде з тилу, його хлопці перескочать через паркан, і як тоді вони, вп'ятьох, вистоять перед цілою бандою?

Отже, головне — не прогавити...

Халаїм нараз відчув у гіркому пороховому запаху «максима» обнадійливість: навряд чи Семенюк штурмуватиме млин, його вояки звикли галасувати й збиткуватися із беззбройних дядьків. Так, кулемета їм не витримати, розсіються й повернуть назад, тікатимуть разом зі своїм отаманом, якщо, звичайно, не поляжуть на сільській вулиці.

І ще подумав Халаїм: як вчасно прибїгла до села дівчинка з Валків. Ганна Мажара, гарна й розумна, не злякалася й добилася з хутора аж до Вільхового. Ще зовсім зелена, а хоробра...

Від згадки про дівчину на душі потеплішало. Погладив холодний кулеметний кожух і сказав тихо, мало не пошепки, наче його могли почути на вулиці:

— Тепер Семенюкові капець.— Сірко лише засопів, Халаїм відчув осуд у цьому сопінні й додав: — Ну, може, він сьогодні й дасть нам прикурити, а взагалі...

— Мені від цього не легше. Знаєш, скільки зерна на млині?

Халаїм не знав, та здогадувався, що багато. Запитав докірливо:

— Чого тримаєте?

— Маємо завдання змолоти й борошно на станцію вивезти. Молоти мелемо, а підвід не вистачає.

— З підводами важко,— погодився Халаїм,— нині в дядьків у самих запарка, хліб ще не обмолочений. Ану, як задощить? Отож кожне спішить зі своїм упоратись. Буряки викопати, картоплю... А ми до них з трудовинністю... Селяни, зв'ясно, огинаються.

— Перед тобою та сільрадою огинаються, а до отамана Семенюка — із задоволенням!

— Отаманів ще бояться.

— Бо ти — що? Штрафом дядька не налякаєш. А від отамана — кулю чи сотню батогів!

Халаїм подумав про Ганну Мажару та Юрка Загладу: бач, не пішов хлопець з отаманом Семенюком, відколовся від нього, хоч і гуляв з бандитами.

— Амба Семенюкові,— повторив задоволено.— Не сьогодні, то завтра шию йому скрутимо. Пішов від нього народ.

— Зараз цей народ на млин наскочить, тоді побалакаємо! Якщо встигнемо...

— Мабуть, Семенюк сьогодні не зібрав хлопців. По четвертій уже, скоро й розвидниться. Півні, чуєш, горляють.

— Дай боже!

— Тепер отаманові сутужно,— не без утіхи мовив Халаїм.— Минулого літа проти нього й не нявкнули б, та й навесні ще Семенюк господом-богом був, тоді його слово — закон, і хіба б Юрко Заглада пішов проти нього?

— Який Юрко?

— Є такий у Валках, на хуторі. Спритний парубок, недавно ще шаблюкою махав. Амністували його і бач — усвідомив, не повернувся до Семенюка.

— Від нього дізнався про наліт на Карлівку?

— Дівчина прискакала.

— Дівчата бувають мудрішими за хлопців,— розсудливо сказав Сірко.— Оберігають нас.

— Як же не оберігати! — скинувся Халаїм.— Скільки вже років воюємо — спочатку з германцями, потім громадянська. Тисячі й тисячі чоловіків полягло!

— Полягло... Й ми з тобою до світанку можемо лягти.

— Поживемо ще,— безжурно запевнив Халаїм.— Я, брате, зачарований. Три дірки від куль, осколок у стегні, а бачиш — живу.

— Чув я, жінка в тебе молода й гарна... — не без заздрості мовив Сірко.

— Люблю я її!

— Чого ж гарну не кохати?

— Вродливих багато. Не в цьому річ: вона мене розуміє. Сама коня осідлала, хоч знала, що на мене в Карлівці чекає...

— Така в нас життя — не знаєш, де спіткнешся. Сьогодні Семенюк, а завтра хто?

— Усіх подолаємо.

— Це факт. Але чомусь тривожно мені... Передчуття, чи що? От і вчора: наче все гаразд, хліб везуть, мелемо — а на серці тоскно. А тут і ти прискакав...

— Мусив,— твердо відповів Халаїм.— Воно, звичайно, як подивитися, начебто й не моя справа. Відрядив би гінця до повітової міліції — і спи спокійно. Але ж хліб! І вас би порубали...

— Ти ж комуніст! І кожен комуніст так би вчинив.

Халаїм помовчав трохи й мовив не зовсім упевнено:

— Начебто кожен... Хоча... Ти в Таращі часто буваєш? Чи в Білій Церкві?

— Доводиться.

— І в райфілію заходиш?

— Заходжу.

— А хто там сидить — придивлявся? Чи кожному довіряєш?

— Ти це до чого?

— Ми з тобою гарт у боях здобували. А той сидить у кріслі, морду наїв, йому що Карлівка, що Семенюк — усе байдуже, а ще мене лає!

— Начальство, його треба слухатись.

— Ні,— заперечив Халаїм,— у партії так не може вестися. На Поволжі люди від голоду вмирають, а на станції вагони з хлібом стоять. Я до начальника ходив, питаю — чому? Паровозів, каже, нема. А від самого самогоном тхне. Випив і нажерся, сучий син, то навіщо йому ті паровози й голодуючі...

— От відіб'ємо Семенюка й до нього доберемося.

— А скажи, Сірко, як це в людей руки на хліб можуть піднятися? Адже знають: стільки ще голодних, а сплять!..

— Хіба то люди? Бандити...

— Усі ми люди. Бачиш, отой хлопець з Валок з бандитами вештався, а тепер...

— Ти мені, Несторе, хвілософію не розводь. Наш комісар полковий товариш Бондар правильно казав: усіх ворогів знищимо, тоді й роззирнемося. А поки — нема коли. Зайняті ми люди з тобою, Несторе Васильовичу, порядок наводимо і, як бачиш, з його допомогою... — поплескав по кожуху «максима».

— Дожити б... — сказав Халаїм. — Дожити б до тих часів, коли стріляти не будемо. Я от що хотів би. В Холодному Яру у нас півроти полягло... То пам'ятник би їм поставити. Нашим товаришам, які головою наклали, розумієш, цілком свідомо й добровільно...

— Я недавно книжку читав... — ніяково, наче сам факт читання книжки принижував його, сказав Сірко. — Книжок у нас у Карлівці мало, а про наше життя взагалі нема, ну й доводиться всяке читати. Граф, значить, пише, тобто наш класовий ворог, про війну й Наполеона, але хоч і граф — за душу бере. І про графів пише, про князів різних, але й про мужиків іноді — як воювали й гинули. А за кого, виходить, гинули? За царя і отечество!

— А ти хотів, аби француз у нас хазяйнував?

— Та ні, але ж якось незрозуміло. Мужики з князями разом гинули — ніякої класової свідомості. Сам же кажеш: в Холодному Яру пам'ятник би поставити. Нашим людям — ото діло! А хто про них напише?

— Царі скільки панували? — запитав Халаїм розсудливо.— Віками... Про них і писали... А ми ще й п'яти років не існуємо. Дворяни самі себе славили, почекай, і про наших напишуть — як за Радянську владу билися.

— Про нас із тобою?

— Що ми! Маленькі ми люди, Іване, про всіх не скажеш, і не для слави за кулемет лягли, а за правду. Бо нема більшої правди...— Халаїм не договорив, бо Сірко зненацька міцно стиснув йому плече, та й сам уже побачив у світанковій імлі двох вершників: вискочили з-за придорожніх яворів на майдан перед млином і застигли, роззираючись.

Халаїм взявся за ручки кулемета. Сірко підвівся на коліна, тримаючи стрічку з набоями. Застигли вершники, застигли й вони, здавалося, навіть серця зупинилися.

Халаїм уявив, як лежать, приготувавшись до бою, їхні хлопці внизу — аби тільки витримали, аби нічим не виказали себе, адже домовлено: стріляти лише після першої кулеметної черги...

Передній вершник, заспокоєний передранковою тишею, виїхав на середину майдану, махнув рукою другому, і той свиснув пронизливо. Розбійницький посвист розпанахав ніч, Халаїмові навіть здалося, застряв у густих яворових кронах, однак тільки здалося, бо у відповідь пролунав постріл — і майже одразу з-під дерев з галасом і стріляниною вихопилися вершники.

Халаїм дочекався, поки передній перетнув уявну межу на майдані, й натиснув на гашетку. Встиг побачити, як спіткнувся кінь, як пролетів ще трохи, скидаючи вершника, як падали ще, як крутилися по майдану інші бандити. А він строчив і строчив, люто лаючись крізь зціплені зуби. Нарешті побачив, як завернули двоє чи троє, бо тільки двоє чи троє й лишилися, пустив їм услід чергу, та не дістав: зникли за деревами. На всяк випадок різонував ще й по яворах, та одразу схаменувся: набоїв обмаль, а бандити можуть повернутися.

Внизу гахкали поодинокі постріли, Халаїм навіть здивувався — чому стріляють? — та побачив, як тікає з майдану, зігнувшись і петляючи, останній бандит.

— Ну?..— озирнувся до Сірка.— Більше не поткнуться! Дали ми їм жару!

Сірко не відповів — висунувся у вікно по груди, намагаючись розгледіти, що робиться за яворами, однак сам чорт нічого не розібрав би в ранковій імлі.

На майдані іржав, конаючи, кінь, ще один бігав попід тином. Тепер не стріляли і внизу: причаїлися, завмерли, очікуючи наступної атаки Семенюкової банди...

Семенюк наскочив на Валки далеко за північ, коли Карпо вже вирішив розсідлати коня. Отаман зупинився біля воріт, зазирнув на подвір'я, побачив Гижу й гукнув нетерпляче:

— Давай, Карпе, бо спізнимось!

— Я що, я готовий! — метнувся Гижа до стайні.

— А Юрко?

Карпо навіть не зупинився. Вивів коня, все ще вагаючись: донести на Загладу отаманові чи промовчати? Згадав, як стояв похмурий Роман на порозі, як дивився спідлоба, і остаточно вирішив: краще тримати язика за зубами. Часи такі, що не знаєш, де знайдеш, а де втратиш...

— Заглада де? — ще раз запитав Семенюк.

Гижа, не поспішаючи, відчинив ворота.

— А нема Заглади, — відповів. — Удень подався до Тараші.

Семенюк сердито лайнувся.

— Звідки знаєш?

— Юрків брат сказав, Роман. А ви хоч би за день попередили... Бо в кожного ж свої справи...

— Я вам покажу — справи! — розлютився Семенюк. — Ледве два десятки лобурів зібрав, а як домовлялися? За першим сигналом!..

— То ж Степан удень прискочив, а Заглада ще вранці поїхав.

— І досі не повернувся?

— Нікого нема, — кивнув головою на сусідню садибу Гижа. — Роман з Клавкою на баштані, а Юрко, мабуть, заночував у Тараші. Я додивлявся — нема...

— Ну й біс із ним! — несподівано легко погодився Семенюк. — Не гаятимемо часу: до Карлівки двадцять верст, а нам гак робити...

— Куди?

— Через ліс, на Гостру Могилу.

— До Василя?

— Там Василь з Грабом чекають.

— Граб не підведе, — погодився Гижа. — Петра тільки гукни — мертвий встане.

— Вояк добрий! — сказав Семенюк, пропускаючи Карпа поперед себе і лишаючи **за собою** тільки Степана. Степан — найнадійніший, його **швагер**, разом починали

ще в дев'ятнадцятому. Йому — перша чарка й найкраща здобич, він і ад'ютант, і права рука, завжди підтримає й захистить, бо поки Семенюк у силі — і Степан голова.

— У Карлівку когось посилали? — поцікавився Карпо, притримавши коня й порівнявшись з отаманом.

— Стьопа розвідував, — зрозумів його Семенюк. — Уночі там двоє охоронців з гвинтівками, та ще через дорогу живе завідувачий. Товариш Сірко, ми з ним у райфілії бачились, ото здивується, коли злапаємо. Настирний, бидло кляте... Поставили тебе завідувати, ну й сиди спокійно, радій, що начальником став. Колись той карлівський млин самому Гольдройзу належав, а хто Гольдройза не знав? У Гольдройза будинки і в Білій Церкві, й у самому Києві, магазин на Хрещатику, а в тебе, босото, що? Партійний квиток і зірка на кашкеті... Ось я тобі ще сьогодні таких зірок на спині намалюю, що й онукам висовуватися закажеш...

— Млин палитимемо?

— Чого ж вирушили? Гадаєш, товаришам комуністам лишимо? Аби вигодовувалися?

Карпо зітхнув.

— Шкода? — підозріливо запитав Степан.

— Та хай... Але ж і моє зерно там... На тому тижні відвіз.

— Воно вже не твоє, а совдепівське. Документа маєш?

— Маю.

— Усе, з тебе тепер дулю візьмеш. А сам знатимеш: жодна твоя зернина товаришам у пельку не потрапить.

— І то правда.

— Треба голодом їх задушити. Чув, газети галасують: Поволжя вигоріло, жерти нічого, люди мруть. Нехай здихають, нам яке діло! Кожен до себе гребе, кожен собі щасливого життя хоче, як на мене, хай усе Поволжя виздыхає, менше кацапів на нашу голову лишиться.

Карпо подумав, що й у них на Україні трапляються посухи, он позаминулого року все вигоріло, ледь на насіння зібрали. Цікаво, раділи тоді кацапи з їхнього нещастя? Однак відразу відігнав од себе зрадливу думку: зрештою, Семенюк має рацію, чого це він повинен годувати когось своїм хлібом? Щоправда, податок нині встановлено невеликий, гріх бога гнівити, проте все ж — віддай... А спробуй із своєї кишені витягнути!

Навіть згадка про те, як віз мішки з зерном до Карлівки, розлютила Карпа. Подумав: тепер би підводу, навантажив

би до краю, і не зерном, а борошном... Хліб же все одно загине, Семенюк не жартує — таки підпалить млин...

Карпо уявив, як горітиме хліб, і жаль ворухнувся в серці: все ж він хлібороб, знає ціну хлібові...

Гижа скосував на отамана: сидить на коні впевнено, смокче цигарку, мабуть, ніякі сумніви не тривожать його. І правильно: сьогодні вони сплять карлівський млин, потім ще, а їхній загін не один, ще отамани Трейко та Гайовий гуляють. Поруйнують цукроварні, поपालять хліб, а куди більшовикам без хліба? Тоді їх легше буде скрутити, прийде головний отаман з-за кордону, і стане він, Карпо Гижа, справжнім господарем, найкращої земельки навколо Валок собі наріже... Ось тоді й можна буде порахуватися із Загладами. Він пригадає Романові його погрози, доведеться тобі, сучий сину, за півверсти скидати кашкета!..

Карпо уявив, як стоїть перед ним Ромко, а за ним Юрко, обидва без кашкетів, а він сидить на веранді у гойдалці. Таку штуку, сплетену з лози, бачив колись у пана Сорочинського. Пан погойдувався, і його чоботи дзеркально виблискували на сонці. Таких чобіт Карпо ніде після того й не бачив, хоч налітав із Семенюком навіть на Рокитне та Узин і грабував багаті єврейські будинки.

Ото як візьмуть вони владу в свої руки, розженуть совдепи — й усе піде, як і раніше: пану — панське, а бидло хай знає своє місце. Підбором лакованого чобота у пику, мерзенну Ромкову пику, а ти не смій навіть покривитися, облилуйся й дякуй за панську ласку!

Оце — гойдалка й лаковані чоботи — стало найзаповітнішою Карповою мрією, метою його життя, снилися чоботи йому в солодких передранкових снах...

Гижа зціпив зуби, стиснув боки коня ногами, взутими в добротні ялові чоботи. Відчув поки що свою неповноцінність — навіть отаманів холуй Стюпко гримає на нього, та хай... У всього є початок і кінець, можливо, самому отаманові доведеться колись плазувати перед ним, Гижею...

Карпо хвисьнув коня, і той пішов чвалом. Гарний жеребець, кращий за Семенюкового.

— Ну, звір, не дурій!.. — гримнув Карпо на коня, та не дуже сердито, бо знав: вороний винесе його з будь-якого бою. Проте він не спішитиме поперед батька в пекло, нехай молоді та сопливі лізуть наперед, вислужуються перед отаманом — мудрі люди тримаються позаду...

Вони обминули ліс. На горі блиснув одинокий вогник: в якійсь із хат Гострої Могили, мабуть, палили лампу,

чекаючи отамана. Очевидячки, Петро з Василем. Семенюк вирішив не заїжджати в село, й так запізнавалися — послав за хлопцями Степана: нічого, коней мають справних, наздоженуть...

До Карлівки заскочили, коли небо на сході посвітлішало й місяць ледь не торкався обрію. Село лежало у видолинку, ніде не світилося, й Карпові видалося — завмерло чи принишкло. А може, люди взагалі пішли з Карлівки, кинули її, втекли, як утікали колись від татарської навали?

Загорлав півень, завалували собаки — либонь, почули чужих. Проте й тоді ніде навіть не блимнуло: село спало чи справді причаїлося й лише вичікувало зручного моменту, щоб обізватися пострілами.

Семенюк підкликав Степана, вони пошепотілися, і отаман махнув рукою на дорогу, обсажену яворами, яка вела в обхід села до білоцерківського тракту — десть за півтори версти обіч нього стояв карлівський млин.

Вершники витягнулися вервечкою попід густими яворами: попереду Петро з Василем, позаду Карпо з отаманом, за ними — Степан. Скинув з плеча гвинтівку, поклав поперек сідла, напружився, готовий вистрілити будь-якої миті.

Яворові крони утворили над шляхом суцільне шатро, листя мирно й заспокійливо шелестіло під вітерцем. Вдалині затихали собаки, голосно форкали коні, гостро пахло потом — ніщо не віщувало тривоги й небезпеки, хтось навіть зареготав весело, немов зібралися для безжурної прогулки.

— Тихо! — попередив Семенюк. Обережність і підозріливість узяли в ньому гору — не доїжджаючи бічної дороги, зупинив хлопців, запитав Степана: — Ти добре роздивився?

— А що там дивитися!.. Двоє з гвинтами й, мабуть, сплять. Двері висадимо — й незчуються...

Отаман подумав трохи й наказав:

— Гукни Петра, нехай гляне... А ми тут зачекаємо.

Степан кахикнув невдоволено, однак суперечити не посмів. Об'їхав вершників узбіччям, хотів сам податися до млина, та в останній мент подумав про тих двох з гвинтівками — може, й не сплять, то для чого підставляти лоба під кулю?

— Давай, Петре, — махнув рукою на бічну дорогу, — гляньте з Василем, чи нема засідки.

— Певно, сплять більшовички, — презирливо відказав Петро. — Ми вам свиснемо...

Вони рушили під самими деревами, тримаючись затінених місць, постояли кілька хвилин під яворами, розглядаючи похмуру цегляну будівлю. Нарешті Петро пустив коня і виїхав на середину майдану. Одразу сталося: його вже взяли на мушку, й зараз пролунає постріл. Однак нічого не сталося — глупа ніч мовчала, тільки невдоволено форкав стомлений кінь.

Петро під'їхав ближче до млина, побачив, як рушив із-за дерев Василь, і свиснув голосно, пронизливо. Почув стукіт копит на бруківці й вихопив гранату, аби жбурнути в двері.

Перші вершники вискочили на майдан. Петро підвівся на стременах, потягнув за кільце гранати, та раптом щось ударило йому в груди... Він навіть не почув кулеметної черги — заточився і впав спиною на бруківку. Поранений кінь заїржав люто, став дибки, але кулі підкосили і його: вдарив підковою у груди свого вже мертвого вершника й навалився на нього...

Карпо одразу не збагнув, що сталося, однак осадив збудженого вороного. Почув за спиною іржання Семенюкового коня, озирнувся й побачив, як крутиться посеред шляху отаман, намагаючись втримати розлюченого жеребця.

«Кулемет...— промайнуло в голові.— А в наших кулемета нема...»

Карпо хвисьнув вороного, завертаючи круто, перестрибнув придорожню канаву і, пригнувшись та намагаючись триматися ближче до рятівних яворів, поскакав назад до тракту. Уже збагнув, що сталося: їх зустріли кулеметним вогнем, отже, чекали. Добре, коли все так обійдеться. А якщо зараз із-за млина вискочать червоні кіннотники, візьмуть у шаблі?..

Скоріше! Аби вискочити на тракт, а там його вороного не наздожене ніхто...

Довга кулеметна черга, яка, здавалося, розривала йому мозок, нараз ушухля. Карпо дістався тракту, притримав коня, роздумуючи, куди тікати далі: адже по дорозі до Гострої Могили також могли влаштувати засідку, то чи не краще дати гака й чкурнути до Валок аж через Вільхове? Але ж поки доїде до Вільхового, зовсім розвидниться, а там хтось побачить його з гвинтівкою, донесе Халаїмові. Гвинтівку, правда, можна й кинути... Ні, все одно запідозрять: куди їздив уночі, з якою такою метою? Потім дізнаються, що Семенюк налітав на Карлівку, не треба й здогадуватися...

Гижа не встиг прийняти остаточне рішення, коли на тракт вискочили ще двоє: отаман із Степаном. Карпо лайнув себе за вайлуватість — міг уже чесати й чесати трактом далеко від них, тепер же мав знову підкорятися отаманові.

Гижа під'їхав до Степана, гнівно тицьнув йому пальцем у груди, вигукнув:

— Ти, сучий сину, казав: лише двоє з пукалками!.. А вони — з «максима»!..

Побачивши, як злякано відсахнувся Степан, підняв гвинтівку, ще мить — і всадив би в нього кулю, але Семенюк огрів Карпового жеребця батогом по крупу, вороний аж присів на задні ноги.

— Стій! — прохрипів отаман. — Не вистачало, аби один одного перебили!

З бічної дороги вискочило ще кілька вершників. Отаман, підвівшись на стременах, обмацав їх пильним поглядом.

— Іван Карпенко, — мовив притишено. — Семен, Тиміш, Гнат і Кирило... Всі?

З-під яворів виїхали ще троє.

— А Петро? — запитав Степан.

— Скосили першого, — відповів хтось. — Його й Василя...

Отаман скинув кашкета, сказав:

— Полягли восьмеро. Виходить, на нас чекали...

— Ось тобі й двоє з пукалками! — розлючено вигукнув Карпо. — Напоролися на червону засідку!

— Стривай! — застережливо підняв руку Семенюк. — Нас лишилося одинадцятро. А може, там тільки двоє з «максимом»? Обійдемо з тилу й закидаємо гранатами...

У Карпа холодні мурашки побігли по спині. Заперечив:

— Вони чекали на нас, бо вдарили з кулемета одразу, як тільки Петро з Василем вискочили на майдан. — Відчув мовчазну підтримку хлопців і додав: — Дякуймо богів: червоні не встигли збагнути, що до чого, нас тепер лише десяток, а якщо вони підуть навздогін?

— Виходить, не судилося... — махнув рукою отаман. — Назад підемо трактом... Тільки не всі разом. Бо скоро розвидниться, і хто знає, чи не наскочимо на засідку... На тому тижні я дам сигнал...

Карпо подумав: а той шмаркач Юрко Заглада таки виграв, сховавшись від Семенюка, надалі й самому так треба... Слава тобі, господи, ти великий і мудрий, ти бачиш усе і всіх, знаєш, хто молиться тобі й ставить свічки у церкві. Ти врятував мене сьогодні, але чи схочеш завтра?..

Твердо вирішивши більше не випробовувати долю, Гижа закинув гвинтівку за спину й сказав рішуче.

— Хто куди, а я — через Гостру Могилу.

— Поїдемо разом, — кинув Семенюк.

Отаман рушив трактом до села, та Гижа наздогнав його й застеріг:

— Давайте краще навпростець полями.

Семенюк одразу зрозумів Карпа:

— Твоя правда.

Отаманів кінь перескочив неглибоку канаву. Семенюк затримався трохи, спостерігаючи, як роз'їжджаються хлопці, потім показав Степанові на ледь помітну звороту поміж засіяними озиминою полями, почекав, поки той від'їде, й запитав у Гижі:

— Ти Юркові Загладі нічого не казав про Карлівку?

«Еге ж, так я тобі й признаюся!» — злостиво вирішив Карпо. Широко перехрестився:

— Ось вам хрест святий... — Лише на мить подумав, що зрадив господа-бога, який щойно врятував його, та не дуже засмутився: бог терпеливий і забудькуватий, його завжди можна потішити свічкою, простить.

— Гадаєте, хтось попередив червоних?

— Не інакше. — Семенюк спідлоба зиркнув на Карпа, під'їхав упритул, зазирнув у вічі. — Ти перший вискочив на тракт!.. — просичав погрозливо.

— Ну, ви, отамане, кажіть, та не заговорюйтеся! — Карпо на всяк випадок потягнувся до нагана. — Хіба не разом комісарів стріляли?

— То так, — замислився Семенюк, — ти не можеш... Але хто?

— Хто, хто... Прикиньте, хто знав і не з'явився сьогодні...

— Мали ще бути Загледа й Бровко. Степан сам бачив Бровка: косою розпанахав ногу, лежить і не підводиться.

Карпо відпустив повід, і жеребець пішов легкою рисою за Степаном. Чув, як трюхикає слідом Семенюк, і розмірковував: «Невже Загледа? Але ж Юрко з Клавдією одразу подалися на баштан. Сам бачив, як запрягли й вирушили. Може, Ромко? Навряд... Той лише за себе тягне, тому нехай уся Карлівка згорить, біс із нею, аби своя хата стояла й свій хліб родив...»

Отаман наздогнав Гижу й запитав:

— Крім тебе, хтось бачив Степана на хуторі?

Карпо одразу розгадав, куди гне отаман, і не став заспокоювати його:

— Спробуй від людських очей сховатися...

— От я й думаю,— сказав Семенюк,— той же Юрко міг Степана загодя помітити. Не треба великого розуму, аби здогадатися, навіщо Степан у Валки прискакав. Заглада заховався, а тобі сказали: ще вранці до Таращі подався. Могло так статися?

— Усе може бути...— одповів Карпо непевно: в разі чого, як пояснити Романові, що отаман сам на Юрка подумав. Тому й додав: — Хоча навряд...

— Не кажи! — Семенюк все більше утверджувався в своїй думці. Раптом сказав так, начебто все уже давно обговорено й вирішено: — Ми із Степаном у тебе тимчасово зупинимось. І з Юрком Загладою на місці розберемося.

Гижа сердито сіпнувся: тільки цього йому бракувало. Мовив розсудливо:

— Як на мене — спиняйтеся. Хай... Але ж на хуторі все видно, від чужих очей не сховаєшся.

Однак Семенюк уже збагнув, що погарячкував. Сказав:

— Степана відправимо, а я лишуся. Бо мені до Білої Церкви вертатися ніяк не можна.

— Чому?

— Невже не розумієш? На засідку напоролися — раз. Хтось продав — два. Могли й повітовим чекістам донести, хто насправді в райфілії працює — заготівельник Заруба чи отаман Семенюк...

— Слушно.

— А у ваші Валки ні міліція, ні чекісти не попхаються. Якось пересиджу...

— Хай, я не заперечую,— швидко погодився Карпо.— Однак зараз нікому не можна вірити, а в нас босота носа дере. Ось хоча б Федько Ченчик...

— Хто такий?

— Я ж кажу: усім рота не затулиш.

— Побойться.

— Може, й побойться... Проте краще вам у мого кума пересидіти. Вугілля він в Острожанському лісі палить, хатину там має, і сам...

— Сам? — зацікавився Семенюк.— У якому лісі?

— Чотири версти за Валками. Під колишньою панською садибою.

— Кум надійний?

— Могила. А я ще хліба, сала й солонини йому закину, вік дякуватиме.

— Годиться. Вдень до нього з'їздиш.

— Хай... Я швидко обернуся,— зрадів Карпо.— Коней на леваді лишимо, а до Валок пішки, городами — чуже око нам ні до чого.

— А Степана до Білої пошлемо,— остаточно вирішив Семенюк.— Нам тепер зачайтися треба. Розібратися в ситуації: чув я, в Білій Церкві товариство створено — для боротьби із совдепами.

— Хай,— безжурно мовив Карпо.— Це завжди добре. Аби наше.

— Наше,— запевнив Семенюк,— тепер усі, хто проти більшовиків, наші. Потім висповідаємо — есер ти чи за царя-батюшку, тільки б товаришечків з України випхати!

9.

Перед вечором почав накрапати дощ. Бесарабенко взув міцні чоботи. Дістав з рюкзака брезентову куртку. Для чогось потрусив її, надягнув, піднявши комір, підперезався потертим офіцерським паском, насунув на чоло шкіряного кашкета.

Лозовик іронічно посміхнувся й зауважив:

— Вам би ще зірку на каштета — й зовсім товариш комісар або оперуповноважений з губчека.

Він стояв посеред кімнати в ошатній хаті поблизу кордону. Дісталися сюди вчора з Новограда-Волинського, спочатку підводою, потім пішки. Переночували й відпочили — тепер господар хати мав відправити їх до Польщі.

Лозовик визирнув у вікно, перекреслене пунктирами дощових крапель. Дощ дратував його, псував настрої — ще б пак, за якісь півгодини вони будуть по той бік кордону, а там... Він уявляв собі першу зустріч з польськими прикордонниками, потім ночівлю в польському готелі — містечко, кажуть, маленьке й вошиве, зате є готель і ресторація, можливо, навіть грає оркестр, і вони з Бесарабенком відсвяткували б повернення (хоч і короткочасне) до вільного світу.

Бесарабенко переклав наган до кишені дощовика, зміряв Лозовика чіпким поглядом. Сказав:

— А ви схожі на варшавського джепджика. Ще б ціпок, і зовсім пан з Маршалковської.

У Лозовика від задоволення порожевіли щоки.

— Вважаєте? — оглянув себе прискіпливо. Здається, справді все гаразд. Легке сіре демісезонне пальто в ледь помітну смужку, велюровий м'який капелюх, майже нові штани, за які Олена на білоцерківській барахлівці

віддала скажені гроші, коричневі парадні штиблети, покриті акуратно застебнутими гамашами.

Микола Федорович взяв шкіряний саквояж з білизною, ступив на середину кімнати.

— Я готовий... — погладив тильним боком долоні підстрижену борідку.

Бесарабенко обійшов навколо нього, запитав:

— Ви що, отак і збираєтесь вирушати?

— Звичайно.

— Але ж ми переходитимемо радянський кордон, а не швендятимемо Хрещатиком.

— Якщо не помиляюсь, ви ж самі казали: від хутора до кордону всього півтори версти лісом...

— А ви чули, що кордони охороняються?

— Але ж маємо досвідченого проводиря. Хіба даремно платимо йому гроші?

— Як знаєте... — знизав плечима Бесарабенко. — Однак мушу попередити: доведеться брѳохатися болотом, і ваші штиблети навряд чи витримають таке випробування.

Микола Федорович лише на мить уявив, як тонуть його гамаші в багнюці — обличчя в нього витягнулося розгублено:

— Що ж робити?

— Здається, гроші у вас є... Звісно, крім суми, виданої організацією. Побалакайте з Богданом — хлоп тямущий, щось влаштує.

Богдан справді виявився людиною тямущою: здер з Миколи Федоровича за розтоптані й пошарпані чоботи стільки, що Лозовик мало не знепритомнів. Та мусив погодитись, домовившись на зворотному шляху повернути чоботи, правда, за півціни...

Микола Федорович акуратно упакував штиблети у саквояж, не без огиди обернувши ноги не зовсім свіжими онучами, скрушно подумав: рудуваті й потерті чоботи не дуже пасують до його елегантного сірого пальта й капелюха, не той, так би мовити, стиль, але ж, певно, йому, як одному з керівників новоствореної державної організації, доведеться долати й більші труднощі — що ж, треба по-філософському ставитися до життєвих випробувань.

Болото виявилось неглибоким, однак кілька разів Микола Федорович оступався й зачерпував халявами смердюче багно. Нарешті мокрий вільховий ліс скінчився і проводир вивів їх на сухий горбок, порослий рідкими соснами. Вказав на струмок поміж чагарниками:

-- Оце — кордон.

Бесарабенко вдячно поплескав проводиря по плечу. Миколі Федоровичу захотілося виголосити хоча б невеличкий спіч, та вчасно збагнув: навряд чи тут оцінять його красномовство. Зітхнув і почимчикував за Бесарабенком до ручаю. Перестрибнув його легко, без особливих зусиль, з радістю відчувши, що нарешті совдепія за спиною. Колись здавалося: цей момент буде незвичайним, мало не урочистим. Але струмок дзюрчав зовсім буденно, онучі змокрили, і так само противно чвакало багно в чоботях.

Микола Федорович розчаровано засопів і сердито втупився у брезентову спину Бесарабенка, наче саме той обманув його в найкращих сподіваннях. Тихін Іванович озирнувся і змовницьки підморгнув Лозовикові.

— Тут за кілометр,— кивнув головою на кущі, які чомусь не відрізнялися від совдепівських,— польський прикордонний пункт. Звідти нас відвезуть до Корця, а там у мене знайомий надпоручник.

Микола Федорович поважно нахилив голову: знайомий польський офіцер — це добре. Тепер брезентова спина Бесарабенка не видавалася такою незграбною й огидною, як хвилину тому, тим більше, що дощ припинився, чагарники поступилися місцем високим рідким соснам, і мокрі гілки не хвицяли по обличчю.

Вони перебрели ще через один ручай, трохи глибший за перший. Лозовик подумав: до прикордонного пункту лишилося недалеко, вони переночують там, і він зможе перевзутися й знову відчути себе справжньою людиною в товаристві елегантних польських офіцерів. Прискорив крок, видираючись на крутий горбочок, та нараз із-за товстезної сосни метнуласть тінь, загрозливо клацнув затвор гвинтівки:

— Стій, руки вгору!

Наказали польською, проте Микола Федорович зрозумів. Зупинився й потягнув руки вгору, та той ж миті схаменився, опустив, мовивши голосно і впевнено:

— Не стріляйте, ми свої, прошем пана! Ідемо до вас, на прикордонний пункт.

Але солдат не опустив гвинтівку, її дуло, здавалося, цілило в Лозовика, тільки в нього, воно могло щомиті вивергнути вогонь, і Микола Федорович, почувши, що прикордонник погрозливо повторив наказ, підняв руки. Скосував на Бесарабенка — той також стояв з піднятими руками,— однак Лозовик усе ж не втримався і знову вигукнув роздратовано:

— Ви не чуєте, що я кажу? Проведіть до офіцера, на нас чекає надпоручник... — затнувся, бо не знав прізвища, повернувся до Бесарабенка, але той не обізвався.

— Йти попереду й не озиратися! — наказав солдат і повів стволом, вказуючи шлях.

Лозовик рушив з ганебно піднятими руками — слава богу, саквояж не дуже обтяжував правицю. Позаду, між ним і прикордонником, плентався Бесарабенко, і Микола Федорович мимохіть подумав, що в разі чого перша куля дістанеться йому...

Проте все минулося благополучно. Вони дісталися прикордонного пункту саме тоді, коли правиця в Миколі Федоровича затерпла, й він роздумував, чи не краще жбурнути саквояж у куші. Певно, й викинув би, але стримувало те, що серед свіжих і випрасуваних Оленою сорочок лежать штиблети та краватка-метелик, якраз у тон його маринарці (тепер намагався згадати польські назви речей і дуже тішився, нарешті знайшовши відповідник буденному слову «піджак»).

Більшовики взагалі не визнавали краваток, не кажучи вже про елегантні «метелики». Либонь, «метелики» викликали в них класову ненависть, дратували, як червона ганчірка бика, і усвідомлення того, що він зможе тепер вільно носити саме таку краватку, потроїло сили Миколи Федоровича — він все ж дотягнув до прикордонної застави саквояж у піднятій руці.

На заставі перед ними не тільки не вибачились, а й протримали мало не півгодини у брудному помешканні із загратованими вікнами, як звичайних шпигунів або контрбандистів.

Нарешті до кімнати зайшов середніх років вусань з сержантськими нашивками на погонах. Микола Федорович на високих нотах почав вичитувати йому, пояснюючи, хто вони насправді, та сержант лише махнув рукою і мовив лїниво й презирливо:

— Заткнись!

У Миколі Федоровича відібрало мову.

— Як ви смієте! — вигукнув тонким голосом, навіть гикнувши від образи, проте сержант, видно, не зник церемонитися з такими, як він, бо повторив чистою українською мовою:

— Проковтни свого поганого язика, чув?

Він байдуже повернувся до Миколі Федоровича спиною, щось запитав у Бесарабенка. Тихін Іванович дістав заховану за підкладку піджака «полотнянку». Уважно

ознайомившись із нею, сержант пом'якшав, подумав трохи й розпорядився:

— Переночуйте тут. Уранці буде бричка, відвезуть до Корця.

Той же солдат, який затримав їх на кордоні, приніс і кинув просто на підлогу два матраци. Микола Федорович підмостив під голову замість подушки саквояж і заснув з думкою, що їхня перша ніч у цивілізованій Європі минула зовсім не так, як йому уявлялося в рожевих мріях.

Їх розбудили на світанку. Лозовик не виспався, від лежання на саквояжі боліла шия, до того ж ніхто не запропонував їм не тільки чашки чаю — навіть не дали вмитися. Щоправда, сержант дозволив залишити в комірчині брудні чоботи, і в штиблетах з гамашами Микола Федорович відчув себе значно краще. Перехопив здивований погляд сержанта і остаточно впевнився в справедливості прислів'я, яке стверджує, що стрічають усе ж по одежі... Зовсім поліпшився у нього настрій, коли побачив бричку, запряжену молодими й вгодованими кіньми. Пропхався поперед Бесарабенка й мало не розлігся на задньому сидінні, з приємністю відчувши, як зарипіли й загойдалися під ним ресори.

Доїхали до Корця швидко, менш ніж за годину. Проминули старовинний собор і монастир, відразу за ними починалося містечко — пряма й широка вулиця, яка круто спускалася до центру з неодмінною площею: тут височіли дво- й навіть триповерхові будинки — магазини, ресторани і готель, це вже хоч трохи нагадувало ту Європу, котрої так прагнув Микола Федорович. Однак номер у готелі виявився темним, маленьким і бруднуватим: два вузьких металевих ліжка, стіл, продавлені стільці, умивальник у кутку й дерев'яна шафа із скрипучими дверцятами. До шафи вони, щоправда, не мали чого вішати, проте Микола Федорович усе ж зазирнув у неї, поторгав дверцята. Занедбаний і неохайний номер знову настроїв його на песимістичний лад, але, побачивши, як лаштується біля умивальника Бесарабенко, вирішив не звертати уваги на тимчасові побутові прикраси.

Освіжившись одеколоном, який також дістала йому Олена на барахолці, Микола Федорович присів на розхитаний стілець, сперся ліктями на стіл і запитав Бесарабенка:

— Коли на Львів?

Тихін Іванович скинув чоботи, простягнувся на ліжку в галіфе й темній сорочці. Підмостив під потилицю долоні й явно насолоджувався життям.

— Я б хоч зараз,— відповів.— Та шляхи господні несповідими, на жаль, це залежить не від нас, а від надпоручника Радловського.

— Вважаєте, нас можуть затримати в Корці?

— А кому ви поскаржитесь?

— Певно, головний отаман має домовленість із польським урядом, отже...

— Звичайно, поляки більше симпатизують Петлюрі, ніж більшовикам, та врахуйте ситуацію: між совдепією та Польщею нещодавно укладено мирну угоду, й більшовики тиснуть на панів, аби ті зовсім заткнули нам пельку.

— Клята шляхта! — вилаявся Лозовик.— Вона ніколи не розуміла нашого рушення. Якби не її пихатість і зневага до козацтва, Богдан сидів би тихо...

Бесарабенко, погойдавши ногою, ствердив:

— Богдана підтримала босота, й ми ще досі видихуємо це. Симон Петлюра добре орієнтується в обставинах, що склалися, й шукає міцної спілки з поляками.

— Це мені не дуже подобається. Бачите, як ставляться до нас, а якщо повернуться на Україну?!

— Не маємо іншого виходу. Тільки разом з поляками подолаємо більшовиків.

— Розпалимо повстанську пожежу, піднімемо народ і обійдемося без шляхти! — запально вигукнув Лозовик.

Бесарабенко сів на ліжку, здивовано поглянув на Миколу Федоровича.

— Ви це серйозно? — запитав.

— Навіщо ж ми створили Козачу раду?

— Щоб об'єднати своїх людей. І підтримати головного отамана та його союзників, коли ті прийдуть на Україну.

— Ви вірите в повстання?

— Я військовий і реально дивлюся на речі. У більшовиків регулярні червоні частини, артилерія, і наші вольниці, на жаль, не подолати їх.

— Якщо навіть підніметься весь народ?

— Не будьте наївним. Незаможники — за совдепів, а їх більшість. Народ — це босота, і маємо загнущати її.

— Хочете сказати: без закордонної підтримки ми ніщо? Але ж і їм без нас не солодко.

— Так, без нас Центральний штаб нічого не вдіє,— переконливо ствердив Бесарабенко.

— Клубок...— протягнув роздумливо Лозовик.— Складний клубок, і ми маємо розплутати його.

— А що вам незрозуміло? — знизав плечима Тихін Іванович.— Треба обіцяти панам усе, що захочуть.

Укладати будь-які угоди, аби допомогли, а потім видно буде...

— Потім може бути й запізно.

— Мені з найгоноровішим шляхтичем розмовляти приємніше, ніж з головою комнезаму.

— Так, з ними не розбалакаєшся: або босота нас поставить до стінки, або ми її...

— Петлюра — великий політик, — упевнено сказав Бесарабенко. — Сам бог послав нам його. То нічого, що переживаємо труднощі й тимчасово відступили до Польщі. Труднощі загартовують, та й ми вчимося на поразках. Головне: не скорилися і йдемо за головним отаманом.

Лозовик зловтішно подумав: нехай патякає цей недолугий хорунжий чи хто там він. Вище йому все одно не піднятися. Ну хай стане полковником, хто пошкодує йому полковничі погони, якщо справді підніме повстання в одному чи двох повітах? Зовсім інша справа — він, Лозовик. Його амбіції значно більші, і хто знає, як усе обернеться? Нехай усі зараз плазують перед Петлюрою — якщо розумно поведеться, де буде той головний отаман? Адже — диктатор, як не крути, а диктаторські звички завжди беруть у Петлюри гору. А кому це подобається? Нехай прожене більшовиків — на цьому його місія й скінчиться. Україна потребує демократичного правління, і їхній уряд, звичайно, на чолі з ним, Миколою Федоровичем Лозовиком, скине диктатора й дасть народу деякі свободи.

Лише деякі й то на короткий час...

Микола Федорович аж примружився, уявляючи, як усе те станеться...

Та грюкнули двері, й до кімнати увійшов високий чоловік у галіфе, офіцерському френчі, але без погонів. Лозовик хотів був зауважити, що виховані люди бодай стукають у двері перед тим, як увійти, та, побачивши, як підхопився з ліжка Бесарабенко, підвівся й собі.

— Радий знову бачити вас, пане надпоручнику! — вигукнув Бесарабенко. Хотів ще й закаблуками клацнути, та згадав, що босий, тож тільки розвів руками й вибачився: — Не чекали так рано, прошу пардону...

Надпоручник посміхнувся широко, ступив до Бесарабенка й подав йому руку.

— Давайте без церемоній, — сказав привітно. — Але, здається, я трохи невчасно. Зникаю, але майте на увазі: сніданок уже чекає, спускайтеся на перший поверх до кав'ярні.

Микола Федорович вражено застиг, дивлячись услід надпоручникові: оце нарешті справжня Європа й справжнє виховання. І які слова! «Сніданок чекає», «кав'ярня»...

Сніданок, щоправда, не відповідав слов'янським стандартам: рогалики з маслом і по чашці кави. Бесарабенко проковтнув свій рогалик одразу, либонь, не прожувавши. Надпоручник помітив це й запропонував ще яєчню. Тихін Іванович погодився, та Микола Федорович, хоч і його бог не позбавив апетиту, чемно відмовився — тримав чашечку з кавою делікатно, потихеньку сьорбав і не без заздощів дивився, як Бесарабенко мегелить яєчню.

Вони сиділи в кімнаті самі. Власне, кімнатою її можна було назвати умовно — закапелок за залом, три метри на три, два столики й кілька стільців. Проте обслуговував їх сам господар кав'ярні — рожевошокий черевань у біло-сніжному фартусі. Він люб'язно посміхався не лише надпоручникові, а й Лозовикові, й це зовсім поліпшило настрій Миколі Федоровичу.

Після сніданку надпоручник поклав на столик почату пачку сигарет і мовив заклопотано:

— Тепер до діла, панове. Сподіваюсь, ви самі прагнете цього, бо поспішаєте до свого штабу — затримуватися в Корці вам аж ніяк не випадає. — Він розмовляв чистою українською мовою, лише іноді вставляючи польські слова. — Пан Бесарабенко вшітко розуміє, бо мали з ним попередню розмову, а вам, шановний пане Лозовик, мушу пояснити: ми хотіли б одержати відомості про становище в українській совдепії, якомога більше відомостей, особливо військових.

Микола Федорович округлив очі й заперечив:

— Помиляєтесь, пане надпоручнику. Поки що ми не агенти польської розвідки.

Радловський застережливо підняв руку, й люб'язно посмішка сповзла з його обличчя. Сказав твердо:

— Прошу пам'ятати, що ви перейшли польський кордон нелегально і підлягаєте негайному арештові й суду.

— Але ж існує домовленість між нашим Центральним штабом і вашим урядом...

— Можливо, — знову посміхнувся надпоручник, — все можливо... Але ж пан має також знати, що ця домовленість передбачає й співробітництво, взаємну підтримку та обмін інформацією.

— Ми проінформуємо Центральний штаб, а вже від нього ви одержите відомості.

— Ні, ми хочемо одержати інформацію з перших вуст, здається, так у вас кажуть?

— І все ж мені не хотілося б...

— Не приймайтеся! — втрутився Бесарабенко. — Від наших польських друзів та покровителів не повинно бути таємниць.

— Пенько мовлено, — аж розцвів надпоручник. — Краще не скажеш. Ви коли встанне були в Києві? — запитав у Лозовика.

— Два місяці тому.

— І добре знаєте місто? Де мешкали?

— На Печерську.

— Які військові частини дислокуються там?

Лозовик запитально поглянув на Бесарабенка, той схвально кивнув, наче дозволяв відповідати, і Микола Федорович, трохи подумавши, відповів:

— Казарми на Московській вулиці. Там дислокується саперна частина.

— Точно, — ствердив надпоручник. — Уже маємо такі відомості. Велика частина?

— Кажуть, саперний батальйон. Та, вважаю, не менше полку. Колись бачив, ішли колонами. Близько тисячі бійців.

— О-о! — підвів угору вказівного пальця Радловський. — Бардзо цікаво. — Занотував у блокноті й запитав: — Ще?..

— За заводом «Арсенал», на Микільській вулиці, в приміщенні старої фортеці, також розташована військова частина. Гадаю — стрілецька: коней нема, гармат також, звичайні червоноармійці з гвинтівками.

— А ви людина спостережлива.

— Більшовики — наші вороги, й ми повинні тверезо оцінювати їхні сили. І зламати їм карк, поки не зміцніли.

— Тепер вода ллється на ваш млин. Поволжя вигоріло, там бардзо сильний голод, і червоним доведеться пержити важкий рік.

— Однак вони запровадили твердий продподаток, і частина селянства пішла за ними.

— На цю тему ми встигнемо побалакати. Які ще військові частини дислокуються на Печерську?

— Артилерійське училище в районі Звіринця.

— Юнкерське?

— Так, навчають червоних командирів.

— Дбають про майбутнє?

— Хто не дбає про нього, пане Радловський?

— Звідки знаєте моє прізвище? — стріпнувся надпоручник.

Лозовик кивнув на Тихона Івановича, й Радловський полегшено зітхнув.

— Ще кави? — запитав.

Микола Федорович збагнув, що його повідомлення мають неабияку ціну для контррозвідки, й мовив недбало:

— Не заперечую... Але я ще не скінчив: у районі вулиці Наводницької, поблизу Печерського базару, недавно розміщено ще одну військову частину.

— Невже? — схопився за блокнот надпоручник.

— І також не менше полку.

— Це точні відомості?

— Я мешкав поруч, на Великій Шиянівській. А командири й червоноармійці ходять на базар і мають приємну звичку розмовляти між собою. Один казав: «Командир полку виїхав до штабу...»

— Який рід військ?

— Гадаю, піхота, коні лише в командирів, і гармат нема. До речі, пане надпоручнику, ви забули про каву.

— Пшепрашам... — Радловський гукнув господаря, і той приніс три чашечки густої, паруючої рідини й маленькі келишки з коньяком.

«Овва,— подумав Микола Федорович,— наші акції пішли вгору!»

— Здоров'я панства! — підвів келишок надпоручник.— Сто лят!

Він лише пригубив коньяк, але Лозовик не втримався і спорожнив свій келишок одним ковтком... Останнім часом доводилося вдовольнятися самогоном і зовсім забув коньячний смак та запах.

— Пішло? — запитав Радловський.

— У нас коньяк коштує скажені гроші. Йї буває тільки в ресторанах у непманів.

— Що таке нова економічна політика більшовиків? — поцікавився надпоручник.— Вам вона подобається? Бо кажуть: совдепи повернули назад...

Лозовик гмикнув: однозначно відповісти було важко — в принципі ресторани, де міг з'їсти біфштекс і випити пристойного вина, тішили його. Одного разу, коли борідка вже змінила його зовнішність, відважився повечеряти з Оленою в непмана, проте і ресторани, і новостворювані артілі та підприємства якомсь стабілізували становище в країні, а це йому категорично не подобалось.

Подумав трохи й відповів:

— Час працює на більшовиків. Вони беруться за відбудову економіки, самі розумієте, ми не можемо, не маємо

права дозволити їм хоч трохи зміцніти, бо кожен їхній крок уперед рівнозначний жмені землі на нашу могилу.

Надпоручник потер руки.

— Пан мувить чисту правду! — вигукнув. — І шкода, що дехто з наших високих керівників ще не збагнув цього!

— Але ж і ми не сидимо склавши руки! — самовпевнено заявив Лозовик.

— О-о, це бардзо добре. До речі, ви сказали: більшовики беруться до відбудови... А факти? Ви мешкали на Печерську, поясніть, в якому стані зараз завод «Арсенал»?

— Робить гармати.

— Звідки знаєте?

— Нема нічого простішого. Впродовж вулиці Московської, де розташовані цехи заводу, йде залізнична колія, і гармати вивозять на платформах.

— Багато гармат?

— На жаль... — розвів руками Микола Федорович, — не здогадався полічити.

— Шкода. Ця інформація важлива не тільки для нас, — мовив Радловський з притиском. — Ви, саме ви мусите збирати дані про сили ворога, вивчати і аналізувати їх, знати сильні й слабкі сторони, без цього не подолати більшовиків!

Бесарабенко засовався на стільці, певно, вирішив, що і йому слід втрутитися в розмову.

— Шановний Микола Федорович, — пояснив, — людина цивільна, суто військові справи не в його компетенції, цим займаємось я та Шамуленко.

— Однак пан Лозовик, якщо не помиляюсь, очолює інформаційне бюро Козачої ради?

«Ось тобі й маєш, — подумав Лозовик. — Звідки йому відомо про Козачу раду?»

Але відразу ж згадав, як сперечався вчора з вусатим сержантом, пояснюючи, хто вони й звідки. Напевно, сержант негайно повідомив Радловського по телефону чи посылним.

Заперечив:

— Вважаю своїм найпершим обов'язком збирання та аналіз фактів про внутрішнє становище совдепії. Переважно в політичному та економічному аспектах.

— Політика тримається на економіці, — сказав надпоручник так, ніби відкривав Америку. — Чим більше випустить «Арсенал» гармат та снарядів, тим важче подолати червоних. До речі, Козача рада має своїх людей на заводі?

— Ще не дійшли руки...

— Погано. Мусите всюди мати агентів. Розумієте, що означав би вибух десь у арсенальському цеху? По-перше, скількох гармат недорахувалися б більшовики, по-друге, зважте на суто пропагандистський розголос від цієї диверсії.

— Ми робимо лише перші кроки,— спробував виправдатися Лозовик,— і переживаємо період становлення. Ще не все усвідомили, тому й їдемо до Центрального штабу. Розмова з вами, кажу щиро, вельми корисна, і я дуже вдячний за цінні вказівки.

— Не треба! — Очі в надпоручника поскляніли. — Мені потрібні не ваші запевнення і обіцянки, а цілком конкретна інформація. Зробимо так, пане Лозовик: ми з Тихоном Івановичем трохи побалакаємо про наші суто військові справи, а ви вертайте до номера й запишіть усе, що знаєте й що думаєте про совдепи.

— Що ви,— замахав руками Микола Федорович,— на це не вистачить і півжиття.

— Емоції не цікавлять мене. Прошу дотримуватися фактів, які б вони не були — втішні чи дратівливі. Крім того, зробіть аналіз політичного життя та економіки. Нас цікавлять також дані про роботу совдепівських установ, партійного апарату, чекістів. Тут важливе все: прізвища, посади, характеристики...

— Чи розуміє хоч пан надпоручник, скільки часу на це потрібно?

— У вас його досить...

— Ми ж маємо їхати до Львова!

— У Центральному штабі почекають,— мовив Радловський категоричним тоном.— До вечора ще далеко, ви, пане Лозовик, людина тямуща й освічена, обід принесуть вам до номера, отже, все залежить тільки від вас.

— Я не маю ні ручки, ні чорнила, не кажучи вже про папір.

— Усе на столі у вашій кімнаті.

Миколі Федоровичу чомусь стало прикро. Він з неприязню подивився на руки надпоручника, чисто вимиті, з обрізаними нігтями, й подумав, що навіть такими випещеними руками можна намертво вчепитися в горлянку.

Це почуття довго не полишало його й потім, коли сидів за столом у номері й писав довідку: почуття душевного пригнічення та розумового збудження. Однак поступово нерви вгамувалися, тим більше, що обід принесли смачний і щедрий, Радловський не пошкодував навіть пляшки чер-

воного вина — здається, не дуже гарного, та де візьмеш у прикордонному Корці пристойне вино?

Пообідавши й відпочивши з півгодини, Лозовик знову сів за стіл. Писав швидко і впевнено — все, що знав, про що думав. Ніщо не мучило його, не відчував ні докорів сумління, ні приниження — геть самобичування та інтелігентську слинявість!

10.

Поручик Микола Якубович лежав у гамаку, підвішеному в саду поміж двома крислатими грушами. Підмостив під голову подушку, дивився, як важко звисають перестиглі бери, відчував їхній медвяний аромат, і в нього трохи паморочилася голова й по тілу розливалася солодка млість — дивне почуття блаженства, спокою, безтурботності, зовсім як у дитинстві.

Якубович подумав: отак би завжди — сад, простора хата, вкрита бляхою, свіже повітря, запах зубрівки й став за садом з холодною чистою водою...

Чим не рай?

І чого ті люди метушаться, нервують, самі собі псують життя, стріляють, убивають? Адже все так просто: лежи під грушею, милуйся бездонним небом, насолоджуйся спокоєм...

Поручик випростав руку з-під голови, ворухнувся й відчув, як врзався в стегно ствол нагана. Ось і він не розлучається зі зброєю, наче щось може загрожувати йому на віддаленому хуторі. Просто звичка. Що й казати, погана звичка, та що вдієш: тут, у самому серці України, в місцях, прекрасніших за які, либонь, нема в усьому світі, почувався незатишно, чужинцем, й навіть запевнення Івана Івановича, що на хуторі зовсім безпечно, не розслаблювали його.

Що Іван Іванович? Він мислить колишніми категоріями, не може примиритися з нинішнім станом справ, почуввається все тим же Тимченком, перед яким запобігала не тільки вся Насташка, а й віддалені села. Сам отаман Гайовий вважав за честь пообідати в Тимченка, і забути це, змиритися з тим, що ти — як усі навколо, навіть як голодранець Заброда, дуже важко.

Дотик нагана нагадав Якубовичу про справи, почуття спокою та блаженства щезло, навіть груші вже не пахли медвяно, а білі хмарки на блакитній безодні неба почали дратувати своєю безжурністю.

Якубович поглянув на годинник і вистрибнув із гамака. Скоро має повернутися з Насташки Дударець, там уночі відбулася рада поважних і заможних людей, список яких склав Тимченко. Іван Іванович поручився за них: більшовики їм — як кістка в горлянці, чекають не дочекаються, коли нарешті можна буде вирізати комнезами.

До кінця місяця треба ще провести такі ради в Рокитному та Ольшаниці, створити «трійки», які за першим сигналом об'єднуються у роти, батальйони, полки. Так, полки, бо він, поручик Микола Якубович, у своєму Восьмому повстанському районі має створити цілу дивізію і за наказом Центрального штабу підняти її проти червоних.

У Тарашанському повіті, за попередніми даними, уже є приблизно дві роти. Тепер залишається призначити командирів. Не отаманів — досить козацької волі й неорганізованості, проти більшовиків повинні виступити саме військові підрозділи. Треба протиставити червоним свою організацію. Щоправда, це важко, але для того й послав його на Україну сам генерал-хорунжий Тютюнник, аби, не зважаючи на труднощі й небезпеку, створив на Київщині боєздатні й дисципліновані військові підрозділи. Не такі, як раніше, що не витримували навіть найменшого тиску, відступали й розсипалися в сутичках із противником...

Якубович подумав: мабуть, йому самому не впоратись з величезною організаційною роботою. Списки особового складу майбутніх підрозділів, добір командирів, їхніх помічників, явки, паролі, умовні сигнали, постійно діючий зв'язок — усе це покладено на них із Дударцем. Якщо до того ж врахувати, що Дударець мало тямить у військових справах (і взагалі, людина, хоч віддана й хоробра, але дещо примітивна), то слід негайно вживати заходів.

Потрібен штаб і розумний та енергійний начальник штабу. Щоб був надійний і, головне, обізнаний з військовою специфікою. Отже, кадровий офіцер, якому можна було б довіритись, бо надійних людей довкола хоч греблю гати (Тимченко та іже з ним, яких червоні називають куркулями), а правої руки нема...

Якубович мимовільно поворушив пальцями правиці, розчепірів їх і стиснув у кулак. Отак, у кулаці, треба тримати оте поки що уявне море людей, котре називатиметься повстанською дивізією.

Однак тільки за наявності боєздатного штабу можна створити таку дивізію. Коли він відчує, що його накази не зависають у повітрі, коли за його велінням зупинятимуться чи рушатимуть сотні людей, йтимуть в атаку, стрі-

лятимуть чи окопуватимуться, лише тоді можна буде вважати, що досягнув мети.

Втім, генералові потрібне не військо, а битви й перемоги. Військо саме по собі також непогано: вчення, маневри, огляди: однак у них немає часу для оглядів та маневрів. Розбити, розтрити, знищити Радянську владу й більшовиків — ось першочергове завдання! Звільнити від них старовинний Київ і під бамкання соборних дзвонів увійти в місто. Іхати на коні Хрещатиком, бачити захоплені погляди людей, посмішки вродливих дівчат, море квітів!

Хіба це не щастя?

Якубович подумав: до урочистого маршу Хрещатиком ще далеко, ох, як далеко. Але, як кажуть, шкурка варта вичинки. І він у принципі не заперечує проти обміну цієї, хоч і гостинної, та все ж глухої, забутої богом і людьми садиби на комфортабельну генеральську квартиру у фешенебельних Липках чи на Великій Володимирській.

Якубович зірвав грушу, надкусив і кинув. Ну, гамак, дах під оцинкованим залізом, медвяний аромат... Усе це можна мати як додаток до київської резиденції — він придбає собі маєток десь між Десною та Сеймом, поблизу Батурина. Колись, ще юнкером, гостював у товариша під Бахмачем — все життя пам'ятатиме великий поміщицький палац з колонами і парком довкруг. Либонь, незаможники не встигли зруйнувати останні поміщицькі маєтки, і він добре собі палац за смаком. Аби тільки увійти переможцем до Києва!

Якої пісні вони заспівають? Маршової, козацької... «Попереду Дорошенко!»

Але попереду йтиме генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. Так, не головний отаман Симон Петлюра, а Тютюнник. Петлюра вже входив до Києва, а де опинився?..

Боже мій, подумав нараз Якубович, це ж треба: увійти в столицю, тримати її в руках — і так ганебно відступити!..

Ну прийшли червоні війська з-за Дніпра. Ну піднявся пролетаріят... Однак скільки того пролетаріату на Україні? Юзівка, Харків, арсенальці в Києві... Знищити, розвішати на шибеницях, поставити до цегляної арсенальської стіни та вшкварити з кулеметів... А потім заспівати: «Попереду Дорошенко!...»

І урочистим маршем по Хрещатику! Знай наших — ідуть січові стрільці... Геть усе з дороги!

Якубович люто махнув рукою, наче й справді звільняючи собі шлях. Повернувся — і побачив Фросю. Стоїть під яблунею, дивиться на нього лагідно.

Поручик засоромився спалаху люті, який вона могла помітити, і удав, що зриває високу бур'янину. Проте Фросю важко було ввести в оману. Посміхнулася самими очима й запитала:

— З бур'янами воюєте?

Якубович відповів жартівливо:

— Але ж це значно легше, ніж з людьми.

— Не кажіть... Поки ті кляті бур'яни виполеш... Мабуть, таки краще воювати.

— Ще не бачила, як падає поруч твій друг... Або самого тебе підкосить куля...

— То чого ж воюєте?

— Аби таким, як ти, Фросю, краще велося.

— А мені кращого не треба.

— Тоді — геть війни?

— І повстання.

— Добре, батько не чує. Що б сказав?

— Усі чоловіки одним миром мазані.

— А тобі, Фросю, не хочеться до Києва?

— Велике діло: купила квиток і поїхала... Пуд борошна — мільйон, а залізничний квиток з Білої Церкви до Києва — лише двадцять чотири тисячі.

— Я не про те. Жити в Києві хотіла б?

— А що я там робитиму?

— Як — що? Місто наше — й наші порядки. Зі мною хочеш?

Якубович побачив, як посмішка сповзла з Фросиного обличчя, губи в дівчини затремтіли.

— Знущуєтеся? — запитала.

Якубович ступив до Фросі, взяв за руку, сказав зовсім щиро, сам вірячи мовленому:

— Візьму тебе з собою. Бо кращої дівчини не бачив ніколи!

Фрося вирвала руку

— Усі обіцяють... — Але дивилася запитливо, з надією, і не відступила.

— Підеш за мене?

Якубович запитав чесно, бо Фрося давно подобалася йому, справді гарна дівчина: чорнява, вродлива, струнка, очі великі, живі й розумні. Коса мало не до колін — якось поручик підгледів, коли дівчина вранці розчісувалася, ще заспана, в довгій нічній сорочці, ну чисто тобі мавка — світла, ніжна й дикувата.

Фрося замислилась на мить, підвела на Якубовича на диво глибокі й темні очі, зітхнула.

— Ти справді хочеш цього? — запитала, і Якубовичу здалося: зазирнула йому в самісіньку душу.

— Кохаю тебе!

Фрося заплустила очі, а поручик підступив ближче, обняв її. Не пручалася, навіть пригорнулася сама. Якубович відчув, яке гаряче, туге в неї тіло, і остаточно вирішив, що кращої дівчини йому не стріти. Знайшов Фросині губи, проте дівчина знову відсахнулася. Якубович спробував утримати Фросю, але та вислизнула спритно й прошепотіла:

— І я кохаю тебе!

Якубович упіймав Фросину долоню, припав до неї губами, подумавши: він мріє про дивізію та повстання, бої та урочистий марш на Хрещатику, але для чого те все, коли така дівчина зізнається тобі в коханні?

Засміявся весело й сказав, дивлячись на Фросю щасливими очима:

— Хочеш, я побалакаю з батьком?

— Ні,— похитала головою.— Я сама.

— Невже не віддасть?

— Сьогодні ти в нас, а завтра де? Батько все розуміє.

Якубович опустився в гамак, потонувши в ньому, гойднувся і посміхнувся радісно. Стежив за Фросею: важка коса на потилиці трохи відтягує назад голову, дівчина дивиться на нього ніби зверхньо, гордовито, та очі сміються, і якесь незвичайне світло ллється з них. Раптом поручик збагнув: ще ніколи не бачив такого світла, певно, його можна побачити лише раз у житті — йому стало легко-легко, наче тіло геть втратило вагу, здалося, змахне руками й полетить...

О господи, подумав Якубович, адже це по-справжньому перша щаслива хвилина в його житті! Стало лячно, що вона може раптом обірватися, й соромно за те, що в глибині душі не сприймав Фросю серйозно. У майбутньому поруч себе — увінчаного чинами й славою — уявляв красуню в модній сукні й капелюшку, яких бачив на Маршалковській чи біля львівського «Жоржа», а виявляється, усі ті пихаті паненки не варті й мізинця чорноокої дівчини у виляючій заправній бавовняній кофтині — вона значно вродливіша та елегантніша за всіх їх, разом узятих.

Якубович розкинув руки, буцім хотів обійняти увесь світ. Фрося зрозуміла це по-своєму, нерішуче ступила до нього, проте озирнулася похололиво, світло згасло в її очах, вони поглибшали й потемнішали. Зупинилася, виставила долоні, наче все ще хотіла відгородитися від Якубовича, та не

змогла, опустилася на землю й поклала йому голову на коліна.

Поручик пестив її щоки, волосся, губи й нараз подумав: може, послати під три чорти Петлюру разом з Тютюнником, позбутися Дударця й осісти на тихому хуторі, жити простим і нехитрим селянським життям: сіяти й збирати врожай, орати землю й радіти стиглому колосу?

Зітхнув скрушно. Знав: таке існування набридне йому через місяць чи й швидше, він уже отруєний міською шарпаниною, не проживе без щоденної крутанини й метушні, інтриг, підсиджувань, змагань та перемог. Негоже офіцерові ставати гречкосієм, навіть заради такої дівчини та неземного світла її очей. До того ж важка селянська праця скоро висушить її, погасить і оте світло... Краще забрати Фросю з собою. Хай не тільки він — усі навколо милуються нсю. Адже таких, як Фрося, ще не зустрічав, бути їй першою красунею і першою дамою Києва!

Поручик подумав: добре, що Фрося не знає всієї правди про себе. Здогадується, звісно, що вродлива, не раз ловила захоплені погляди сільських парубків, але якби знала, що нема кращої ні в Тараші, ні в Сквирі, ні навіть у Києві, то, може, й не сиділа б, притиснувшись щокою до його колін.

Майнула думка: а якщо забрати Фросю і завітати кудись світ за очі, хоча б в Одесу чи Ростов, де бував колись під час громадянської війни?

Думка з'явилася й одразу згасла. Без грошей, без надійних документів чого він вартий? Ну влаштується до якоїсь установи простим чиновником або, як кажуть зараз, совслужем, дістане кімнату в комунальній квартирі, рахуватиме копійки від зарплати до зарплати, а на Фросю накинє оком якийсь непман чи керівний службовець, і лишиться він без коханої жінки, без чинів та слави...

Якубович скреготнув зубами: чого розкис, як слинявий хлопчисько? Дівка кохає його, тож піде куди завгодно. А він як справжній мужчина має подумати не тільки про себе, а й про неї. Мовив владно, наче все у них було вже остаточно вирішене:

— Якщо нічого не трапиться, поберемось на тому тижні.

— Якщо батько дозволять. Тато мали тридцять десятин і млина...

— Виходить, я для нього дрібнота?

— Ніяк не можуть примиритися з тим, що все втрачено.

Поручик посміхнувся переможно:

— Тому й мусить триматися за мене.

— Та мусять,— згодилася.— Бо ти — найкращий і наймужніший.

— Я заберу тебе до Києва.

— Уже казав.

— Не хочеш?

— Дуже хочу. З тобою.

— Уже скоро.

Дівчина похитала головою:

— Не завжди все робиться, як хочеться.

— Не кажи. Ось підніmemo повстання, скинемо совдепи...

— Я піду до твого загону.

— Здуріла? Тобі не чоботи — оксамити носити.

— Хочу бути всюди з тобою.

— Будеш. Але потім. Війна — чоловіче діло.

— Я стріляти вмію.

— Ні! — заперечив твердо.— Дочекаєшся мене тут.

— Боюсь за тебе...

— Мені ще жити не набридло, і у нас з тобою кінця не буде...— Якубович затнувся на мить і прошепотів нерішуче: — Я спатиму на сіннику, прийдеш до мене?

— Прийду,— відповіла не замислюючись.

Якубович вдячно притиснув долоню до Фросиної щок, та дівчина вже підвелася, обтрусила з колін землю й траву. Вийшла з-під груші, прислухалася.

— Хтось скаче! — стривожилася.

Якубович виліз із гамака. Скакати міг тільки Дударець. Або випадковий вершик. Випадковому ж потрапляти на очі, хай хоч хто б не був, поручикові не випадало: бовкне комусь, дійде до сільради чи навіть повітової міліції, там зацікавляться, хто переховується на Тимченковому хуторі...

— Я на сінник,— кинув хутко.

— Якщо Сашко, я гукну,— сказала Фрося й подалася до тину.

Якубович легко видерся на сінник, де в кутку обладнали з Дударцем схованку. Виглянувши у віконечко, побачив, як Фрося махає вершникові рукою, і простягнувся на сіні горілиць, з насолодою вдихаючи його гіркувато-полинний аромат. Підклав руки під голову й засміявся безпричинно-щасливо, мов і справді життя віщувало тільки радість.

Зарипіли ворота, знизу долинув хрипкуватий Сашків голос, форкання натомленого коня, а він усе ще лежав, відчуваючи незвичну легкість у тілі, невагомість і роз-

кутість. Як у дитинстві, коли ганяв з хлопчиками коней у нічне й сидів біля вогнища, вдивляючись у зоряне небо...

— Пане поручику! — почув з двору й підвівся невдоволено, бо знав: навряд чи колись іще повториться така щаслива хвилина.

Зітхнув, відганяючи бентежні думки. Вони все ж не личать мужчині, коло його обов'язків давно вже визначене, а все, що навіяло йому гірке сіно й Фросина посмішка, годиться тільки для хвилин розслаблення.

Життя — жорстоке й швидкоплинне, і мужчина має залишатися мужчиною — твердим і рішучим. Без цього рід людський давно б перевівся — хто б убивав мамонтів, перепливав моря, ганяв степом кінські табуни чи стояв з мечем на стінах фортець? Запах кінського поту та порошу справжньому мужчині має бути набагато приємнішим за медвяний сінний аромат...

Дударець сидів на колоді біля криниці й жадібно пив холодну воду, вмочуючи в кухоль кінці густих чорних вусів. Скопив на Якубовича хитре око, й поручик зрозумів: Сашко привіз втішні новини. Закортіло одразу дізнатися про них, але стримався. Перевів погляд на Фросю — негоже при дівці, навіть при коханій, розмовляти про справи — і наказав:

— Дай щось поїсти... І скажи батькові — чекаємо його в хаті.

— А вони в полі.

— Чого?

— Солому возять.

— Знайшов час... — невдоволено пробуркотів Якубович, наче господар хутора, переховуючи їх з Дударцем, мусив забути про всі свої щоденні клопоти.

Фрося посміхнулася поручикові променисто, проте Якубовича вже не пройняло світло її очей — подав Дударцеві знак іти за ним і попрошкував до покоїв.

Найбільша світлиця Тимченкової хати дивилася вікнами на став. Якубович присунув стілець до вікна, щоб бачити берег і вербу над водою. Сидів прямо й очікувально дивився на Дударця. А той непоспішливо витягнув з-за підкладки кашкета у кілька разів складеного папірця і подав поручикові.

— От, — сказав, чомусь підморгнувши, — це вам із Ставища. Список тамтешніх вояків.

Якубович розгорнув папірець. Тридцять сім прізвищ: Ярмола, три Гончаруки, Іванченко, Панасюк... Зрештою, прізвища та імена не цікавили його, як не цікавило, скільки

таких Іванченків, Стеценків, Ковальчуків і Коваленків мали взяти зброю за першим його наказом! Невидиме, абстрактне, зовсім без облич, людське тирловисько — як мурашник чи овеча отара. Пожени — і підуть...

— Усього тридцять сім на таке велике село? — запитав Якубович невдоволено.

— Найнадійніші, — пояснив Дударець. — Наші люди, їх і агітувати не треба. Крім того, кожен має підняти ще двох. Так мені сказав Семен Іванович, а той язиком даремно не плеще.

— Хто такий?

— Не чули про Гречаного? Колись його в усьому повіті знали. Три крамниці й сто десятин землі!

— Овва!

— Через десять років усю б Тарашу купив.

— Справді, поважна людина, — погодився Якубович, ще раз переглядаючи список. — Але ж я не бачу тут його прізвища.

— Вони самі складали, — пояснив Дударець, — а вони розумні й досвідчені. Знають — усе може статися: скаже, приміром, Дударець степом, а назустріч сама червона міліція. Обшукали, знайшли папірця, а там — усі, крім Гречаного. Не причепишся!

— Хитрюга твій Семен Іванович, — посміхнувся Якубович, — та й ми не в тім'я биті. — Дістав олівця й дописав першим у списку прізвище Гречаного. — Тридцять сім помножити на три, — мовив не без задоволення, — виходить сто одинадцять. Якщо навіть не всі піднімуться, однаково близько сотні. Рота із Ставища — зовсім непогано. Якщо б так кожне село.

— Ставище — друге селище після Тараші, — заперечив Дударець.

— Звичайно... Проте якби хоч чота на село...

— Гречаний обіцяв ще три кулеметні тачанки.

— Золото — не людина!

— Якщо б я мав три крамниці, — зареготів Дударець, — то міг би й більше...

— Помовч! — насварився на нього пальцем поручик. — На таких, як Семен Іванович Гречаний та Іван Іванович Тимченко, тримається наша українська держава.

— Триматиметься...

Якубович гнівно зблиснув на Дударця оком.

— Так. — Акуратно склав папірця. — У тебе все?

— Ні, — загадково примружився Дударець. — Це, — вказав на папірець, — так... звичайне...

— Чого ж мовчиш?

— А я не мовчу. Є звістка про Гайового.

— Невже?! — аж захлинувся Якубович. — З цього й починав би!

— Краще на закуску.

— Де Гайовий?

Дударець підняв руку, закликаючи не поспішати. Мовив розважливо:

— Правду казали, пане поручику, той Гречаний — золото, не людина. Виявляється, стрічається з Гайовим. Обіцяв передати ваш наказ — вийти на зв'язок.

— Наказу Гайовий може й не послухатися, — невдоволено заперечив Якубович.

— І я так подумав, — кивнув Дударець. — Тому й передав через Гречаного: начальник Восьмого повстанського району просять отамана Гайового об'явитися перед його очі.

— Просьть — це ти добре вигадав, — посвітлішав обличчям Якубович. — Мені б цього Гайового тільки побачити...

— «Полотнянку» йому покажете, — порадив Дударець. — Наказ самого головного отамана Симона Петлюри: підкорятися вам!

Якубович лише махнув рукою. Розумів: Гайовий може послати його під три чорти разом з Петлюрою, Тютюнником та всіма львівськими емігрантськими генералами й полковниками, бо він тут поки що єдина реальна сила. Він і Трейко — два великих загони, яких червоні ще не спромоглися знищити. Розраховував на них, як на ударний кулак своєї майбутньої повстанської дивізії.

— І що сказав Гречаний? — занерпелився.

— Обіцяв на тому тижні знайти Гайового. Й переказати Тимченкові, коли й де отаман призначить зустріч.

Куточки губів у Якубовича невдоволено опустилися, спалахнув гнівно:

— За всіх умов Гайовий не має права диктувати нам!

Дударець розвів руками. Пояснив розважливо, наче Якубович сам не знав цього:

— Нас двоє, а під рукою в Гайового більше сотні... До того ж червоні стережуть його всюди.

— Стережуть — це точно, — пом'якшав Якубович.

— У Гайового нюх на їхні засідки.

— Де б він був із своїм нюхом? Кажі вже прямо: свої люди в селах, такі, як Гречаний.

— Наша підпора.

Якубович задоволено потер руки. День складався вдало: Сашко приніс втішні вісті, а ввечері Фрося чекатиме на нього... Зараз пообідають з Дударцем і навіть дозволять собі по чарці. Взагалі вони п'ють рідко, бо пам'ятають, як нашкодили їхньому рухові пиятика та бешкетування отаманів, але сьогодні можна...

Під вікном промайнула тінь. Якубович вирішив — Фрося, бо, крім неї, нікого немає зараз на хуторі. Визирнув — порожньо й тиша. Хотів гукнути дівчину, але двері раптом розчахнулися й до кімнати влетіла Фрося — бліда й перелякана.

— Міліція! — вигукнула. — Вони оточили хутір і шукають когось!

Дударець кинувся до вікна, витягаючи наган, та Якубович устиг схопити його за руку.

— Там засідка, — попередив.

Дударець позадував. Прихилився спиною до шафи, покрутив барабан нагана.

— Живим не дамся! — мовив надивовижу спокійно.

— Дурень, — обірвав його Якубович. — Затримай їх на хвилинку, — підштовхнув Фросю до дверей. — Ми з Києва, як і домовлялися...

Фрося кивнула й вислизнула з кімнати. Якубович ступив до Дударця, відібрав зброю, відсунув комод, поклав до потаємного сховку свій та Дударців нагани, теку із списками й документами. Поставив комод на місце, підійшов до етажерки, витягнув якусь книжку, став спиною до дверей, удаючи, що читає.

Сашко подивився на поручика з повагою.

— Гадаєте, викрутимося?

Якубович погортав сторінки книжки, підвів на Дударця невидючий, важкий погляд. Зненацька очі в нього пояснішали, мовив з притиском:

— Чого їм своїх чіпати? Документи маємо справні, плювати нам на різні перевірки!

У передпокої важко загупали, і до кімнати з наганом у руці ввірвався високий чоловік у вицвілій солдатській гімнастерці та кашкеті із зіркою. Другий, з гвинтівкою, став на порозі. З-за його плеча злякано визирала Фрося.

Якубович неквапливо поклав книжку на етажерку, озирнувся і посміхнувся доброзичливо.

Чоловік у кашкеті із зіркою зупинився посеред кімнати, наган погрозово націлювався на Якубовича.

— Руки! — скомандував. — Руки вгору!

Поручик стеноу плечима.

— Хто ви? — запитав спокійно. — І яке маєте право?

— Міліція! — вигукнув чоловік і повторив: — Руки!

Поручик підвів руки, й чоловік швидко обмацав його, перейшов до Дударця і, переконавшись, що обоє беззбройні, зітхнув полегшено.

— Хто такі? — поцікавився.

— Свої, — відповів Якубович і нараз вигукнув, удаючи гнів: — А ви вриваетесь, мов бандити!

— Я тобі дам — бандити! — насварився револьвером чоловік у кашкеті. — Ваші документи?

Якубович дістав з кишені паспорт. Подав, мовивши з гідністю:

— Прошу не кричати. Моя міліція повинна захищати мене!

— Твоя міліція? — чоловік зміряв поручика уважним поглядом.

— А чия ж? Я — громадянин Радянської республіки.

— Це ми зараз перевіримо, який ти громадянин... — Міліціонер дістав окуляри, акуратно, не знімаючи кашкета, заправив дужки за вуха, прочитав уголос: — Гайлевич Зінаїд Костянтинівич...

Якубович відчув, як закалатало в нього серце. Кляті польські прикордонники: у них знайшовся лише паспорт на ім'я якоїсь жінки — Зінаїди Костянтинівни Гайлевич. Ось і переробили його на Зінаїда. Ім, полякам, усе одно, хорунжий на заставі так і сказав: «Біс із ним, Зінаїдом, але ж паспорт справний. Витерто лише кілька літер, зате виводив їх справжній спеціаліст — паспорт витримає будь-яку перевірку».

Однак міліціонер у кашкеті не звернув уваги на незвичне ім'я. Взяв паспорт у Дударця. Втупився в нього, підніс близько до очей, наче обнюхував.

— Та-ак... — протягнув невизначено. — Отже, громадяни Сінченко Андрій Ярославович та Гайлевич Зінаїд Костянтинівич. І звідки ви?

— З Києва. — В голосі Якубовича з'явилася впевненість. — А що? Хіба не можна?

— Що робите тут, на хуторі!

— Не розумієте? По продукти пішли. У Києві голоднувало, от ми трохи й міняємо, пальто маємо та старий костюм, а якщо треба, працюємо. За хліб...

— У Києві чим займаєтесь?

— Я — вчитель, а товариш Сінченко в нашій школі завгоспом.

— От і вчили б дітей...

— Завідуючий школою відпустив нас.
— Документ? — простягнув руку чоловік.
— Який?

— Що вас відпустили.

— Ну, знаєте, такі документи не видаються.

— А ми чого вам маємо вірити?

— Тому, що ми громадяни революції! — пишномовно пояснив Якубович. Подумав: навіть занадто пишномовно, чи не передав куті меду?

Але, видно, такі слова сподобалися міліціонерам. Той, що стояв на порозі, опустил гвинтівку й полегшено переступив з ноги на ногу. Якубович зиркнув на його ноги в солдатських обмотках, взуті в грубі латані черевики. На Галицькому напрямку, коли Брусилів кинув їх на Львів, під його рукою була сотня ось у таких обмотках, для них він був царем і богом, міг «почистити» будь-яку нахабну пику, а тепер сам має запобігати перед бидлом.

Чоловік у кашкеті подивився на свого товариша, мовив:

— Що ж, документи наче справні.

— Як це «наче»? — обурився Якубович.— Я ж кажу: ми з Києва, працівники народної освіти!

Міліціонер подав йому паспорт. Якубович простягнув руку, щоб узяти, та в останній момент міліціонер заховав документи до кишені.

— Тепер кожен видає себе за нашого...— зблиснув очима.— Доставимо вас до повітової політбюри, нехай там розбираються.

Якубович відчув, як обірвалося в нього серце. Тут ще міг обвести навколо пальця цього не дуже письменного міліціонера, а як буде в Таращі?

— Це незаконно! — запротестував.— На якій підставі заарештовуєте нас?

— Як підозрілих осіб.

— Невже ми підозрілі? — приклав руку до серця Якубович.— Ще два тижні тому ми зустрічалися з самим товаришем Затонським, він виступав перед київськими вчителями й казав, що всі мають дотримуватися законів.

— Точно,— ствердив міліціонер.— От ми й дотримуємось. Маємо вказівку начальника політбюри товариша Попелиці везти до Таращі всіх підозрілих та незнайомих. Бо в повіті розвелись дезертири й навіть бандити. Ціла банда на карлівський млин наскочила.

— Банда? — не повірив Якубович, бо ще не мав такої інформації.— На Карлівку?

— Звідки знаєш? — підозріло подивився на нього міліціонер.

— Самі ж кажете... А бандити й нас не пожаліли б...

— Семенюк не пожалів би, — погодився чоловік у кашкеті. — Справжній бандит! Але ж ми дали йому! — нараз посміхнувся радісно. — З кулемета! Дев'ятеро на смерть та ще поранені...

Якубович чув про Семенюка від Тимченка, проте Іван Іванович казав, що отаман розпустив загін і пішов у підпілля. А виявляється — діє, навіть спромігся на збройний напад.

— Може, ви й нас бандитами вважаєте? — запитав, не приховуючи сарказму.

— Хто ж вас знає... Обличчя начебто нічого, та в душу не зазирнеш. Отож, — вказав на двері, — виходьте, відвеземо вас до Тараші, нехай начальство розбирається.

11.

Петренко прийшов на Бутишів провулок рівно на призначену годину. Постояв на розі Левандівської. Нікого, тільки двоє селян з пилами й сокирами прошкували протилежним тротуаром, лаючись і скаржачись на відсутність замовників. Один з них зупинився, з надією втупився в Петренка, запитав:

— Пане, дрова пиляти не треба? Ми з Панасом і попільяємо, й порубаємо, недорого візьмемо — й задоволені будете.

— Знайшли пана! — поморщився Андрій.

Заперечливо похитав головою, та селяни не пішли, все ще сподіваючись на заробіток. Петренко повернувся до них спиною і югнув у двір до одноповерхового цегляного будиночка з вузькими вікнами. Обігнув його й попрямував до флігеля. Натиснув на двері, оббиті подертою цератою, з-під якої стирчали віхтики, і зайшов до простої занехаяної кімнати. Погано обструганий сосновий стіл, кілька стільців і табуреток, залізне ліжко, застелене зшитю з різнобарвних клаптиків ковдрою, — ото й усі меблі.

За столом сиділи Кравченко й Колесников. Іван Васильович вказав Андрієві на табуретку поруч себе, а Колесников розцвів у посмішці, витягнув з кишені годинника на ланцюжку й мовив задоволено:

— По тобі можна час перевіряти.

— А де ж інші? — нетерпляче спитав Кравченко.

— Не затримаються,— запевнив Колесников.

Наче у відповідь на його слова двері зарипіли, й на порозі з'явився Мальцев — у незмінній косоворотці з волошками по коміру і в добре начищених чоботях. Чомусь Петренкові здалося: Мальцеву не вистачає лише гармошки — типовий вуличний джэнджур з Шулявки.

З-за плеча Мальцева визирав Сидір Хохлов — рудий, з видовженим конопатим обличчям хлопець у вишиванці й мішкуватуому піджаку.

Мальцев виструнчився й доповів чітко, по-військовому:

— Помічник оперуповноваженого Мальцев...

Кравченко обірвав його, вказавши рукою на стільці:

— Проходьте...

Петренко побачив великі сині напівкола під очима в Івана Васильовича. «Не досипає...» — подумав, і йому стало соромно за своє «панське» життя на Нестерівській: сиди, чекай біля моря погоди...

Хохлов примостився на табуретці поруч нього, поклав на коліна бліді, вкриті рудим волоссям руки. Сидів згорбившись, очікувально втупившись у Кравченка. Чомусь він нагадав Петренкові знак запитання: вигнута колом спина й підтягнуті під табуретку довгі худі ноги в потертих бавовняних штанах. Андрій не зміг утриматися від посмішки, і це не пройшло повз увагу Кравченка:

— Щось цікаве?

— Усе в нормі, Іване Васильовичу.

— Доповідай.

Петренко хотів підвестися, та Кравченко поклав йому руку на плече.

— Давай без офіціозу,— попросив.— Просто побалакаємо, обговоримо наші справи. Згода?

— Я вже доповідав вам,— почав Петренко,— про прибуття Богданова — він же Боковецький — на явку, про нашу першу зустріч і його настанови.

— Так, ми з Колесниковим і товариші,— Кравченко кивнув на Мальцева й Хохлова,— у курсі. Богданов обіцяв прийти наступного дня. З'явився?

— Він — людина пунктуальна. Прийшов рівно опівдні, наче до себе додому.

— Розповідай докладніше,— попросив Кравченко.— Іноді якась деталь висвітлить людину, як блискавка церковну баню.

— Я й кажу: з'явився як господар і моє безпосереднє начальство. Зняв черевики й ліг на диван. Видно, втомився, бо спітнів і дихав важко. Попросив води.

— От бачите,— невдоволено обернувся Кравченко до Мальцева,— він ночував десь на слобідці. А ви загубили його.

Мальцев приклав руки до серця:

— А що я міг вдіяти, Іване Васильовичу? Довів його до Дніпра, через Аскольдову могилу, стежками. Знаєте, як там важко — крутився, мов вуж, аби на очі не потрапити. А його на березі чекали — хлопець у човні. Відштовхнулися — і гайда до Труханового острова, а ти стій і облизуйся. Обігнули острів, а там кам'яне пасмо над Ланцюговим мостом, знаєте?

— Знаю.

— Отож, а далі — зникли з очей. Якби ЧК катер мала, ми б з ними ще погралися...

— Не маємо катера,— скрушно зітхнув Кравченко,— і не відаємо, коли буде. Ну гаразд, вважатимемо, Богданов ночував десь на Трухановому острові чи на Передмостній або Воскресенській слобідках. Звідти далеко, от і з'явився на Нестерівську втомлений. Що ж далі? — запитав у Петренка.

— Полежав, віддихався, попив водички. Потім питає, чи розповідав я своїм студентам про «загальне становище», тобто: чи проінформував їх про нашу попередню бесіду. Звичайно, кажу, розповів, це в наших спільних інтересах. А він питає: яке це на них справило враження? Чудове, пояснюю, чекають не дочекаються, коли прийде до Києва пан Петлюра із своєю доблесною армією і почне нагаями їх учить...

— Не загинай,— невдоволено поморщився Кравченко.— Кажі, як було.

— Я й кажу: чекають студенти Петлюру. А він зрадів, зіскочив з дивана й мало не кричить: «Не чекати треба, а діяти! Це наказ, пане Музиченку, мусите міняти тактику, пристосовуючись до нових умов!» Я й запитую: якою вона має бути, нова тактика? А він пояснює, не криючись: «Час припинити балаканину. Студентські організації мають набрати військового характеру, аби в будь-який момент перетворити їх на боєздатні чоти й роти. Найближчим часом доведеться переходити до активних дій».

— Сходиться! — обличчя в Кравченка потемнішало.— Сходиться з повідомленнями з-за кордону. Він не казав, коли саме почнуться ті активні дії?

— Так, я спробував уточнити. Але, гадаю, Богданов сам не знає навіть приблизної дати. Найближчим часом — і все. Далі він розпалився, бігає по кімнаті в самих

шкарпетках, руками розмахує, мовляв, треба скласти списки лояльних студентів, визначити ватажків, сформува-ти військові підрозділи. А також посилити агітацію серед червоноармійців. Залучити до цього якнайбільше студен-тів, розповідати військовим небилиці про Радянську владу, лякати, плести про більшовиків що завгодно, аби хоч якось вплинути на нестійкі елементи.

Кравченко покрутив головою, а Колесников зауважив:

— Треба повідомити керівництво військового округу, кожен факт ворожої агітації не повинен пройти непо-міченим.

— Дуже цікаві факти у вас, Андрію,— сказав Крав-ченко.

— Це ще не все. Погуляв отак Богданов по кімнаті, охолов трохи, знову сів на диван і каже: «Тепер, Андрію, поінформую тебе про деякі деталі загального становища. Бо ти, бачу, своя людина, а перед своїми критися не можна».

— І які ж деталі повідомив Богданов?

— Ось тут — доповідна.— Петренко дістав з кишені кілька акуратно складених папірців.— Підготував на дозвіллі.

— Даремно,— не схвалив Кравченко.— Хтось міг помітити, хоча б ваші сусіди-студенти...

— А я зачинявся.

— Все одно. Надалі забороняю фіксувати на папері будь-що. Не записуйте ні слова, лише запам'ятовуйте. Уявіть, залишили піджак, вийшли з кімнати, а Богданов поліз до кишені — і знайшов ваші нотатки...

— Зрозумів,— потупився Петренко. Подумав: «Отак завжди. Коли Кравченко невдоволений, одразу перехо-дить на «ви».

— Доповідна доповідною,— сказав Іван Васильович,— її підшиють до справи, а тепер прошу своїми словами.

— Вони в петлюрівському штабі поділили Україну на три округи,— почав Петренко.— Перша округа — Пів-нічна. До неї входить Київщина (без Уманського повіту), частина Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина та Харківщина.

— Овва! — вихопилося у Колесникова.— Масштаби!

— Друга — Південна округа: Херсонщина, Катерино-славщина й Таврія. Нарешті так звана Прикордонна смуга. Дивно, але командувати Північною округою при-значили Гулого-Гуленка. Якщо Боковецький не наплутав або не бреше. Природніше, якби Гулий-Гуленко очолив

Південну округу, бо сидить у Румунії і більше тяжіє до півдня. До того ж, як відомо, Центральний штаб призначив його начальником південної групи військ УНР. Втім, нам не відомі усі петлюрівські підводні течії...

Кравченко зупинив Петренка нетерплячим жестом.

— Давай так, Андрію,— зауважив,— доповідай точно те, що повідомив Боковецький, а свої думки та здогади поки що облиш.

Петренко почервонів, хотів заперечити, та одразу збагнув: Кравченко має цілковиту рацію. На знак згоди нахилив голову й вів далі:

— Помічником Гулого-Гуленка й начальником штабу Північної округи призначено Стефанова, головою громадянського управління — Поплавського. А помічником Поплавського, як нахвалявся Боковецький, буде саме він.

— Цікаво! — зблиснув очима Кравченко.

— Ще не все, Іване Васильовичу. Південною округою командуватиме Пшеник. Так от, Боковецький сказав, що хотів би обійняти посаду начальника штабу в Пшеника, і кілька високопоставлених петлюрівців обіцяли сприяти йому.

— От нахаби! — вирвалося в Мальцева. — Уже посади ділять!

— Боковецький ще сказав, що до Північної округи з-за кордону для підготовки збройного повстання виїхало майже чотириста чоловік,— додав Петренко.

— Скільки? — не повірив Кравченко.

— Чотириста.

— Не може бути!

— І я гадаю, що перебільшив. Аби я та мої студенти відчули розмах руху.

— Є відомості, що банда Орлика налагодила контакти зі Львовом,— зауважив Колесников,— от і курсують зв'язкові від Тютюнника до Орлика та назад...

— І все ж,— сказав Кравченко твердо,— не можна недооцінювати важливість цієї інформації. Слід повідомити прикордонників.

— Передамо,— запевнив Колесников. — Однак що вони можуть зробити? Дай боже, аби нальоти закордонних банд відбивали. А Орликові ми вже наступаємо на п'яти, недовго гуляти лишилося.

— До Уманського повіту,— продовжував Петренко,— за словами Боковецького, виїхало сімдесят петлюрівців. До речі, він каже, серед них є навіть комуністи.

— Бреше! — озвався Мальцев.

— Мені також здається, що Боковецький розповідає байки. Але ж твердить: ці партії виїжджали за кордон у службових справах і там встановили зв'язок з Центральним штабом.

Кравченко зробив позначку в блокноті:

— Перевіряю. Прошу доповідати далі.

— Боковецький твердить: в Одесі петлюрівська організація досить міцна. Там навіть існує велика сіоністська група, яка налагодила контакти з націоналістами.

— Забули про погроми? — вперше подав голос Хохлов.

— Ненависть до Радянської влади переважила, — пояснив Кравченко. — Петлюра воював з денікінцями та гетьманцями, проте я не здивуюсь, якщо вони зараз об'єднуються.

— У Києві ж, за словами Боковецького, петлюрівці втратили свої позиції, їхню організацію розгромлено, — зауважив Петренко.

— Боковецький має рацію, — вдоволено посміхнувся Колесников. — Цупком ми ліквідували, як і всі його осередки.

— Видаєте бажане за дійсне, — не погодився Кравченко, — видно, щось лишилося, раз петлюрівці шукають кінці.

— Так, — ствердив Петренко. — Боковецький вважає: хоч Цупком і знищений, але залишилися рештки організації. Особливо це стосується провінції. Боковецький казав, йому потрібно кілька днів, аби з'ясувати, де саме слід створювати новий повстанський центр — у Києві чи в губернії. Крім того, йому належить скоординувати діяльність Північної та Південної округ.

— Слід повідомити Одеську губчека. — Кравченко знов занотував щось у блокноті. — Підготувати телеграму голові губчека товаришеві Дейчу.

— Нарешті Боковецький дав пароль для зв'язку з місцевими петлюрівцями. Чоловік, який прийде до мене, повинен звернутися так: «Вугра казав, що ви маєте книжку Дарвіна «Еволюція розвитку людини». Відповідь: «Нема, забрав Плахтійенко». Оце й уся наша розмова. Боковецький призначив мені побачення наступного дня на десяту годину в Ботанічному саду.

— Тепер послухаємо товаришів Мальцева й Хохлова, — запропонував Кравченко.

— Після побачення з Петренком на Нестерівській Боковецький пішки пішов на Жиланську, де й ночував

у будинку номер три,— почав Мальцев.— Мешкає там Катерина Василівна Чередняк, сімдесятисемирічна бабуса з п'ятнадцятирічною онукою. Син Череднячки загинув, а де невістка — встановити не вдалося. Навряд чи стара має зв'язок з петлюрівською організацією — просто здає кімнату приїжджим, з цього і живе.

— Уточнити! — наказав Кравченко, зиркнувши на Колесникова.

— Боковецький нікуди від Череднячки не виходив,— продовжував Мальцев.— Уранці подався до Ботанічного саду, де й зустрівся з Андрієм Петренком. Розмовляв з ним близько години. Потім пішов на Паньківську, п'ятнадцятий будинок. Квартира на другому поверсі. Тут Боковецький затримався на дві години, потім через прохідний двір вийшов на Безаківську. Зустрівся з якимсь чоловіком — вусатим, вище середнього зросту, одягненим у чорний піджак та темно-синій капелюх. Разом узяли візника й поїхали до пристані. Там на них знову чекав човен, яким вони й попливли до Труханового острова.

— З'ясувати, з ким Боковецький має зв'язок на Паньківській,— наказав Кравченко Колесникову й повернувся до Петренка: — Про що розмовляли в Ботанічному саду?

Андрій посміхнувся:

— Виходить, Боковецький того вечора ні з ким не зустрічався: переночував на Жиланській у якоїсь бабці — і все. А мені сказав, що намацав зв'язки з підпільниками. Підкреслив, що в ніч повстання треба найперше зайняти особливі відділи військових частин та приміщення ЧК, аби захопити всі папери. Казав: непогано було б заслати свою людину до Київської губчека.

— І ти, звичайно, не признався, що обіймаєш там посаду оперуповноваженого! — засміявся Колесников.

— Посоромився... Потім Боковецький сказав: про зброю турбуватися не треба, в селах її вистачає. Особливо багато в Уманському повіті і на Чигиринщині — петлюрівці заховали там зброю ще в двадцятому році. Але без сигналу Центрального штабу самим не повставати. Лише окремі терористичні акти та шкідництво.

Кравченко подумав трохи й мовив:

— Судячи з усього, в Боковецького нема тісних зв'язків з петлюрівцями у Києві, хоч він і має повноваження від головного отамана. Можна зробити висновок: петлюрівці активно готуються до воєнних дій і мають намір вторгнутися на Україну. З Боковецького слід витягнути все, що він знає. Напряму першого удару... І дату,

хоча б приблизну, початку повстання. Це дуже важливо, Андрію.

— Розумію, Іване Васильовичу. Боковецький попередив: завтра чи навіть сьогодні до мене завітає чоловік, який назве цифру шістдесят шість. Я маю відповісти: дев'ять. З цим чоловіком можна розмовляти відверто, цілком надійний, у петлюрівському уряді обіймав високу посаду, як я збагнув, директора якогось департаменту.

— Нічого собі! — крутнув головою Колесников. — Факт: починається найголовніше...

— І ми переловимо законспірованих петлюрівців, як куріпок! — зрадів Мальцев.

— До цього — ох як далеко, — відмахнувся Кравченко. — До речі, квартиру з Нестерівської переносимо на Батієву гору. Скажеш про це Боковецькому. Записки до нас кида-тимеш у поштову скриньку через дорогу від будинку. Зустрічаємось післязавтра тут же, на Бутишевому. Якщо не зможеш, спробуй вчасно попередити.

12.

Халаїм їхав через поля, з яких уже звели останні по-лукипки. Шлях вів схилом горба, де росли поодинокі дерева — листя золотилося на тлі безхмарного блакитного неба. Внизу зеленіла озимина. Зненацька з-за пагорба виринув журавлиний ключ — птахи пролітали, курликаючи, низько, майже над головою. Халаїм притримав коня, розчулено дивлячись услід журавлям: перелітні птахи завжди викликали у нього складне почуття бентеги, ніжності й бажання також податися кудись у далекі краї, побачити невідомі теплі землі з пальмами й синіми морями. Моря Халаїм ніколи не бачив, воно уявлялося йому тихим і ласкавим, як липневий спекотний степ з достиглою пшеницею, коли вітер жене по ній легкі, пахучі й заспокійливі хвилі...

Журавлі зникли десь за обрієм, а кінь тягнувся губами до трави. Халаїм попестив його по шиї, і гнідий вдячно заіржав. Нараз Халаїм відчув себе найщасливішою людиною в світі. Довкруг безмежні поля, золотаві дерева вриваються в небо, добрий кінь грає під ним, і вертається він з Карлівки переможцем, живий і неушкоджений. Усе для нього: і степ, і журавлине курликання, і запах трав — гарний світ і гарно жити людині в ньому.

Дорога перевалила через пагорб, і на краю вибалка поміж деревами показалися солом'яні стріхи Валок. Ха-

лаїм не мав наміру заїжджати на хутір — поспішав додому, знав-бо, що Василина чекає й тривожиться, — та все ж повернув коня на стежку. Подумав: Ганна Мажара зрадіє, дізнавшись, що вони відбили Семенюка від Карлівки, та й Юрка Загладу слід попередити. Семенюк тепер лютий — стільки людей втратив, — шукатиме винного, то щоб не окошилося на хлопцеві.

Кінь, відчувши людські оселі, побіг швидше. Халаїм проминув крайню хату Карпа Гижі, притримав гнідого біля садиби Заглад, зазирнув через тин, але нікого не побачив. Під'їхав упритул до воріт, гукнув господаря. У відповідь люто кинувся, натягаючи ланцюг, великий пес, загавкав хрипко, захилинаючись. Ніхто так і не вийшов, і Халаїм збагнув: Заглади ще не повернулися з баштану. Переїхав дорогу, прив'язав коня до тополі й, проминувши двір, піднявся на ганок невеличкої, з маленькими вікнами, але чепурної, дбайливо обмазаної та свіжопобіленої хати. Поторгав замкнуті двері, обійшов хату, постояв, роззираючись, у садочку. Подумав: шкода, не побачить Ганни. Справді шкода: гарна дівка, видно, метка й розумна. Дістанеться комусь щастя — вродлива, струнка, хоробра, як і його Василина.

Халаїм завжди думав про дружину з ніжністю, може, тому, що була молодшою на десять років і пішла за нього, рудого й невродливого. І що знайшла в ньому? Адже ні розкошів, ні спокою. Щоправда, орден Червоного Прапора за Перекоп на вицвілій гімнастерці, єдиний на весь повіт, та орден у сімейному житті начебто ні до чого, він як завдаток на майбутнє: обіцяє долю, сповнену тривоги і неспокою. Але ж Василина змирилася з такою долею. Халаїм твердо знав: в разі потреби дружина візьме навіть гвинтівку й боронитиме його. А заради чого? Вирішив: усе ж, певно, щось у ньому є, може, Василина просто зрозуміла — ніхто не кохатиме її дужче, ніж він, хоч рудий і довгоносий. Ну, може, трохи знаменитий, а жінки тягнуться до таких. Що ж до неспокійного життя, то, зрештою, все минає, і їхнє життя колись налагодиться. Недаремно ж вони рубалися за нього і з білими, і з петлюрівцями, й з поляками; он скільки робітничо-селянської крові пролилося — на такій щедрій землі, під таким блакитним небом більше не можуть існувати злидні, горе й ненависть, житимуть вони зовсім по-новому, як твердять Ленін і більшовики. Тому й він, Нестор Васильович Халаїм, став більшовиком, тому й воював, не шкодуючи власного життя.

Халаїм не дуже чітко уявляв собі щасливе прийдешнє. Чомусь воно ввижалося йому як свято чи ярмарок на великій площі — гарно одягнуті люди, чоловіки у вишиванках, дівчата з яскравими стрічками. Навколо чепурні хати, вкриті фарбованим червоним залізом, навіть двоповерховий будинок, схожий на поміщицький палац, тільки без осоружних колон. Грають троїсті музики, й дівчата танцюють з парубками, а потім співають найулюбленішу Халаїмову песню: «Дивлюсь я на небо та й думку гадаю...» А він стоїть у новій гімнастерці з пришпиленим на банті орденом Червоного Прапора, поруч Васирина в квітчастій шовковій сукні і жовтих чобітках на високих підборах, вона тримає його за руку, посміхається і також співає...

Коли люди співають, їм гарно, подумав Халаїм. Навіть коли співають старовинних тужливих пісень про чумацьку долю чи татарські набіги. Звичайно, сумують, згадуючи тяжке життя прадідів, але й радіють, що вони подолали ворогів та незгоди, що життя безмежне й вічне, як вічна їхня Україна з Дніпром, степами й засіяними ланами.

Халаїм підійшов до тину, що відділяв садок від городу. Картоплю вже викопали, великі жовті та оранжеві гарбузи склали попідтинню, вони лежали великою купою, гордовито, навіть пихато, обіцяючи і достаток, і ганьбу тому нахабному зайді, що посмів би посвататися до Ганни.

Халаїм ще раз пошкодував, що не побачив дівчини. Вирішив уже вертатися до коня, та помітив дим з комина над сусідньою хатою. Згадав — там живе Федір Ченчик. Перескочив паркан і попрямував городом до Ченчикової садиби. Просто так, щоб побачити хоч когось на хуторі.

Федорова хата стояла на узвишші за поламаним і давно не лагодженим тином, дивилася на вулицю двома підсліпуватими віконцями. Поруч на дереві сиділа ворона, вона підозріло подивилася на Халаїма, помахала крилами й невдоволено каркнула. Халаїмові стало не по собі від того воронячого крику, урочистий настрій полишив його, навіть розхотілося йти до Ченчика. Але все ж постукав у двері й, не чекаючи відповіді, натиснув на клямку, зайшов до темних сіней, де стояла висока дубова діжка й висіли на протягнутій уздовж стіни вірьовці ватянка та якесь лахміття. Крізь розчинені двері Халаїм побачив кімнату з довгим столом, ступив туди, знявши кашкета, гукнув:

— Хтось є вдома?

З-за великої печі визирнув чорнявий, гостроносий, вусатий, схожий на турка чоловік. Побачивши Халаїма, застиг розгублено й навіть злякано, наче зустрівся з при-

видом чи озброєним ворогом. Нарешті вимушено посміхнувся й вигукнув:

— Кого я бачу! Сам голова сільради товариш Халаїм завітав до нас. Заходьте, дорогий гостю!

Халаїм ступив до кімнати, відчувши гострий самогонний запах. Поморщився й сказав:

— Давно не навідувався у Валки, то й заїхав. Ні Заглад, ні Мажар нема, то вирішив тебе, Федоре, побачити.

Ченчик відступив на крок, немов звільняючи дорогу, й запросив, вказуючи на стіл:

— Прошу...

На столі, вкритому запраною скатертиною у плямах, стояла літрова пляшка з самогонкою, миска з квашеними огірками, паруюча варена картопля і порізане великими шматками сало. Побачивши картоплю та сало, Халаїм згадав, що не їв з ранку, проковтнув слину, та все ж запитав суворо:

— Закони знаєте, товаришу Ченчик? Самогонку гнати забороняється. Бо переводите цінний продукт пітанія, тобто хліб, який так потрібний нашій державі!

— А я не з хліба, товаришу голова. Ми з буряків жене-мо, бо так більше смакує.

— А буряк що? Не цінний продукт? Його на цукроварню слід відвозити, є вказівки з цього приводу...— Халаїм раптом побачив не зовсім глибоко приховану смішинку в Ченчикових очах, збагнув, що верзе щось не дуже розумне, що з цим «турком» слід розмовляти по-іншому, гнівно й просто: сказати, чому, мовляв, ти, незаможник і сільський пролетар, ледарюєш і пиячиш, женеш самогонку, коли народ у твоїй рідній та революційній державі голодує?

Певно, Ченчик збагнув непевність Халаїмової позиції, бо посміхнувся й заперечив:

— Ми закони й без вас знаємо. Бо зараз наша влада, незаможницька, і все нам роз'яснює. Ми все відвезли, що належить, значить, продподаток, розраховалися з рідною державою і робимо, що хочемо!

— Свідомість у тебе є? — запитав Халаїм люто. — Чув, голод на Волзі, люди там помирають?

— Ну чув. Тільки всіх не нагодуєш!

Халаїм ступив до столу, хотів схопити пляшку, хряпнути об підлогу на очах у цього напів'яного чоловіка, однак Ченчик, либонь, збагнув, що саме задумав Халаїм, заступив йому дорогу й вигукнув погрозливо:

— Ти, голово, у гості зайшов, то прошу й поводитися гребно! Тобто культурно...

Халаїм втягнув у себе саmogонний запах, згадав дим з комина над Ченчиковою хатою і круто повернуv назад, до сіней. Зазирнув до комірчини й мовив переможно:

— Кажеш, закон знаєш і про саmogонні апарати?

Ченчик розгублено переступив з ноги на ногу, обличчя в нього витягнулося.

— То для власних же потреб...— заканючив.— Бо на казньонку не настачишся, самі знаєте...

Халаїм зайшов до комірчини, зупинився перед плитою, на якій стояв великий оцинкований бак. У плиті горіли дрова. Із змійовика, пропущеного через другий бак з холодною водою, тонкою цівкою лилася в глечик саmogонка.

— Іменем Радянської влади саmogонний апарат конфіскуємо! — вигукнув Халаїм суворо.— Ще складемо акт про незаконне саmogоноваріння і оштрафуємо вас, громадянине Ченчик! — Але згадав, що не має паперу і олівця, запитав: — Ручка й чорнило є? І дай клопоть паперу.

— Звідки ж у мене чорнило? — Ченчик, збагнувши, що з актом і штрафом обійдеться, вирішив порятувати ще й апарат: — Не мій змійовик, товаришу голово, їй-бо, не мій, позичив на час, аби вигнати на свята.

— А яке сьогодні свято?

— Так покуштувати ж треба. От, прошу, і ви покуштуйте, добре начебто вийшло...

Халаїм, побачивши в кутку сокиру, потягнувся до неї. Ченчик метнувся до плити, загородив її грудьми. Схопив рогача, люто здійснював над головою:

— Спробуй лишень, уб'ю!

— Ану, відійди! За грати хочеш?

— І сяду!

— Відступи, кажу! Бо заарештую...

— Та хоч морду набий, а до апарата не допущу. Кажу ж — не мій.

За спиною в Халаїма грюкнули двері. Озирнувшись й побачив жінку в довгій спідниці й кофті з підкоченими рукавами. Тримала миску з картоплею і розгублено дивилася на чоловіка.

Ченчик, побачивши підкріплення, загорлав:

— Дивись, Олю, що наша влада робить! Самовправство, і сокирою мені погрожує.

Халаїм, знизавши плечима, кинув сокиру в кут.

— А тепер — відійди! — наказав.

— Олю, він апарат хоче потрошити! — У Ченчиковому голосі вчувалися сльозливі нотки.

— Згідно закону... — повторив Халаїм утомлено. Нараз відчув, як гнів полишив його, дивився на Ченчика, розкуйовдженого, лютого і водночас переляканого й приниженого, і презирство та жаль ворухнулися в душі. — Скоро все господарство проп'єш. — Махнув рукою. — Жінки й сина хоч посоромився б.

Ольга поставила на підлогу миску з картоплею, підійшла до чоловіка, відняла рогача, відсунула Ченчика від апарата.

— Забирайте, — сказала, — бо справді все проп'є! — штовхнула чоловіка в плече. — Горе мое... І не соромно?

— Чому соромно? — пробелькотів Ченчик. — Свое п'ю, тепер усі рівні, хочу — п'ю, хочу — гуляю...

— Хліба ще не обмолотив! — наступала на нього жінка. — Куди й молотити, руки трясуться.

— У мене? — підвів над головою стиснуті кулаки Ченчик. — Та я до роботи беручий!

— До горілки беручий. Беріть апарат, голову, бо справді горе буде.

— Не маєте права! — ще раз верескнув Ченчик, та в голосі його прозвучала безнадія.

Халаїм вилив воду з бака, рубонув сокирою по скрученій кільцями трубі, обтер долоні об штани й відступив до дверей. Ченчик підхопив глечик із свіжим самогоном, притиснув до грудей.

— Хоч це не забирайте! Чистий продукт, хіба не розумієте?

Ольга потяглася до глечика. Ченчик, відступаючи, зачепився за табуретку, заточився й ледь не впав. Горілка вихлюпнулася. Ченчик застиг, тримаючи глечик у витягнутих руках, полегшено зітхнув, і щаслива посмішка осяяла його обличчя.

— Оце було б! — мовив радісно. — Більше літри...

У Халаїма крутилися на вустах лихі слова, та стримався й пішов, грюкнувши дверима. Скочив на коня і одразу пустив його чвалом. Їхав, уже не бачачи прозорого неба, не відчуваючи аромату осінніх пожухлих трав. Світлий настрій зник — думав лиш про турботи, які чекають на нього у Вільховому...

Ченчик поставив глечик з самогонкою на припічок, нахилився над покарьоженим змійовиком. Похитав головою, вилаявся й розгнівано підступив до дружини.

— Догралася?! — вигукнув. — Нема апарата! А де тепер візьмеш? Пуд борошна за змійовик, от!

— Не дам,— одказала твердо.— Скільки того зерна зібрали? Тьху на твій врожай, не хліб — сльози, дай боже до літа дотягнути. А мені вже чоботи потрібні, стодола тече...

— Засы! — визвірівся Ченчик.— Дурну бабу не переслухаєш! Чоботи їй потрібні... Для чого вони, коли життям сковеркано?

— Менше питимеш, он дрова на зиму треба завезти.

— Дрова, стодола тече...— передражнив Ченчик.— Свобода тепер, а їй — стодола...— Зненацька замовк, розгублено дивлячись на потрошений змійовик, мабуть, усвідомив, що нове життя не принесло йому жаданої свободи, бо вилаявся й вигукнув у розпачі: — Революція для незаможників, кажуть?! Для мене, отже, свобода, а воно що виходить? Я за червоних, за більшовиків тобто, а вони? — Нараз заявив рішуче, наче слухало його все село, а не тільки дружина: — Отак, тепер моє гасло: за більшовиків, але без голови сільради товариша Халаїма! — Він турнув ногою рештки апарата, взяв глечик і пішов з комори. На порозі зупинився, озирнувся на жінку.— Вип'єш зі мною?

Ольга вхопила рогача, Ченчик одразу збагнув, до чого це, і югнув до сіней.

— Дивись мені! — погрозив звідти.

У світлиці налив з глечика півсклянки самогону, подумав трохи й долив по вінця. Сів на лавку, поторгав пучками гранчасту зеленкувату склянку, погладив ніжно й відставив. Відрізав шматок сала й почав їсти повільно, смакуючи, хрумтів огірками й цибулею, зовсім забувши і про Халаїма, й про понівечений апарат. Нарешті взявся й до склянки, випив самогонку, задихнувся, задоволено покрутив головою і закусив огірком. Посидів, відчувачуки приємне тепло в тілі, згадав про погром у коморі й насварився туди кулаком:

— Жінка називається!...

Ольга, почувши, з'явилася в дверях. Стояла, висока, плоскогруда, негарна, з порепаними від важкої роботи руками.

— Щось недочула я...— мовила вкрадливо.— Сказав щось? Здається, про мене?

— Мовчу...— відгородився долонями Ченчик.— Бо з тобою балакати — краще вже випити...

Він потягнувся до пляшки, та Ольга рішуче прибрала її зі столу. Пішла з кімнати, прихопивши й глечик. Ченчик розгублено дивився їй услід, помахав, засуджуючи,

пальцем у повітрі, проте заперечити не посмів і вийшов на подвір'я. Йому було шкода самого себе, кортіло ще випити, та знав: Ольга не дасть. Посунув до Гижі: якщо добре попросити та ще пообіцяти Карпові допомогти по господарству, може налити півсклянки чи навіть повну. Аби тільки не потрапити на очі бабі Катрі — та й води пошкодує, не кажучи вже про самогон.

Ченчик осудив бабу Катрю, вилаявши її пошепки. Нерішуче постояв перед Гижиними ворітьми, та все ж зайшов, обережно причинивши за собою хвіртку. Загавкав пес, і на ганок вийшла-таки баба Катря.

— А Карпа нема? — спитав улесливо Ченчик.

— Нема, та й навіщо тобі?

— Розмова є...

— Знаю ваші розмови... — Баба, очевидно, збагнула, чого він прийшов, бо сердито тупнула ногою: — Нема! І не дам!

— Так би одразу й сказали: шкода.

— Чого це маю кожному наливати?

— Сусіда все ж.

— Таких сусідів... Босота!

Ченчик образився:

— Ви, бабо, не заговорюйтесь. Колись могли над трудящими збиткуватися, а тепер наша влада. Незаможницька тобто...

— Босота ти, а не влада.

Ченчик шморгнув носом.

— То не дасте? — запитав ще раз про всяк випадок.

— Іди вже з богом.

— Ми з вами, куркулями, порахуємось! — вигукнув зненацька Ченчик тонким голосом. Насварився кулаком: — Гнобителі трудящих та експлуататори народу! — Повернувся й пішов, зовсім засмучений.

Думав: ось вона, доля наша гірка... Зранку ніщо не віщувало поганого, а як усе обернулося! Апарат потрошений, випити не дають, ще й побалакати нема з ким...

Ченчик постояв посеред вулиці й зовсім уже зневірився в житті, коли це помітив якийсь рух на Мажариному обійсті. Посунув туди. Просто так, знав, чарки не піднесуть, проте все одно не мав іншого виходу: хоч з жінками, а побалакає. Сільські жінки, звичайно, не розуміють, що коїться в житті, й далекі від політики, як кажуть, без поняття, та хоч послухають...

Ганка розпрягала коня. Ченчик зайшов на подвір'я, стояв і дивився, як спритно справляється. Розсупонила

коня, зняла хомут, віднесла до стайні. Він би кинув тут, на спориш, а Ганка повісила на костиль, забитий у стіні. Посміхнулася Ченчикові привітно, й нараз Федір збагнув, що це — перша приятна посмішка, подарована сьогодні йому. Халаїм розстрошив апарат і погрожував штрафом, Ольга не дала випити й вигнала з дому, баба Катря упослідила, назвавши червоною босотою...

І от нарешті така гарна, молода й вродлива дівка посміхається йому!

Ченчикові захотілося хоч якось показати себе — випнув груди й мовив гордовито:

— Чула? Заїжджав сьогодні до Валок сам Халаїм. Завітав до мене...

Ганка кинула на Федора тривожний погляд.

— Навіщо? — запитала швидко. — Що казав?

— Заходив, значить, до мене, як до незаможника, — поважно почав Ченчик, але тут же вибухнув, згадавши втрачену самогонку й власне приниження: — Та не вийшло в нас розмови. Гад він, Халаїм! Вредна людина, я так гадаю, і ми тепер за більшовиків, проте без голови сільради товариша Халаїма!

— Це ж чому?

— Бо не розуміє бажань трудового селянства!

— Не кажи: землю ділили, кому кращу нарізали?

— Це тільки здається — кращу. Гижі от на белебні дали, як колишньому бандитові, а він скільки кіп з десятини взяв? На третину більше, ніж я. А в Заглад рахувала? Ото хліб! Виходить, і землю кращу загарбали.

— То вони ж угноювали, а ти?

— Ти мені гноєм голову не мороч. Тепер рівність, і ніхто не має права поперед пхатися. Бо що вийде? Землі всім однаково, а зерна в них удвоє більше?

— Земля руки любить.

— Наче у всіх руки не однакові...

— Певно, що ні! — засміялася Ганка.

Ченчик подивився, як весело сміється, яка гарна й молода, і якась неясна думка ворухнулася в ньому. Підступив до дівчини ближче:

— Дай, допоможу, — взяв за повід спітнілого коня й повів до стайні.

Постояв там, несподівана думка дедалі настирливіше вертілася в голові. Нарешті відкашлявся, пригладив розчепіреними пальцями волосся й вийшов надвір.

Ганка витягувала воду з криниці. Поставила цебро на край зрубу, напилася, обернулася до Федора й закинула

за спину довгу важку косу. Стояла, визивно випнувши груди під залатаною кофтиною, наче дражнила Ченчика, і такою видалася бажаною, що Федір облизав губи й мовив не дуже рішуче:

— Ти, Ганко, слухай мене... Виходить, так: іди за мене заміж!

Дівчина засміялася безжурно:

— Ти при своєму розумі?

Ченчик ступив до Ганки, простягнув руки, щоб обійняти, та дівчина позадкувала й наткнулася на криницю. Вперлася Ченчикові обома руками в груди, відштовхнула.

— Я чесно до тебе, — образився Федір. — Без крутійства, розумієш, заміж тобто...

Відступив, і дівчина опустила руки. Дивилася на нього глузливо:

— Скільки ти випив сьогодні?

Ченчик махнув рукою.

— Яке це має значення? Ну склянку, — про всяк випадок удвоє зменшив кількість випитого.

— Я й бачу...

— Ні, Ганко, ти не думай, що п'яний. Я чесно: гарна ти, і я, отже, бажаю взяти тебе заміж. Без дурників, от тобі слово, а міцнішого за моє слово нема на світі.

— Але ж ти одружений, Федоре, й Петька маєш. А що Ольга скаже?

— Що б не казала...

— Ольга ж мені очі видряпає... — Дівчина явно глузувала з Ченчика.

— Не дозволимо! — вигукнув Ченчик, але, згадавши Ольчині великі мозолясті руки, повторив уже не так упевнено: — Не має права.

— А ти, одружений, маєш право до дівчат залицятися?

Ченчик відчув, що його позиції знову змінюються, і сказав безжурно:

— Розлучуся!

— Як це так? — отетеріла Ганка.

Ченчик повчально підніс пальця вгору:

— Бо тепер свобода, і наша влада дозволяє.

— Жінок кидати?

— Розлучатися. Мені точно казали: ідеш до сільради, подаєш заяву — і все. Свобідний...

— Але ж вінчалися в церкві, й ти обіцявся Ользі...

— Обкрутила вона мене. А церква до держави тепер не має відношення, виходить, наш шлюб не дійсний, — повторив упевнено.

— Ну, добре,— удала Ганка зацікавленість.— А де житимемо? У прийми до нас підеш?

Ченчик уявив, як щоденно, вийшовши з хати на обійстя, бачитиме Ольгу з сином, і похитав головою:

— Поїдемо кудись. Кинемо Валки і поїдемо, бо тут нам з тобою не випадає.— Нараз згадав мовчазного й похмурого Юрка Загладу та його брата з пудовими кулаками й мовив твердо: — У Вільховому маю тітку, хата в неї простора...

— Але ж у Вільховому Халаїм, а ти сам казав щойно...

— Й казатиму: Радянська влада — без товариша Халаїма! Я й у Вільховому проти нього агітацію поведу...

— А як же зі мною? — блиснула очима Ганка.— Церкви не визнаєш, як же ми поберемося?

— По закону,— відповів поважно.— Тепер найкращі закони для трудящих і незаможників. Виходить, що нам треба, те й робимо. Заяву до сільради напишемо, цього стачить.

— Потім ти кращу за мене знайдеш, знову заяву напишеш — і до неї?

— Кращої за тебе нема!

— Вважаєш?

— Оце вже точно! — вигукнув Ченчик, бо справді думав так.

— Паперу ж не маєш — заяву написати.

— Аби в нас не було більшого клопоту! — посміхнувся Федір, відчувши в цих словах остаточну Ганчину згоду.

Він уперше мовив «у нас» і подивився на дівчину уже як на свою, побачив посмішку в неї на вустах, й очі в нього засвітилися щасливо. Та нараз збагнув: дівчина дивиться не на нього. Озирнувся і побачив молодшого Загладу, Юрка, який, видно, перестрибнув через тин і стояв у нього за спиною.

— Чого тобі? — запитав Ченчик зашерхлими губами.— Чого тут вештаєшся?

— А ти? — вигукнув той зухвало.

Ченчик подумав: от бандит недобитий, йому б сидіти тихо й не висовуватись, а пре проти незаможника, тобто проти самої влади.

— У нас із громадянкою Мажарою секретна розмова,— сказав набундючено.— Прошу зайвих забратися геть!

— Не вір йому, Юрку,— пирснула дівчина й спритно прослизнула повз Федора.— Знаєш, він мені...

Ченчик відчув: зараз станеться непоправне — у нього не тільки відберуть усі надії, але й зганьблять привселюдно.

— Ти, Ганко, того!..— ледь не задихнувся.— Ти, дівчино, помовч, хіба не розумієш?

Стільки безнадії й туги було в цих словах, що Ганка пожаліла Федора. Лише на мить зустрілася з Ченчиком очима й мовила зовсім не те, що хотіла:

— Він мені коня розпрягти допоміг... Ось тепер стоїмо й балакаємо...

Ченчик полегшено зітхнув, сумно подивився на Ганку, переступив з ноги на ногу.

— Так, балакаємо,— повторив.— І наша розмова не для сторонніх вух. Пойняв?

— Ти що, блекоти об'ївся? — здивувався Юрко.— Які у вас можуть бути таємниці? Бачу, Халаїм з хутора до Вільхового подався, я швидко сюди — може, щось нагальне? Бо на баштані ночував.

Ченчик зміряв Загладу підозріливим поглядом: ночі вже холодні як для баштану, либонь, Юрко бреше і взявся за старе... На мить радість обпалила його. Якщо Заглада знову злигався з бандитами, треба повідомити повітове політбюро, а бандитам один шлях — до тюрми. Запитав суворо:

— Чого на баштані? І хто бачив?

— Та разом з Клавдією і малим...— пояснив Юрко.— У курені ще тепло. А Халаїм чого?.. Що на хуторі трапилось? — Подумав, може, вночі Семенюк заскочив до Валок і бешкетував тут?

— А нічого,— одповів Ченчик, засмутившись, що не справдилися його підозри.— А от голова наш до біса знахбнів, самовправством займається, особисте майно селян нищить!

— Твоє? — не повірив Юрко.

— А хоча б і моє! — Ченчикові знову до болю стало шкода понівеченого самогонного апарата, й він, викинувши вперед правцю, як робили на мітингах повітові оратори, виголосив твердо: — Хай живуть більшовики! Але без голови Вільховецької сільради товариша Халаїма!..

13.

Лозовик прокинувся рано. Лежав і думав: сьогодні один з найважливіших днів у його житті, їх з Бесарабенком запросить до себе генерал-хорунжий Юрій Тютюнник, а потім прийме сам головний отаман Симон Петлюра. Власне, Петлюру Микола Федорович уже бачив: у Києві.

на Софіївській площі, коли головний отаман виголошував промову як переможець і визволитель. Потім у Кам'янці-Подільському, куди втекло доблесне вояцтво на чолі з Симоном Васильовичем. Там Лозовик брав участь у якійсь нараді, що її проводив сам Петлюра, та Симон Васильович навряд чи запам'ятав його.

А сьогодні...

Лозовик потягнувся в ліжку й щасливо посміхнувся, уявивши зустріч з Петлюрою. Гадав: великий кабінет із дзеркальними вікнами, старовинні різьблені меблі, килим на всю підлогу, посеред кабінету стоїть Петлюра... Ні, він прямує від столу до дверей назустріч Миколі Федоровичу, тисне руку і обіймає, вони приязно посміхаються один одному, головний отаман підводить його до шкіряного дивана, всідаються і починають обговорювати важливі державні проблеми. Адже саме для розв'язання цих проблем і прибув до Львова надзвичайний уповноважений Козачої ради Правобережної України Микола Федорович Лозовик.

Уявляючи аудієнції у керівників УНР, Лозовик якось зовсім забував про Бесарабенка або відсував його на другий план. І зараз хропіння супутника на ліжку поруч геть зіпсувало Миколі Федоровичу настрої: бидло завжди лишається бидлом, хоч у який мундир одягни його — офіцерський чи навіть генеральський. Нема в людини справжнього виховання, шарму, витонченості — от і хропе, як кнур, шляк би його трафив!

Лозовик посміхнувся. Він тільки два дні за кордоном, а вже й подумки лається по-тутешньому — хіба це не свідчить про гнучкість його розуму?

Задоволений самим собою і перспективами, які неодмінно сьогодні мають відкритися перед ним, Лозовик ретельно почистив зуби, поголився й почав одягатися. Нехай Тихін Іванович ще поспить, йому Львів знайомий, а Лозовикові тут усе цікаве, хотілось поблукати вранішніми безлюдними вулицями.

Микола Федорович обтер ганчіркою пилюгу зі штиблетів, зав'язав краватку, перевірів кишені піджака: документи на місці, гроші також, тьху — царські й керенки. Є, щоправда, кілька золотих десятків, зашитих за підкладкою. Їх з великими труднощами дістала Олена з умовою, що Лозовик привезе їй з Польщі кілька модних суконь та шовкові панчохи. Микола Федорович уявив Оленчині ніжки в прозорих панчохах, мовби вочевидь побачив, як вона натягує їх уранці, сидячи на краю ліжка, — і йому

захотілося назад до Білої Церкви, але тільки на мить: туди він завжди встигне, а тепер має насолодитися всіма закордонними звабами.

Лозовик обережно причинив за собою двері номера. Готель не фешенебельний, номер також. Може, для Бесарабенка й цілком пристойний, але зовсім не розрахований на амбіції Лозовика. Правда, Микола Федорович був упевнений: після зустрічі у верхах відповідно зміниться й рівень обслуговування, бо негоже представникам майбутнього українського уряду тулитися в номері, де нема навіть ванни.

Довгий готельний коридор також викликав у Миколи Федоровича якщо не роздратування, то принаймні невдоволення. Без килимової доріжки, вузенький, і підлога не блищить, не віддзеркалює елегантну постать постояльця у модному піджаку...

У невеличкому холі стояли диван, два крісла й столик. Назустріч Лозовикові підвелася покоївка, молода жіночка у фартусі — вона привітно глянула на Миколу Федоровича й присіла в кніксені. Боже мій, подумав Лозовик, оце справжнє поводження — зовсім як раніше, за благословенних старорежимних часів. Він уже забув, що в юнацтві прихилився до есерів і разом з усіма лівими горлав проти буржуазних порядків та всіляких розкошів. Що ж, недарма кажуть: молоде та зелене, й тільки людина, яка перебісилася, може відчутти справжній смак до життя.

— Пан з п'ятсот дванадцятого нумера? — запитала покоївка, обдарувавши Лозовика сліпучою посмішкою, і Микола Федорович нарешті усвідомив, що це не звичайна завчена посмішка, котра дарується будь-кому з постояльців, що вона адресована персонально йому і свідчить про щирі симпатії покоївки.

Лозовик подивився на жіночку уважніше й відзначив: молода та вродлива, а якщо працює в готелі — доступна, слід скористатися з цього. Звичайно, одразу застеріг себе, коли це не викличе великих витрат.

— Так, у п'ятсот дванадцятому, — відповів, змірявши покоївку відверто оцінюючим поглядом.

Однак жіночка ніскільки не знітилася, навпаки, начебто потягнулася до Лозовика, аби міг розгледіти всі її принади. І він розгледів: і свіжість шкіри на шиї, і округлість та ніжність підборіддя, і високі груди, і маленьку ніжку. Так, відзначив, бісова дівка, мабуть, коштує недешево, але... Й вони збираються недешево продати себе Центральному штабові, зрештою, можна наобіцяти золоті гори, знаючи,

що й польські, і радянські прикордонники через кілька днів пильно охоронятимуть його від претензій панни Зосі чи Ядзі...

Вирішивши так, Микола Федорович ще раз обдивився покоївку з ніг до голови й запитав:

— Як вас звати, чарівна панно?

— Миросею.

— Мирослава — чудове ім'я і дуже личить такій надзвичайно вродливій панні.

— Але ж пан з Києва, а там, кажуть, люксусові дівчата.

Лозовик згадав Олену та Анастасію Гудимович. Що ж, ця гарненька покоївка має рацію, проте заперечив палко, аби в Миросі не лишилося жодних сумнівів щодо його намірів:

— Перебільшено! Найвродливіша київська красуня не може конкурувати з польськими паннами, я вже не кажу про вас, Миросею. — Він галантно поцілував кінчики пальців і запитав: — Звідки ви знаєте українську?

— Бо мій батько зветься Сеньковим, і більшість сіл навколо Львова — українські.

Лозовик відчув незручність від того, що прийняв українську дівчину за полячку й встиг обдарувати таким неоконкретним компліментом, але одразу ж опанував себе й навіть зрадив: з простою українською селючкою, хоч вона й набралася готельної науки, буде простіше, ніж з вельбучною полячкою.

Ще раз поцілував кінчики пальців і мовив:

— Доля милостива до мене, якщо перша, кого зустрічаю сьогодні, така чарівна дівчина. І до котрої години ти, Миросею, зайнята в готелі? — Сам подивувався, як спритно поставив запитання: прозорий натяк на те, що хотів би зустрітися.

— До шостої.

— А потім?

— Якщо пан захоче зі мною повечеряти, то сьогодні я вільна, — відповіла просто.

Лозовик поморщився від такої прямолінійності, однак вирішив, що це й на краще, менше мороки. Сказав:

— Чудова пропозиція, Миросею!

Дівчина знову присіла в кніксені, і Микола Федорович почав спускатися сходами. Озирнувся й побачив: Миросею дивиться на нього ніжно, виходить, він справді сподобався їй — зрештою, нічого дивного в цьому нема...

А покоївка, вичекавши, поки Микола Федорович спуститься на четвертий поверх, метнулася до телефонного апарату.

та, що висів на стіні, покрутила ручку, назвала номер.

— Пане Ярославе? — запитала. — Прошу вас, той тип з п'ятсот дванадцятого щойно вийшов. Саме той, молодший, про якого ви казали. Не треба дякувати, не забувайте, з вас десять злотих...

Швейцар дрімав у кріслі. Схопившись, шанобливо розчинив двері перед Миколою Федоровичем, і Лозовик ступив на викладений кам'яними плитами тротуар. Ранковий прохолодний вітер обпалив обличчя, і Микола Федорович пошкодував, що не надів демісезонне пальто, однак вертатися не хотілося.

Микола Федорович глянув на годинник. Початок восьмої, отже, він має принаймні дві години — о десятій за ними з Бесарабенком мав зайти якийсь офіцер з Центрального штабу.

Лозовик повагався, вирішуючи, куди йти. Вулиця забрукована гранітом, посередині трамвайні рейки, але трамвая не видно. На протилежному боці — похмурий будинок із загратованими вікнами, мабуть, в'язниця. Споглядання ґрат не принесло Миколі Федоровичу задоволення, й він рішуче повернув праворуч, до центру.

Лозовик за кілька хвилин дійшов до оперного театру й зупинився, вражений. Йому здавалося, що театру, кращого за київський, якому більшовики чомусь дали ім'я Карла Лібкнехта, важко знайти. Виявилось — львівський аніскілочки не гірший, а колони й скульптури надають йому справжньої помпезності.

Лозовик постояв трохи, милуючись. Вирішив: якщо дозволять час і фінанси, треба обов'язково послухати якусь оперу. Хоч і не дуже розумівся на музиці, вважав, що кожен справжній інтелігент повинен відвідувати оперу або симфонічні концерти. Захотів ознайомитися з репертуаром львівського театру, посунув до афіші біля входу, та непода́лік зупинилася прольотка. З неї зістрибнув вусатий чоловік у капелюсі, другий, у котелку, лишився в прольотці, але повернувся всім тулубом до Лозовика й дивився на нього, як на старого знайомого.

Вусань наблизився до Миколи Федоровича, торкнувся пучками крисів капелюха й запитав чемно:

— Якщо не помиляюсь, пан Лозовик?

— До ваших послуг... — відповів Микола Федорович розгублено. — Але з ким маю честь? І звідки ви мене знаєте?

Вусань посміхнувся загадково.

— Прошу сідати,— вказав на прольотку,— вас уже чекають.

— Але...

— Ніяких «але»,— безцеремонно обірвав вусань.— Сідайте, бо не маємо часу.

Ситуація склалася дещо дивно, але Лозовик подумав: його мав прийняти сьогодні сам Петлюра чи принаймні хтось із керівників Центрального штабу, от від них, певно, і прольотка, і цей випещений та ввічливий вусань...

Знизавши плечима, Микола Федорович сів у прольотку. Коли вже рушили, запитав, не приховуючи подиву:

— Як ви впізнали мене, панове? Здається, ніколи не бачилися, до того ж у Львові я вперше. Вже не кажу про те, звідки могли дізнатися, що я зараз саме тут, біля оперного?

Вусань посміхнувся:

— Шановний пан недооцінює нашу організацію.

Микола Федорович подумав: справді недооцінює, і сам факт, що персонально за ним надіслали екіпаж та ще й двох супроводжуючих, свідчить про солідність цієї організації.

— Куди їдемо? — запитав діловито.— І хто говоритиме зі мною?

— Потерпіть трохи,— озвався другий, у котелку, що сидів праворуч.

Лозовик вирішив: мають наказ не розкривати перед ним карти, отож, цілком можливо, їдуть до самого головного отамана. Це надало йому впевненості, закинув ногу на ногу й відсунув плечем вусаня, який не дуже ввічливо навалився на нього в тісній прольотці. Той знову торкнувся пучками крисів капелюха й пересів на маленьке й незручне місце навпроти.

— Пану сподобався Львів? — запитав просто так, аби почати розмову.

— Пристойне місто,— відповів Лозовик без особливого ентузіазму, бо Львів з його вузькими, схожими на кам'яні коридори вулицями не дуже припав до серця.— Може бути...

— Дозволяєте існувати? — глузливо зареготав вусань.— Вважаєте Київ кращим? — Помітив, як поморщився Лозовик, і констатував: — Вважаєте, вважаєте, бачу по вас. І маєте рацію, шановний. Вам, правда, трохи легше: щоденно бачите і Лавру, і Дніпро, а ми вже скучили за Києвом.

— Скоро зустрінемося на Хрещатику.

— Вашими б вустами та мед пити...

— Невже ви не вірите в успіх нашої справи? — дещо пишномовно запитав Лозовик.

— Віримо, віримо,— закивав вусань.— Заради цього й живемо.

— Так, заради цього!

Лозовикові сподобались такі слова. Вільно відкинувся на спинку сидіння, екіпаж підкидало на бруківці, позаду лишився оперний театр, вони повернули до вузької й безлюдної вулиці. Попереду забовваніла церква, Лозовик за звичкою потягнувся до капелюха, щоб зняти його й перехреститися, та прольотка круто повернула вгору, як збагнув Микола Федорович, кудись до Високого Замку, і скоро зупинилася перед непоказним триповерховим будинком.

Чоловік у котелку зіскочив на тротуар, вказав Лозовикові на відчинену браму. Микола Федорович поглянув на неї недовірливо.

— Невже тут? — запитав спантеличено. Подумав: не вже справді в такому облупленому будинку й на такій нефешенебельній вулиці може міститися резиденція головного отамана?

Але чоловік у котелку ступив кілька кроків до брами й наказав сухо:

— Прошу пана поспішити.

Лозовик висів з екіпажа, відчуваючи за спиною голосне сопіння вусаня.

Нагору вели вузькі дерев'яні сходи з різьбленими бильцями. Лозовик повернув до них, та вусань не зовсім чемно підштовхнув його до оббитих залізом масивних дверей. Вони одразу відчинилися, хоч вусань не подзвонив і не постукав,— видно, Лозовика тут справді чекали. Микола Федорович побачив порожній, яскраво освітлений коридор. На порозі стояв чоловік у бриджах і білій розстебнутій сорочці. Він зміряв Лозовика з ніг до голови чіпким поглядом і запитав:

— Пан має зброю?

— Ні.

— Хвилинку...

Чоловік у білій сорочці спритно й професійно обмацав кишені Миколи Федоровича й відступив, переконавшись, що зброї справді нема.

— Проходьте,— підштовхнув його ззаду вусань.

Перша зустріч з однодумцями складалася явно не так, як уявляв її Микола Федорович, але подумав: може, так і треба? Чим тернистіший шлях, тим більшу відчуваєш

насолоду, завершуючи його! Поправив краватку-метелик і мовив гордо:

— До друзів та однодумців із зброєю не приходять, панове. Крім того, я людина цивільна, й ще ні разу не доводилося застосовувати зброю.

Чоловік у білій сорочці зміряв його зневажливим поглядом і мовив:

— Ну й дурень!

Микола Федорович отетерів. Йому, представникові такої могутньої (тепер навіть сам вірив у це) організації, як Козача рада, сміють казати таке. Кров хлюпнула йому в обличчя, і він заверещав тонким голосом:

— Як ви смієте?!

Але чоловік у сорочці ніяк не зреагував на його протест. Подав знак вусаневі, й той причинив вхідні двері. Голосно клацнув замок, і чоловік у сорочці грубо підштовхнув Лозовика до бічних дверей.

— Зачекалися вас... — сказав.

Миколі Федоровичу хотілося відповісти також грубо й нечемно, але стримався. Зрештою, сам чорт не збагне цих офіцерів з найближчого оточення головного отамана — огрубіли, знахабніли, вважають, що все їм дозволено! Треба розповісти про це Симону Васильовичу — він, можливо, й не знає, що діється за його спиною, а дізнавшись, закличе цього неотесу до порядку.

Микола Федорович уявив, як проситиме пробачення нахаба в білій сорочці, зверхньо зиркнув на нього й попрямував до напіввідчинених дверей.

Довга кімната із загратованим вікном, стіл із зеленою лампою, в кутку — умивальник з раковиною. Пошарпана кушетка, вкрита шматком церати, біля неї шафа. Кілька стільців попід стінами і один посеред кімнати під лампочкою без абажура, що звисала на шнурі зі стелі...

Лозовик зупинився на порозі, вражений убозтвом кімнати. Щось не схожа вона на апартаменти близьких до Петлюри людей. Чув: вони не цураються земних благ, більше того, уривають, де тільки можуть. Та й сам головний отаман не з породи спартанців...

Чому ж така стайня?

— Сідай! — тицьнув пальцем на стілець під лампочкою чоловік у білій сорочці.

Лозовик ступив крок і нараз зупинився: та як вони сміють «тикати» йому?!

— Я прошу пояснити... — почав гнівно.

Чоловік у білій сорочці наблизився до нього, посміхаючись недобре, навіть злостиво. Зазирнув Лозовикові у вічі й просичав, зненацька боляче схопивши його за вуха:

— Довго ще комизитимешся, свиня смердюча?

Микола Федорович збагнув, що вклепався в якусь жахливу історію, що його заманили в пастку й перед ним люди зовсім не з петлюрівського оточення, а якісь бандити чи, ще гірше, конкуренти або вороги головного отамана. Загорлав гнівно:

— Я вимагаю негайно звільнити мене! Хто ви, яке маєте право?..

Чоловік відпустив його вуха, озирнувся на вусаня і мовив знущально:

— Ти чув, Петре? Воно вимагає культурного поведження...

Вусань зняв свого капелюха з широкими крисами, акуратно поклав на стіл, розгладив вуса, відсторонив чоловіка в сорочці, став перед Миколою Федоровичем.

— Отже, ти Лозовик Микола Федорович?

— Так.

— Прибув з того боку?

— Якщо пан має на увазі совдепію, то він не помиляється.

— А я взагалі ніколи не помиляюсь. І бачу тебе, шолудивого пса, наскрізь.

— І що ж ви бачите? — не без іронії запитав Микола Федорович.

— Мій друг Ярослав справедливо обізвав тебе брудною свинею. — Вусань ступив до Лозовика й раптом точно і сильно вдарив його в сонячне сплетіння. — А бачу я, що ти — червоний шпигун і провокатор!

Микола Федорович вирячив очі й задихнувся від болю. Схопився за живіт, зігнувся і опустився на коліна. Пітьрясно виступив у нього на чолі.

— А така поза мені подобається значно більше! — зареготав Ярослав. Насунувся на Лозовика, вчепився йому в волосся, задер назад голову. — Нарешті! — вигукнув. — Нарешті я можу зблизька побачити тебе. Ти зараз крутитимешся й виправдовуватимешся, але ніщо не допоможе тобі! Хіба дуже проситимешся і розповіси все, що знаєш.

До Лозовика почало нарешті доходити, куди він потрапив і за кого його приймають. Захитав головою і почав, ледь не плачучи:

— Ви помиляєтесь, панове, маєте мене за когось іншого. Принаймні скажіть, хто ви й чого від мене хочете? Яка величезна помилка: бачити в мені совдепівського шпигуна! Це нонсенс, панове!

Вусань підвів Лозовика за комір піджака, підштовхнув до стільця. Озираючись на чоловіка в котелку, запитав шанобливо:

— Самі допитуватимете, пане полковнику? Чи доручите нам?

Лозовик з надією вступився в нього. Полковник! Якщо це справді полковник, він зможе зрозуміти його й порятує від цих тупих бовдурів.

Чоловік у котелку сів за стіл, відсунув лампу з зеленим абажуром, сперся підборіддям на сплетені пальці. Запитав, свердлячи Лозовика пронизливим поглядом:

— Сподіваюсь, Миколо Федоровичу, розумієте, куди потрапили? Давайте поставимо крапки над «і». Ви в контррозвідці, і ми зараз допитуватимемо вас. А допитувати тут уміють. Збагнули, що саме я маю на увазі?

Миколі Федоровичу не треба було розтлумачувати: перебуваючи в Сірій дивізії, наслухався про методи, з допомогою яких офіцери контррозвідки вибивали зізнання з арештованих. Приклав руку до серця і сказав якомога ширше:

— Я готовий відповісти на всі ваші запитання, буквально на всі, бо не маю від Центрального штабу жодних секретів, навпаки, прибув сюди, аби скоординувати нашу діяльність. Я б сказав, благородну діяльність, бо що може бути благороднішим за вигнання більшовиків з нашої рідної України?

— Заспівала пташка... — посміхнувся вусань, та полковник кинув на нього докірливий погляд, і той затнувся.

— Розкажіть, з якою місією ви прибули до Центрального штабу? — запитав полковник.

— Я маю право розповідати про це лише генерал-хорунжому Тютюникові або самому Симону Васильовичу. Справа ця вельми секретна й делікатна, не для всіх... — скошував на Ярослава.

— Тут ви можете казати все.

— Сьогодні нас разом із паном Бесарабенком обіцяв прийняти генерал-хорунжий, сподіваюсь, ви чули про Бесарабенка?

— Звичайно.

— Хіба у вас є підстави не довіряти йому?

— Тихін Іванович ділом довів свою відданість.

— А я не довів? Чи відомо вам, пане полковнику, що я обіймав посаду заступника начальника інформаційного бюро Директорії?

— І вже тоді зав'язали контакти з червоними? З ідейних переконань чи вам просто добряче заплатили?

— Боже мій! — здійняв руки Лозовик, наче запрошуючи в свідки самого всевишнього. — Мене підозрюють у зраді! У співробітництві з більшовиками! Симпатіях до совдепів!..

— Так, у зраді, — potwierдив полковник. — У тому, пане Лозовик, що ви особисто продали чекістам Цупком. Чепілка, Наконечного та інших...

У Миколи Федоровича відлягло від серця: виявляється, он у чому його звинувачують! Безглузді наклепи, він спростує їх за кілька хвилин.

— Так, — ствердив, — я спілкувався з полковником Чепілком. Він розповів мені, що у вересні минулого року міністр УНР пан Левицький запропонував інженерові Наконечному створити у Києві та на периферії підпільні організації, осередки, підпорядковані вам, емігрантському центрові. Потім був створений центр і на Україні, тобто Центральний український повстанський комітет. Я сам брав участь в організаційних засіданнях. Крім Чепілка й Наконечного, знав також пана Андруха. Виконував окремі завдання голови Цупкому Чепілка.

— Що не завадило вам інформувати Київську губчека про діяльність організації?

— У цьому звинувачувати можна кожного. А факти? Прошу навести хоч один факт.

— Маємо відомості, що чекісти заслали до Цупкому свою людину. А вас кілька разів бачили на Єлизаветинській. Маємо письмові донесення нашого агента. Хочете ознайомитись?

— Сподіваюсь, ваш агент не твердить, що я заходив до губчека?

— Цього тільки не вистачало! Але крутилися поблизу, потім спілкувалися з підозрілими типами в Маріїнському парку.

— У вас непогані інформатори, — визнав Лозовик. — Однак прошу мати на увазі: на Єлизаветинській живе моя тітка, сестра матері, Катерина Власівна Білоненко. До неї заходив зрідка. А в Маріїнському парку гуляв із двоюрідним братом...

— Який служить у губчека? — зареготав вусань. — Ти нам казки не розповідай. Скільки платив тобі голова губчека? Чи тебе не допускали до нього?

— Усе, що я повідомив, можна перевірити.

— Звичайно, ти наплетеш сорок бочок арештантів, знаючи, що до Києва не так просто дістатися. Та й не витрачатимемо ми час і кошти на таку дрібноту, як ти! — Вусань ступив до Лозовика, схопив за краватку-метелик, люто смикнув обірвавши. Погойдав краваткою перед носом Миколи Федоровича, мовив знущально: — Вичепурився, наче в гості приїхав!

— До своїх...—сказав Лозовик тихо і втомлено.— До друзів і однодумців...

Вусань рвонув за комір Лозовикову накрохмалену сорочку — на підлогу посипалися гудзики. Потім обернувся до Ярослава, висмикнув у нього з рота цигарку й притиснув до грудей Миколи Федоровича.

Лозовик задихнувся від болю, очі в нього вирячились. Хотів закричати — і не зміг, лише якийсь свист чи шипіння вирвалося з легенів. І тоді, зібравши всі сили, Микола Федорович вдарив ногою вусаня в живіт. Той випустив цигарку й сів на підлогу, хапаючи ротом повітря. Лозовик затиснув долонею обпечене місце, та раптом руки йому викрутили за спинку стільця і зв'язали. Микола Федорович ледь не заплакав від болю, образи й жалю до самого себе.

Вусань усе ще сидів з роззявленим ротом на підлозі. Ярослав спритно оббіг його, стиснув Лозовикові підборіддя, дав два гучних ляпаси, вигукнувши сердито:

— Спробуй ще раз хвицьнутися, матимеш справу зі мною!

Ляснув ще раз, і Лозовик не витримав: сльози потекли в нього з очей. Він схлипнув і мовив жалібно:

— Якесь дике непорозуміння, панове, і ви шкодуватимете, що вчинили так!

— Чули, Леонтію Борисовичу? — обернувся Ярослав до полковника.—Він намагається розчулити нас.

Леонтій Борисович... Лозовик заплющив очі: де він чує це ім'я?

Леонтій Борисович...

Здається, Бесарабенко називав так полковника Чеботарева. Точно, Чеботарева — начальника контррозвідки Центрального штабу. І ще казав: Чеботарів — довірена особа, приятель Тютюнника. А якщо так, полковник допитає його зараз із санкції самого генерал-хорунжого. Отже, кепські твої справи, Миколо Федоровичу. Бо з петлюрівської контррозвідки рідко хто виходить живим.

Від цієї думки Лозовикові стало млосно, буцім його вже поставили до стінки й комендантський взвод націлів

гвинтівки. Подумав: швидше б це скінчилося, бо ще мучитимуть, і припечені сигаретою груди — тільки квіточки...

Втім, треба боротися до кінця і не здаватися. Мужчина він чи сльозлива дівка?

Микола Федорович засоромився своїх сліз, волів би витерти мокрі щоки, та не міг навіть ворухнути руками. Підвів очі на полковника й сказав:

— Вибачте за миттєву розгубленість і слабкість, шановний пане Чеботарів. Але це трапилося так несподівано, що в мене нерви просто не витримали.

— Звідки знаєте мене? — сіпнувся той.

— Начувся. Ще в Києві начувся,— збрехав Лозовик,— про ваш розум і широту мислення. А тепер, власне, здивований. Не розібратися в такій простій ситуації, як моя...

Полковник узяв стільця і поставив його перед Лозовиком, ногою відсунувши вусаня, який усе ще не міг підвестися з підлоги. Всівся, не зводячи з Миколи Федоровича погляду. Запитав:

— Чим можете довести, що не причетні до провалу Цупкому?

— Давайте дотримуватися логіки, бо свідків, на жаль, немає.

— Згоден.

— Ви знаєте, де перебували керівники Цупкому, коли їх заарештували?

— Так, у Холодному Яру.

— А я в цей час був у Києві.

— Ну й що? Ви могли підтримувати зв'язок з Чепілком та іншими. І, користуючись каналами цього зв'язку, чекісти вийшли на Цупком.

— Звичайно, могли вийти,— погодився Лозовик.

Недобра усмішка майнула обличчям Чеботарева, він хотів щось сказати, та Лозовик не дозволив зупинити себе.

— Ви,— мовив мало не урочисто,— точніше, не ви, а ваші люди спричинилися до провалу Цупкому! А тепер ви хочете перекласти вину на мене. І тим виправдати себе.

Побачивши розгубленість на полковниковому обличчі, Лозовик збагнув: він обрав правильну тактику, й тільки наступ може врятувати його. Згадав в усіх подробицях останню розмову з Симаком перед від'їздом до Новограда-Волинського.

Михайло Лукич прибіг до них з Оленою ввечері дуже схвильований, попросив чаю. Поки Олена клопоталася

на кухні, повідомив Лозовикові сенсаційну новину. Виявляється, член їхньої організації, службовець повітового земвідділу Кіндрат Георгійович Кузьменко мав розмову із співробітником Білоцерківської ЧК Іваном Івановичем Тодосієнком.

Цей Тодосієнко, син куркуля із Сквирського повіту, приховав своє соціальне походження, увійшов у довіру до повітового керівництва, й хтось рекомендував його на роботу в ЧК. Кузьменко, який знав Тодосієнкового батька, випадково зустрів Івана на вулиці. Розбалакались, і Кіндрат Георгійович натякнув новоспеченому чекістові: той може допомогти своїм людям. Тодосієнко одразу погодився. Більше того, признався, що пішов у ЧК для того, щоб шкодити червоним, і дуже радий зв'язатися з націоналістичним підпіллям. І для початку розповів Кузьменкові цікаві деталі чекістської операції по ліквідації Цупкому. Ці деталі й виклав Симак Лозовикові...

Боже мій, подумав Микола Федорович, дивлячись у холодні, безжальні очі Чеботарева, як добре, що не відклав тоді розмови з Симаком, як хотів був спочатку, як добре, що просиділи за чаєм цілий вечір, незважаючи на відверті Оленині натяки: мовляв, уже ніч надворі, а поїзд відходить на світанку...

— Ви заслали на Україну Гелева? — запитав Лозовик і побачив: влучив точно в яблучко — очі в Чеботарева побільшали й стали від здивування прозорими, мало не білими.

— Звідки знаєте?

— Так, — вів далі Лозовик, не приховуючи торжества, — ви заслали Гелева, і той спочатку брав участь у діях загону Трепета. Чи не так?

— Нехай так.

— Коли червоні частини ліквідували загін Трепета, Гелев утік і з'явився тут, у вас?

Полковник кивнув. Вусань нарешті підвівся і втупився в Лозовика з ненавистю.

— Чого його слухати! — вигукнув люто. — Одразу видно — сволота й зрадник!

— Сядь там, Петре, — вказав на стілець під стіною Чеботарів. — І не заважай, бо здається, починається цікава розмова.

— Навіть дуже цікава, — урочисто ствердив Лозовик. — Я знаю навіть, що Гелев був на прийомі в головного отамана й той дав йому мандат на організацію повстанських загонів та підпільних комітетів у совдепії. Певне,

саме ви, полковнику, визначили Гелеву явку на Україні, і той знову перейшов кордон.

— Розповідаєте так, наче допитували самого Гелева,— недобре зблиснув Чеботарів очима.

— Почекайте, полковнику, скоро дізнаєтесь, звідки в мене така інформація. Принаймні мені відомо, що київські губернські чекісти довідались про діяльність Гелева й стежили за ним. Під час одного з рейдів на Катеринославщині будьонівці на якомусь хуторі оточили Гелева з трьома помічниками. Кинули гранати в будинок, де засів Гелев, дім спалахнув, і Гелев згорів. Однак чекістам уже було відомо про зв'язки Гелева з Цупкомом. Більше того, допитуючи когось із його помічників, вони дізналися адресу одної з конспіративних квартир Цупкому й «накрили» цю явку. Вам щось каже прізвище Цибенко, пане полковнику?

Побачив, як помертвішали очі в Чеботарева, збагнув, що торкнувся найбільючішої точки. Але полковник знайшов у собі сили посміхнутися й запитав:

— То й що з того?

— Саме Цибенка було заарештовано на тій явці.

— Не може бути! — мимоволі вихопилося в полковника.

— На жаль, це так. Заарештовані також один з холоднорських отаманів та подружжя Уманських, пароль до яких ви дали Цибенкові. А в нього знайдено шифри для зв'язку з нашими організаціями та інші документи. В результаті чекісти вийшли на Цупком. Заарештували його керівництво. Нитки з Холодного Яру потягнулися аж до Києва, були проведені арешти й там, мені чудом вдалося врятуватися.

Шкіра на обличчі в Чеботарева напнулася, він пограв жовнами й сказав:

— Ви розповіли так переконливо, ніби сидите в кріслі голови Київської губчека.

— Еге ж,— підтакнув Петро,— і ми зараз витягнемо з нього все, що знає й чого навіть не знає. У нас із Ярославом і мертві починають балакати.

— То звідки маєте ці відомості? — Чеботарів присупився до Лозовика, запалив цигарку, і Микола Федорович з жахом подумав, що зараз полковник загасить її об його груди. Проте знайшов у собі сили, аби відповісти з гідністю:

— Ви недооцінюєте Козачу раду, панове.

— Це якась організація, котру недавно створили у Білій Церкві?

— Отже, ви вже чули при неї? І це зайвий раз свідчить: не якась організація, як ви зволіли висловитися, а організація велика й впливова. Бачите, маємо прямий вихід на повітову ЧК, а звідти й відомості про ліквідацію Цупкому.

— А тепер ти скажеш, що сам голова Київської губчека чи його заступник працюють на Козачу раду? — зіронізував Ярослав.

— Ні, не скажу, — похитав головою Лозовик. — На жаль, своєї людини в губчека не маємо. А в Білій Церкві є. Я вже казав: Іван Іванович Тодосієнко — наш агент.

— Ну й ну... — недовіжливо похитав головою вусань.

— Цей факт може підтвердити Бесарабенко, — запевнив Микола Федорович.

— Звідки повітовому чекістові відомі такі подробиці? — примружився Чеботарів.

— Був залучений до оперативної групи, створеної чекістами для ліквідації Цупкому.

— Резонно, — подав голос Ярослав.

Чеботарів подумав трохи й наказав, кивнувши на Миколу Федоровича:

— Розв'яжіть його.

Вусань кахикнув — не зовсім погодився з рішенням полковника, — однак не послухатися не посмів. Микола Федорович потер зап'ястя, торкнувся долонею обпеченого місця й сказав осудливо:

— Поспішаєте, панове...

Чеботарів поплескав долонею по його коліну.

— Прошу великодушно вибачити, Миколо Федоровичу. Така вже в нас служба: краще перегнути, ніж недогнути. Рекомендую і вам: перевіряйте й ще раз перевіряйте — чекісти пхають свої носи у всі щілини...

Лозовик почав застібати сорочку. Бракувало кількох гудзиків, та він не звернув на це уваги. Хотілося кинути в обличчя цьому ненависному полковникові щось гостре і образливе, хоч якось принизити його, але пальці зрадницьки тремтіли, і Микола Федорович зневажав себе за це. Нарешті, не знайшовши горішнього гудзика, вигукнув верескливо, вклавши у цей вигук усе, що думав про своїх мучителів:

— Гудзик! Ви відірвали мені гудзик! Неподобство, як я вийду на вулицю!

— Дякуй богові, що взагалі вийдеш... — просичав вусань. Підібрав з підлоги й кинув Лозовикові краватку-метелик, а сам демонстративно відвернувся до вікна, явно не схвалюючи рішення свого начальства.

Микола Федорович одягнув краватку так, щоб тримала комір, але вже не відчув від неї задоволення, як уранці. Та все ж підвівся з гідністю і мовив:

— Не скажу, панове, що зустріч з вами була приємною, та що вдіеш... Мушу відкланятися!

— Овва! — обернувся вусань від вікна. — Який вишуканий тип, панове, наче в англійському парламенті...

Лозовик хотів сказати, що такого невихованого типа з його бридкими вусами й на версту не підпустили б до парламенту, та Ярослав випередив його.

— Не поспішайте, шановний, — заступив Лозовиків дорогу. — Ми ще побалакаємо з Бесарабенком, а вже потім... Якщо, звичайно, Тихін Іванович не спростує ваші твердження. А поки пройдіть сюди й почекайте, — відчинив ледь помітні двері за шафою.

Микола Федорович зайшов до освітленої тьмяною лампочкою кімнатки без вікон, де стояли пошарпана канапа й твердий стілець. Двері зачинилися за ним. Лозовик постояв, при звичаючись, відчув, що ноги погано тримають його, зняв піджак і простягнувся просто в штаблєтах на канапі. Гнів та образа, які клекотіли в ньому, вщухли, лячно подумав: а якщо Бесарабенко не підтвердить сказане, продасть? Адже останнім часом відчував погано приховану неприязнь Тихона Івановича. Вбачав у цьому одвічну антипатію колишнього селянина, якому вдалося вибитися в офіцери, до інтелектуально розвиненої людини. Такими ж емоціями продиктована поведінка вусаня та Ярослава, он Чеботарів перший зрозумів його — як не кажи, а все ж відчувається походження та виховання.

Микола Федорович вирішив: коли Київ лежатиме біля його ніг, він дещо пригадає полковникові. Подивиться, як пробачатиметься Чеботарів, а потім обов'язково візьме його на службу. Такі безжальні й тверді люди завжди були і є підпорою влади, вони не годяться на перші ролі, та саме з цих міркувань на них можна покластися.

Потім Микола Федорович уявив, як накаже зірвати погоні з нахабного вусаня, вигнати, заслати, аби й не смерділо ним у Києві, в крайньому разі — непомітна посада десь далеко від столиці, нехай все життя пам'ятає зухвалість у поводженні з майбутнім прем'єром... І Ярослава також... Бо принижував словами й поведінкою, навіть насмілювався схопити за вуха...

Лише згадавши про це, Микола Федорович відчув такий напад люті й ненависті, що застогнав, але тихо-тихо,

аби не почули за дверима, не здогадалися, як йому прикро й боляче.

Нарешті двері рипнули, й Лозовик одразу сів на канапі.

— Прошу...—Ярослав посміхнувся лагідно, навіть запопадливо, й Микола Федорович збагнув, що Бесарабенко виявився на висоті.

Тихін Іванович сидів біля столу й дружньо розмовляв з полковником. Озирнувшись на Лозовика, мабуть, зрозумів, що відбулося тут з його колегою, бо тінь набігла на його обличчя. Однак нічим не виказав своїх почуттів, і Лозовик подумки подякував йому.

Чеботарів підвівся і ввічливо вказав Лозовикові на стілець поруч.

— Ми з'ясували всі деталі справи,—сказав, лагідно посміхаючись,—і дійшли висновку, що ваші твердження звучать переконливо.

— Ані секунди не сумнівався в цьому,—набундючився Лозовик, прагнучи хоч трохи відігратися за недавнє приниження.—Сьогодні, ведучи переговори з генерал-хорунжим, я розповім йому про ваші чесноти...

— Мушу трохи розчарувати вас. Принаймні сьогодні генерал-хорунжий не зможе прийняти вас.

— Чому?

— Бо його нема у Львові.

— Але ж нас запевнили...

— Державні справи...—пояснив Чеботарів.—Справи примусили його та головного отамана виїхати до Тарнова. Проте не хвилюйтеся: завтра ви також будете там.

14.

Слідчий Таращанського політбюро Форняк поклав перед собою на стіл паспорт, накрив його долонею і запитав:

— Отже, ви — Гайлевич Зінаїд Костянтинович?

— Так, це я,—віддано зазирнув йому у вічі Якубович.

— Учитель з Києва?

— Так.

— І чого ж навчаєте?

— Математики.

— Це добре,—схвалив Форняк, бо справді вважав математику чи не єдиною важливою наукою.—Бо різні там літератури та історії ні до чого.

— Не можу погодитися з вами,—заперечив Якубович.—Хіба вам не цікаво знати, припустимо, про Запорозьку Січ?

— Ти мені голову не задурюй. У нас — своя історія, а те, що було, собаці під хвіст. Ще про царів скажеш! Чи охвіцерів...

— Ні, не скажу, — зрозумів свою помилку Якубович і запитав: — А ви, пробачте, хто за спеціальністю?

— Слідчий повітового політбюро.

— Та ні, до того, як у міліції почали працювати?

— З пролетарів... — неохоче відповів Форняк, бо пролетарським його походження можна було назвати дуже умовно.

Син купецького прикажчика, він вилетів за неуспішність з четвертого класу гімназії і займався чим завгодно — був телеграфістом, помічником майстра на паровому млині, рахівником цукроварні. Тут він прокрався, потрапив до в'язниці, вийшов у сімнадцятому по амністії, прихилився до лівих есерів, але, збагнувши, що з ними далеко не заїдеш, перекинувся до більшовиків. Кілька разів виступав на мітингах, його помітили і, враховуючи революційні заслуги (про які Форняк не забував нагадувати на кожному кроці), послали до міліції.

— Отже, ви робітник... — Якубович зобразив радісну посмішку. — Тобто людина з класовим чуттям. Мені це особливо приємно, бо нарешті знайду справедливість.

— Можеш не сумніватися, — полагіднішав Форняк. Погладив паспорт, наче вже збирався віддати Якубовичу, та нараз запитав: — А чому ти Зінаїд? Уперше чую, щоб жіноче ім'я чоловікові присобачили.

«Починається... — нервово подумав Якубович. — Невже не викрутитися?»

Махнув рукою, удаючи роздратування:

— Спадок проклятого царського режиму!

— Як це?

У Якубовича про всяк випадок була готова версія, можливо, не дуже переконлива, однак, як на Форняка, більш-менш вірогідна.

— Хто раніше нам імена давав? — вигукнув, гнівно зблиснувши очима. — Клятї попи, які одурманювали народ і не давали йому вільно дихати! — Помітив, як схвально нахилив голову слідчий, і вів далі ще впевненіше: — Робили, що хотіли, знущалися з трудящих... Отож піп у нашому селі посварився з моїми батьками й навмисне охрестив мене Зінаїдом.

— От гад! — стукнув кулаком по столу Форняк.

— І я так вважаю.

— Чекай,— раптово засумнівався слідчий.— Але ж попи мали право давати імена лише із святців, а Зінаїдом там і не пахне...

— Служителі культу могли й не таке вчинити,— заперечив Якубович.— Бо, самі розумієте, знущалися!

Форняк зіщулився. Щось видалося йому підозрілим: утупився в паспорт, та, не знайшовши підробок, зітхнув і запитав:

— Кажеш, у Києві вчителем?

— Математиком.

— У якій школі?

— Колишня гімназія на Бібіковському бульварі.

— На розі Володимирської?

— Чудово знаєте Київ.

— Не подобаєшся ти мені...— раптом мовив Форняк.

— Чим?

Форняк і сам не знав чим. Просто цей Гайлевич когось нагадував йому. Слідчий напружив пам'ять, але не зміг пригадати. Точно таке ж неприємне веснянкувате обличчя, рожеві вуха й блакитні водянисті очі. Волосся біляве, наче вилиняле. На кого ж він схожий?

Форняк уже зовсім вирішив відпустити Гайлевича: мабуть, справді вчитель, принаймні особливих підстав для затримання нема, документи в нього й того, другого, Сінченка, справні, можна було б для годиться зробити запит до Києва, але телеграф перевантажений і працює не завжди, якщо ж поштою — чекай відповідь через два тижні, а Гайлевича з Сінченком годувати треба, та й місця в камері займатимуть.

Зітхнув, узяв паспорт — і раптом згадав...

Так, цей Гайлевич схожий на шулера з білоцерківської в'язниці, який колись обчистив його до нитки. Такі ж голубі паївні очі, кирпатий ніс, веснянки... Ні за що не скажеш, що шахрай, а як пересмикував карти! Віртуоз — міг витягнути з колоди на замовлення будь-яку карту.

Шулер дозволив Форнякові, тоді ще зеленому й дурному, виграти кілька карбованців, а потім облупив, як липку... Ще й знущався...

Форняк, ніби заново переживши власне приниження, рішуче заховав паспорт до шухляди й заявив:

— Вимушені вас затримати, громадянине Гайлевич, до остаточного з'ясування особи. Пошлемо запит до Києва на вас і товариша Сінченка, одержимо відповідь — і, якщо все зійдеться, полотном дорога.

— Це свавілля! — заволав Якубович, та Форняк уже не слухав його: викликав конвоїра й наказав відвести до камери.

Якубович спускався сходами, заклавши руки за спину, — ганебна поза заарештованого, — і думав: усе! Кінець справі, яка так гарно починалася. Кінець світлим мріям, тепер не скоро побачить не тільки Київ, а й Насташку, Тимченків, хутір Почуйки, Фросю... Звичайно, з губернії напишуть: ніякого математика Гайлевича не існує, почнеться розслідування, їх з Дударцем переправлять до Києва й там з'ясують, хто вони насправді. Це — найгірший варіант, але і в кращому разі в'язниці не уникнути.

Дударець, побачивши Якубовича, збагнув: справи невтішні. Вони влаштувалися в кутку, подалі від двох дезертирів, затриманих під час облави, і Якубович переповів розмову із слідчим.

— Єдиний вихід — тікати! — вирішив Дударець.

— Як?

— Придумаємо.

— Але ж небезпечно...

— Звичайно. Але якщо з розумом... Я вже тричі тікав і, як бачите, живий, — сказав Дударець бадьоро. — Слід тільки подати сигнал Іванові Івановичу — той щось змикитить.

Якубович уявив Фросю на Тимченковому подвір'ї: стоїть під золатою грушею, яка вже почала скидати листя, волосся хвилями спадає на груди, чорне волосся нижче пояса. Вирішив: якщо справді вдасться втекти, кине все під три чорти, забере Фросю й подасться світ за очі...

До камери зазирнув черговий міліціонер і гукнув:

— Гайлевич, до виходу! До вас прийшли.

Дударець схопив поручика за руку, прошепотів збуджено:

— Мабуть, Тимченко. Скажіть, нехай поміркують, як нас звільнити.

Якубович висмикнув руку. Звичайно, якщо Тимченко чекатиме з тачанкою десь поблизу, можна спробувати втекти. Не так уже й багато міліціонерів у Таращі, щоб переслідувати їх. До того ж спробуй наздогнати Тимченка: коней має сильних і вгодованих, либонь, про таких міг би мріяти сам повітовий голова...

У кінці коридора на лавці Якубович побачив чоловіка в потертому суконному пальті й насунутій на очі кепці. Чоловік підвівся, зняв кепку — й лише тоді поручик

упізнав його. Грабовський. Григорій Григорович Грабовський. Колишній сотник, а нині скромний лісничий з-під Ольшаниці. Своя людина, з якою поручик уже зустрічався двічі. Якубович хотів зробити його начальником штабу, проте Грабовський поки що відмовився: у лісництві багато роботи, а до більшовиків слід увійти в довір'я, вислужитися. А тим часом можна організувати в лісі склад зброї та збірний пункт для повстанців...

Грабовський подав Якубовичу руку й, скосувавши на міліціонера, мовив умисно голосно:

— Здрастуйте, Зінаїде Костянтиновичу! Що ж це таке діється? Якщо міліція вже вчителів заарештовує — кінець світу! Я б на вашому місці поскаржився самому товаришеві Затонському.

— У них паперу нема — скарги писати.

— А ми сьогодні телеграму відіб'ємо.— Грабовський бічним зором стежив за міліціонером.— З протестом від імені повітової громадськості. Бо дуже багато на себе беруть!

— Ну-ну, ти говори, та не заговорюйся! — розсердився черговий.— У нас усе по закону.

— Є такий закон — учителів у в'язниці тримати?

— Розберуться...— не зовсім упевнено пообіцяв міліціонер.

— Поки розберетеся, людина сконати може.

— Такий не сконає.— Черговий зміряв поглядом міцну постать Якубовича.— Хоча салом та борщами, звісно, не годуємо...

— От я й приніс дещицю...— Грабовський вказав на вузлик, залишений на лавці.— Можна?

— Покажіть.

Грабовський розв'язав ганчірку, виклав на лавку паляницю, шматок сала, солоні огірки й варену картоплю.

— Це дозволено,— махнув рукою черговий, мимовільно ковтнувши слину.

Це не пройшло повз увагу лісничого: відрізав трохи сала, подав міліціонерові. Той заперечливо похитав головою, та Грабовський сказав, улесливо посміхнувшись:

— Від чистого серця. Нам же на селі ситніше...

— Ну, якщо так...— Черговий заховав сало за пазуху.— Сідайте,— вказав на лавку,— погомоніть.— І відійшов подаль.

— Справи кепські,— зашепотів Якубович, упевнившись, що міліціонер не прислухається.— Слідчий вирішив зробити запит до Києва. А це — кінець.

— Не панікуйте.
— Просто реально оцінюю обставини.
— Поки з Києва надійде відповідь, багато води спливе.
— Єдиний вихід — втеча.
— Важкувато, — глипнув на чергового Грабовський.
— Спробуємо його приручити.
— Спробуємо, — одразу погодився Грабовський. —
Якщо Фрося не умовить слідчого...
— Фрося? — здивувався Якубович. — При чому тут Фрося?
— Ми приїхали разом, вона зараз у Форняка.
— Паскудний тип.
— Фрося знайде до нього підхід.
— Не випадає якимось, щоб жінка чоловіка визволяла, —
засумнівався Якубович.
— Не до лицарства!
— І то правда, — погамував докори сумління поручик. —
Слухайте мене уважно. Невідомо, як у нас із Дударцем повернеться, то повинні готуватися до гіршого. Передаю
вам, Григорію Григоровичу, повноваження по Восьмому
повстанському району. Полотняника Центрального штабу
та інші документи зберігаються за комодам у Тимченка.
Фрося дістане їх. Впрягайтеся в роботу, бо час не жде.
Головне — вести серед селян агітацію, аби за першим
сигналом підняли повстання. Збройний виступ — наша
мета, треба якнайретельніше підготуватися до нього.
— Розумію.
— А якщо розумієте, засукуйте рукави.
— Парка парите, пане поручику...
— Необхідно все передбачити.
— Я переберу повноваження, коли всі наші заходи щодо
вашого звільнення виявляться марними.
Черговий міліціонер запитав від дверей:
— Наговорилися?
— Тільки почали.
— Розумію, — зітхнув міліціонер, — та ваш час скінчився.
Грабовський підвівся й запитав:
— Ви коли чергуєте?
— Післязавтра.
— То я післязавтра навідаюсь. Харчів привезу і все
інше... — непомітно підморгнув Якубовичу. — Ну, чисту
білизну, книжки...
— Білизну й книжки можна, — дозволив міліціонер.
— Щось Фрося забарилася... — підвів очі Грабов-
ський. — Може, їй пофортунить більше, ніж мені?

Поручик також мимовільно зиркнув на стелю. Уявив, як сидить Фрося навпроти слідчого, як утупився той у дівчину підозріливими очима, — і відчув такий напад ненависті, що кров застугоніла в скронях. Міцно стиснув кулаки і, згорбившись, поплентався до камери.

А Фрося справді сиділа в кімнаті Форняка на тому самому стільці, який перед цим займав Якубович. Перекинула довгу косу на груди, розстебнула чорне оксамитове пальто, щоб міліцейський слідчий міг помилуватися шовковою кофтиною, і дивилася на слідчого прохально й водночас лукаво. Він одразу не сподобався Фросі. Очі пронизливі, брови кошлаті й настовбурчені, волосся на голові хоч і пишне, та, мабуть, жорстке, мов дротяне, торкнись — наколешся. Ніс хрящуватий, і жовна ходять на щоках.

І все ж Фрося кинула на слідчого звабливий погляд, стрільнула очима й відразу опустила їх долу, удала, що Форняк справив на неї враження. Навіть почервоніла.

А слідчому дівчина сподобалась. Певно, ще не займана, справді красуня, та й ще гарно одягнена, що тепер трапляється не так уже й часто. Зашарілася, зустрівшись із ним поглядом, і Форнякові також захотілося посміхнутися, сказати їй щось приємне, але стримався, нахмурився, пограв жовнами й запитав суворо:

— Хто така?

— Фрося Тимченко з хутора Почуйки.

— Це під Насташкою?

— Еге ж.

— Чого тобі треба?

— Як чого? Нареченого забрали, а завтра весілля.

— Чекай-чекай, з Почуйок, кажеш? Двох там затримали — підозрілі, скидаються на дезертирів.

— Які ж дезертири? З Києва вони, прийшли по продукти. У нас зупинилися, і ми з Зінаїдом покохалися.

— Це ти про Гайлевича?

— Наречений мій, у нас завтра весілля! — схлипнула Фрося. — Наготували всього, гостей запросили. А тут міліція... Який же Зінаїд дезертир! Учитель, і документи має.

Форняк перегнувся через стіл. Дівчина все більше подобалася йому. Раптом подумав: і він, здається, впав їй в око. Он зиркає як... А що? Чоловік він видний, ще молодий, та й посаду обіймає неабияку. Для сільської дівки з глухого хутора, про який навіть у Таращі не кожен знає, він — високе начальство. А Гайлевичу, бач, пощастило: таку дівку підчепив...

Форнякові стало прикро. Недарма цей молодик, схожий на шулера, викликав у нього відразу. І для чого їй якийсь Зінаїд Гайлевич, коли сидить перед нею чоловік значно вродливіший, статуристий і, головне, впливовий! Щоправда, одружений...

Форняк згадав свою Софу. Також красуня, чоловіки навіть заздрять йому. Проте ця Фрося з Почуйок і симпатичніша, і вродливіша, не кажучи вже про молодість...

Форняка охопив смуток. Від Софи йому тепер не відчепитися, начальник повітової міліції Попелиця додержується старомодних поглядів, а Софа неодмінно зчинить галас, і його виженуть з посади. Подумав також: зрештою, не в його владі надовго затримати Гайлевича. Ось прийде з Києва підтвердження, що громадянин Гайлевич справді вчителює в такій-то школі, і доведеться пробачитися, відпускати... Якщо ж відпустить Гайлевича — зробить послугу цій красуні. Он як просить, як звабливо стріляє очима... Може, й справді щось відломиться?

— То, кажеш, наречений? — напустив на себе суворість Форняк. — Отак от одразу: наречений, весілля... Куди ти поспішаєш?

— Зінаїд до Києва має повернутися.

— І ти з ним?

— Ні, поки лишуся на хуторі... — відповіла, наче подала Форнякові надію.

Слідчий подивився на Фросю уважно. Дівчина посміхнулася йому й одразу відвела погляд.

— Кажеш, на завтра весілля призначене? — роздумливо протягнув Форняк.

— Гостей запросили, може, й ви заїдете?

Форняк заперечливо похитав головою. Йому тільки бракувало відпустити підозрілих типів без належної перевірки, а потім ще й пиячити з ними на хуторі...

— Завтра ніяк не можу, — відповів з жалем. — А от через тиждень... Коли твій Зінаїд до Києва збирається?

Фрося зрозуміла: справу залагоджено, тепер можна обіцяти все, що завгодно. Дзуськи він побачить її з Якубовичем у Почуйках, слід перебратися днів на десять до Насташки — шукай вітра в полі...

— Обвінчаємось, та й поїде, — відповіла, опутивши очі. — А ви для нас — завжди дорогий гість.

— Приїду, — пообіцяв Форняк рішуче. Справді, чому не поїхати? Верст дванадцять чи менше заради такої красуні — тьху, ніщо... — Чекатимеш? — запитав.

Фрося удавано засоромилась.

— Справді приїдете?

— З радістю.

— На тому тижні?

— У четвер чи п'ятницю. А тепер почекай у коридорі. Доповім начальству — і забирай свого нареченого.

Фрося поправила на грудях кофтину. Форнякові закортіло враз схопити її, притиснути щосили, та все ж опанував себе й пройшов до кабінету начальника — прямий, суворий і неприступний.

Фрося примостилася на самому краєчку лави, нервово закручуючи навколо пальця кінчик коси. А якщо начальник не послухається слідчого? Якщо захоче сам побалакати з Миколою чи Дударцем, накаже затримати Гайлевича доти, поки надійде відповідь з Києва?..

Побачила нарешті в кінці коридора Форняка — бундючного й суворого — і серце обірвалося... Невже всі її старання марні? Підвелася розгублено, дивилася злякано. А він наближався, темний, ненависний, і чоботи його противно скрипіли. Зупинився, дихнув махоркою:

— Забирай свого нареченого! — мовив.

Фрося задихнулася від радості.

— Спасибі,— пробелькотіла,— не знаю, як вам і дякувати...

— Ще віддячиш! — натякнув багатозначно.

— А Сінченко?

— Обох..— подав папірця черговому.— Випустить обох!

Фрося посміхнулася, все ще не вірячи, що найстрашніше минулося. Хотілося бігти, тікати, негайно зезнути, та знайшла сили, щоб грайливо зблиснути очима на прощання.

— Ви такий...— почала і, побачивши, як розцвів Форняк од задоволення, хутко задріботіла по вузькому коридору.— Противний...— додала пошепки сама собі.

15.

Ночі були вже по-осінньому холодні, та вдень припікало сонце, й Семенюк вибирався на галявину. Знайшов там затишне місце під столітнім дубом — трава висока, до пояса, а за два кроки починаються ліщинові зарості: в разі небезпеки югнув туди — й сам чорт не знайде.

Семенюк зняв теплу куртку, кинув на траву й простягнувся на ній, розстебнувши сорочку й підставивши сонцю оголені груди. Дивився, як плавають у чистому, прозорому, напоєному медвяними запахами повітрі нитки павутиння,

й думав: таки нема кращої пори, ніж осінь. Дозріли плоди, хліб звезений з поля, земля віддала все, народжене влітку, й відпочиває, щаслива, заспокоєна, випечена ще теплим сонячними променями, наче набирається сил перед затяжними осінніми дощами.

Згадавши про дощі, Семенюк засопів сердито: сидіти в осінню негоду отут, у Карпового родича, — то ж просто каторга. Добре, що Гиза дістав гасу, увечері можна хоч лампу засвітити, та все одно нудьга безпросвітна. Щоправда, Карпо привіз чотири томи якогось Достоевського — поцупив десь для розпалювання пічки. Семенюк з трудом здолав один том, та й взявся за нього тільки тому, що заінтригувала назва: «Злочин і кара». Вважав, що то роман з пригодами та пострілами, а виявилось — розсусолювання навколо вбивства якоїсь пришепелуватої старої. Ще й сокирою по голові. Її б з нагана — от би покрутилася під дулом, клята скнара...

Перспектива осіннього сидіння в лісовій хатині наганяла на Семенюка нудьгу. Вирішив перечекати ще тиждень, поки сонячно, а потім, коли забудеться наліт на Карлівку, можна з'їздити в Тарашу, Білу Церкву чи Сквиру. Всюди мав приятелів, які могли б дістати надійні документи, а з документами на зиму можна податися й до Києва: гроші, золото й навіть кілька діамантів є.

Семенюк згадав знайомого лікаря-стоматолога, в якого зупинявся в Києві. Гарна чотирикімнатна квартира на Прорізній, одну кімнату лікар із задоволенням віддасть йому, треба тільки прихопити з собою пуд сала, копчений окіст, крупи та цукру. Вечорами на Прорізній збирається компанія преферансистів, коли ж карти набриднуть, стоматолог організує вечірку з пристойними жіпками, можна потанцювати під грамофон, ну й дозволити собі все інше, чого не цураються навіть добродіючі жінки...

Думки про безхмарне київське життя трохи поліпшили Семенюкові настрої — зручніше влаштувався і задрімав, пригрітий сонцем. І привидівся йому приймний рожевий сон. Справді рожевий, бо галявина раптом стала рожевою, цвіли на ній суціль рожеві дзвіночки й червоні маки, сонце сідало, й небо жахтіло червоним, на дубі щебетали дивні червоні птахи, а до Семенюка йшла поміж квітів молода й вродлива дівчина з вогнистою запліткою в чорній косі. Отаман підвівся їй назустріч, та дівчина посміхнулася й побігла. Він гайнув за нею, вибивався із останніх сил, та не міг наздогнати. Коли вже остаточно знесилився й збагнув, що не наздожене, вихопив наган і розстріляв

по дівчині весь барабан. А вона, зупинившись, тільки реготала йому в обличчя...

Потім звідкись з'явився червоний кінь, красуня скочила на нього, й кінь, ставши дибки, раптом піднявся до жактіючої хмари й поскакав по ній наметом, вистукуючи копитами дивовижну музику. Однак навіть ця музика не потішила Семенюка, він люто крутив порожній барабан нагана — і вже не бачив ні коня, ні звабливої красуні, тільки чув стукіт копит по хмарі...

Семенюк скреготнув зубами, прокинувся й зрозумів, що стукіт копит не наснився йому: лісовою дорогою, що огинала галявину, хтось їхав — кінь біг риссю, скрипіли колеса.

Семенюк кинувся в ліщинові хащі, заचाївся, діставши наган. Приїжджий добре знав дорогу, бо звернув ліворуч від галявини до лісової хижі. Туди вела непомітна стежка, котра в'юнилася навколо сегельби, де вже встигли піднятися молоді берізки та осики.

Отаман перечекав трохи й, ховаючись у зарослях, почав пробиратися до хати. Ще здалеку побачив біля неї бідарку, запряжену рябою кобилою, і чоловіка, який розмовляв із Карповим родичем. Приїжджий був одягнений у довгий брезентовий плащ, він видався Семенюкові знайомим, та все ж отаман про всяк випадок заचाївся в кущах, вичікуючи.

Гість тим часом розгнуждав коня, накинув йому на шию торбу з вівсом, закурив і сів на призьбу. А Карпів родич попрошкував стежкою до галявини. Отаман не зупинив його, обігнув куці і вийшов на стежку за поворотом, аби приїжджий не міг помітити їх.

— Хто це, Власе? — запитав.

— До вас.

— Здогадуюсь, але хто?

— Не назвався. Каже, від Карпа.

— Чого Карпо сам не приїхав?

— І я попитав. Хворий Карпо, простудився і лежить.

Семенюк невдоволено кахикнув: знав — Гижа хитрує, та що міг учинити? Сам тепер залежав від Карпа. Трохи подумав і вирішив:

— Ти вертайся стежкою, а я кущами.

Ряба кобила хрумкала овес, чоловік у брезентовому плащі курив не махорку, а фабричну цигарку — Семенюк ще здалеку відчув запах гарного тютюну. Та ось пришелець кинув недопалок, підвівся назустріч Власові — й тепер отаман упізнав його. Полегшено зітхнув і вийшов з кущів:

— Яким вітром, Павле Григоровичу?

— Ледве знайшов вас тут.

— На цьому тримаємось. Якщо ви ледве знайшли, то чекісти й поготів. Що чути в Білій?

— Гомонять про ваш наліт на Карлівку.

— Продав нас хтось, — з гіркотою визнав Семенюк. — Довідаюсь — задушу власноручно. А ви все в райфілії? Дурите совдепію?

— На тому стоїмо, добродію.

— Маєте рацію, шановний. Та, певно, ви шукали мене не для того, щоб розповісти про успіхи райфілії?

— Звичайно. — Гайдученко кинув промовистий погляд на Власа, й Семенюк, зрозумівши, звелів:

— Скапар нам, Власе, щось перекусити. Ну й — сам розумієш — для усолодження тіла й підняття духу.

— Маємо, — відповів Влас з готовністю. — Я швидко.

Він зник у хаті, а Гайдученко тихо сказав Семенюкові:

— Така справа, Олексію Матвійовичу, починаємо велике діло й розраховуємо на вашу підтримку та найактивнішу участь.

Він дістав пачку цигарок і пригостив отамана. Семенюк нічого не відповів, тільки глибоко затягнувся і випустив дим кільцями. Гайдученко помовчав, збираючись з думками, й вів далі:

— Довго не розводитимусь, ви людина тямуща й зрозумієте мене з півслова. Створили ми, добродію, організацію. Тобто центр по боротьбі з совдепією, і ставимо завдання скинути більшовицьку владу. Називаємось Козакою радою Правобережної України й сподіваємось, що Центральний повстанський штаб й сам Симон Васильович затвердять нас, як повноважних представників на Україні.

— Хто це — ми? — запитав Семенюк удавано байдуже, хоч Гайдученкове повідомлення зацікавило його.

— Поважні й надійні люди, добродію. Двоє з Цупкому, чули про такий?

— Ліквідований більшовиками?

— Що вдієш, добродію, всі під богом ходимо, й не завжди знаєш, де впадеш...

Семенюк згадав наліт на Карлівку, хлопців, що полягли під кулеметною чергою, й подумав: життя й справді сповнене несподіванок. Взяти хоча б несподіваний приїзд Гайдученка, його повідомлення про створення підпільного центру. Подумав також, що центр отой займатиметься переважно базіканням, а основний тягар ляже на його

плечі, а також на плечі Орлика, Гайового, Трейка та інших отаманів.

Наче вгадавши його думки, Гайдученко сказав:

— До складу Козачої ради увійшов пан Бесарабенко. Має полотнянку від самого головного отамана на організацію повстанських загонів.

— Що він без нас може? — чмихнув Семенюк.

— Звичайно. Наш курс — на узгодження всієї діяльності з діючими повстанськими загонами. Зокрема з вами, добродію. Дуже сподіваємось на вашу допомогу, тому й приїхав сюди.

— І хто ж голова Козачої ради?

— Доручили головувати мені, добродію.

— Вам?! — не повірив Семенюк. Знав Гайдученка як людину не дуже енергійну — типовий середняк, сіра конячка.

— Вас це дивує?

— Ні,— відповів Семенюк упевнено, бо вже збагнув: Гайдученко — справді сіра конячка, і обрали його саме за це. Аби повертати куди завгодно. До слушної нагоди, коли владу прибере найспритніший.

— Платформу організації остаточно виробимо після повернення наших представників з-за кордону.

— Хто поїхав?

— Бесарабенко й Лозовик.

— Що за один?

— Микола Федорович Лозовик. Служив у Директорії, людина розумна, хоч іноді багато бере на себе.

«Зрозуміло,— подумав Семенюк,— уже дошкулив тобі...»
Запитав:

— Він з Цупкому?

— Він і Симак.

— Про Симака чув.

— Високих чеснот чоловік.

«Наступить тобі на мозоль, заспіваєш іншої»,— зловтішно подумав Семенюк. Мовив:

— Дуже тішуся, що ви особисто відвідали мене. Певно, з пропозиціями?

— Скоріше з проханням.

— Що я можу? Бачите, сам чекаю кращих часів.

— Не кажіть, усі знають Семенюкову силу. І варто вам гукнути... Зібрали ж загін для нальоту на Карлівку.

Семенюк підозріливо зиркнув на Гайдученка: чи не знущається? Проте той дивився відкрито, і отаман заспокоївся.

— Справді, дещо зможемо. Однак зважте, час для відкритого виступу проти червоних ще не настав.

— Згоден. Саме для підготовки цього виступу й створена Козача рада. Але просимо допомогти нам.

«Завжди хтось просить допомогти,— невдоволено подумав Семенюк.— Коли вже мені допомагатимуть?»

Відповів ухильно:

— Якщо зможу.

— Козачій раді потрібні гроші...

— Звідки! — замахав руками отаман.— Звідки вони в мене?

Вирішив: не одержать від нього ані копійки. Знайшли дурника: він з хлопцями життям ризикує, он скільки в Карлівці загинуло, а ці щойно зорганізувалися, пальцем об палець не вдарили, а ділися з ними... Дзуськи!

— Ми не просимо у вас грошей, а пропонуємо експропріацію.

Семенюк нашорошив вуха.

— Тобто наліт? — уточнив.

— Називайте, як хочете. Суть справи така: ми повідомляємо вам, коли в касі райфілії будуть великі гроші. Мільйонів сто, приміром. Матимемо точні відомості, бо касир своя людина. Ви робите наліт про людське око, нічим не ризикуєте. Десять процентів вам, дещо лишається касирові, решта — Козачій раді.

Семенюк кивнув: пропозиція справді приваблива, єдина проблема — як без ускладнень дістатися Білої Церкви. Зрештою, вночі переправляться через Рось в районі Олександрії, Степан знає там усі входи й виходи, зупиняться на околиці у вірної людини.

— Двадцять процентів,— сказав подумавши.

— Не торгуйтеся! — широко обурився Гайдученко.— Адже робимо спільну справу.

— Мені нічого не треба,— похитав головою Семенюк.— Не візьму й копійки. Але хлопці інакше не погодяться.

— Справа певна й обійдеться малими силами.

— Четверо...— мовив Семенюк, подумавши.— Ідемо вчотирьох.

— Для чого? Ви з Гижею або ще кимось.

— Ні. Всяке буває, обережність тут не завадить.

— Вам видніше, але ж двадцять мільйонів на чотирьох! Чи не забагато?

— Справедлива платня за ризик.

— Який ризик? Усе буде домовлено, можливо, доведеться прибрати лише одного охоронця.

— Бачите, охоронець! А він зчинить стрілянину...

— Гаразд, нехай буде двадцять відсотків. Сьогодні вівторок, а найбільше грошей буває у касі в суботу. Завтра ми домовимося з касиром і дамо знак Гижі.

— Домовляйтеся. Братимемо касу в другій половині дня. До речі, касир — Іван Гнатович?

— Так, Білодід.

— Ну й спритник! — вигукнув Семенюк. — За скільки ж він продався?

— П'ять мільйонів. Зв'яжете його, кляп до рота...

— Звичайно, пельку ми йому заткнемо, — пообіцяв Семенюк. — Отже, чекаю сигналу.

16.

Андрій зручно влаштувався на ліжку, підклавши під груди подушку, і заглибився в підручник з терапії. Петлюрівці петлюрівцями, боротися з ними, звісно, треба, але він мріяв стати лікарем і свою роботу в ЧК вважав тимчасовою. Щось на зразок партійного доручення. Так про це й сказав голові губчека, коли той викликав його для бесіди. Голова не став переконувати Петренка в протилежному, лиш зауважив, що в Надзвичайній комісії майже всі тимчасові, тому й називається вона Надзвичайною. От покінчать з бандитами та контрреволюцією, і можна буде віддатися улюбленій справі.

Підручники з медицини Петренко читав із захопленням, як оповідання та романи. Художню літературу він також полюбляв, особливо Горького, бо звідкись чув, що товариш Горький особисто зустрічався з Леніним. Але книжки Горького дістати було важко, Андрій перечитав усе, що вдалося знайти, і тепер кожну вільну годину віддавав штудіюванню медицини.

Бивчаючи перші симптоми скарлатини в дітей, Андрій так захопився, що не звернув увагу на рипіння дверей. Сколошкано озирнувся, почувши несміливе кахикання. Сів, опустивши на підлогу босі ноги, напружився, побачивши на порозі зовсім незнайомого чоловіка. Однак той посміхався дружньо, навіть запобігливо, і Петренко також привітно посміхнувся у відповідь.

— Андрій Федосійович? — запитав незнайомий шанобливо. — Товариш Музиченко?

— Він самий... — Андрій підвівся, не знаючи, куди подіти свої босі ноги.

— Шістдесят шість...— сказав чоловік, не спускаючи пильного погляду з Андрія.

— Дев'ять,— відповів той. «Ну от і почалося...» — подумав.

— Дуже приємно! — сонячно посміхнувся гість.— Давайте знайомитися. Мене звуть Петром Кириловичем. Прізвище — Ксендзюк.

— Андрій Музиченко, студент.

— Знаю, чув про вас від свого кузена.

— Віктора Івановича?

— Так, від Богданова.

Андрій запропонував Ксендзюкові стільця, а сам вийшов на кухню, де сохли випрані напередодні шкарпетки. Швидко взувся, поставив на примус чайник і повернувся до гостя. Той зняв пальто й сидів боком до вікна, витягнувши ноги в дорогих шеврових туфлях.

— Зараз буде чай,— пообіцяв Андрій.

— Не відмовлюсь,— поблажливо сказав Ксендзюк. Він тримався невимушено, мабуть, звик спілкуватися з різними людьми й відчував себе вільно в будь-якому товаристві.— Брат розповідав про мене? — поцікавився.

— Казав, що ви можете зв'язати мене з надійними людьми.

— Віктор трохи перебільшив мої можливості. Проте деякі зв'язки збереглися.

— От я й кажу,— з ентузіазмом відгукнувся Петренко,— ми повинні шукати один одного, бо лише в єднанні наша сила!

— Дещо спрощено, та по суті правильно,— погодився Ксендзюк.— Саме тому я і вирішив завітати до вас.

— Для мене це велика честь.

— Давайте обійдемося без компліментів,— поморщився Ксендзюк.— Я трохи старший за вас, але це не така вже й велика перевага — скоріше недолік. Принаймні я із задоволенням скинув би десяток років.

«Йому сорок чи трохи більше,— прикинув Петренко.— Але підтягнутий, сорочка свіжа й комір накрохмалений. Акуратист, має турботливу дружину. Або матір чи сестру. Очі розумні, іронічні, такого навколо пальця не обведеш, слід бути обережним».

— У вас такий гарний вигляд! — сказав захоплено, зовсім не покрививши душею.— Тепер рідко зустрінеш таких елегантних чоловіків, та й про роки ще рано казати...

— Молодість завжди оптимістична,— махнув рукою Ксендзюк.— Колись я вчився в Київському університеті й був трохи схожий на вас. Золоті часи!

Петренко сховав під стілець ноги в стоптаних домашніх туфлях, похитав головою.

— Тепер не те,— заперечив.— Зараз студентам важко.

— Усім не з медом,— одказав Ксендзюк.— Але ми самі ковали свого щастя... Втім, я прийшов не для того, аби читати нотації чи проголошувати прописні істини. Діло — насамперед.

— Насамперед чай... За чаєм і поговоримо про справи.

— Згоден, хоч і не зовсім зручно. Здається, ви не розкошуєте...

— Так, цукру не маю. Питимемо з сахарином.

— З сахарином, то й з сахарином,— легко погодився Ксендзюк.

Петренко раптом спіймав себе на тому, що цей прише-
лець чимось подобається йому. Навіть засмутився: адже ворог, петлюрівець, двоюрідний брат і одностудент закордонного емісара, та є в ньому щось легке й привабливе, вміння знайти спільну мову з людьми, якась невимусовність, властива в принципі тільки відкритим і загалом доброзичливим людям. Але ж ворог і, мабуть, прикидається...

Дещо розгублений, Андрій приніс чайник і склянки, вони влаштувалися за накритим газетами столом. Ксендзюк затиснув свою склянку між долонями, подмухав на паруючий і не дуже ароматний чай, делікатно сьорбнув і почав розмову:

— Віктор Іванович дуже схвально відгукнувся про вашу діяльність, я щиро радий, що маю нагоду познайомитися з вами. Бо саме від студентської активності залежить дуже багато, ви навіть не уявляєте цього.

— Чого ж! Ми не такі вже й наївні. І вміємо реально оцінювати свої сили.

— Це дуже тішить мене.

— Студентський рух зараз на піднесенні,— безапеляційно заявив Андрій.— Більшість моїх товаришів настроєні проти більшовиків та їхньої політики.

Ксендзюк підвів на Петренка пронизливі, трохи втомлені очі:

— Заходить лише про те, скільки у вас одностудентів. У порівнянні із загальною кількістю студентів.

«Він не простий»,— подумав Петренко. І сказав з апломбом:

— Шкода, Борис із Петром побігли на лекції. Варто побалакати з ними, аби переконатися в справедливості моїх слів.

— Отже, ви вважаєте, більшість студентів не симпатизують червоним?

— Звичайно. Але що ми? Погаласуємо — й годі. Однак ніхто від галасу ще не вмирав...

— На зброю натякаєте?

— Повстання тому й називається збройним, що передбачає хоча б мінімальне озброєння його учасників, — заявив Петренко. Мав завдання дізнатися, чи мають петлюрівці в Києві схованки зі зброєю.

— Наскільки мені відомо, — спохмурнів Ксендзюк, — у Києві мало не всі гвинтівки та револьвери конфісковані чекістами. Є дві можливості озброїти наших людей. Перша: раптовий наліт на військові арсенали. Треба сформувати групи відважних людей, які могли б знищити охорону арсеналів і вивезти зброю. Друга: нелегальне транспортування зброї до міста. У провінції вони є. Потрібні тільки винахідливі й хоробрі люди. Слід створити військові студентські організації. Їхні командири одержать явки у провінції і доставлять зброю у Київ.

— Протягом двох-трьох тижнів ми сформуємо такі підрозділи, — пообіцяв Петренко. — Потрібні явки.

— Одержите від мене. Знайдете мене у «Всевидаві», Хрещатик, сімнадцять. Хоча... — замислився, — туди можна зайти лише в крайньому разі.

На сходах почулися кроки, й до кімнати зайшов Богданов. Побачивши Ксендзюка, розцвів у посмішці.

— Яка приємна несподіванка! — вигукнув.

Чомусь Петренкові здалося: зустріч ця не така вже й випадкова, певно, Богданов доручив Ксендзюкові ще раз промацати студента Андрія Музиченка.

Богданов налив собі чаю, запитально зиркнув на Ксендзюка, і Петренко помітив, як той коротко кивнув.

— Що ж, шановне товариство, на жаль, я мушу їхати з Києва — маю справи в Одесі, — сказав Богданов і повернувся до Петренка. — До речі, ви не можете організувати мені пристойні документи? Їхатиму залізницею, а там безкінечні перевірки...

Андрій зрадів: звичайно, в Київській губчека документи Богданову випишуть — це дещо полегшить нагляд за петлюрівським емісаром. Проте удав, що вагається, і пообіцяв не зовсім певно:

— Гадаю, документи знайдуться.

— Потрібні завтра вранці. І чи не зможете позичити грошей на квиток? Петро Кирилович поверне, коли одержить від організації.

«Ну, нарешті у вас прохопилося,— зрадив Петренко.— Виходить, організація в Києві існує...»

— З грішми зовсім погано,— визнав.— Які гроші в студентів? Та спробуємо дістати.

Ксєндзюк пішов, так і не підтвердивши обіцянку Богданова, що поверне гроші, а Віктор Іванович запропонував:

— Сходимо до Софійського собору? Я призначив там зустріч студентам з політехнічного. Люди надійні, пригодніся...

Перед Софійським собором зібрався натовп: оточили чоловіка в пальті з оксамитовим коміром, без капелюха. Сиве волосся куйовдив вітер, і чоловік раз по раз пригладжував його долонею. Він щось вигукнув, жестикулюючи, очі в нього світилися.

— Знаєте, що за один? — штовхнув ліктем Андрія Богданов.— Професор Чеховський.

— Невже? — Андрій чув про Чеховського: людина талановита, блискучий промовець, але з плутаними поглядами.

Може, Чеховський помітив нових слухачів, може, взагалі нікого й нічого не бачив, захоплений своєю промовою, проте Андрієві здалося: втупився в них з Богдановим і звертався саме до них:

— Скільки разів ви проходили повз Софію, не помічаючи її? Повз цей шедевр зодчества, зліт натхнення наших предків? Не князя Ярослава Мудрого, а безіменних прадідів, які звели ці золоті бані! І ніщо не могло знищити цей храм: ні невблаганний час, ні ординська навала, бо під цими банями жили дух народний і народна велич, а вони невмирущі. Звідси,— Чеховський упевнено вказав пальцем на Софію,— саме звідси растекашесь по всій землі слов'янський наша думка й наше слово, всі міста й всі повинні схилитися перед цими банями. І міста великокняжї, і бундючні петербурзькі палаци, якими царі й вельможї намагалися утвердити себе й свою пиху,— все це, хочете ви цього чи не хочете, вторинне, навіть храми великого Новгороду. І нехай називали нас малоросами, ми вистояли й існуватимемо! Хіба не так?

Богданов, здійнявши над головою руки, заплодував, на нього озирнулися, і він заховався за Андрієву спину.

— Не втримався,— гаряче видихнув Петренко у вухо.— Цей Чеховський уміє взяти за душу.

Андрій подумав: професорова риторика не вельми оригінальна, але, виголошена з пафосом, торкається сердечних струн.

Богданов позадкував і, змішавшись з натовпом, полегшено зітхнув.

— Бовдур! — вилаяв сам себе. — Так захопитися... Слава богу, здається, ніхто не пішов за мною.

«Точно, — подумав Петренко, — Мальцева тут нема. Але чекає тебе на вулиці».

Богданов, витягнувши шию, оглянув юрбу. Видно, власна необережність знервувала його, бо рішуче повернув до дзвіниці.

— А студенти? — спробував затримати його Петренко.

— Не прийшли.

Проминувши дзвіницю, Богданов узяв Андрія під лікоть:

— Ви пам'ятаєте? Завтра вранці потрібні гроші й документи. Ну, а з політехніками вас познайомить Ксендзюк...

Богданов, перетнувши Велику Володимирську, рушив до Думської площі. Звідкись з'явився Мальцев: чимчикував за Богдановим по Софійській, тримаючи під пахвою стос книжок.

Андрій повернув до Прорізної. Трамваєм доїхав до Хрещатика, пройшов на Бессарабську площу й знову сів на трамвай, який, натужно дзеленькаючи, почав підніматися по Кругло-Університетській. Петренко вийшов навпроти Микільської церкви, звернув у провулок, стежкою спустився до Аскольдової могили. Побачивши Колесникова, подав йому знак, щоб ішов слідом, і почав пробиратися поміж склепами. Тут було холодно й вогко, і вони довго шукали затишне місце.

— Завтра ввечері Богданов виїжджає в Одесу, — повідомив Петренко. — Потрібні якісь липові документи й гроші на квиток. Він познайомив мене із своїм двоюрідним братом. Петро Кирилович Ксендзюк, співробітник Всевидаву. У Києві існують петлюрівські осередки, сподіваюся, через Ксендзюка зможемо вийти на них.

— Дуже цікаві новини.

— Богданова випустите?

— Сьогодні ж зв'яжемося з головою Одеської губчека Дейчем. Гадаю, Богданов не сидітиме там склавши руки. Разом з ним поїде Хохлов.

— Коли будуть документи й гроші?

— Сьогодні о шостій у правому притворі Володимирського собору. Влаштовує? Прийде Хохлов. Тепер давай розходитися.

Колесников зашурхотів листям, видираючись стежкою до Аскольдової церкви.

До шостої лишалося ще чимало часу, і Петренко, не поспішаючи, пройшов ажурним містком, перекинутим над Петровською алеєю, постояв на дніпровській кручі. Почав накрапати дощ, та Андрій усе стояв, вглядаючись у безмежний простір. Згадав Чеховського, його слова про те, що всі міста мають схилитися перед Києвом, і подумав: справді, предки наші вибрали для свого першого найбільшого града чи не найкраще місце. І купці, що пливли до Києва від самого Цареграда, і бундючний чернігівський князь, і дикі половці, побачивши золоті софійські бані під самісіньким небом, либонь, відчували душевний трепет...

Дощ почав набирати силу, і Петренко, зітхнувши, повернувся до своєї незатишної квартири на Нестерівській — переїзд на Батієву гору відкладався на кілька днів.

По Богданову можна було звіряти годинник: наступного дня він з'явився рівно о десятій. Уважно роздивився документи, задоволено гмикнув:

— Як удалося?

— В однієї знайомої помер брат.

— А гроші?

— Ось сто тисяч. На квиток до Одеси, й ще трохи лишиться.

Богданов одразу заспішив. Попередив на прощання:

— Увечері до вас зайде Ксендзюк. Підтримуйте з ним найтісніші контакти.— Потиснув Андрієві руку й нечутно причинив за собою двері.

Петренко сів на ліжко, нараз відчувши знесилення. Сидів, утупившись у двері, за якими зник Богданов, і посміхався: здається, він одержав свою першу перемогу — адже петлюрівський емісар цілком упевнений, що спілкувався з вірною людиною. А скоро прийде Ксендзюк, і мотузок знову почне сукатися...

Петро Кирилович завітав на Нестерівську тоді, коли Андрій уже почав нервувати. Такий же елегантний, тільки штіблети, зважаючи на осінню негоду, заляпані. Запропонував:

— Пройдемося? Здається, трохи розпогодилося.

Вони вийшли на Бібіковський бульвар і повернули в бік Бессарабки. Йшли серединою бульвару поміж порожніх лавок. Коли проминули Велику Володимирську й Пушкінську, Ксендзюк дістав з портфеля газети, розстелив на мокрій лавці.

— Влаштовуйтеся,— запропонував.— Нікого нема, то порозмовляємо вільно й досхочу. Богданов зараз уже на вокзалі. Завтра буде в Одесі, а там — Румунія, Львів, і, сподіваюсь, скоро доповідатиме керівництву Центрального штабу про тутешнє становище.

Петренко знав: Богданова зустрінуть в Одесі, можливо, й випустять з неї. Схвально кивнув і мовив:

— Віктор Іванович обіцяв розповісти про наші перші успіхи самому головному отаманові.

— Так...— Ксендзюк постукав пальцями по лавці, наче награвав якусь мелодію, і сказав: — Колись ми одержимо поміч з-за кордону, та найголовніше — наша активність тут, на Україні.

— Однак,— заперечив Петренко,— осередки, які ми створюємо, не мають центру, який би скеровував їхню діяльність.

Ксендзюк обірвав свої музичні вправи на вогких дошках, пильно поглянув на Петренка й сказав:

— Є такий центр. Уже створений.

Андрій аж сіпнувся: в губчека передбачали, що після ліквідації Цупкому петлюрівці не припинять свою діяльність, певно, намагатимуться створити новий центр, а, виявляється, він уже існує...

Петренкове здивування не пройшло повз увагу Ксендзюка — той насторожився й запитав:

— Вас це схвилювало?

— Але ж Віктор Іванович нічого не казав про центр.

— На жаль,— розвів руками Ксендзюк,— я щойно одержав повідомлення про це і не встиг його поінформувати.

— Шкода, адже він міг би порадувати Симона Васильовича.

— Не хвилюйтеся, у Львові і Тарнові знають про це. Туди поїхали представники центру — для встановлення безпосередніх контактів з Петлюрою і Тютюнником.

«Оце так новина! — захвилювався Петренко.— Треба негайно інформувати губчека». А вголос висловив сумнів:

— Може, хтось тільки розпустив чутки про створення нового центру?

— Маємо справу з людьми поважними,— заперечив Ксендзюк.— Є в Києві одна дівчина — Анастасія... Прізвища не називатиму, та й воно вам ні до чого. Надійна особа, випробуваний борець. Вона одержала шифровку з Білої Церкви. Саме там і відбулося перше організаційне засідання нового центру.

— Біла Церква...— розчаровано низав плечима Петренко.— Що може Біла Церква? Адже рух повинні очолити визначні діячі...

— Не робитимемо поспішних висновків,— заперечив Ксендзюк.— Якщо центр справді створено, без нас йому не обійтись. Хочу застерегти вас: про цю новину — нікому. Навіть не уявляєте собі, як працюють нині чекісти! І все ж ми повинні перейти до активних дій. Скажу прямо — до терору.

— Вважаєте це доречним?

— Народ має знати: не сидимо склавши руки.

— Викажемо себе...

— Необхідна сувора конспірація. Трійки або п'ятірки... Якщо червоним і вдасться заарештувати когось, нитка потягнеться тільки до трьох.

— Слушно.

— А якщо слушно, то знайдіть виконавців і озбройте їх. Треба влаштувати замах на Затонського, а також на інших червоних керівників. Бажано, аби перші постріли пролунали десь на зборах, куди часто їздять більшовицькі керівники. Уявляєте, який піде розголос, якщо Затонського застрелять, скажімо, під час мітингу на заводі «Арсенал»?

Андрій подумав: робітники одразу помітять чужинця, і навряд чи терористові вдасться вистрелити. Проте запитав:

— Де зброя?

— Буде.

— Ви уже казали: буде...

Ксендзюк відсунувся від Петренка, глянув здивовано.

— Відкладемо цю розмову до наступного тижня. Знати-мемо щось певне про новий центр, тоді й займемося зброєю. Все йде, як треба, й скоро будемо на коні.

Підвів комір пальта й попрямував до Бессарабки, не озираючись.

17.

Лозовик і Бесарабенко сиділи в тіснуватій кімнаті, де стояли тільки письмовий стіл і стільці попід стінами. Жодної прикраси — голі стіни, підлога без килима, й лише на столі в ад'ютанта поруч телефонного апарата звичайна дешевенька скляна вазочка з оранжевими хризантемами. Вони дисонували із спартанською обстановкою кімнати, чомусь тривожили і ятрили душу. Лозовик навіть спіймав

себе на думці, що захотілося викинути квіти через відчинену кватирку.

Ад'ютант Тютюнника підполковник Бондаренко, молодший чоловік у френчі явно французького походження, щось швидко писав у грубому зошиті. Закінчивши, підвів очі на присутніх, ніяково посміхнувся:

— Ще раз прошу вибачити, панове, за затримку, але в Юрія Йосиповича офіцер від генерала Нісселя. Самі розумієте...

— Чого там,— прогудів Бесарабенко,— треба, то й треба. А в нас часу доволі.

Лозовик поморщився: є в них час чи нема, а тримати в приймальні повноважних представників нової повстанської організації, створеної в самому серці України, не тільки нечемно, а й просто ганебно. Добре, хоч ад'ютант на висоті: дивиться доброзичливо, навіть вибачився.

Бондаренко перехопив погляд Лозовика на хризантеми й пояснив:

— Маю сьогодні урочистість, панове. Як-не-як — виповнилося тридцять шість. І дівчата, які служать у нас, постаралися зранку...

— Вітаю! — Бесарабенко, розкривши обійми, попростував до ад'ютанта.— Бажаю тобі, Павле Івановичу!..

Вони розцілувалися, а Микола Федорович, підвівшись, привітав підполковника коротким напівпоклоном. І саме в цей момент двері кабінету Тютюнника розчинилися, на порозі з'явився низенький офіцер у французькій формі. Він проминув приймальню, ні на кого не глянувши, і Микола Федорович відчув до нього неприязнь: клятві французи, називаються союзниками, обіцяють золоті гори, а насправді? Поки що користі від них — як з козла молока. Правда, трохи підгодовують Тютюнника з його вояками, але що мають від них на Україні?.. Зате хочуть багато. Концесії в Донбасі, пішли навіть чутки, що збираються накласти лапу на Одеський порт. А чи знають, скільки коштує Одеса?

Лозовик перевів погляд на двері кабінету й побачив чоловіка у мундирі генерал-хорунжого. Ад'ютант та Бесарабенко шанобливо виструнчилися, Миколу Федоровича також підкинула якась пружина — зустрівся очима з Тютюнником і ступив крок йому назустріч.

— Щасливий бачити вас, Юрію Йосиповичу,— мовив мало не урочисто.

Генерал-хорунжий подивився на Лозовика відчужено, але одразу ж бісики заграли в його очах, зробив ши-

рокий жест, запрошуючи до кабінету, й мовив доброзичливо:

— Прощу, панове. Ми завжди з нетерпінням чекаємо гостей з України, а ви, як мені відомо, ще й повноважні.

Лозовик подивився на Тютюнника з повагою. Виходить, чутки про те, що Юрій Йосипович — людина тямуща й поважна, небезпідставні. Що ж, тим краще, певно, вести переговори з Тютюнником буде неважко.

І в кабінеті все було по-спартанському. Письмовий стіл, хіба що трохи більший, такі ж стільці, довгий стіл для засідань і вузька килимова доріжка. І одна-єдина картина на стіні, єдиний предмет розкошів, це Лозовик визначив одразу, бо писана була майстром. Микола Федорович мимоволі зупинився перед нею. Фарби й світло зачарували його. Сяйливі бані Андріївського собору, дніпрові широчінь за ним, омріяний, до болю знайомий Київ. Генерал-хорунжий, либонь, скучив за столицею, і вона сниться йому.

— Подобається? — почув за спиною.

Лозовик озирнувся. Генерал-хорунжий дивився на нього з цікавістю. Невисокий на зріст, але кремезний, певно, сильний, руки довгі, у плечах широкий. Обличчя вилицювате, біле, рудуватий, волосся кучеряве й м'яке, що має засвідчувати також м'який характер, проте хто не чув про твердість та рішучість Тютюнника? Сам мчав з шаблею на чолі кінноти, особисто порубав не одного червоного.

— Я просто вражений, — відповів Лозовик широко. — Такі фарби, а головне, тут, у Тарнові, побачити Київ!

— Мій щоденний подразник, — тонко посміхнувся Тютюнник.

— Нічого, — запевнив Бесарабенко прямолінійно, — нікуди той Київ від вас не дінеться: виженемо червоних і відслужимо в Андріївській церкві, за це я можу поручитися.

— Ну, ручатися я б не наважився, — заперечив Тютюнник, та Бесарабенкові слова припали йому до душі — обдарував Тихона Івановича посмішкою і вказав на стільці біля довгого столу. — Розташовуйтеся, панове, я з приємністю вислухаю вас.

Тютюнник потвердішав, доброзичливість сповзла з його обличчя. Він поклав великі й сильні руки долонями на стіл, погладив його поверхню і перевів погляд з Бесарабенка на Лозовика, немов визначаючи, хто з них головніший і з ким насамперед треба мати справу.

Лозовик набрав у груди повітря, подивився на генерал-хорунжого спідлоба, наче шукаючи саме ті слова, якими потрібно почати розмову, і цією паузою скористався Бесарабенко.

— Як вам відомо, Юрію Йосиповичу,— сказав, спершись ліктями на стіл і переплівши пальці,— навесні цього року я перейшов кордон, маючи ваш мандат на організацію повстанських загонів на Правобережній Україні.

Тютюнник промовчав, тільки схвально нахилив голову. Бесарабенко стиснув пальці так, що нігті побіліли. Вів далі жорстко:

— Повстанський рух на Україні — я маю на увазі лише Київську губернію, але, здається, всюди так само,— роз'єднаний і повільно згасає. Потрібні термінові й рішучі заходи до його пожвавлення і оновлення. Вам відомо, що полковник Мордалевич здався червоним?

Обличчя в Тютюнника потемнішало.

— Зрадник,— сказав тихо і з ненавистю.— Мордалевич мав найбільший загін на півночі України. Разом з Орликом вони становили велику силу, й Центральний штаб розраховував на них. Дивуюсь, що примусило Мордалевича піти до більшовиків...

— Легкодухість,— заявив Бесарабенко категорично.— Люди, залишені в совдепії, повинні мати сталеві нерви й витримку, і я дивуюсь оперативному відділу штабу, від якого залежали й залежать зараз деякі призначення.

— Маєте на увазі особисті стосунки полковника Отмарштейна з Мордалевичем?

— Ні для кого не секрет, що вони товаришували.

— Це мені відомо. Але ж і я довіряв Мордалевичу. Можливо, не без впливу Отмарштейна.

— Зате,— втрутився Лозовик,— полковник Чеботарів використовує, м'яко кажучи, оригінальні методи й прийоми для перевірки цілком відданих справі людей.

— Не може погодитися з вами,— заперечив Тютюнник.— Мені доповідали про зміст бесіди особисто з вами. Можливо, Чеботарів дещо перегнув палицю, та, повірте, деякий перебір у стосунках цього роду виправданий. Є відомості, що частина наших секретів стає відомою чекістам... Однак, панове, ми трохи відхилилися від основної теми. Я розумію: прикро, коли доводиться визнавати зраду й легкодухість у наших лавах, проте, сподіваюсь, ми зібралися не для того, аби наголошувати саме на цьому.

— Звичайно,— швидко мовив Микола Федорович, перебираючи віжки в свої руки.— І ми з паном Бесарабенком уповноважені проінформувати вас, Юрію Йосиповичу, та головного отамана про створення на Україні нового підпільного центру, який поставив за мету об'єднати повстанські загони, влити свіжий струмінь в організацію нашої боротьби й підняти проти більшовиків нові маси.

— Приємно чути такі слова! — нарешті Тютюнник пом'якшав.— Розкажіть про плани організації. Ким і де вона створена, кого об'єднує?

— Перше організаційне засідання відбулося в Білій Церкві...— почав Лозовик.

Він розповідав з подробицями, правда, не згадував, що засідання відбулося на баштані в Безугляка, а Тютюнник дивився на нього, примружившись, слухав уважно і в той же час розмірковував, зіставляв почуте з уже відомими фактами. Думав: щойно більшовики розгромили Цупком — найбільшу й найвпливовішу підпільну організацію на Україні. Ліквідація Цупкому приголомшила багатьох: адже саме він мав підняти повстання на Україні, узгодивши його із збройним вторгненням з-за кордону, рейдом, який доручалося очолити особисто йому, Тютюнникові. Провал Цупкому завдав непоправної шкоди, засвідчив силу більшовиків та їхньої ЧК. І от зараз виникає нова підпільна організація, яка хоче перебрати функції Цупкому. Звичайно, сам факт — позитивний і свідчить про те, що не все втрачено. Навіть сама назва організації — Козача рада — символічна...

Так, добре, навіть чудово, і Козачу раду слід підтримати!

Але якщо й вона провалиться? Хто дасть гарантію, що чекісти не ліквідують її? І які можуть бути наслідки від цього?

Лише подумавши про це, Тютюнник злякався. Розгром більшовиками ще одної підпільної організації! Який галас здійметься, як волатимуть більшовики в своїй пресі! Зрештою, нехай галасують, то їхня справа, але як сприймуть ще одну їхню невдачу поляки та французи?..

Генерал-хорунжий спохмурнів, зсунув брови й сухо запитав у Лозовика:

— Ви впевнені у життєздатності Козачої ради?

— Робимо, власне, перші кроки,— відповів той, дещо збентежений несподіваним запитанням.— Але твердо знаємо: люди підуть за нами!

Тютюнник роздратовано махнув рукою.

— Я не про це. Як у вас із конспірацією?

— Усвідомлюємо: один хибний крок — і провал.

— Отож,— підкреслив Тютюнник.— Сподіваюсь, врахували сумний досвід Цупкому?

— Наскільки нам відомо,— не без злостивості пояснив Лозовик,— чекістам вдалося вийти на Цупком через кур'єрів, які курсували між Центральним штабом і Києвом. Я пояснював полковнику Чеботареву...

— Він устиг поінформувати мене... Хочу звернути вашу увагу, панове, на негативний резонанс в разі провалу Козачої ради.

— Чхати я хотів на всі резонанси! — раптом грубо сказав Бесарабенко.— Ризикую власною шкурою — оце найголовніше.

Лозовик несхвально похитав головою.

— Ми йдемо на барикади, знаючи, що смертельно ризикуємо. І нам треба звести цей ризик до мінімуму.

— І які ж заходи вживаєте для цього? — запитавши це, Тютюнник знову поринув у роздуми.

Їхнє становище у Польщі тепер нестабільне. 18 березня у Ризі підписано мирну угоду Росії з Польщею. Совдепи вимагають, аби Пілсудський інтернував українські військові формування й виставив з Польщі керівників УНР, зокрема його, Юрія Тютюнника. Правда, польський уряд зволікає з цим, але довго так тривати не може. Недавно їх повідомили: Пілсудського змусили дати обіцянку, що Петлюру, Тютюнника та інших керівних діячів УНР виселять з Польщі між восьмим та дванадцятим жовтня. Отже, єдиний вихід: форсувати підготовку до збройного вторгнення на Україну...

Скоріше б!

Тютюнник уявив, як переходить кордон, як зустрічають його на Україні. Його, Юрка Тютюнника, а не Симона Петлюру. Що не кажи, а це було б справедливо. Адже останнім часом Петлюра знікчемнів, сидить і чекає, що генерал-хорунжий завоює йому владу. А дзуськи! Тільки б перейти кордон, узяти Київ — тоді він, Тютюнник, створить там свій власний уряд!..

Тютюнник ледь помітно посміхнувся, згадавши таємні переговори з керівником французької військової місії генералом Нісселем. Той пообіцяв у разі успіху рейду цілковиту підтримку Антанти й недвозначно натякнув: на Україні потрібна сильна особистість, що він, Юрій Тютюнник, достойна кандидатура для диктатора. Так, він стане диктатором, новітнім Наполеоном, не дарма ж медальйон із зображенням імператора з дитинства носить на грудях...

Отже, слухняний уряд і він — диктатор!

Генерал-хорунжий подумав: треба буде ще раз переглянути список, який він склав власноручно: список із ста п'ятдесяти військових та цивільних діячів, котрих слід використати при створенні уряду. Тютюнникового, а не петлюрівського уряду.

Генерал-хорунжий прислухався. Про що теревенить цей тип з піжонською борідкою?

— Ми хочемо, аби ви затвердили Козачу раду як єдиного й повноважного представника уряду УНР на Україні, доручили їй керувати всіма військовими та цивільними підпільними осередками, повстанськими загонами, — сказав Лозовик.

Тютюнник опустив важкі, набряклі повіки. А в цього молодика, вирішив, губа не з лопуцька, певно, сам мріє про владу. Подумав: дай необмежені повноваження Козачій раді, як того вимагає Лозовик, і ці типи згодом претендуватимуть на найвищі урядові пости, а цього допустити аж ніяк не можна. Сказав різко:

— Ви, панове, вимагаєте поки що неможливого. Я можу пристати тільки на затвердження Козачої ради як інформаційного центру.

— Що ви сказали?! — вжахнувся Лозовик, а Бесарабенко заворушився на стільці й перепитав:

— Інформаційного центру? Я правильно вас зрозумів, генерал-хорунжий?

Але Тютюнник збагнув, що припустився помилки: не можна настроювати проти себе людей, котрі допомагати-муть йому в боротьбі за владу. Сказав, через силу зобразивши на обличчі посмішку:

— Тимчасово, панове. Поки ви завоюєте прихильність селянства й утвердитесь у Києві. Тоді Центральний штаб перегляне свою позицію. Невже це вас не влаштовує?

— Як так! — вигукнув Лозовик. — Що таке інформаційний центр? Хто слухатиметься нас?

«А може, в цьому й суть, — злостиво подумав Тютюнник. — Аби не пхалися, куди не слід...»

— Я не збираюся обговорювати з вами це питання, — сказав сухо й владно. — Головне: Козачу раду створено, й ми визнаємо її. Хіба не все одно, в якій якості? Важливо те, що існує спільність поглядів і спільна мета: повалення влади більшовиків на Україні.

— Хотілося б знати з цього приводу думку головного отамана, — заявив Лозовик. — Я хочу звернутися особисто до Симона Васильовича.

— Дуже прошу,— люб'язно посміхнувся Тютюнник. Але його зараз немає в Тарнові.

— Ми дочекаємось його.

— Головний отаман у Варшаві, справи можуть затримати його там надовго. А у нас, панове, не так уже й багато часу. Суворо конфіденційно можу повідомити: війська УНР готуються до походу на Україну, і від вашої активної допомоги залежатиме багато. Ми виступимо...— нараз Тютюнник затнувся. Вирішив: не слід розкривати всі карти. Для чого Лозовикові й Бесарабенку знати, що наступ почнеться через кілька тижнів? З півдня надійшли втішні вісті: румуни пообіцяли всіяку підтримку, й Гулий-Гуленко перейде кордон в районі Одеси. На Білорусію вдарить Булак-Балахович, білогвардійці з Фінляндії наступатимуть на Петроград. З північного заходу виступлять збройні загони Савінкова, а в Криму знову висадиться Врангель... І Радянська Росія сконає за кілька днів...— Ми виступимо незабаром,— пообіцяв твердо,— і потрібно, щоб кожен був на своєму посту.

Лозовик подивився на Бесарабенка, потім на Тютюнника й заявив:

— Пане генерале, Тихін Іванович може повертатися хоч завтра, а я волів би дочекатися головного отамана.

Бесарабенко збагнув: його усувають, і досить безцеремонно. Подивився на Лозовика спідлоба, й Микола Федорович зрозумів: віднині нажив лютого ворога. Але вчинити інакше не міг, усе ж сподівався на позитивні наслідки від розмови з Петлюрою.

Тютюнник підвівся, даючи зрозуміти, що аудієнцію закінчено, тепло сказав Бесарабенкові:

— Ми покладаємо на вас, Тихоне Івановичу, величезні надії. Кожен активний багнет тепер на вагу золота. Ви їжджайте сьогодні ж, я дам розпорядження — одержите гроші й документи.— Овернувся до Лозовика й мовив зовсім іншим тоном — сухо й офіційно: — Я ознайомився з вашою доповідною про становище в Київській губернії. Необхідні деякі уточнення і деталізація. З вами зв'яжеться начальник розвідки полковник Кузьминський. Бажаю всього найкращого, панове!

Лозовикові довелося чекати аудієнції в головного отамана три доби. Йому насточортів провінційний Тарнов з єдиною пристойною вулицею і темнуватим готельним номером без туалету. Правда, одержав у начальника адміністративного відділу полковника Добротворського трохи грошей і, зустрічаючись з шукаючими поглядами моло-

дих і вродливих паненок, подумував, що варто було б повечеряти з якоюсь, та все ж відмовився від спокуси: певне, кожен його крок контролюється...

Микола Федорович смачно пообідав, дозволивши собі велику чарку справжньої пшеничної горілки, настрій у нього поліпшився, і він вийшов у хол готелю, розмірковуючи, як провести вечір. Власне, мав лише два варіанти: пошвендяти по Тарпову або подрімати в номері. Отоді й підійшов до нього високий, чорнявий, з вузькими вусиками й гострими очима чоловік. Зміряв допитливим поглядом і запитав:

— Якщо не помиляюсь, Микола Федорович Лозовик?

— До ваших послуг...

— Ад'ютант головного отамана, — назвався чорнявий. Серце в Миколи Федоровича солодко тенькнуло.

— Я просто щасливий... — почав радісно, але ад'ютант безцеремонно обірвав його:

— Симон Васильович чекає вас. — І вказав на розчинені двері, за якими стояв екіпаж, запряжений парєю сірих вгодованих коней.

Петлюра прийняв Лозовика у своєму двоповерховому котеджі на околиці міста. Високий щільний паркан відгороджував котедж від цікавих поглядів перехожих, і двоє кремезних стрільців вартували біля хвіртки. Виструнчилися перед ад'ютантом, зміряли Лозовика підозріливими поглядами. Микола Федорович відчув себе не дуже затишно, та все ж піднявся на ганок, сповнений почуття власної гідності.

Ад'ютант провів Лозовика до світлого, добре вмебльованого кабінету — дубові шафи, такий же письмовий стіл і квітчастий килим на всю підлогу. Під вікном стояло чорне шкіряне крісло, а в ньому сидів, вільно простягнувши ноги, чоловік. Він кивнув Лозовикові, й Микола Федорович упізнав Петлюру.

Лозовик зупинився посеред кабінету вражений. Колись бачив головного отамана й відтоді уявляв його тільки у бриджах та френчі захисного кольору. Тепер же перед ним сидів чоловік у темному, добре пошитому костюмі, білій накрохмаленій сорочці й синій краватці з горошинами.

Не підводячись, Петлюра подав Лозовикові в'ялу руку й вказав на таке ж шкіряне крісло навпроти. Микола Федорович схилився перед головним отаманом у напівпоклоні й мовив патетично:

— Маю честь уперше розмовляти з вами, Симоне Васильовичу і, повірте, дуже щасливий. Бо у вашій особі

вбачаємо визначного діяча українського народу, ваш внесок у визвольну боротьбу проти більшовиків зможуть оцінити хіба що нащадки.

Петлюра тільки махнув рукою:

— Не нам судити про внесок кожного у битву за свободу України. Хоча, — поморщився, — є люди, які й зараз надто високої думки про свою діяльність. Та ми зійшлися з вами не для того, щоб судити інших, маємо значно важливіші теми й проблеми. На жаль, у мене лишилося всього півгодини: до Тарнова прибув французький консул, я запрошений до нього на раут. Хотів узяти з собою і вас, та відрадили. На прийомі будуть різні люди, й хто може дати гарантію, що через кілька днів у Києві не стане відоме прізвище Лозовика? А вам повертатися туди й працювати в підпіллі. — Помовчав трохи і раптом запитав з цікавістю: — Ну як там? Як на Україні?

У очах головного отамана Лозовик прочитав нетерплячку. Мабуть, він би з задоволенням почув, що всі тільки й марять поверненням Петлюри на рідну землю, Микола Федорович ледь не піддався спокусі сказати саме таке, та в останню мить спохопився й відповів ухильно:

— По-всякому...

Петлюра втупився в нього очікувально:

— Що маєте на увазі?

— На жаль, більшовики зміцнюють позиції.

— Невже усе так безнадійно?

— Якби так було, навряд чи ваш покірний слуга сидів би у цьому кріслі. Ми об'єднуємось і віримо, що не даремно.

— Ви навіть не підозрюєте, скільки радості принесли мені звістка про створення Козачої ради. Розумієте, організація, яка виникає самочинно, без нашого втручання! Отже, наша справа живе і поширюється, а це варто виграної битви!

Лозовик порожнів од задоволення. Завжди приємно, коли тебе хвалять, але значно приємніше, коли такі слова каже сам головний отаман. Хотів скористатися з нагоди й поскаржитися на Тютюнника, та Петлюра сказав притишено:

— У Кобеляках зараз цвітуть жоржини й червоніють яблука. У нас був гарний сад, і я знаю: нема нічого кращого за яблуневий цвіт і дзижчання бджіл! Ви ніколи не ходили по груди в стиглому житі?

Микола Федорович поморщився. Невже він, ризикуючи життям, переходив кордон заради сентиментальних спога-

дів Симона Васильовича? Але заперечити не посмів, тільки промовчав. А Петлюра заплющив очі й прочитав:

Невже оце наділено й мені,
Невже це все, що вимолив у бога:
Лиш голова у сизім поліні
І кровію написана дорога?

Миколі Федоровичу стало ніяково. Всі знали: Симон Васильович у молодості бавився віршами, проте вважалося, що це захоплення давно минуло. І все ж вірш сподобався Лозовикові, пробудив якісь неясні емоції, і Микола Федорович несподівано для самого себе сказав:

— У вашій особі ми могли б мати визначного поета.

Петлюра розплющив очі й подивився на Лозовика уважно й проникливо.

— Мені казали це,— зітхнув.— Але ж політика не залишає часу для творчості.

— Бувають випадки, коли творчість стає політикою. У очах Петлюри засвітилася цікавість.

— Що маєте на увазі?

— Горький зробив такий внесок у більшовицьку революцію, який і не снився багатьом політикам.

Петлюра ображено похитав головою.

— На жаль, ми відстали від росіян, і наша сучасна література ще не вийшла на світові обшири.

— Але ж є Винниченко!..

— Що — Винниченко? — скривився Петлюра.— Талант має, але ж куди він спрямований? Горький оре, до того ж досить глибоко, а Винниченко лише боронує. Нам потрібен поет, який би нарешті висловив національну ідею і возвеличив народ. Оспівав Україну, втілив у слові народні прагнення.— Петлюра помітив заперечення в очах Лозовика й мовив категорично: — Ви скажете: а Шевченко? Звичайно, він титан, але ж Шевченко — не наш. Він возвеличував плебс і дикість, тих, хто тепер стріляє в нас, бидло, жебрацьке море, рабів! — вигукнув істерично.— Сам Шевченко стріляє в нас, а ви хочете, щоб ми молилися йому?

— Авторитет Шевченка в народі незаперечний,— не погодився Лозовик,— і ми не можемо не рахуватися з цим.

— Боже мій,— вигукнув Петлюра,— аби тільки взяти владу! Тоді розв'яжемо всі проблеми. Влада дає все. Матимемо своїх поетів і свою літературу, свою культуру, таку, яка потрібна нам, розумієте, нам! І нехай інтелігенція виховує народ, як ми їй накажемо, а Шевченка треба

розтлумачувати. На жаль, заборонити чи відкинути важко; проте розтлумачити можна все. Аби взяти владу!

— Сподіваюся, цей час не такий уже й далекий.

— Вашими б вустами...— Очі в Петлюри звузилися й похолоднішали.— Але про діло. Давайте про діло, добродію, бо час невмолимий — і нам лишилося...— зиркнув на годинник,— зовсім мало. Отже, ми не склали руки й готуємось до збройного виступу. Ваше першочергове завдання: спонукати народ до повстання і збройної підтримки військових з'єднань генерал-хорунжого, які перейдуть кордон. Терор — от що зараз найважливіше! Знекровити совдепи та їхню економіку. Орієнтуйте наших отаманів і усіх своїх прибічників: треба палити хлібні лани, знищувати зерно на млинах та приймальних пунктах, влаштовувати залізничні катастрофи, руйнувати все, що тільки можливо, вбивати більшовиків. Геть червоних агітаторів! Не допустити, щоб з України йшов хліб до Поволжя. Нехай голодують, нехай конають, розумієте, той, хто отримує там наш український хліб, благословлятиме більшовицьку руку, що дала його.

— Цілком згоден з вами,— вставив слово Лозовик.

— Червоні називають наші загони бандами,— вигукнув Петлюра,— бандитами й куркулями! Але я стверджую: тільки власник, куркуль є на Україні найбільш відповідальним елементом, а не спролетаризований незаможник. Ми орієнтуємось саме на цих власників, і наше гасло — вільне землеволодіння й вільна торгівля. Доведіть це гасло до відома кожного селянина й побачите: селянство перейде на наш бік, бо йому набридли більшовицькі утиски. Кожен повинен знати: хто знищить зараз принаймні трьох червоних агітаторів та комісарів, одержить, коли ми візьмемо владу, не менше десятини землі понад звичайний наділ.

— Чудова ідея,— схвалив Лозовик,— і я гадаю, вона спонукає багатьох до активних дій.

— Далі: слід використовувати всі можливості, аби проникати до більшовицької партії, акліматизовуватися там, завдавати ударів зсередини.

— У цьому є сенс, але..

— Ніяких «але»!

— Важко.

— Звичайно, важко, та будь-яка боротьба, а наша особливо, пов'язана з величезними труднощами.— Петлюра перехилився в кріслі до Лозовика, мовив мало не пошепки, наче хтось міг підслухати їх: — Я хотів би обговорити з вами ще таке draжливе питання, як єврейське. Моє став-

лення до євреїв залишається різко негативним, однак з тактичних міркувань маємо заявити, що гарантуватимемо єврейському населенню недоторканість і громадянські права.

Лозовик згадав Грицяя, його виступ під час наради на баштані в Безугляка.

— Справжні євреї — за нас, — ствердив. — А у справжніх — гроші.

— От-от, — підніс палець Петлюра. — Суворо конфіденційно можу поінформувати вас. Наш посол у Чехословаччині Славінський досяг угоди з Жаботинським — це відомий єврейський діяч — про спільні дії на Україні. Коли ми перейдемо кордон, то дозволимо сформувати спеціальні загони єврейської жандармерії для охорони їхнього населення. Звичайно, — зітхнув лицемірно, — всіх не захистиш, але принаймні найзаможніших... Нарешті про єдність України. Тут не може бути жодних недомовок. Маю на увазі Галичину, яка залишиться під польським протекторатом. Зараз Галичина має стати для нас тим, чим була за часів Австрії: центром дій проти совдепів, П'ємонтом, нашим П'ємонтом! — Очі в Петлюри округлилися, він сказав притишено: — Ми визнаємо нинішні кордони польської держави. Відкрию вам ще таємницю. Тільки вам, без розголосу. Ми уклали з Польщею угоду. Враховуючи давні прагнення поляків — «від моря до моря», пообіцяли Пілсудському, що забезпечимо всі польські інтереси в Одесі.

— Віддасте Одесу полякам? — не повірив Лозовик.

— Так треба, — зітхнув Петлюра. — Принаймні тепер. Ми навіть дозволимо полякам перебудувати залізничну колію до Одеси, укладемо угоду, де передусім враховуватимуться інтереси польської торгівлі, й випустимо спеціальну позику для забезпечення і амортизації боргу Польщі. Здається, ви не дуже схвалюєте ці заходи? І даремно. Маємо пожертвувати малим заради великого. Головне — завоювати владу на Україні. Мене не бентежать методи, а цікавить лише кінцева мета. Візьмемо Київ, а там розберемося...

— Я розумію вас, — кивнув Лозовик. — Хотів би тільки запитати...

— Щодо статусу Козачої ради? — вгадав Петлюра.

— Повинен пояснити...

Петлюра зиркнув на годинник і підвівся.

— Наш час вичерпаний, — заявив. Задумливо подивився на Лозовика. — Я не можу відмінити рішення генерал-

хорунжого. Принаймні зараз. Розгортайте діяльність; перенесіть серце організації до Києва, тоді ми повернемось до цього питання.— Він подав Лозовикові руку, в'яло потиснув її і попрямував до дверей.

18.

Попереду йшов Степан, тримаючи вудки, а Семенюк, насунавши на чоло каптур брезентового плаща, прошкував за ним, заклавши руки в кишені. Стискав руків'я нагана, готовий стріляти за найменшої небезпеки.

На березі Росі Степан притишив крок і голосно свиснув. Почув свист у відповідь, витягнув шию, прислухаючись, і упевнено повернув до верби, яка схилилася над самісінькою водою.

Семенюк зупинився, вичікуючи, та Степан подав знак, і отаман рушив до берега. Тут, під вербою, вперлася носом у пісок просмолена плоскодонка — на кормі сидів старий у суконній свитці й повстяному капелюсі, який затуляв мало не половину обличчя.

Степан пропустив Семенюка до човна й відштовхнувся від берега, стрибнувши на ніс. Човен хитнувся, зачерпнув бортом воду, Семенюк злякано вилаявся, але старий уміло вирівняв свою ненадійну посудину й спрямував її до протилежного берега. Власне, змахнув веслами кілька разів — Рось тут звужувалася, — і човен тицьнувся носом у порослий деревами та кущами лівий берег.

Степан вискочив перший, огледівся і допоміг Семенюкові переступити на землю. Човен одразу відчалив і розчинився у передранковому тумані, наче його не було зовсім.

Степан продерся крізь кущі й заспокійливо кахикнув.

— Усе гаразд, отамане.

Семенюк просичав люто:

— Який отаман? Забудь...

Степан засміявся.

— Так нікого ж...

Семенюк відтрутив Степана плечем, роззирнувся сам. Справді, нікого. Тиша, тільки плюскотить за спиною річка.

Отаман вийшов з кущів і попрямував до Китайського місточка. Тут, в Олександрійському парку, їх повинен був зустріти сам Гайдученко або його довірена особа.

Від Росі до місточка зовсім недалеко, й вздовж ручаю, що впадав у річку, в'юнилася стежка. Але Семенюк зійшов з неї, зробив гак і опинився біля місточка з іншого боку. Визирнув із-за стовбура розлогого явора, який, певно, ще

бачив графиню Браницьку: якась постать бовваніла на місточку.

— Іди,— підштовхнув Семенюк Степана.— Здається, сам Павло Григорович...

Степан попрямував до Китайського місточка, не криючись, і вже звідти заспокійливо помахав Семенюкові рукою.

Отаман наблизився. Гадав, що їх справді зустрічає Гайдученко, та побачив незнайомця в бобриковій куртці й кепці з довгим козирком.

— Павло Григорович не зміг,— пояснив чоловік у кепці.— Послали до Узина. Термінове завдання.

— Як же так?..

— Не хвилюйтеся, я в курсі справ. До речі, ми з вами знайомі.— Він торкнувся козирка, трохи підняв кепку, показуючи обличчя, і назвався: — Грицай Мойсей Абрамович.

— Завідуючий саворським млином? — здивувався Семенюк.

— Вас це вразило?

— Однак ви...

— Так, єврей, ну й що?

— З нами?

— Петлюра таки залив нам сала за шкуру,— посміхнувся Грицай.— Але ж мені відомо, що багато хто з ваших не схвалює єврейські погроми. До того ж і серед євреїв є люди статечні, з капіталом, хоч більшість — босота, більшовики...

Семенюк подумав: для нього і Грицай, і інші одної гілки ягода й він би не заперечував проти ще одного погрому, але визнав за краще не загострювати проблему. От прийде на Україну головний отаман, тоді вони розберуться...

Запитав примирливо:

— Знаєте, для чого ми в Білій Церкві?

— Моя ідея, отамане. А Павло Григорович просто знайшов вас.

— Це ви дізналися, що в касі сьогодні будуть гроші?

— Касир не криється переді мною. Крім того, п'ять мільйонів його. Так і домовлялися.

— Скільки грошей у касі?

— Близько ста мільйонів. Касир затримає гроші до четвертої пополудні.

— Охорона?

— Лише один з наганом. Прибрати його треба тихо — аби не зчинив гармидеру.

— Не зчинить! — хвалькувато пообіцяв Семенюк.

Грицай відступив з місточка, даючи дорогу.

— Я доведу вас до центру, — пояснив. — На вулиці за парком підвода з сіном. Ви, отамане, заховаетесь, а нам із Степаном нічого боятися.

— Звідки мене знаєте? — стривожився Степан.

— Ви така відома людина! — вигукнув Грицай. — Мені розповідали про вас у Ставах...

Степан злякано відступив: у Ставах вони з Семенюком побили кілька єврейських родин, усіх підряд — чоловіків, жінок і дітей...

— Не хвилюйтеся, — заспокоїв Грицай. — Що було — те було. Ніхто за цією злидотою не плакатиме.

Степан зиркнув на Грицайя спідлоба. Дав собі слово за першої ж нагоди покінчити з цим євреєм — начебто й своя людина, проте знає багато, а таких Степан не терпів...

Семенюк пригрівся під сіном, йому було затишно, терпко пахло гіркою травою, підводу злегка погойдувало на вибоях, потім почалася міська бруківка, і отаман задрімав. Підвода зупинилася, і Семенюк одразу прокинувся. Обережно визирнув із свого сховку. Підвода стояла у дворі, хтось клопотався біля неї. Про всяк випадок Семенюк витягнув з кишені наган, але, почувши спокійний голос Степана і побачивши, що той стоїть усього за кілька кроків і посміхається комусь, заховав зброю. Висунувся з сіна. Так і є, Сашко Балабан, надійний і хоробрий хлопець, з ним хоч у вогонь чи в воду...

Сашко, побачивши отамана, підскочив і допоміг злізти з підводи. «Треба буде якось винагородити його, — розчулено подумав Семенюк. — Бо тепер не кожен поважає начальство. Розбестилася молодь, їм що отаман, що сам головний отаман — усе одно... А Балабан ще не зіпсований!»

Остаточо вирішивши в разі удачі дати Сашкові мільйон чи навіть два, Семенюк попрямував до ганку, де стояв Грицай. Не затримався на ганку: садиба огорожена суціль високим парканом, але хтось може випадково зазирнути в шпарину, помітити, а це йому зовсім ні до чого.

Переступивши поріг Грицаєвої хати, Семенюк широко перехрестився, пошукав очима ікони в червоному куті, не знайшов і згадав, що в оселі Мойсея Абрамовича їх і не може бути. Невдоволено поморщився, та, подумавши, що бог неодмінно почує православного, який молиться в єврейському домі, перехрестився ще раз і зашепотів: — «Отче наш іже еси на небесі...» Скосив око, переви-

ряючи, як поставився до його спілкування з богом Грицай, але не помітив ні зневаги, ні презирства. Мойсей Абрамович, певно, ставився до чужих забобонів байдуже чи просто вмів не звертати на них уваги. Зрештою, не вірив ні в бога, ні в чорта (хоч і відвідував синагогу), знав: життя швидкоминуче — тож намагався брати від нього якнайбільше, не сподіваючись на потойбічні привілеї.

Кімната, хоч і без ікон, сподобалася Семенюкові. Пишно обставлена, з пухнастим килимом на підлозі та квітчастим бухарським на стіні. Буфет з коштовним посудом, а на столі, посеред різних наїдків, кришталева карафка з горілкою.

Мойсей Абрамович допоміг отаманові зняти незграбного брезентового дощовика й шанобливо відсунув стілець на чолі столу. Семенюкові це сподобалось, він сів, випнувши груди, і огледів стіл не без упередження. Але те, що побачив, свідчило і про заможність господаря, і про його поштивість до гостя: щільно стояли тарелі з холодцем, шинкою, домашньою ковбасою, рибою, солоними огірками, капустою, навіть салом, що, зважаючи на іудейські релігійні забобони, було несподіванкою. Семенюк згадав, як ще гімназистом мазав салом губи єврейським хлопчачкам, виявляючи тим крайню зневагу, й пильно зиркнув на Грицай: чи не кепкує? Проте Мойсей Абрамович був уособленням гостинності й доброзичливості — мабуть, він збагнув, що саме бентежить гостей, бо поклав собі шмат сала, підморгнув Семенюкові й мовив:

— Прошу підкріпитися, чим бог послав, а він знає, що кому потрібно, принаймні здогадується... — зажував, плямкаючи, і пояснив: — Наш бог забороняє це їсти бо-соти, аби нам більше лишилося!

Семенюк посміхнувся Грицаєві привітно і потягнувся до кришталевої карафки.

— Казьонка! — похвалився Мойсей Абрамович. — Для вас, добродіі.

Семенюк посуворішав. Перехопивши жадібний погляд Сашка, попередив:

— Лише по одній. Бо справа серйозна, й повинні мати тверезі голови.

— Коли ще підемо... — безжурно відмахнувся Балабан. — Десять разів вивітриться.

— Зась! — підвищив голос отаман. — Залагодимо справу, тоді й відсвяткуємо.

Сашко покривився, та сперечатися не став. Знав крутий отаманів норов, його важку руку й змирився, хоч

і забув уже, коли востаннє пив казёнку. Довго тримав склянку в міцно стиснутій долоні, потім понюхав горілку й вихилив, не закушуючи й зачудовано покрутивши головою.

— Оце смак! — схвалив. — Як у раю! Та й дають там, певно, лише янголам.

Семенюк ковтнув лише для апетиту й запитав Гриця:

— Бричка буде?

— Усе, як домовлялися з Гайдученком. Парокінна бричка доведе вас до райфілії й стоятиме у завулку. Там у паркані дошки лише наживлені, Стёпа знає, де саме.

— А Черняк? — обернувся отаман до Балабана.

— Я не запрошував його сюди. О пів на четверту приїде до райфілії, постереже, щоб подати сигнал у разі небезпеки. Якщо знадобиться, затримає переслідувачів.

Семенюк схвально кивнув і взявся до їжі. Наївшись, скомандував:

— Тепер — спати. До третьої години. Я зі Степаном. А ти, Сашко, повартуєш. — Погладив карафку. — Прощу вас, Мойсею Абрамовичу, приборати.

— Не довіряєте, отамане? — образився Балабан.

— Далі від спокуси, — гмикнув Семенюк. Бо знав своїх хлопців краще, ніж вони самі себе.

Коли настінний годинник голосно бамкнув тричі, Семенюк одразу підхопився. Пролопотів босоніж до дверей, визирнув і наказав Сашкові:

— Квасу!

Випив повний кухоль і почав натягати принесений Степаном одяг: сатинову сорочку, галіфе, хромові чоботи, потерту чорну шкірянку, такого ж чорного шкіряного кашкета з червоною зіркою. Підперезався широким пасом з кобурою, вклав до неї наган. Подивився в дзеркало й лишився задоволений: типовий тобі комісар з Києва, який приїхав у провінцію наводити більшовицькі порядки.

Ситі коні, запряжені в ресорну бричку, вже гарцювали на подвір'ї. На козлах сидів Балабан: тримав у руках віжки й поблажливо позирав на Семенюка в комісарській куртці.

— Оце, пане отамане, — мовив знушально, — зустрів би вас увечері, та ще в темному завулку, одержали б від мене кулю просто в більшовицьке полум'яне серце.

— Схожий? — розплився у посмішці Семенюк.

— А мандата маєте?

Отаман поплескав себе по кишені. Якогось папірця з досить сумнівною печаткою прихопив з собою, та гадав

використати його лише в крайньому разі. Опустився на задні сидіння брички, й ресори жалібно зарипіли під ним. Степан, одягнутий в червоноармійську шинелю, примостився поруч, Грицай розчинив ворота, і коні з місця взяли риссю.

Біля воріт Білоцерківської райфілії, як і було умовлено, стовбичив Черняк. Лузав насіння й удавав, що цікавиться дівчатами, які гуляли неподалік. На мить зустрівся поглядом з Семенюком і заспокійливо опустив вії. Отаман зістрибнув з брички, попрямував до хвіртки. Степан з Балабаном пристроїлися за два кроки позаду, Семенюк відчував їхнє рівне дихання на потилиці, і це вселяло в нього впевненість і спокій.

Вони обминули комору й піднялися на ганок адміністративного будинку. Каса містилася на першому поверсі. У коридорі зустрівся чоловік у потертому піджаку: побачивши чоловіка у шкірянці, шанобливо притиснувся до стіни, поздоровкався, і отаман поблажливо кивнув йому у відповідь. Порівнялися з оббитими залізом дверима каси, Семенюк потягнув за ручку. Як і було домовлено з касиром, двері виявились не замкнуті — розчахнулися без рипіння. У невеличкій кімнатці за столом сидів літній чоловік з похмурим і втомленим обличчям. Він тривожно зиркнув на прибульців і потягнувся до кобури, та, угляdivши чорну шкірянку й зірку на кашкеті, опустив руку й підвівся.

— Білодід тут? — запитав Семенюк владно.

— На місці, — відповів охоронець. — Хто ви й для чого?

— Губчека.

— Мандат?..

Семенюк побачив, як охоронець знову потягнувся до кобури, видно, якась тривога все ж охопила його. Отаман витягнув з кишені папірець, подав, посміхаючись доброзичливо.

— Оперативний уповноважений губчека Величко, — назвався.

Охоронець узяв мандат обома руками, либонь, був не дуже грамотний, бо почав читати, ворущачи губами. Семенюк скористався з цього, ступив убік, в руці блиснуло лезо. Вдарив охоронця в спину сильно й точно, той аж задихнувся, випустив мандат, сперся рукою об стіл, проте не втримався: впав, навіть не зойкнувши.

З дверей, що вели до сусідньої кімнати, визирнув кудлатий чоловік в окулярах у залізній оправі.

— Спритно ви його...

Семенюк поморщився і витягнув ножа з тіла охоронця. Обтер лезо об гімнастерку, заховав ніж до кишені, лише потому обернувся до касира.

— Де гроші? — запитав.

Той широко розчинив двері.

— У сейфі, де ж іще їм бути?

— Відмикай.

— Мішок є?

— Стьопо, — наказав Семенюк, — давай швидко.

Разом з касиром Степан повкидав паки грошей до звичайного мішка з-під борошна. Виявилося — мало не повний. Степан зав'язав мішок, підважив.

— Ого! — вигукнув.

— Це тобі не що-небудь, а мільйончики! — хіхикнув касир.

— Візьмете вдвох, — розпорядився Семенюк, обернувшись до Балабана. — А тепер зв'яжи його, — кивнув на касира. — Та в'яжіть добряче, аби комар носа не підточив.

Касир з готовністю простягнув руки, але Сашко заломив їх за спину й скримцював мотузком так, що Білодід застогнав.

— Терпи, діду! — зареготів Сашко. — Ми до тебе не бавитися заскочили...

— Кляп! — нагадав Семенюк, і Сашко дістав зіжмакану брудну ганчірку.

— Не забудьте лишити п'ять мільйонів у Мойсея Абрамовича, — нагадав касир і широко роззявив рота.

Сашко запхав йому кляп, запитально глянув на Семенюка й нахилився до мішка з грішми.

— Чекай... — Семенюк сильно потер чоло тильним боком долоні, паче вирішуючи щось дуже важливе, потім поставив посеред кімнати стільця і підштохнув до нього касира. Той сів, і отаман наказав:

— Прив'яжи його, Олександрє, до спинки.

Білодід заперечливо захитав головою, та Семенюк пояснив:

— Хто тебе пограбував? Завтра червоні на все місто галасуватимуть: бандити! А бандити з тобою не панькатимуться.

Касир знизав плечима, й Сашко прив'язав його до стільця. Семенюк став напроти, злостиво посміхнувся і мовив:

— Не знаєш ти, Іване Гнатовичу, справжніх бандитів! — Дістав ножа, на якому ще не висохла кров охоронця, провів по лезу пучками, буцім перевіряючи гостроту,

і додав: — Кінчатимемо тебе, Іване Гнатовичу, і не тому, що повинні віддати п'ять мільйонів, просто зайві свідки завжди шкодять...

Касир виричав очі, піт виступив у нього на чолі. Похитав головою, спробував виштовхнути з рота кляп, нараз зблід, як мертвяк.

— А ти злякався, Іване Гнатовичу, — знущально сказав Семенюк, — і не розумієш, що ми тільки про тебе й турбуємось. Тобі ж уже під шістдесят. Усе одно скоро помреш, ну, мо', ще якийсь десяток протягнув би... А так загинеш героєм! Завтра все місто знатиме: Іван Гнатович Білодід геройськи наклав життям, закатований петлюрівськими бандитами, захищаючи добро республіки! Й іменем твоїм назвуть вулицю. Хіба ти не хочеш цього, Іване Гнатовичу?

Касир захитав головою, і сльози струмочками покотилися по його щоках.

— Овва, заперечуєш, а нащадки пишатимуться тобою. І ніхто, гуляючи по Білодідівській вулиці, не знатиме, яким мерзотником був він насправді... За п'ять мільйонів продав рідних пролетарів, обвів їх навкруг пальця!

Касир на мить заплющив очі, можливо, він ще до кінця не усвідомив, що з ним не жартують, все ж мав трохи надії, бо посміхнувся жалісно й запопадливо.

Степан, який слухав Семенюка, роззявивши рота, захоплено покрутив головою і вигукнув:

— Ну, отамане, не чекав від вас!

А Балабан гаряче видихнув у вухо:

— Кінчайте вже, бо час!

— Во благо тобі, пролетарський герою! — Семенюк підвів руку, пограв лезом, потім опустив ніж і, дивлячись у виричені й мертві від жаху очі касира, встроїв просто в серце...

Степан з допомогою Балабана закинув мішок за спину.

— Папір... — зітхнув. — А важкий, наче зерно!

Семенюк ступив до дверей, та нараз спинився нерішуче:

— Стривайте... Вони ж гадатимуть, що касу пограбували карні злочинці, а мусять знати, що це також наша війна!

Знайшов на столі папірця, написав нерівними великими літерами: «Привіт червоним пролетарям від отамана Семенюка. Так буде з кожним, хто служить більшовикам!»

Поклав папірця на коліна Білодідові й посунув до виходу — важкий, похмурий і рішучий.

Батюшка в золотій ризі одягнув їм на пальці обручки, проказав належні в таких випадках слова, після яких він, Микола Якубович, начебто мав стати зовсім іншою людиною, на все життя приліпитися до дівчини в білій шовковій сукні, котра матиме на нього всі права. Це було незвично й викликало спротив, Якубович неприязно зиркнув на Фросю, та, побачивши, як світяться її очі, посміхнувся радісно й подумав: цей світ усе ж милостивий до нього.

Учора падав дощ, а вранці сонце пробилось крізь хмари й розігнало, розтопило їх, наче знало, що в них з Фросею — свято. У насташківській церкві зібралося чимало люду, старезний батюшка у шатах вийшов з олтаря їм назустріч, диякон кадив ладаном, святі угодники дивилися з ікон доброзичливо, і взагалі — Якубович відчував легкість і піднесення, наче й не було вогкої камери в Тараші, підозрілого погляду слідчого Форняка, наче не приготувався вже до трибуналу...

Якубович стояв перед олтарем, вдихав терпкий аромат ладану, відчував поруч тепле Фросине плече й ні про що не думав. Коли батюшка подав їм обручки, схаменувся на мить. Та було вже пізно, і він, посміхнувшись Фросі, взяв її за руку і повів до виходу. Натовп розступився перед ними, молоді не йшли, а пливли. Микола бачив захоплені погляди зовсім незнайомих людей і розумів: справді, вони з Фросею не можуть нікого лишити байдужим. Фрося — красуня, та й він нівроку — високий, стрункий, вродливий. Поручик Микола Якубович, перед ним стелитиметься великий шлях...

На церковній паперті стояв тесть у чорному, ще старорежимному костюмі-трійці та білій сорочці з накрохмаленим коміром, який врізався в його тугу червону шию. Іван Іванович подав знак, і до церкви підкотила бричка з Дударцем на козлах. Якубович підсадив до неї Фросю, вмовистися поруч. Коні нетерпляче заграли, але Дударець стримав їх.

Якубович нетерпляче озирнувся. Тесть саме розмовляв з незнайомими чоловіками — один з них привернув увагу поручика: в офіцерському кітелі без погонів, у кашкеті з високим наголовком. Поруч стояли ще двоє у піджаках і вишиванках. Іван Іванович потиснув руку чоловікові в кітелі й посунув до брички статечно, дивлячись просто перед собою, не звертаючи уваги на жебраків, які простирали до нього долоні.

На мить Якубович зустрівся очима з чоловіком у кітелі, вловив у його погляді цікавість, правда, може, й помилився, бо той нахилився до сусіда у вишиванці, сказав щось смішне — всі зареготали голосно й весело.

Іван Іванович уместився на сидінні поруч дочки, й бричка рушила сільською вулицею. Якубович відчув, як притиснулася до нього Фрося: забув і про старезного батюшку, і про людей у церкві, і про чоловіка в кашкеті з високим наголовком, не чув уже й тестя, який щось казав їм, — бачив тільки Фросю, й вона уособлювала весь світ.

Так проїхали версту чи трохи більше, проминули останню хату Насташки. Прибита вчорашнім дощем, дорога не куріла, обабіч неї потягнулися поля, де-не-де чорні, залишені під пар, але здебільшого засіяні озиминою. Вони радували око й віщували добробут. Зненацька Якубович подумав: поля колоситимуться вже за їхньої влади, і врожай буде їхній, взагалі все буде їхнє — і Насташка з білою кам'яною церквою на площі, і темніючий на обрії ліс, і Тараша, з якої вони виженуть отого нахабного Форняка.

Згадавши слідчого, Якубович підозріло зиркнув на Фросю: вона хоч і визволила його з камери тарашанської міліції, все ж спілкувалася з Форняком, обіцяла йому щось, не за гарні ж очі випустили його...

Перші ревності вжалили поручика. Нараз Якубовичу схотілося зробити Фросі боляче, він міцно стиснув їй пальці. Гнів заповонив його, вже не бачив блакитного неба й сонячної Фросиної посмішки, лише важкий і ненависний погляд тарашанського слідчого...

Почув, як зойкнула Фрося, й отямився.

— Пробач... — притулився щокою до її плеча.

Фрося зрозуміла його:

— Згадав щось неприємне?

— Слідчого в Тараші.

— Смердючий пес, — одповіла широко, і Якубович радісно й полегшено зітхнув.

— Скоро ми пригадаємо йому все! — пообіцяв зловтішно.

— Атож, — підтакнула Фрося. — А сьогодні не думай про нього. Повинен думати тільки про мене.

Якубович побачив, як на Фросиних руках виступила гусяча шкіра, дорікнув собі за неухважність і накинув на плечі дружини шинель. Погода хоч і сонячна, а вітерець осінній, і тут, на просторі, провіває відчутно.

Тимченкові сподобалася ця турботливість. Посміхнувся у вуса й зауважив:

— Гостей наїде повна хата.

Чомусь Якубовичу не дуже хотілося саме сьогодні бачити чужі цікаві обличчя, та знав: без цього не обійтися. Запитав:

— Грабовський приїде? У церкві я його щось не бачив.

— Для чого ж у церкві народові очі мозолити? Завтра навіть у Таращі знатимуть, хто Тимченка вшановував... А до Почуйок свої люди приїдуть. Народ у нас знаєш який? Обійдеш увагою — вік пам'ятатимуть.

— З ким на паперті розмовляли?

— Побачиш увечері.

— Хто отой в офіцерському кітелі?

— З Насташки. Петро Вовк, у офіцери вибився. Прапорщик тобто.

— Свій?

— Чужих не запрошую.

— Самі знаєте його чи начулися?

— Справа така... — почухав потилицю Іван Іванович. — Родич у нього скомунізований, у сільраді працює. Проте люди знають: вони, значить, у незгоді. Той більшовик нахвалявся здати Вовка чекістам. Якщо Петро за старе візьметься.

— Яке старе?

— А він у Добровольчій армії служив. Денікінець тобто.

— Виходить, він і проти нас?

— А ти поручик якої армії? — штрикнув Якубовича Тимченко. — Царської...

— Я відразу визначив свою позицію, — твердо одповів поручик. — На боці нашого українського уряду.

— Революція бач як розкидала людей... І денікінці з нашими билися. Однак тільки до часу... А тепер насташківський сільрадівець і для нас з тобою, і для денікінського прапорщика однаковий ворог.

— Ворог, — погодився Якубович.

— А ворогів разом слід бити.

— Тому й запросили прапорщика?

— Я б не запрошував, та Боровий порадив. Каже: тамуший і проти червоних.

Якубович згадав: Боровий — заможний господар з Насташки — є в його списках.

— Розберемося... — сказав непевно й узяв Фросину руку. — Розпитай про того прапорщика, — наказав Дударцеві.

— Зробимо! — відповів той і змахнув батогом.

Поспішав, наперед радіючи чарці та смачній їжі. Знав також: з'їдуться до Тимченків люди заможні й статечні, привезуть жінок та дочок, а у весільній та хмільній компанії все дозволено. Потриматися за гарну молодицю завжди приємно.

Дударець аж засопів од задоволення і ще раз змахнув батогом. Проте коні й так бігли швидко — відчули рідну оселю, ондечки в улоговині вже видніють хати, й дим в'ється над ними. Гуде вогонь у печі Тимченкової хати, смажиться, париться, печеться для дорогих гостей м'ясо й птиця, пироги вже готові й самогон розлито по суліях...

А Якубовичу не йшов з голови прапорщик у кашкеті з високим наголовком. Вирішив: якщо цей Вовк справді і свій, як твердить Боровий, треба буде залучити його в помічники. Не Грабовського, який завантажений своїми совдспівськими справами в лісництві, а саме прапорщика — ще не скинув мундира й парадного кашкета, не перетворився на звичайного гречкосія, заклопотаного лише кіньми, озиминою та гноєм.

А тим часом Вовк сидів у просторій, чистій, застеленій домотканими доріжками кімнаті Борового. Господар виставив пляшку самогону й глечик міцного бурякового квасу, а хазяйка почала заставляти стіл наїдками.

Вовк спробував зупинити її:

— Скоро вже до Тимченків, — нагадав, — а там не дадуть вмерти з голоду.

— Скажете таке! — образилася господиня. — Наче ми жебраки...

Вона зміряла Вовка допитливим поглядом: зовсім ще хлопець, лише за двадцять, а вже офіцер, по-старому — ваше благородіє, людина, виходить, тямуща й грамотна, чим не наречений для Зіни? Дівка в них також нівроку, чиста, повновида, пишна, не для голоти ж випещена! І треба показати цьому «з благородієв», що в них справжній дім — як сир у маслі кататиметься, аби тільки вподобав Зіну...

Хазяйка розчервонілася від думки про доччине щастя, засокоріла улесливо:

— Часи такі тепер, що люди поважати один одного перестали. Нашого Григорія Васильовича куркулем обзивають, нема почтенієв ні до господаря, ні до охвіцерів, горлянки деруть за революцію, а навіщо нам та революція?

— Як навіщо? — подав голос Григір Васильович. — Аби ви тепер Ваганюкові кланялися. Раніше він нам — тепер ми йому. Зміна влади — ото революція.

— А якщо влада знову поміняється? Якщо Ваганюка скинуть?

— Виходить, ще одна революція. Отже, навиворіт.

— Контрреволюція, — посміхнувся Вовк. — А ми, значить, контрреволюціонери.

— Як би не називали, аби Ваганюка скинули, — вирішила господиня.

— До стінки його! — злостиво вигукнув Боровий. — Кую в лоб — й усі розмови...

— Ну що ти! — замахала руками господиня. — Нехай живе. Людина все ж, та й приємно: знову навшпиньки ходитиме.

— Дурна баба! Нищити їх треба, у них тепер усе життя вогник проти нас жеврітиме. Он землю відібрали, хіба таке забувається?

— Знищиш, а хто оратиме?

— Отож-то й біда, — зітхнув Боровий. — Виходить, без голоти, хоч круть-верть, хоч верть-круть... — нараз осікся, згадавши, що батько Вовка мав лише десятину й ходив у латаних штанях.

Петро здогадався, про що саме подумав Григір Васильович, і мовив розсудливо:

— Не так-то й просто все в житті влаштоване, добродію. Наші діди ще на пана робили й батогів куштували, а ваш батько вже на парову молотарку спромігся. Гадаєте, мені офіцерські погони легко далися?

— Ні, — заперечив Боровий, — ніщо нікому легко не дається. От мій батько все життя збирав, накопичував, по́том схова́в, на тридцять десяти́н уже стягну́вся, і все соба́ці під хві́ст?

Вовк згадав, як схова́в по́том ста́рий Борови́й. Розгодова́ний, у вишива́нці й хромо́вих чо́ботях, у кра́мниці ма́в при́кажчика, на тридцять десяти́нах — найми́тів. А син його, Григі́р Васи́льович, уже із зе́мським нача́льством ручка́вся, з по́пом та ста́ростою дру́жбу води́в. То́ді для них й пра́порщик бу́в не фі́гура. А тепе́р, коли зе́млю відрі́зали й мо́лотарку забра́ли, ски́гли, у найми́тового си́на захи́сту проси́ть... Воно, зви́чайно, зно́ву за плуго́м ходи́ти ва́жко, а гні́й замі́сть оде́колону нюха́ти ще ва́жче.

— Образливо — своє віддавати, — мовив, уважно дивлячись на Борового. — А я чув: Петлю́ра власни́сть поважа́є.

— За наші́ права вбо́ліва́є, треба зно́ву його ста́вити.

- Як?
- Громадою.
- Громада нині на майдані мітингує.
- Не наша громада — більшовицька. Їй доведеться
декого кулеметом переконувати...
- Наче в них кулеметів нема,— вставила господиня.
- Якщо з розумом...
- Зась тобі! Сиди на місці, старий дурню, не лізь
у пекло!
- Спробуй побалакати з бабою! — Боровий підморгнув
Вовкові й налив самогону в чарки.— Вип'ємо по одній,
прапорщику, більше не дам, бо мусимо мати сьогодні світ-
лу голову й тверезий розум.
- Наче у Тимченків не заллешся! Та й для чого твій
розум за весільним столом!
- Помовч, жінко! — Боровий підсунув Вовкові глек
з квасом.— Пий, прапорщику. Гадаєш, до Тимченків дарем-
но запросили?
- Я й сам дивуюсь: не брати й не свати...
- Це я тебе запросив... Слухай мене. Нареченого
бачив?
- Ну й що? Такий собі фертик, кажуть, з губернської
наросвіти.
- Дурнів не слухай. Стане Іван Іванович радянському
службовцеві дочку віддавати!
- То хто ж він? — занетерпеливився Вовк.
- А ти не поспішай, прапоре.— Боровий налив повний
кухоль холодного квасу.— Ковтни й подумай...
- «Невже Якубович? — звузив зіниці Вовк.— Невже Яку-
бович був сьогодні зовсім поруч — простягни руку й тор-
кнешся?» А він уже мало не два тижні заграє з насташ-
ківськими та потіївськими куркулями і не знає, що за три
версти на хуторі в Тимченка сам Микола Якубович, на-
чальник Восьмого повстанського району...
- Вовк випив півкухля і зауважив:
- Щось ви, Григоре Васильовичу, все околясом... Наче
ми з вами не однодумці...
- Чужі думки ох як важко розгадати.
- Принаймні я перед вами не криюся.
- Тобі що? Тобі, крім френча без погонів, втрачати
нічого.
- Не смієте! — Вовк стукнув кулаком по столу.— Не
смієте ображати офіцера, бо моя честь...
- Кинь,— перегнувся через стіл Боровий.— Ти мені про
свою честь не загинай, плювати я хотів на всі слова, разом

узяті, ми словам навчені не вірити. Он твій родич Ваганюк на майдані як галасує!

— Не рівняйте.

— Я й не рівняю. Якщо б рівняв, ти б у мене горілку не пив. А за те, що придивлявся до тебе, вибач. Сам розумієш: не маєтком — головою ризикуємо.

— Ну і як я вам? — силувано посміхнувся Вовк.

— Сьогодні в Тимченків побалакаємо.

— Знову ви про цього вчителя? Кажуть, сидів у повітовій міліції. Шкода, такий пройдисвіт, а дочка в Тимченка — скажу вам!..

— Фроська? — не витримала господиня. — Це ви про Фроську? Ні спереду, ні ззаду — нема складу! Наче у нас справних дівчат нема!

Вовк одразу збагнув, куди гне Василина Петрівна.

— Вашій Зіні вона нерівня, — підлестив. — Зіна — красуня на весь повіт!

Кажучи таке, не дуже перебільшував: дочка Борового справді впадала в око, але чомусь засиділась у дівках. Може, тому, що вибежкала мало не на півголови вищою за батька, а може, тому, що мала характер, м'яко кажучи, рішучий, з перших же днів знайомства кидала на Петра звабливі погляди, а недавно й прямо сказала: єдине, що сприймає в революції, — вільне кохання...

Василина Петрівна розцвіла від задоволення.

— Ніхто ще не знає, яка Зіна хазяйка! А для сімейного життя...

— Ну, пішло-поїхало... — промуркотів Боровий. Махнув рукою дружині, аби залишила їх на самоті.

Василина Петрівна закопилила губу й попливла до дверей. На порозі зупинилася, бо не могла лишити за чоловіком останнє слово, сказала, наче відкривала велику таємницю:

— Коней уже запрягають, не баріться.

Боровий ще раз махнув рукою, дочкався, поки жінка зачинить за собою двері, й почав, не зводячи з Вовка очей:

— Я везу тебе, прапорщику, до Тимченків, щоб познайомити саме з тим Зінаїдом Гайлевичем.

— Навіщо? — удав, що здивувався, Вовк.

— Бо він має повноваження... — загадково пояснив Боровий. — Ти хлопець мудрий, сам усе збагнеш.

— Повноваження? — перепитав Вовк. — Виходить...

— Що виходить — побачимо.

— У церкві гомоніли, ніби його затримало Таращанське політбюро. За що?

— Як підозрілу особу. Але доказів не мали, тому й відпустили.

«Бовдури! — подумав Вовк.— Де їхнє класове чуття? Такого звіра тримали й відпустили!»

Запитав:

— Якщо така людина має повноваження, то від кого? Від самого головного отамана?

Боровий не спростував цього припущення, і Петро остаточно впевнився: сьогодні йому пофортунило. Подумав: даремно він обізвав таращанських товаришів бовдурами. Якби затримали Зінаїда Гайлевича, обірвали б нитку до цілої контрреволюційної організації на території кількох повітів. Нитку, яку він тепер, можливо, триматиме в руках...

Боровий мав бричку, перероблену з тачанки, проте тримав її в сараї до кращих часів. Узяв собі за правило «не висовуватися», носив суконні, вкрай потерті штани, засмальцьованого кашкета й стоптані чоботи, лаяв Зіну, коли та одягала на гулянки шовкову сукню. Усі свої достатки тримав у скринях та шафах, обладнав ще й криївку, де зберігав трохи золота, зброю та найцінніші речі. Викопав цю криївку не під сараєм чи хатою, де полюбляли шукати продзагонівці й незаможники, а під курником, куди й зазирнути через нестерпний сморід ніхто не наважувався.

Збираючись на весілля, Григій Васильович запряг звичайного воза, накидав трохи сіна й застелив його ватяною ковдрою. Глипнув на своє причепурене жіноцтво й задоволено кахикнув. Василина Петрівна в фіолетовій атласній кофті, оксамитовій спідниці й чорних чобітках, а від Зіни взагалі очі відвести важко: шовкова сукня з розкиданими по рожевому полю червоними трояндами, коралове намисто, а на високих грудях подарована самим отаманом Трейком брошка в золотій в'язі. Григій Васильович вибрав для господині старе пошарпане пальто, Зіні подав звичайну суконну свитку — дочка чмихнула невдоволено й засопіла ображено: їй так хотілося проїхати через село в шовку... Однак не насмілилася заперечити, лише зблиснула очима на Вовка — чи зміг оцінити її вроду та вбрання?

Петро дивився на неї захоплено, йому зовсім не треба було й прикидатися, бо не оцінити всі Зініні принади міг би лише справжній телепень.

Дівчина кокетливо крутнулася на високих закаблуках, і Вовк вирішив: отут вона передала куті меду, певне, тепер вища навіть за нього, а він же нівроку...

А Зіна дістала зі скрині ще й флакон одеколону. Мабуть, був найдешевший, який продавався колись у батьковій крамниці, але й такого тепер удень з вогнем не знайдеш. Налила на долоню, напарфумила сукню над грудьми, крадькома зиркнула на Вовка й поманила до себе пальцем. Прапорщик похитав головою, однак Зіна напарфумила і його — провела м'якою долонею по щоці й багатозначно затримала її на якусь невловну мить.

Вовк подумав: Зіна явно подає йому знак. Спіймав розчулений погляд Василини Петрівни й відступив, уклонившись ввічливо, як кланявся колись жінкам їхній батальйонний дженджур — штабс-капітан Васильківський.

Зіна прошелестіла своїми шовками до виходу, повернулася в дверях, стригнувши очима Петра. А той пропустив наперед Василину Петрівну, потім обігнав її, подавши руку на сходах з ганку, проте господиня відмахнулася від прапорщика й вмостила своє огрядне тіло на мішку, туго набитому сіном.

Боровий одразу звернув на бічну вулицю, вирішивши об'їхати село: все ж далі від цікавих поглядів односельчан — для чого їм муляти очі офіцерським кашкетом прапорщика?

До Почуйок доїхали швидко. Вовк сидів позаду, звисавши з воза ноги й спершись спиною на мішок із сіном. Весь час відчував пекучий доторк Зіниної долоні, втягував терпкий гвоздиковий аромат одеколону. Знав, що не має права на сентименти, сьогодні, можливо, у нього найважливіший вечір за всі останні роки, і все ж не міг не згадувати грайливі бісики в Зіниних очах.

Потім Петро подумав: йому, чекістові, не годилось би танцювати навколо якоїсь куркульської красуні, адже щойно звинувачував таращанських товаришів у втраті класового чуття, а сам задивляється на шовкову сукню та зелені очі. Втім, він мусить до кінця грати роль офіцера, а справжній прапорщик Вовк, напевно, не проминув би таку вродливу дівку. Як штабс-капітан Васильківський...

Зрештою, сьогодні ввечері слід заприязнитися з цим Зінаїдом, а із Зіною — буде видно. Посміхнувся: дивний збіг — Зінаїда й Зінаїд, цьому Гайлевицу треба було б узяти дочку Борового, а не Тимченка, ото був би сміх! Щось нечисте з цим Зінаїдом, либонь, документи в Гайлевича фальшиві, й таращанці все ж мали в цьому розібратися.

Хутір Почуйки виринув із-за пагорба раптово. Першою помітила залізний дах Тимченкового будинку Зіна. Роз-

штовхала матір, яка задрімала, пригрівшись на м'якому сіні, витягнула люстерко й почала чепуритися. Григій Васильович підігнав коня, і за кілька хвилин вони в'їхали на просторе подвір'я, заставлене возами й бричками.

Зустрічати Борових вийшов сам господар. Зіна з матір'ю одразу кудись зникли — видно, в своїх суто жіночих справах, а Тимченко, багатозначно підморгнувши Боровому, провів його та Вовка до клуні. Тут, серед мішків із збіжжям, поруч олійниці, стояв накритий білою скатертиною стіл, на ньому — глечик із квасом, сулія з самогоном та склянки. У клуні сиділо кілька чоловіків — на мішках, ослінчиках, хто де примостився. А на стільці в кінці столу зайняв місце Гайлевич.

Вовк зупинився у дверях, чітко розглядаючи присутніх: треба запам'ятати кожного. Гайлевич підвівся йому назустріч, помахав рукою, запрошуючи. Сказав привітно:

— Раді бачити вас, прапорщику, в нашому товаристві. Вовк нахилив голову.

— І я радий,— відповів стримано.

— Проходьте й сідайте,— Гайлевич вказав на місце поруч себе.

Вовк зняв кашкета, сів, поклавши його на коліна, запитально зиркнув на Гайлевича. Той зрозумів його й пояснив:

— Тут зібралися однодумці, прапорщику. Треба побалакати на тверезу голову.

— Останнім часом чого-чого, а спасенних розмов начувався,— знизав плечима Вовк.

— Вірю, балакати ми вміємо, але зібралися тут зовсім не для того, аби ще раз потеревенити. Вас, прапорщику, рекомендував Григій Васильович, а його слово вагоме.

Вовк перевів погляд на Борового, і той кивнув заспокійливо.

— Якої політичної платформи ви дотримуетесь? — приступив до діла Гайлевич.

— Платформ тепер багато, горлянку дерти вміє кожен.

— І все ж?

Вовк уважно огледів присутніх. Зустрівся з тривожними, спокійними, важкими, підозріливими, бігаючими очима. Ще раз знизав плечима й мовив твердо:

— Не знаю, що б ви хотіли почути від мене... Проте мені втрачати нічого. Та й товариство, здається, зібралося підходяще. Коротше: я проти совдепів, проти більшовиків, голоти й червоних балакунів. Така платформа вас влаштовує?

— Цілком,— полегшено кивнув Гайлевич.— Але ж ви воювали в Добровольчій армії! А ми...

— Петлюрівці?

— Ми — за Українську народну республіку.

— Тобто Директорію?

— А ви проти неї?

— Я проти більшовиків, панове. Мої політичні погляди можуть трохи і різнитися від ваших, та хіба це суттєво?

— Ми — за Україну без усіляких Рад і більшовицького засилля. Отже, ви визнаєте платформу УНР?

Вовк удав, що замислився. Одразу погоджуватися було небезпечно: колишній денікінський офіцер навряд чи покірно пішов би за Петлюрою. Нерішуче розвів руками:

— Ви ставите мене у важке становище. З одного боку, мені симпатичні ваші гасла.— Помовчав, обвів поглядом присутніх, додав твердо:— Так, симпатичні. І серцем я сприймаю їх. Як ви усі. Більше того, іноді шкодую, що пішов до Добровольчої армії. Там відчував, що не в тій сорочці народився.

— Отож-бо,— вставив Боровий.— Для Шкуро що українєць, що чучмек — свиня недорізана.

— Але ж і Директорія нарубала дров,— заперечив Вовк.— І нашим, і вашим...

— Візьмемо владу, розберемося,— запевнив Гайлевич.

— І я так вважаю.

— Оце ми й хотіли почути від вас, прапорщику Вовк. І ще одне: чи готові ви дати слово, що все, почуте тут, лишиться між нами? Сподіваюсь, розумієте: ведемо боротьбу з сильним і небезпечним противником, на цьому шляху будуть втрати — й можемо досягти успіху лише за умови суворой конспірації.

— Звичайно, даю слово офіцера,— одповів Вовк без найменших докорів сумління. По-перше, давно зірвав із себе погони прапорщика, по-друге, дрібнішої монети, ніж офіцерська честь, останнім часом не бачив. Згадав розповідь полоненого врангелівського штабс-капітана про те, як топтали жінок і дітей у Севастополі, товплячись на пароплави, що відходили до Болгарії й Туреччини. Ось тобі й офіцерська честь!..

— Нас влаштовує це,— сказав Гайлевич і подав йому руку.— Досить недомовок, давайте знайомитися: поручик Микола Якубович — начальник повстанського району.

Дядьки навколо загомоніли полегшено, хтось потягнувся до пляшки. Вовк витримав пильний погляд Якубовича, підніс над головою руку, просячи уваги. Чоловік, який

наливав у склянки, скосив на нього невдоволене око, та Вовк відмахнувся від нього, запитав у Якубовича:

— Невже ви вірите в це? Повстанський район, вигнання совдепів... Добровольча армія яку силу мала? А де вона? А Директорія? Хто Київ не зміг утримати? А нам з голого місця починати? — Перехопив погляд чоловіка із сулією в руці й збагнув: влучив у яблучко. Очі в дядька злякані й вуса обвислі, стиснув сулію міцно, переводить погляд з Якубовича на нього, Вовка, не знаючи, кому нарешті повірити.

Якубович мовив розважливо:

— Прапорщик має рацію. Більшовикам вдалося розбити і нас, і Денікіна. Це — факт, і смішно було б заперечувати його. Але чому? У цьому й корінь. Бо народ повірив червоним гаслам, не розібрався, що до чого, пішов за совдепами. Наш селянин пішов...

— Голота! — загудів Боровий. — Босота пішла, а справжні люди — зась...

— Голоти, на жаль, більше, — заперечив Якубович. — Але тепер усі нарешті зрозуміли більшовиків. Крім пайзапекліших агітаторів. Тепер більшість за нас, оце ви й не враховуєте, прапорщику.

Вовк подумав: неville Якубович справді переконаний у цьому? Невже такий дурень? Невже божевільний? Але ж он сидять іще й Боровий, і Тимченко, а їх божевільними назвати аж ніяк не можна. Просто ненависть затьмарила розум, їм уже все одно, дай хоч найменший шанс, скажи хоч слово — аби знову бути зверху...

Вовк збентежено покрутив головою:

— Дай боже мені помилитися... Особисто я — з вами. До кінця.

— Отак би й одразу, — полегшено зітхнув Якубович.

— Не на прогулянку збираємось... — вихопилося у Вовка. — І перший крок завжди важкий.

— Однак ви вже ступили...

— Так, перший крок зроблено, назад вороття нема.

Дядько, який притискав до грудей сулію, збагнув, що нарешті можна випити.

— Будьмо! — підхопив склянку.

Вовк відчув: хтось міцно стиснув йому плече. Зустрівся поглядом з Боровим. Той нахилився до нього, прошепотів у вухо:

— Правильно міркуєш. Потім поговоримо, а на сьогодні досить. Сьогодні в нас свято й відпочинок.

— Звичайно, свято, — погодився Вовк.

Хто-хто, а він розумів, наскільки святковий у нього день. Нарешті збулося! Він вийшов на начальника Восьмого повстанського району, і вже на цьому тижні в губчека знатимуть: їхній співробітник Петро Вовк мав з поручиком Якубовичем перші контакти й, можна сказати, почав завойовувати довір'я.

«Однак чи не надто ти самовпевнений, Петре? — осмикнув сам себе. — Від тебе поки що нічого не залежить, весь ти підвладний поручикові, що тому заманеться, так і вчиниш».

Вовк озирнувся на Якубовича. Стоїть прямий як свічка, урочистий, набундючений — не поручик, а суцільний генерал, певно, й уявляє себе таким. Все стелиться йому зараз під ноги: вродлива жінка, запобігливі куркулі... Вовк потягнувся до склянки із самогоном, став поруч Якубовича, мовив так, аби почули всі:

— Прошу, шановне товариство, уваги. — Гомін почав поступово затихати, і Вовк виголосив: — Вип'ємо за успіх нашої справи! За нашого ватажка, за людину, яка очолює нас і скеровує на боротьбу. За пана Якубовича, отамана й генерала!

Непомітно зиркнув на поручика. Той усе ще стояв непорушно, з холодним виразом обличчя.

«Невже передав куті меду?» — подумав Вовк тривожно.

Але в клуні загули — видно, прапорщикове слово сподобалося. Посунули до нього та Якубовича цокатись. Поручик спорожнив свою склянку, глибоко втягнув повітря, переборюючи сивушний сморід, і мовив:

— Дякую, прапорщику. У нас усе попереду й залежить тільки від нас самих.

— Так, — ствердив прапорщик. — Моє прізвище Вовк, а вовки завжди самі здобували собі щастя.

— Ви ще не уявляєте, який щасливий для вас сьогодні день.

— Уявляю, — заперечив Вовк.

— Тепер прошу дорогих гостей до весільного столу, — вигукнув Тимченко, і всі нетерпляче, підштовхуючи один одного, попхалися до виходу з клуні.

Столи в Тимченків прогиналися від наїдків: смажені поросята, індики, кури, риба під маринадом і фарширована, паруюча картопля, овочі... І всюди, куди не кинь оком, — сулії з самогоном.

Вовк зітхнув, уявивши такі розкоші десь у робітничому клубі голодного Києва, сів с краю столу, та почув вимогливий голос Якубовича:

— Прошу, прапорщику, сюди.

Поручик вказав на вільне місце недалеко від себе, поруч Зіни. Дівчина почервоніла, й Вовк подумав: це вона влаштувала, аби сиділи поруч.

— Гірко! — п'яно загорлав хтось одразу.

Якубович підвів молоду, розпашілу й щасливу, глянув у вічі і поцілував міцно.

А Вовк подумав: яке скороминуще й примарне буває людське щастя...

20.

Роман перевертався на ліжку, зітхав, і Клавдія прошепотіла невдоволено:

— Чого тебе чорти мордують? Спи.

Роман ще раз зітхнув і повернувся на бік, проте сон не йшов, навіть і м'яка подушка з курячого пуху, надертого власноручно Клавдією, видавалася твердою й незручною, наче спав не на сімейному широкому ліжку, а десь на баштані чи в лісі біля вогнища, підмостивши під голову згорнуту свитку.

Дивно: скільки разів хропів біля вогнища, а не спиться отут, удома, під теплою ковдрою, поруч жінки, коли не шарудять у баштанному бадиллі набридливі миші...

Роман роздратовано підвівся, засвітив лампу, скрутив цигарку. Клавдія теж сіла на ліжку, обійнявши руками коліна, що випиналися з-під нічної домотканої лляної сорочки. Дивлячись, як прикурює від лампи Роман, мовила заспокійливо:

— Кажі вже...

— Ну його! — відмахнувся Роман. — Може, й того, обійдеться.

Знав: не обійдеться, таки доведеться їм усім щось вирішувати. А не хотілося. Начебто усе найгірше позаду: окопи під Вітебськом, госпіталь у Курську... Потім ціла веремія: німці, Скоропадський, Директорія, денікінці, кілька отаманів, кожен з яких проголошував свою республіку... Он і Юрко погуляв в Олександрійській армії та з Семенюком. Тепер усе минулося, червоні зміцнилися, і добре, бо тільки вони додержали слова: всім нарізали землю, встановили твердий податок. Жити б та радіти, а не виходить...

— Ти про Юрка? — спитала Клавдія.

— Про кого ж іще?

— То чого зітхаєш? Оженимо, весілля справимо. Щоб не гірше, ніж у людей.

— Дурна баба завжди бовкне не подумавши!
— Ти один у нас розумний!..— образилася Клавдія.
— Еге ж. Бо сказано: десять разів відміряй, а раз утни.
— Чого ж тут міряти? Наче Юрко в тебе дозволу пита-
тиме...

— Казав сватів засилати.

— То засилай.

— А далі що?

— Гарбуза не піднесуть!

— Не піднесуть,— зітхнув Роман.— Ота Ганка на Юрка
гляне — аж світиться.

— Любов у них.

— Любов — це добре,— кахикнув Роман.— А як з гос-
подарством?

— Ось ти про що,— безжурно позіхнула Клавдія.—
Якось улаштується. Мажарині десятини поруч, разом
оброблятимемо. І все навпіл.

— Дай-то боже.— Роман глибоко затягнувся міцним
димом.— А якщо Юрко не схоче?

— Виділимо.

— Отож я й кажу: дурна баба. Як виділятимемо? Гос-
подарство — воно як боже створіння, а хіба по живому
можна різати?

— Батько тебе колись виділяв?

— Хе, батько... Скільки в нього тої землі було? І якої?
Він усе навпіл: мені з Юрком половину, собі з Харитиною
половину. Сам з бабцею до Харитини, ось тобі й усе. Нам
коня — собі волів, і роби, як хочеш...

— А кажеш, господарство — боже створіння.

— Та начебто й зараз так виходить. Коня Юркові слід
віддати, він сам його привів, а гнідий — добрячий кінь,
як без нього? Та й звик я до гнідого. А на волах далеко
не заїдеш.

— Купимо коня. Он у Гижі сіра кобила справна.

Роман затягнувся ще раз, обпікши пучки, кинув недо-
палок у пічку. Зморшки на обличчі в нього розгла-
дилися.

— Якщо кобилу купимо, воно тоді начебто й нічого, тоді
все влаштується, а кобила через рік лоша приведе, воно
й піде...

— Піде! — радісно підтакнула Клавдія.— А з коро-
вою як?

— Телицю віддамо.

— Добра телиця, шкода, більше Маньки молока дава-
тиме.

— Точно, шкода, хоч і рідному братові, а шкода. І чому це так? Я ж за нього рубатися готовий, а шкода.

— Бо своє...— зітхнула Клавдія.— А своє завжди важко оддавати.

— Не своє ж, Юркове також.

— І моє! — вигукнула Клавдія сердито.— Ти шинелю носив і по шпиталях валявся, Юрко тоді під стіл пішки ходив, а хто землю плескав? На руки поглянь! — зіскочила з ліжка й простягнула долоні до лампи, наче Роман ніколи не бачив їх.— Самі мозолі!

Роман розчулено погладив Клавдію по худому, гострому плечу. Справді, що бачила в житті? Тільки одружився — війна. Правда, богу дякувати, повернувся, а онде скільки вдів по селах! Але ж наробилася, намучилася, руки зашерхлі й тверді, як і в нього. Однак він мужик і має пишатися такими руками, а в жінки руки повинні бути м'які й ніжні. Та звідки? Сам підгання: сіно згрібай, снопи в'яжи, корову роздоюй... Вічна сільська круговерть...

Роман обійняв Клавдію за плечі, попестив щоку. Мабуть, давно такого не траплялося, Клавдія, либонь, уже й забула, що її можна голубити, бо схлипнула й сказала жалібно:

— Жінки у Вільховому хоч до церкви виряджаються, а я вже й забула про сукні...

— У неділю поїдемо,— пообіцяв Роман твердо.— Якщо хочеш, аж до Таращі.

— Ні, до Вільхового,— заперечила Клавдія, подумавши: що їй Тараща... Ніхто її в Таращі не знає, ніхто не позаздрить шовковій шалі з китицями. А у Вільховому не одна молодиця накинє завидючим оком. І нехай накидають, нехай помруть од заздрощів — у неї й бідарка з добрим конем, і чоловік нівроку, і хустка вся в трояндах, і червоні чобітки на високих підборах. А що руки в мозолях, то їх не видно, та й взагалі, хто з сільських жінок не встає з першими півнями?

Клавдія випростала плечі й вирішила: вона таки ще молода, треба б хоч трохи подбати про себе. На тому тижні спробує умовити Романа з'їздити до Білої Церкви. У Вільховому серед жіноцтва пішли чутки: на білоцерківському базарі якісь спритники почали продавати парфуми й навіть креми, які повертають шкірі м'якість. Певно, деруть скажені гроші, може, навіть мільйон... Подумавши про цілий мільйон, Клавдія здригнулася: і знаходяться ж жінки, яким не шкода мільйона за якусь баночку з маззю! Втім, мільйон вона зможе виручити за один лише пуд борошна,

а збіжжя в них цього року в клуні... І нехай Роман сам викручується з кобилою та волами, а крем та одеколон варто купити, вона поставить їх на комоді перед дзеркалом, аби побачила баба Катря: нехай почеше язика з Ченчиковою Ольгою, хай нагострить його, як лезо, зате підчутка, що Клавдія парфумиться, а це може дозволити собі тільки вона, бо перша жінка у Валках!

Ось хіба лише Ганка...

Але що таке Ганка? Шмаркате дівча. Щоправда, вродлива й груди має високі, проте до справжньої жінки їй ще тягтися й тягтися...

Думка про парфуми, про заздрощі валківського жіноцтва розважила Клавдію, настроїв в неї поліпшився, навіть простила Ганці її вроду та незайманість. Вирішила милостиво:

— Віддамо Юркові телицю. Коня й телицю, хіба мало?

— Вистачить,— погодився Роман.— А землі скільки матиме: аж три десятини! Ми на піску починали, а в них — найсмачніша.

Він так і сказав про землю — найсмачніша, бо й справді думав про свої десятини завжди розчулено, як про живі, знав, що саме їм потрібно: де кинути більше гною, а де й обійдеться, що й де посіяти, завжди майже точно вгадував, як уродить. Звичайно, не обходилося і без бога, який насилав засухи чи граду, та все ж полита Романовим і Юрковим потом земля родила краще, ніж Гижина або Ченчикова. Ті навіть злостилися на Заглад, особливо Ченчик — обзивав куркулями й відьмаками, та Роман лише сміявся йому у вічі. Працювати треба! Так казав, бо й справді був упевнений: тільки праця робить життя осмисленим.

Чомусь думка про те, що Юрко, як і він, одразу матиме три десятини чорнозему, вжалила Романа, й він засопів ображено. Розумів: усе ж рідний брат і рідна кров, разом росли й разом піднімали господарство, але образа не зникла, й Роман, невдоволено кахикнувши, вклався до ліжка, простягнувся, не вкрившись ковдрою. Дивився на Клавдію, що сиділа біля лампи, й подумав, яка в нього ще молода й гарна жінка, їй би полегшити життя... Але ж, коли Юрко відколеться, стане ще важче...

— Іди вже! — буркнув. — Гаси лампу і йди. — Посунувся, звільняючи місце. Клавдія притулилася до нього, Роман полоскотав жінці вухо вусами, навіть укусив жартиливо й мовив: — Ми з тобою, Клаво, ще гори звернемо!

Клавдія вирішила: тепер найкраще випросити в Романа гроші на парфуми.

— На тому тижні поїдемо на базар до Білої,— почала обережно.— Борошна продамо, сала. Та й скупитися треба...

— Цвяхів треба докупити,— погодився Роман.— Ще коломазі, скла віконного.

— Ситцю чи сатину на кофту,— додала Клавдія.— Тобі шапку, а мені парфуми.

— Що-що? — не зрозумів Роман.

— Одеколону,— уточнила Клавдія.— Та ще, кажуть, непмани кремом почали торгувати.

— Яким ще кремом?

— Щоб мозолі на руках виводити,— на всяк випадок злукавила Клавдія.

— Мазь тобто? — не збагнув Роман.

— Аби тобі, дурню, пахло краще.

— Мені й так добре,— заперечив Роман і потягнувся до жінки.

Клавдія палко обняла його, вже знаючи, що Роман хоч і побуркоче, та все ж витратиться на її забаганки...

Уранці, зустрівши Юрків запитальний погляд, Роман пообіцяв:

— У суботу пошлемо сватів.

— Кого саме?

— В нашому хуторі не розженешся. Сам піду з Гижею.

Юрко посміхнувся. Романове рішення не посилати Ченчика порадувало його. Власне, не мав нічого проти Федора, але згадував, як масно дивився той на Ганку, й хвиля ревності піднімалася в грудях. До того ще й базікало — сипле словами, як горохом об стіну, бовкне там якусь дурницю. Звичайно, Ганка тільки посміється, проте йому, Юркові, не байдуже.

— Гарбуза не піднесуть? — запитав Роман.— Не зганьблять нашу хвамілію?

— Що ти!

Роман поторгав кінчики вусів — кортіло погомоніти про дальші Юркові плани, проте не знав, з чого почати. Юрко помітив братову заклопотаність, поцікавився:

— Що тебе муляє?

— Та нічого...

— І все ж?

— Якось воно негарно виходить. Ти женишся, а між нами нічого не вирішено.

— Ти про що?

— Ну... як тобі сказати? У прийми підеш чи якось об'єднаємось?

— Влаштуємось,— безжурно відповів Юрко.— Ми з Ганною порадимось, тоді й вирішимо.

— Справа ця немаловажна... Знаєш, як господарство ділити!

— А ми воза навіпл переріжемо,— зареготав Юрко.— Тобі які колеса — передні чи задні?

— Усе жартуєш! — набурмосився Роман, та від серця відлягло. Принаймні сьогодні не треба ятрити його. До того ж відчув: Юрко не битиметься з ним за косу чи лопату.

Гора звалилася з плечей, і він пообіцяв:

— Засватаємо Ганку й до Білої з'їздимо. Скупимось до весілля — тобі чоботи хромові й піджака нового...

Юрко уявив себе в нових блискучих чоботах, точно таких, які носив Семенюк, і посміхнувся.

— Ще сукню Ганні,— сказав.

— Має бути посаг,— заперечив Роман.— Та й до весілля дарувати нареченій не годиться.

— Годиться чи не годиться,— зсунув брови Юрко,— те нам вирішувати. Знаєш, як у них?

— Злидні,— похмуро згодився Роман.— Одна перевага — дівка вродлива. Йі роботяща.

— Розумна! — додав Юрко.— А це краще за найбагатший посаг.

Роман кахикнув, не зовсім поділяючи цю думку, проте заперечувати не став. Пішов до клуні, однак зупинився посеред двору.

— Чи не сам товариш Халаїм? — висунувся у проміжок між хатою і клунею.— Чого це зрання, та ще городами?

Юрко підійшов до тину.

— Точно, Халаїм.— Сперся на тин, роздивляючись.— Здається, до Мажар.

— Дивись, аби дівку не відбив,— зареготав Роман.— Бо воно начальство, а дівчата це поважають.— Скосив око на Юрка, побачив, як набурмосився брат, і позадкував: — Замолода для нього Ганка.

Юрко дивився, як Халаїм непоспішливо зліз з коня, прив'язав його до вишні й попрямував до Мажариного подвір'я. «Чого? — подумав.— Чого припхався, та ще городами? Вулиці йому нема? Для чого ж критися?»

А Халаїм справді не хотів, аби його одразу побачили у Валках. Для того й накинув гак через байрак і вискочив одразу до Мажариного городу. Побачити його могли тільки з подвір'я братів Заглад, проте там було порожньо.

На Ганчиному подвір'ї порпалися лише кури. Халаїм постукав у двері і, не чекаючи відповіді, відчинив їх. У снігах літня жінка. Примружилася, розглядаючи, запитала:

— Це ти, Несторе Васильовичу?

— Ганка вдома?

— У хліві овець годує.

— Поклич. Є справа, Трохимівно.

— Які можуть бути справи у голови до хутірської дівки?

— І до тебе, Трохимівно.

— Якщо вже до мене,— споважніла,— заходь, гостем будеш. Пригостити, щоправда, крім молока...

— Ситий я.

Жінка поправила хустку, відчинила двері до кімнати — бідно умебльованої, але чистої, аж якоїсь прозорої, незважаючи на підсліпуваті віконця. Глиняна втрамбована долівка підметена, біля дерев'яного ліжка домотканий килимок, а біла пічка розцяцькована різнокольоровими півниками й химерними квітами — мов ніс хтось пишний букет і розсипав шедрою рукою.

Халаїм зняв кашкета, обтер забабляні чоботи, сів, поклавши руки на чисто виструганий стіл.

— Кажу, Ганку поклич.

— То я зараз...

Марія Трохимівна обтерла об фартушину сухі долоні, задріботіла до дверей, але тут сама Ганка зайшла до кімнати: у в'язаній грубій кофті, чоловічих черевиках, з-під яких визирали вовняні шкарпетки, у ватяній куфайці. Побачивши Халаїма, аніскілочки не засоромилася, тільки скинула на порозі черевики й ступила до кімнати в самих шкарпетках. Перша сміливо подала голові руку.

— А я гадаю: хто це до нас? Та й ще городами...

— Не хотів, аби весь хутір побачив,— пояснив Халаїм.

— Юрко мене розлюбить...

— Тебе розлюбити не можна, дочко,— сказав Халаїм цілком серйозно.— Сідай, погомонимо.

Дівчина вмостилася навпроти голови, втупилася в нього цікавими очима, запитала:

— Щось дуже важливе?

— Важливе, Ганно, і я сподіваюсь на тебе. Ходять чутки: отаман Семенюк переховується десь поблизу.

— У Валках?

— Бачили десь тут, хоча це й непевно.

— У Валках нема. Хіба що в Карпа Гижі... Але ні, на хуторі сховатися не можна.

— А в Заглад?

— Ні,— хитнула головою дівчина.

— Але ж молодший Заглада гуляв з Семенюком.

— На Карлівку не пішов же, навіть вас попередив...

— Не він, а ти.

— Не все одно? Якби Юрко промовчав, отаман спалив би карлівський млин.

— Воно так, — не дуже охоче погодився Халаїм.— Виходить, брешуть люди. Однак диму без вогню не буває.

Ганка лише стенула плечима. Подумала й сказала:

— Може, отаман і вештається десь поблизу...

Нараз стривожилася: а якщо Семенюк дізнався, що Юрко виказав його? Може, хоче помститися — от і об'явився біля хутора. Коли це так, отаман триматиме зв'язок з Гижею, слід простежити за Карпом. Так і сказала Халаїму.

Голова вислухав і зауважив:

— Справа ця вельми небезпечна. Звичайно, Семенюк озброєний і піде на все. Можливо, переховується не сам, а з помічниками. На тому тижні пограбував касу райфілії, взяв великі гроші...

— Звідки відомо?

— Коли виносили мішок з грішми, один із службовців упізнав отамана. Крім того, лишили записку: мовляв, отаман Семенюк ще покаже себе.

— На що сподівається? Навіть Мордалевич здався. Я сама читала в газеті. Мордалевич, Дерещук і Сорока прийшли з повинною. А Мордалевич — це не Семенюк...

Очі в Халаїма засвітилися.

— Газети читаєш? Де береш? Навіть у нас, у Вільховому, зрідка бувають.

— Вряди-годи... Чоловіки на куриво привозять. То я раніше читаю.

Халаїм перегнувся через стіл до Ганки, мовив притишено, немов хтось міг підслухати їхню розмову:

— Бандитизмові скоро кінець. На Правоберезжі для боротьби з бандитами організовано постійні губернські наряди. Матимуть найвищі повноваження, навіть виряджатимуть на місця грамотних працівників з тих, що мобілізовані до армії.

— Поки ви, дядьку Несторе, сидите у Вільховому, нам більш нікого не потрібно,— по-своєму зрозуміла Халаїма Ганка.

Либонь, Халаїмові сподобались ці слова, бо розцвів у посмішці. Лукаво підморгнув дівчині, витягнув із внутрішньої кишені піджака газету, поклав на стіл і обережно

розгладив долонею, наче це був не звичайний папір, товстелезний, синюватий, схожий на обгортковий, а мало не старовинний літопис.

— «Вісті Білоцерківщини»! — повідомив урочисто. Підсунув газету Ганці, окреслив прокуреним нігтем замітку й наказав:— Прочитай уголос.

Дівчина взяла газету обома руками, якимось урочисто, наче складала екзамен, і почала:

— Об'ява...

— Отож,— схвально кивнув Халаїм.— Точно, об'ява, але про що саме!

— «До Білоцерківського сільськогосподарського технікуму,— прочитала Ганка так, ніби розучувала роль чи повідомляла про події надзвичайної ваги,— приймаються слухачі по іспитах. Програм іспитів для всіх однаковий. Для прийому на підготовчий курс необхідні знання: з геометрії до подоби́я трьохкутників; алгебри — до урівнянь; з географії повний курс і умі́ння викладати свої думки в письмі (сочиненіє)... Викладання предметів на підготовчих курсах провадитиметься виключно українською мовою».

— Точно,— схвально вигукнув Халаїм.— Українською — це добре, бо російської ти не знаєш.

— До чого тут я? — здивувалася Ганка.

— Вирішили ми, дівчино, аби ти поїхала вчитися до Білої Церкви.

— Я?!

— І я б поїхав, та пізнуvато.

Ганка почервоніла:

— А ви все жартуєте, дядьку.

— Не до жартів тепер. Дівчина ти розумна, Радянській владі віддана і довела це ділом. А ця влада своїх учених людей потребує. Хіба не хочеш учитися?

— Дуже! — вихопилося в дівчини.— Проте іспити... Самі ж чули: «до подоби́я трьохкутників...» А що таке алгебра? У церковній школі цього не вчили.

— Біс із нею, з алгеброю,— відмахнувся Халаїм і запевнив:— Вивчиш! Ти, Ганно, все вивчиш, ще й нас навчатимеш.

— А сочиненіє?..— розгублено спитала дівчина.— Хіба ж я оте сочиненіє напишу? Це ж, мабуть, тільки в гімназіях проходять.

— Чхати нам на гімназії! Там прокляті буржуї своїх дітей вчили, тепер ми своїх вчитимемо.

— Самі ж, дядьку, чули: іспити треба складати.

— Ні, дівчино. Не дочитала ти до кінця, ану, давай далі.

Ганка знову схопила газету, прочитала вже не урочисто, а схвильовано:

— «Крім цього, при технікумі на механічному та агрономічному відділах відкривається робітнично-селянський факультет, виключно для робітників, робітниць і селян. Прийнято буде сорок чоловік на механічний і сорок на агрономічний факультети. По командировках профсоюзів без іспитів».

— Чула: без іспитів! — сказав Халаїм.

— І ви вважаєте?.. — аж задихнулася від хвилювання Ганка. — Вважаєте, я можу?

— А хочеш?

Дівчина не завагалася ані на мить:

— Дуже!

— То вчитимешся. На тому тижні одержиш бомагу від сілради й поїдеш до Білої.

— На тому тижні? Отак одразу?..

Нараз Ганка згадала: днями прийдуть свати, Юрко казав, що вже домовився з Романом, справа тільки за тим, коли вінчатимуться. Але ж негоже їй, учениці технікуму, вінчатися у церкві, можливо, навіть не приймуть після цього. Та й взагалі, чи приймають одружених? І як бути з Юрком?

Ганка зітхнула розпачливо, і це не пройшло повз Халаїмову увагу.

— Розгубилася? — запитав співчутливо.

— Не так усе просто, дядьку...

— Звичайно, життя нову починатимеш.

Ганка подумала: у неї, певно, не вистачить сил, щоб отак одразу порвати з усім. Як житиме у Валках самотня мати? Чи впорається з конем, коровою та вівцями? І де вона житиме у Білій Церкві? На квартиру та харчування, мабуть, мільйони потрібні...

Видно, Халаїм прочитав сум'яття на Ганчиному обличчі, бо пояснив:

— Житимеш у гуртожитку. Пролетарських дівчат технікум забезпечує житлом і харчуванням.

— Невже? — не повірила.

— Факт. Я дізнавався. Бо інакше тобі в Білій ніяк не перекрутиться.

— Лячно мені, дядьку.

— Звичайно, лячно. Першою нашою робітфаківкою будеш. Це тобі не фунт диму.

— Робітфаківкою?

— Виходить, робітничо-селянською ученицею! — Халаїм із задоволенням напився холодного густого молока, обтер вуса й підвівся. — Так що готуйся, дівко, в понеділок я тебе у Вільховому чекаю. Приїдеш за бомагами.

— Приїду, — квапливо пообіцяла Ганка, наче голова міг передумати. — Зранку. — Дивилася, як іде Халаїм до дверей, і все ще не вірила у реальність того, що відбулося, наче примарився солодкий сон.

Коли грюкнули двері, засміялася щасливо, та відразу ж обірвала сміх, подумавши про Юрка. Адже дала слово, вони вже умовилися про весілля, проте варто було Халаїмові лише заговорити про технікум, відразу погодилася, забувши про все, не порадившись, не запитавши дозволу в коханого.

«А чому, власне, маю питати? — запротестувала раптом. — Ще вільна...» І тут же засоромилася такої думки. Ще вчора ввечері цілувалася з Юрком, твердо знаючи, що він — її доля, а сьогодні, виходить, вільна...

А якщо Юрко не відпустить?

Але ж він розумний, найрозумніший, він кохає її! Якби йшлося про нього, вона б відпустила, ще й чекала б всеньке життя...

Ганка нерішуче ступила до дверей — мала одразу побачити Юрка, сказати йому все...

Юрко дочекався, поки Халаїм поїхав, і хутко перескочив тин. Давно нетерпеливився: це ж треба, мало не півгодини товкся голова у Ганчиній хаті. Іздьят тут усякі...

Затримався на подвір'ї, допоміг Ганчиній матері витягти цебро з криниці, озирнувся — й побачив Ганку. Стояла в дверях, простоволоса, без хустки, незважаючи на мжичку, лише в потертій кофтині наопашки й дивилася на нього. Юрко ступив до неї, та одразу й зупинився. Щось тривожило його — не знав, що саме, але відчував: щось трапилося...

Юрко ступив до Ганки, а вона, не криючись і не соромлячись матері, поклала йому руки на плечі й зазирнула у вічі.

Усе ж щось трапилось, подумав Юрко, проте нічого не запитав — чекав, поки скаже сама. А Ганка дивилася на нього, мов просила пробачення, в очах її застигла тривога.

— Що? — прошепотів Юрко.

Дівчина озирнулася на матір, яка виливала цебро у ночви з намоченою білизною, потягнула Юрка до клуні. Тут пахло свіжим зерном, сіном і олією — звичні, домашні,

рідні й найсмачніші запахи. Юрко скинув мокрого кашкета й глухо повторив:

— Що?

— Приїздив Халаїм...

— Бачив.

— Учитися пропонує.

— Як це — вчитися?

— До технікуму в Білій Церкві.

— Тобі?

— Еге ж.

— А він не того? Може, пожартував?

— Ні! — Дівчина дістала з кишені пожмакану газету. — Отут оголошення, все правильно. На селянський факультет.

— Кинь! — заявив Юрко рішуче. — Забудь і кинь. Куди нам у вчені? У тебе ж чотири класи — писати вмієш, от і досить.

Юркова категоричність викликала в Ганки спротив і роздратування. Дівчина відступила на крок і запитала:

— Це ж чому?

— А для чого більше? Щоб хліб жати, книжки не потрібні.

— Ну й дурний, — засміялася дівчина. — Ще й як потрібні. Пам'ятаєш, у поміщика агроном був, то пояснював, що саме й після чого сіяти, як і чим землю годувати.

— І ти хочеш — як агроном?

— Хіба не зможу?

— Чому ж... — позадкував Юрко. — Але ж нам інше написане на роду.

— Усе життя волам хвости крутити?

— А що поганого? Мій дід землю орав і твій також.

— А якби тобі технікум запропонували? — Ганка побачила, як витягнулося Юркове обличчя, як опустилися куточки губів, і зрозуміла всю жорстокість цього запитання. Проте слова вже вилетіли, вжалили, й дівчина спробувала хоч трохи пом'якшити їх: — Хіба ти не хочеш учитися?

Юрко якось нерішуче похитав головою і мовив сумно:

— Добре тобі: дочка незаможника. А я в банді крутився... Хіба таке пробачають?

Цими словами він заперечував сам собі й виказував себе з головою. Дівчина одразу збагнула це й запропонувала:

— Поїдемо до Білої разом.

— Завтра Роман прийде сватати тебе, — нагадав Юрко, уникаючи відповіді.

- Почекаємо!
- Передумала?
- Та ні, кохаю тебе, але ж бачиш, як виходить... Давай справді разом до Білої, га?
- Що я там робитиму?
- Скільки народу в Білій живе — і ми влаштуємося. Кімнату зніmemo... — запропонувала нерішуче.
- Як учитимешся? — спитав Юрко. — А якщо дитина?
- Ні... — почервоніла й похитала головою.
- Отож! — підсумував Юрко. — Та й взагалі, мені в місті нічого робити. Пам'ятаєш, на тому тижні слюсар з Білої приходив міняти барахло на хліб? То казав: уже майже рік без роботи. То ж слюсар, а я що вмію?
- Роман допоможе.
- Тільки на ноги почали ставати, — заперечливо похитав головою хлопець.
- Скажи вже просто: боїшся до Білої...
- Може, й боюсь. Бо кожній людині свій шлях визначений.
- Дурниці! Он товариш Халаїм каже: революція саме для нас. Ворогів зліквідували, тепер усі дороги відкриті. — Раптом згадала Халаїмове попередження про Семенюка й запитала притишено: — Ти про свого отамана нічого не чув?
- Від Карлівки його тоді відкинули...
- Після того Семенюк у Білій Церкві райфілію пограбував, мало не сто мільйонів узяв.
- Пусте, — заперечив Юрко. — Отаман — не карний злочинець.
- Убив касира й охоронця.
- Звідки знаєш?
- Сорока на хвості принесла.
- Знову твій Халаїм?
- На те й голова сільради, аби знати. Попереджав: Семенюк десь біля Валок ховається.
- «Гиж! — подумав Юрко. — Карпо десь сховав отамана. Без Гижі тут не обійшлося...»
- Але мовив зовсім не те:
- Сама подумай — де заховаєшся?
- Начебто й справді ніде.
- Крім Острожанського лісу! — вихопилося в Юрка.
- Раптом згадав: колись Гиж! обмовився, що його родич палить в Острожанському лісі вугілля і возить на продаж чи то до Білої, чи аж до самого Києва. Навіть хвалився: вигідніше, ніж землю орати. Отже, Карпо міг прилаштувати

до нього отамана, аби пересидів тривожний час. До того ж Острожанський ліс од Валок лише за п'ять верст, і Гижа може мало не щодня навідуватись до Семенюка.

Від цієї думки стало лячно. А якщо Карпо бовкнув отаманові про свою розмову з Романом і Семенюк здогадався, хто спричинився до розгрому під Карлівкою? Не простить! Не такий Семенюк, щоб прощати навіть значно дрібніші провини. Вибере час, наскочить на Валки — порубають і його, і Романа, і Клавдію, та й дитину не помилують...

Отже, треба випередити...

— Халаїм отамана розшукує? — спитав насторожено.

— Як гадаєш?

— Гадаю, він за нього багато б віддав!

— Атож, багато.

Юрко зміряв Ганку важким поглядом, потім мовчки посунав до перелазу.

— Куди ти?.. — розгубилася дівчина, однак Юрко навіть не оглянувся.

Ганка наздогнала його біля самого тину, схопила за руку, зазирнула в потемнілі очі.

— Хочеш, аби не їхала до Білої? — запитала. — То я лишаюся з тобою.

— Не треба! — вигукнув гнівно. — Милостині не беремо!

— Здурів? — губи в дівчини ображено затремтіли. — А казав — кохаєш!

— Не хвилюйся: на тобі світ клином не зійшовся.

— Що ти верзеш, Юрку?

— Те, що чуєш... — Зупинився, збагнувши, що справді верзе дурниці, але якийсь біс уже під'юджував його, обернувся і мовив: — Знайдеш собі в Білій ученого!

— Дурний!

— Так, дурний, гречкосій до того ж. Де вже нам!.. — Пішов швидко, твердо знаючи, що чинить негоже, та зупинитися вже не міг.

А Ганка стояла безпорадна, спершись на тин. Спочатку хотіла наздогнати Юрка, та побачила на вулиці Ченчика й вирішила: не слід сусідам, особливо Ченчикові, бачити, як бігає вона за Юрком. Все одно нікуди від неї цей упертий Заглада не дінеться, ніколи в житті не знайде кращої та вродливішої.

— Чого набурмосений? — заступив Ченчик дорогу Юркові.

Він встиг уже вихилити чарку, та лише першу, й знаходився в тому стані, який обов'язково вимагає або контактів з людьми, розмов, звірянь, запевнень у вічній

дружбі чи навіть коханні, або ще однієї чарки, а в кращому випадку — і того й іншого, тобто розмови за столом, де стоїть ще повна пляшка.

— Відступись! — огризнувся Юрко. — Й без тебе марудно на душі.

— Тобі? — зрадів Ченчик. — А я гадав: ідеш від Ганки й гарно тобі...

— Кажу: відчепись!

— А що, спіймав облизня, відшила тебе Ганка?

— Мене?!

— А що дивного, сам голова сільради навідувався — хіба їй тепер до нас, сіромах?

— Кажи, та не заговорюйся!

— Кажу, що хочу: хай живе рідна Радянська влада, але без товариша Халаїма!

— Це чому ж?

— Бо він нищить майно незаможників і вообщє... Бачу, й тобі залив сала за шкуру... Розповідай, не соромся. Чарку хочеш?

Юрко подумав: ото було б видовище — він з Ченчиком жлуктить горілку й базікає про Халаїма.

— Давай, — підштовхнув його Федір до хвіртки, — я пригощаю!

— Облиш, — відмахнувся Юрко, як від надокучливої мухи.

— Не хочеш? — щиро здивувався Ченчик. — Зі мною хильнути не бажаєш? Ти! — вибухнув раптом. — Бандит недорізаний! З пролетарським незаможником чарку випити гребуєш?! Та ми тебе за це — до нігтя!

— Йди ти... — просичав Юрко люто. Ступив до Ченчика, але той уже схаменувся, відгородився хвірткою.

Юрко тільки крякнув з досади й посунув через вулицю до своєї садиби.

— Куди? — запитав Роман, побачивши, що брат виводить із стайні осідланого коня.

— Треба, — буркнув Юрко непривітно.

— Гадав, молотитимемо...

— Завтра.

— До Вільхового?

— Ні.

— Ондечки на дощ збирається.

— Отож... — Юрко мовчки взяв на ганку брезентовик, надів, відкинувши каптур.

— Надовго? — не вгавав Роман.

— Кажуть, Ссменюк у Острожанському лісі об'явився.

- Звідки дізнався?
- Сам здогадався.
- Візьми гвинтівку.
- Не треба. Хтось побачить, бовкне...
- Але стережись, отаман з пазурями.
- Сам знаю.
- А знаєш, то не вчитиму. Коня бережи.

Юрко скочив на гнідого, і Романові нічого не лишилося, як розчинити ворота. Поплескав коня по крупу, та все ж не втримався, напутив:

— Потихеньку, прошу тебе, не гарячкуй, бо з Семенюком жарти погані...

Гнідий одразу пішов чвалом, виніс вершника на пагорб, який затуляв Валки від холодних північних вітрів. Тут Юрко притримав коня на подвір'ї, згадав, як дівчина сказала: «Лишаюся з тобою!..» Отже, справді кохає, а він, дурний, завівся, як гедзь над коровою.

Юрко поїхав вибалком, потім, перетнувши ручай, піднявся крутим схилом, на якому ріс самотній дуб. Він стояв, як вартовий, висланий військом для охорони: тільки за півверсти від нього починався дубовий гай. Дуб шумів грізно, і Юрко пошкодував, що не взяв гвинтівки. Чомусь здалося: отаман причаївся десь на узліссі, вже помітив, узяв на мушку...

Хлопець мимоволі пригнувся і поскакав до лісу, тримаючись попід ліщиновими кущами. Лише заховавшись у дрібноліссі, зіскочив з коня, взяв за повід і пішов до галявини, на краю якої поставив хату Гижин родич. Колись вони з Романом їздили по хмиз і бачили, як палить вугілля високий, закіптюжений, схожий на негра чоловік. Справжнього негра Юркові ще не доводилося зустрічати, та бачив на кольорових картинках в учителя з Вільхового. За те, що виступав на мітингу і агітував за червоних, Семенюк наказав порубати вчителя. Юрко бачив, як тягли його хлопці з хати, як кидалася їм під ноги вчителька. Він тоді намагався заступитися за вчителя, побіг до отамана, однак той лише зблиснув на нього хижим оком: «Сам багата захотів?»

Згадавши, як виштовхали його з кімнати, де обідав Семенюк, Юрко знову відчув гіркоту приниження. Ще раз пошкодував, що не взяв гвинтівку, й тврдо стиснув у кулаці грубий шкіряний повід. Попереду за деревами вже чорніла вкрита гонтом хата.

Юрко прив'язав коня до берези, погладив його по шиї, заспокоюючи, й прослизнув поміж двома товстелезними

стовбурами, намагався ступати м'яко і обережно, аби жодна гілка не тріснула під чобітьми.

Запахло паленим, і Юрко побачив: з комина в'ється синій дим. Хлопець дістався краю галявини, на всяк випадок причаївся за стовбуром. Тихо, зовсім тихо, навіть птахи не цвірінкають, тільки дятел постукує десь неподалік.

Юрко постояв ще кілька хвилин і, пригнувшись, перебіг ближче до хати, застиг за купою розпиляних дубових стовбурів. Якби не дим з комина, подумав би: нікого нема.

Аж тут зненацька зарипіли двері, й з хати вийшов Семенюк. Юрко щільніше притиснувся до вогкого шерехатого стовбура. Слухав биття власного серця, дивився, як стоїть отаман на мокрій траві — літній, лисий, брезкий, якийсь немічний, і думав: ну що змушувало цілу сотню молодих, здорових, сильних та хоробрих хлопців коритися цьому череваневі?

Семенюк, либонь, недавно прокинувся: був у самих споднях, заправлених у чоботи, просто на сорочку накинув ватянку. Довго стояв, роззираючись, та, видно, лісова тиша заспокоїла його, бо попрямував до стосу свіжо-нарубаних дров. Витягнув звідкись сокиру, побавився нею, перекидаючи з руки в руку, поставив на широку дубову дровітню березове поліно. Цюкнув, здається, зовсім легко, але поліно розкололося навпіл, і отаман потягнувся за новим.

Він рубав і рубав — скинув ватянку, лишився у білій спідній сорочці, зав'язаний мотузком на шиї, обличчя в нього розчервонілося й наче аж помолодшало.

І знову, вже вкотре, Юрко пошкодував, що не взяв гвинтівки. Вийти б зараз із-за колод, пересмикнути затвор, заганняючи патрон до патронника, і погнати Семенюка до Валок — так, як ганяли колись усіх, хто посмів перечити отаманові.

Однак у хатині може бути Гижин родич, а той, звісно, прийде отаманові на поміч...

Юрко вирішив дочекатися, доки Семенюк повернеться до хати, поскакати до Валок і вже разом з Романом узяти отамана. Стояв, стримуючи подих, і дякував богові, що Семенюк і досі не помітив його — адже між ними лише десяток кроків...

Заіржав кінь у стайні. Семенюк узяв поліно, підвів сокиру — й тут сталося непоправне: отамановому коневі відповів з лісу гнідий. Семенюк відскочив від дровітні, югнув до колод, шукачи прикриття, і побачив Юрка. Вони

зустрілися поглядами — Семенюк замахнувся сокирою, та, впізнавши хлопця, опустил її і зітхнув полегшено.

— Заглада? — здивувався. — Ти чого тут?

Юрко посміхнувся вимучено.

— Бачу — дим з комина, — кивнув на хату. — От і вирішив подивитися: може, хто чужий? Аж раптом — ви.

— От... живу... — промимрив Семенюк. — Доводиться.

— Чув, на Карлівку наскакували...

— Було... А звідки чув? — насторожився отаман.

— У Вільховому гомоніли.

— А сам де був?

— Розминулися з Гижею... А це правда, що ви касу в райфілії взяли?

— Теж народ гомонить? — зловтішно вищирився Семенюк.

— Виходить, правда?

— Тобі совдепівських грошей шкода?

— Кажуть: наскочили, мов злодії!

Семенюк люто увігнав сокиру в колоду, підступив до хлопця, підніс стиснутого кулака:

— Усіх скомунізованих отак рубатимемо! Аби й духу не лишилося!

Отже, і Ганку, і Ченчика, і Халаїма, майнула в Юрка думка. І його самого... Сказав:

— Люди по містах голодують, а ви сто мільйонів поцупили!

— Мало... — зареготав Семенюк. — Крапля в морі. А вони під Карлівкою скількох хлопців поклали?

— Халаїм людське зерно захищав.

— Чому Халаїм? — здивувався Семенюк. — Він же головою у Вільховому... — Нараз щось збагнув, утупився в Юрка пильним поглядом. — Ти! — вигукнув. — Це ти попередив червоних!

Хлопець відступив, відчув, як злість закипіла під серцем, мовив гнівно:

— Ви, отамане, казали: за волю б'ємося, а що ж виходить? По гроші до райфілії полізли...

— Не розумієш — помовч!

— Але ж гроші самі взяли?

Видно, влучив у болюче місце, бо отаман налився кров'ю і просичав зі злістю:

— Ти смієш мене вчити?.. Цуценя недорізане!

Раптом Юркові полегшало. І як він міг стільки місяців схилятися перед цим опецькуватим, лютим і нікчемним бандитом? Виконувати його накази, боятися й вірити йому?

Сказав спокійно:

— А ви, отамане, зовсім не такий, яким прикидалися. Старий смердючий кнур, от хто ви!

Семенюк нахилився, намацуючи сокирисько, та Юрко, понишпоривши очима й знайшовши ломаку, ухопив її зручно й міцно. Отаман відступив, потім зненацька повернувся й швидко побіг до хати. Він біг підтюпцем, притискаючи до боку сокиру, й сподні тріпотіли на вітрі. Юркові зробилося смішно, хотів кинути вслід щось ущипливе, та нараз збагнув: у хаті в отамана напевно є гвинтівка чи наган, зараз озброїться — і тоді... Кинув ломаку вслід Семенюкові і югнув до лісу. Коли вже скочив на гнідого, від хати пролунав постріл.

— З гвинтівки б'є,— прошепотів Юрко, проте не перестрашився: звідти не влучити, і отаман стріляє від безсилої злості.

Бабахнуло ще раз, та Юрка вже відділяли від хати густі хаші. Він дав гак з півверсти, вискочив на дорогу й повернув до Вільхового. Знову, вже вкотре, вилаяв себе: ну чому не взяв зброю? Уявив, як отаман чимчикує перед гнідим — із зв'язаними за спиною руками, в самій білизні... Оце була б відплата!..

Однак треба швидше попередити Халаїма. І Юрко хвисьнув коня, погнавши його наметом.

21.

Андрій сів у трамвай на розі Прорізної та Хрещатика. Маленький вагончик, надсадно гуркочучи, піднявся до Великої Володимирської, проминув Золоті Ворота й зупинився біля Сінного базару.

Вранці до Андрія заскочив Ксендзюк. Дуже поспішав, навіть не роздягнувся, тільки просив увечері, годині о сьомій, зайти до нього, щоб нарешті посидіти в домашньому затишку за давно обіцяною чашкою чаю.

От і дім Ксендзюка на Бульварно-Кудрявській — кам'яний, з широкими дзеркальними вікнами, до революції в таких мешкали тільки люди заможні. Квартира Ксендзюка на чвертому поверсі. Петро Кирилович хвалився, що його як радянського службовця не ущільнили, залишили окреме трикімнатне помешкання зі всіма вигодами, де вони жили утрьох — він сам, дружина та десятирічний син. Примудрявся ще тримати покоївку — як справжній пан. І де тільки брав кошти? На зарплату службовця не розженешся, жінка ж взагалі не працює... Петренко

здогадувався: видно, зберіг ще дореволюційні коштовності.

У ЧК встановили: Ксендзюків батько мав маєток під Ржищевом і будинок у Києві на Печерську. У дванадцятomu році, ще до початку війни, продав маєток, неначе передбачав майбутні потрясіння. Взяв за нього тисяч сто, не менше, на той час гроші величезні. Невдовзі помер, залишивши все дітям — Петрові, Ігореві та Ользі. Петро Кирилович, як людина завбачлива й розсудлива, вчасно зорієнтувався: на свою частину спадку придбав коштовності, зумів десь приховати їх і тепер, користуючись непевським безладом, потихеньку розтринював.

Відчинила Андріїв, як він і сподівався, покоївка. Але не традиційна вродлива дівчина, а літня, огрядна й сердита, жінка. Вона зміряла Петренка уважним і недобррозичливим поглядом, оглянула з ніг до голови, немов оцінюючи, і Андріїв захотілося сховати кудись ноги у старих розтоптаних черевиках.

— Проходьте! — буркнула відступивши.

У передпокої стояло велике дзеркало й лежав килимок — не з дорогих, видно, але Петренкові він видався просто розкішним. Андрій нерішуче зупинився, і покоївка зауважила презирливо:

— Калосі треба носити у таку негоду...

Петренко знав це й без неї, калосі коштували занадто дорого як на його статки. Він піймав зневажливий погляд покоївки й розізлився: теж мені, Дунька з Куренівки, панська підтакувачка! Ступив на килимок, скинув мокре блаженське пальто, пошукав очима вішалку й прилаштував поруч з драповим Ксендзюковим. Покоївку вразило таке нахабство: обличчя в неї почервоніло, вона зібралася висловити цьому зайді все, що думає про нього, та до передпокою виглянув Ксендзюк і майже проспівав:

— Нарешті, дорогий гостю! Заходьте без церемоній, ми вже тут зачекалися.

Покоївка зиркнула на хазяїна невдоволено, а Петро Кирилович, збагнувши, що саме вивело її з рівноваги, демонстративно ступив до Андрія, взяв його під руку й повів до вітальні. Покоївці ж кинув через плече недбало:

— Подавайте чай, Ксюшо.

Те, що Ксендзюк так легко й невимушено поставив на місце люту істоту у фартусі, сподобалося Петренкові, та одразу збагнув: для Петра Кириловича і Ксюша, і він сам — люди другого гатунку, ну, може, він другого, а Ксюша третього, принаймні не рівня йому, Петру Кири-

ловичу, він — пан і тут, у власному середовищі, обмеженому стінами комфортабельної квартири, може поводитися по-панськи.

Цікаво, майнула думка, а який Ксендзюк на службі, у своєму Всевидаві? Либонь, смиренний, хоч вуха бгай.

Петро Кирилович чемно пропустив Андрія в дверях, не без утіхи спостерігаючи за реакцією бідного студента. Мав усі підстави тішитися, бо Андрій спинився, вражений. Простора кімната з круглим столом посередині, різблений дубовий буфет, такі ж дубові стільці з високими спинками, шкіряний диван під стіною і м'які зручні шкіряні крісла, а над столом лампа під шовковим рожевим абажуром. На підлозі розкішний килим з розкиданими на світлому тлі рожевими химерними квітами.

За столом сиділи двоє: жінка з високою зачіскою і чоловік у темному, не новому, але досить пристойному костюмі, років під тридцять чи трохи більше — солідності надавала йому акуратно підстрижена борідка. Він відірвався від паперів, що лежали на столі, вступився в Андрія, а жінка підвелася, з привітною усмішкою подала руку й назвалася Петренкові:

— Віра Михайлівна.

— Моя мила дружина, — обдарував її ніжним поглядом Ксендзюк. — Мій вірний друг і наставник.

— Як завжди, перебільшуєш, — заперечила Віра Михайлівна, проте їй це явно сподобалося.

Була вона гарна, добре збереглася для своїх сорока (Ксендзюк колись обмовився), молодилася, бо брови й її підмальовані.

Віра Михайлівна торкнулася випещеними пальцями, прикрашеними перснями, скронь, поправила зачіску й кивнула на чоловіка з борідкою:

— Микола, — відрекомендувала, — наш друг дому й однодумець. — Поплескала долонею по паперах і наче пробачилася: — А ми, чекаючи на вас, не витрачали даремно часу...

— Складали «Відозву до селянства», — уточнив Ксендзюк.

— Але зараз геть справи, — заклопоталася Віра Михайлівна. — Бо самовар давно кипить, і Ксюша вже втратила терпіння.

Микола почав збирати зі столу папери — солідно, не поспішаючи. Андрій подумав: на біса йому той чай, краще б ознайомитися з тим, що витворили за вечір Ксендзюки з Миколою, чого наобіцяли селянам, яка в них платформа. Мабуть, звичайна, петлюрівська, куркульська... Хай живе

приватна власність, наживайся, хто спритніший та багатший, дери шкуру з ближнього свого. Проте все це завуальоване, прикрите демагогічними гаслами, красивими словами про свободу, вільний розподіл тощо.

Микола запхав папери до шкіряного портфеля. Віра Михайлівна накинула на стіл поверх оксамитової скатертини білу лляну, а Ксюша вже несла мідний, начищений, з медалями самовар — він самовдоволено шипів і гордовито випускав пару, наче пишався сам собою і Ксендзюками, уособлюючи добробут і незалежність цієї родини.

Поруч із самоваром з'явилися порцелянові чашки, цукорниця, повна рафінаду, печиво, свіжі булочки, сир, ковбаса й халва. Андрій уже й забув, коли востаннє бачив халву, тож дивився на неї побожно, як на царську їжу, а Віра Михайлівна вже подала йому повну чашку ароматного чаю. Либонь, перехопила його погляд на халву, бо наклала повну вазочку й підсунула Андрієві, посміхаючись привітно.

Андрій, трохи соромлячись, узяв грудочку, з насолодою відчув, як халва тане в роті, і ковтнув чаю. Вирішив: як тільки вони покінчать з ксендзюками та миколами, найбільше через рік чи два, нагодують од пуза халвою всіх і насамперед дітей — голодних і замурзаних шулявських хлопчаків та дівчаток, нагодують їх і ковбасою, й білим запашним хлібом...

Ксендзюк нічого не їв, не торкнувся навіть халви, тільки пив чай, зате Микола залюбки налягав на все, і Андрій, осмілівши, також віддав належне і ковбасі, й сиру, й халві, не кажучи вже про булку. Зрештою, було б дивно, якби голодний студент церемонився за таким столом. Та й коли ще доведеться ласувати копченою ковбасою?

Петренко випив аж три чашки солодкого чаю, розчервонівся й нарешті наситився. Чай, правда, пив би ще, та посоромився і відсунув чашку. Віра Михайлівна сприйняла це як знак — звідкись одразу з'явилася Ксюша, принесла посуд зі столу, поставила попільницю і зникла нечутно, буцім розчинилася у рожевому світлі вітальні.

Ксендзюк поклав посеред столу коробку цигарок, запалив, випускаючи під абажур дим. Віра Михайлівна також затиснула довгу цигарку поміж пальцями, а Микола, покрутившись на стільці, запропонував:

— До діла, панове, бо часу в нас не так уже й багато.

Ксендзюк, смачно затягнувшись димом, повідомив:

— Наш друг Микола — голова інформаційного бюро новоствореної центральної організації. Він побував не-

давно там... — помахав цигаркою, — й мав зустріч із самим Симоном Васильовичем та генерал-хорунжим Тютюнником.

Петренко застиг, приголомшений. Оце так новина: виявляється, створено центральну організацію, голова її інформаційного бюро, тобто один з керівників, побував аж у Петлюри. Вчепився поглядом у Миколу, наче сфотографував.

Ксендзюк помітив, як напружився Андрій, пронизливо подивився на нього й запитав:

— Ви чимось здивовані, юний друже?

Петренко автоматично кивнув.

— Не може бути, — вигукнув, — побачити самого Симона Васильовича! Головного отамана!

— Усе на світі простіше, ніж ми собі уявляємо, — поблажливо посміхнувся Ксендзюк.

— І наші ідейні натхненники значно ближчі до нас, ніж видається, — додав Микола. — Доступніші... — Згадав, як допитували його у Львові, криво посміхнувся й сказав: — Та й ми самі іноді недооцінюємо себе, свої можливості й міру внеску в загальну справу.

«Ясно, — змикитив Петренко, — амбіції цьому Миколі не позичати». Мовив:

— Але що таке ми, а що — головний отаман! У нього і військо, і незаперечний авторитет!

— Не принижуйтеся! — обірвав його Микола. — Бо авторитет без влади не вартий і шеляга. — Нараз подумав: може, передав куті меду? Обвів усіх допитливим поглядом, зітхнув і сказав упевнено: — Цю владу й маємо взяти в руки. Відібрати в совдепів. Про конкретні дії давайте й поговоримо. — Дістав з портфеля карту, розстелив на столі. — Хочу, панове, поінформувати вас про найближчі плани Центрального штабу. Україну поділено на повстанські округи та райони. Перший округ...

Він говорив монотонно, як поганий гімназійний вчитель, та Андрій слухав уважно, намагаючись запам'ятати кожне слово. Однак Микола повторював те, про що вже встиг розповісти Богданов, і Петренко зробив висновок: Микола не бреше, видно, й справді побував у Львові, і джерело інформації у них з Богдановим спільне — Центральний штаб.

«Ну, — подумки підхоплював він Миколу, — давай ближче до діла, про плани Петлюри...»

Слухав, мало не заглядаючи Миколі до рота, — тому це подобалося, бо весь час скося зиркав на Петренка

й прихильно посміхався йому. Нарешті, наче вгадавши Андрієве бажання, тицьнув пальцем у карту в районі Корця й повідомив:

— Тут почнеться наступ з-за кордону. Частини генерал-хорунжого Тютюнника має підтримати Орлик та інші отамани — з перспективою захопити Київ. Так мене інформували в оперативному відділі Центрального штабу.

«Ну й ну,— мало не вилаявся Петренко,— суцільний авантюризм: сподіваються на підтримку отаманів, але ж Орлик сам не знає, куди подітися, бігає з рештками банди від села до села, відсиджується на поліських хуторах, відчуваючи свій близький кінець...»

— Дещо сплутав наші плани Мордалевич,— сказав Микола.— Клятий зрадник, здався червоним! Сподіваюсь,— зиркнув на Андрія,— ви знаєте з газет, що цей покидьок докотився до того, що виступає в більшовицькій пресі й закликає інших отаманів наслідувати його приклад. А Тютюнник розраховував на його підтримку. До речі, при плануванні наших терористичних акцій слід врахувати: найближчим часом треба ліквідувати Мордалевича. Аби іншим не кортіло. Чи може студентська організація взяти це на себе? — запитав у Петренка.— І як ви особисто ставитеся до терору?

— Але ж ми не маємо зброї,— ухилився від прямої відповіді Андрій.— Петро Кирилович лише обіцяє зв'язати нас з провінційними осередками...

— Не гарячкуйте,— заспокоїв Ксендзюк.— Усьому свій час.

— Але я зрозумів, що час не терпить і скоро почнеться наступ з-за кордону,— заперечив Петренко, сподіваючись підштовхнути Миколу на відповідь.— І наша тутешня діяльність має пряме відношення до задумів Центрального штабу.

— Правильно міркуєте,— підтримав Андрія Микола.— Гадаю, наступ генерал-хорунжого почнеться найближчим часом.— Ксендзюк невдоволено гмикнув, Микола зрозумів його й додав: — Тут зібралися одностудійці, шановний Петре Кириловичу, й маємо бути гранично відвертими. У зв'язку з цим хочу повідомити, що в останній розмові в Центральному штабі я радив перенести строк вторгнення, поки ми зміцніємо й підготуємо ґрунт для збройного повстання. На жаль, гарячі голови з Центрального штабу перемогли...

«Той Тютюнник розумніший за тебе,— не без зловтіхи подумав Петренко,— і здогадується, що час працює проти

них. Отже, хоче зробити відчайдушну спробу, можливо, останню».

— Становище на Україні зараз таке,— вів далі Микола.— Після ліквідації Цупкому його обов'язки перебрав на себе Холодноярський окружний повстанком. Проте з різних причин він фактично припинив своє існування. Постійного повстанського центру не було до створення нашої організації. Непогано було поставлено роботу в районі дій загону Орлика: отамана інспектував представник Холодного Яру генерал Галкін і лишився задоволений. Щоправда, повертаючись до Холодного Яру, генерал не дотримався правил конспірації, на одній із залізничних станцій його впізнали й заарештували. Після цього члени Холодноярського повстанкому розбіглися. П'ятеро з них десь у Києві, двоє подалися до Львова, троє входять до складу нашого інформаційного бюро.

— Яке очолюєте ви? — уточнив Петренко.

— Так, мені доручено цю справу,— нахилив голову Микола.— Буду відвертим з вами, панове. На жаль, під час нашого візиту до Тарнова ми розійшлися з головним отаманом у поглядах на деякі аспекти діяльності нашої організації. Я вимагав, аби її було затверджено як Центральний повстанський штаб на Правобережній Україні, та Симон Васильович дещо перестрашувався — у них усіх ще на пам'яті Цупком та розгром його чекістами. От вони й хочуть там, за кордоном, узяти всі віжки в одні руки. Коротше, нашу організацію поки що затверджено як інформаційний центр.

Ксендзюк поморщився, і Петренко зрозумів: той лише зараз почув цю новину. Отже, Микола справді недавно повернувся зі Львова і це його перша зустріч з Ксендзюками.

— Вони що, збожеволіли? — зауважив Петро Кирилович.— Рубають сук, на якому сидять.

— Я висловив таку ж точку зору,— відповів Микола.— Але до неї не прислухались ні Петлюра, ні Тютюнник. Зрештою, нам своє робити, час покаже, хто мав рацію. Отже, панове, наші завдання на цьому етапі такі: найголовніше — інформація селянства, отаманів та керівників новостворених осередків організації про загальне становище. Аби люди знали, на що йдуть і на що можуть розраховувати.

— Сподіваюсь,— сказав Ксендзюк,— що інформацію буде дібрано так, аби пробуджувати в людей прагнення до боротьби. Щоб наші листівки не породжували песимізму й занепаду.

«Тобто безсовісна брехня»,— закортіло вставити Андрієві, закортіло так, що ледь не прикусив язика. Натомість сказав захоплено:

— Українське селянство зуміє оцінити вашу далекоглядність, пане...— Затнувся, сподіваючись, що Микола назве своє прізвище. Побачив у його очах переляк, хоч, можливо, це тільки видалося йому, бо Микола відповів лагідно:

— Називайте мене Мінченком. Олександр Миколайович Мінченко — це прізвище, під яким я працював колись у Головцукрі. Маємо дотримуватися суворої конспірації, чи не так?

Петренко схвально нахилив голову, запам'ятавши: Мінченко Олександр Миколайович. В губчека переберуть архіви (на жаль, поки що куці) і, можливо, знайдуть це прізвище. Якщо ж і не знайдуть — невелике лихо, цей спритний Микола тепер усе одно нікуди не дінеться. А через нього вони вийдуть на новостворену контрреволюційну організацію...

— Другим нашим завданням,— вів далі Микола,— є одержання найрізноманітнішої інформації від патріотично настроєних громадян та організацій. Не казатиму, наскільки важливою для закордону є інформація про розташування військових частин, про їх озброєння тощо. Ну й, самі розумієте, ми повинні також широко розповсюджувати накази та відозви закордонного центру, а також наші прокламації та листівки. Цілком упевнений, що відозви, складені саме в нашій організації, будуть значно впливовішими, бо спиратимуться на конкретні факти і оперуватимуть справжніми прізвищами. Це завжди вражає й примушує замислюватися.

Віра Михайлівна, яка досі слухала, не втручаючись, наче все мовлене не стосувалося її, нарешті подала голос:

— І де ви візьмете ці факти й прізвища? Сидячи в Києві...

Микола обірвав її нетерплячим жестом:

— Ні, на цьому етапі наш центр базуватиметься не в Києві. Периферія — ось наша стихія, і ми вже маємо досить міцні осередки в Канівському, Звенигородському й Сквирському повітах. Не кажучи вже про Білу Церкву. У самому Києві існують дрібні й розрізнені осередки, щось на зразок вашого, Андрію. Поступово їх слід зміцнювати і зв'язувати один з одним. Як не дивно, найперспективніші з наших київських осередків — військові.

«Невже,— мало не підстрибнув на стільці Петренко,— невже їм вдалося пролізти до військових? Хоча в Чер-

воній Армії ще чимало воєнспеців, і, певне, Микола має на увазі саме їх».

— Сьогодні я ходив до особливого відділу,— вставив Ксендзюк,— хотів побачити...— затнувся,— так, хотів побачити одного чоловіка, але, на жаль, він у відрядженні. Повернеться днів через п'ять.

— Час терпить.— Микола підвів очі на Андрія: — Петрові Кириловичу вдалося встановити контакти з працівниками особливого відділу Київського військового округу.

— Невже? — вихопилося в Петренка.

— Не перебільшуйте! — Ксендзюкові не дуже сподобалася Миколина балакучість.

— А ви не прибіднюйтесь.

— Облиште,— роздратовано мовив Ксендзюк,— а ви, Андрію, забудьте. Бо губчечісти мають надто довгі вуха, й ми повинні зважувати не тільки свої вчинки, а й кожне мовлене слово.

Петренко покрутив головою.

— Гадаю, і серед студентства є багато таких, котрі симпатизують ЧК,— сказав.— Але, як бачите, ми існуємо.

— Поки зберігатимете сувору конспірацію.

— Я здогадуюсь про це.

— А якщо здогадуєтесь, ми випустимо вас через чорний хід.

Петренко зрозумів, що час іти, й підвівся.

— Ксюша проведе вас,— вказала на кухонні двері Віра Михайлівна.

— Не треба, я сам,— заперечив Микола.

Він провів Андрія через кухню до невеличкого закапелка, де стояло відро із сміттям та висіли ганчірки, відчинив двері, що вели на круті металеві сходи.

— Завтра,— мовив притишено,— зустрінемося завтра на розі Рейтарської та Стрілецької. Все.

По вулиці гуляв холодний вітер, ганяв пожухле листя. Андрій глибше насунув кепку й повернувшись до Сінної площі. Відчув, як позаду стиха лягнули двері парадного, зрозумів: Микола чи Ксендзюк вирішили простежити за ним. Не озирнувшись, не прискорив крок — ішов, засунувши руки до кишень, зіщулюючись від поривів вітру. Звернувшись до Чеховського провулка, озирнувшись, удавши, що вітер ледь не зірвав кепку, й побачив тінь під будинком на розі. І ще раз зупинився біля скверу на Столипінській, навпроти брами Вищих жіночих курсів, та вже нікого не побачив — певно, Микола чи Ксендзюк, переконавшись, що він пішов найближчим шляхом до Нестерівської, заспокоїлися.

Обігнувши будинок курсів, Андрій дістався кінця Нестерівської, де вона круто піднімалася до Великої Підвальної. Ішов, не поспішаючи, остаточно переконавшись, що «хвоста» нема. Проминув Золоті Ворота й попрямував Великою Володимирською до Центрального телеграфу. У цей час тільки звідти міг додзвонитися до ЧК.

— Колесников, — почув у трубці.

— Я з Центрального телеграфу. Маю термінове повідомлення. Дуже важливе.

— До завтра не почекаєш?

— Краще зараз.

— Добре, зустрінемось на Бутишовому, але... — Згадав, що від Великої Володимирської до Печерська шлях не такий уже й близький, і додав: — Спускайся на Хрещатик, посилаю прольотку, чекатиме біля Думи.

— Та я пішки...

— Не сперечайся! — Колесников поклав трубку.

...Повернувшись до вітальні, Микола не сів за стіл. Постояв, розмірковуючи, й рішуче попрямував до дверей.

— Куди? — не зрозумів Ксєндзюк.

— Подивлюсь...

— Не довіряєте?

— Обережність не завадить. — Микола вислизнув до передпокою, задріботів парадними сходами.

Ксєндзюк похитав головою.

— До чого довели нас, — мовив скрушно. — Які жахливі часи! Люди зневірилися один в одному, невже дійде до того, що я не довірятиму навіть тобі? — обернувся до дружини.

— Менше емоцій! — Віра Михайлівна несхвально помахала запаленою цигаркою. — Микола має рацію.

— Але ж це жахливо: перевіряти найближчих людей. Наших однодумців!

Віра Михайлівна посміхнулася поблажливо:

— Ти, дорогий, завжди жив ілюзіями.

Ксєндзюк ображено набурмосився:

— Забуваєш, люба, хто перший подав ідею перетворити гроші на коштовності. Що б ми робили зараз із тими миколаївками?

— Так, — згодилася, — але я ще раз запитую тебе: чи варто зв'язуватися з цими... козачорадівцями? Нам з тобою й так вистачить до кінця життя. Я розумію Миколу, Симака та іже з ними, у них нема іншого виходу, а ми? Для чого самим класти голову на плаху?

— І тебе влаштовує таке життя? — здивувався Петро Кирилович.— Без Ялти й Баден-Бадена?

— Людина звикає до всього, любий. І поки існує Ксюша...

— Не припускаєш, що вона вступить до червоної профспілки й донесе на нас?

— Досить того, що ти вже став членом профспілки.

— Ось ти кажеш: відмовитись від боротьби. Ну, нам з тобою вистачить... А що буде з Сергієм?

— Єдиний вагомий аргумент,— кивнула Віра Михайлівна.— Я так мріяла про Петербурзький університет, а тепер там вчать діти куховарок.

— Отож!..— підніс пальця Ксендзюк.

Видно, він приготувався виголосити цілий монолог, та грюкнули двері й у вітальні з'явився Микола. Потер руки й повідомив, наче відкривав Америку:

— Зимно! Вітер лютий, і, мабуть, засніжить.

— Самовар ще не охолов, я скажу Ксюші, аби принесла чаю,— запропонувала Віра Михайлівна.

— Ні-ні, спасибі...

— Що? — коротко запитав Ксендзюк.

— Він звернув у Чеховський провулок.

— Вас не помітив?

— Де там! Темно, хоч око виколи. У Києві, певно, вже й забули про ліхтарі.

— А від Столипінської йому рукою подати до Нестерівської. Пальто його бачили? На риб'ячому хутрі, в такому тільки підтюпцем чи навіть риссю. Що вдієш — студент... І як він вам?

Лозовик опустилвся на стілець. Поклав руки на скатертину, потарабанив по ній пальцями.

— Не знаю.

— Це ж чому?

— Людина відкривається в невимушеній розмові, а ваш студент переважно відмовчувався.

— А це не вимагає пояснень: бідний студент — а тут вишукане товариство, чай, гарні цигарки, вродлива жінка...

— Бідні студенти тепер за більшовиками пішли, і те, що ваш Андрій Музиченко з нами — якимось протиприродно.

— Не мій, а наш,— образився Ксендзюк.— Крім того, врахуйте: наша платформа об'єднує і бідних, і багатих.

— І ви самі вірите в це? — іронічно примружився Лозовик.

— Принаймні мусимо пропагувати саме такі ідеї.

— До того часу, поки не утвердимся. Найголовніше: відірвати від більшовиків тих, хто ще хитається.

— По-моєму, Андрія це не стосується. Йому можна довіряти. Цілком. Як би це сказати... я його відчуваю...

— Емоції,— скривився Лозовик. Пальці його забігали по оксамиту.— Ми створили нову організацію, і напрямок її діяльності залежить від нас і тільки від нас. Петлюра з Тютюнником далеко — нам самим вирішувати свою долю. Їм там за кордоном добре: ні совдепів, ні ЧК. Ми ж маємо виважувати кожен крок. І я вже жалкую, що розповів Музиченкові про плани Центрального штабу. І ще думаю: кожна організація повинна забезпечувати свої тили. Недарма ж вигадали таємну поліцію та жандармів. Нам би також служба контррозвідки не завадила.

— Усі уряди спиралися й спираються на каральні органи,— погодився Ксендзюк.— Проте вони мають реальну владу, а ми у підпіллі.

— Тим більше,— ствердив Лозовик.— Треба створити нелегальну службу безпеки: кілька абсолютно надійних, перевірених людсь, які підлягали б безпосередньо керівному органу Козачої ради і мали необмежені повноваження.

— Це призведе до того, що ваша контррозвідка матиме більше влади, ніж керівний центр,— зауважила Віра Михайлівна.— Ви самі боятиметесь її.

— Перебільшуєте. Для цього існує контроль...

— Який може бути контроль в умовах конспірації? До того ж самі кажете: на чолі служби безпеки має стояти людина тверда, жорстка й розумна. А який твердий і розумний чоловік не захоче реальної влади?

Лозовик замислився.

— Згоден,— відповів нарешті.— Але боротьба за реальну владу почнеться тільки після нашої остаточної перемоги. А там подивимось...

Ксендзюк поглянув на нього з повагою, запитав:

— І хто б зміг очолити службу безпеки?

— Поки що не маємо кращої кандидатури, ніж Бесарабенко. Не знаю, чи згодиться. Та й взагалі, це не моя компетенція: слід порадитися з Гайдученком.

— Мені здається, що він погодиться на все.

— Формально він — голова. Але повернемося до Музиченка. Добре, що ви його, як висловились, відчуваєте. Проте невеличка перевірка не зашкодить.

— Андрія рекомендував сам Боковецький.

— А де він, Боковецький? Перейшов кордон і спокій-нісінько п'є львівське пиво... А мені з Музиченком майже щодня спілкуватися.

— Для чого ж щодня?

— Бо він має вихід на студентські організації. Гарячі голови — то наша надія! До того ж кілька гучних терористичних акцій нам зовсім не завадять.

— Ось і перевірте Музиченка,— подала голос Віра Михайлівна.— Випробуйте на ділі.— Вона манірно стиснула пучками скроні, наче сама розмова на цю тему була неприємна їй, однак сказала твердо, навіть надто твердо, мало не жорстко: — Він має взяти безпосередню участь у терористичній акції проти більшовицьких лідерів. Скажімо, вбити Затонського чи когось із наших губернських чекістів.

— Непогана думка.

— У Віри світла голова,— не без гордості сказав Ксендзюк.

Лозовик трохи подумав і заперечив:

— Терористична акція завжди пов'язана з небезпекою. Чекісти можуть схопити Музиченка, а він уже дещо знає. Принаймні вашу адресу. А через вас нитка потягнеться й до мене.

— Як вам не соромно, добродію,— обурився Ксендзюк.— Невже у вас хоч на мить могла виникнути думка, що ми викажемо вас.

— Не зарікайтеся, шановний.

— Так,— втрутилася Віра Михайлівна,— ми повинні тверезо оцінювати факти. Цьому студентові не обов'язково бути самому виконавцем. Просто хай він гадає, що саме йому доведеться стріляти, а в останню мить пошлемо дублера. За цей час усе й з'ясується: якщо він справді зрадник — неодмінно викаже себе.

— Гаразд,— кивнув Лозовик.

— А тепер — спати, панове. Ночуватимете в нас, Миколо Федоровичу. Ксюша постелить вам на дивані.

22.

Сіався дрібний дощ, і Бесарабенко змок та намерзся, поки дістався Насташки. Кінь, хоч молодий і вгодований, також зморився: дихав важко, пара підіймалася від змилених боків.

Бесарабенко проминув церкву — роз'їжджена дорога повертала тут праворуч — і нарешті побачив ошатну хату

під бляхою. Зіскочив з бідарки, помахав руками, розминаючись, і зайшов на подвір'я. Не без задоволення відзначив: мешкає тут заможний і дбайливий господар — всюди прибрано, чисто, бричка схована під навіс, лютий пес рветься на ланцюгу.

На ганок вийшов літній пикатий чоловік у жилетці, запитально й підозріливо подивився на Бесарабенка, і той запитав:

— Маю часть розмовляти з добродієм Боровим?

— Він самий.

— Я від Гайдученка.

Боровий збіг з ганку, вхопив Бесарабенкову руку своїми обома, потиснув міцно.

— Дуже прошу! Давно чекаємо...

— З Білої шлях не близький. Та й погода, самі бачите... — розвів руками Бесарабенко. Зазирнув у вічі Боровому й запитав: — Отаман уже тут?

Боровий заперечливо похитав головою, і Бесарабенко одразу стривожився: невже сталося щось непередбачене і його подорож від Білої Церкви до Насташки в осінню неgodу виявилась даремною?

— Що таке? — запитав стурбовано.

— А нічого. Вас чекають.

— Але ж...

— Невже гадаєте, що отаман сидітиме тут, у Насташці? На хуторі він, у Почуйках.

— Далеко? — Бесарабенко уявив, як доведеться трюхикати ще з годину чи й більше до якогось там богом забутого хутора по роз'їждженій багnistій дорозі, й настроїв у нього одразу зіпсувався.

Однак Боровий заспокоїв його:

— Заходьте — зігрієтесь і обсохнете.

— Але ж зустріч призначено...

Боровий підійшов до воріт, побачив стомленого мерина і сказав:

— Заходьте, я вашого коня поставлю до стайні, у Почуйки поїдемо моєю бричкою.

На столі стояв самовар, пахло свіжозавареним чаєм і духмяним хлібом. Огрядна привітна жінка посміхнулася Тихону Івановичу, вона начебто уособлювала сімейний затишок, і Бесарабенко, знявши кашкета, перехрестився і зітхнув полегшено: нарешті він у своїх людей і подорож виявилася недаремною. Господиня налила йому повну чашку чаю, запропонувала ще й молока, але Тихін Іванович відмовився: тримав чашку холодними долонями, сьор-

бав з насолодою, відчуваючи, як поступово зігріваються руки, як тепло розливається по всьому тілу.

Господиня сокоріла про щось, та Бесарабенко не слухав, думав про своє: нині — один з вирішальних днів, і від того, як пройдуть переговори з отаманом, залежить майбутнє Козачої ради. Бо що вона без збройної підтримки? Організація без коштів і реальної влади, випадкове збіговисько людей, хоч і уповноважених самим головним отаманом Петлюрою.

Згадавши зустріч з генерал-хорунжим Тютюнником, Тихін Іванович мимоволі поморщився: все ж не вистачило в генерала державного розуму, не зміг по-справжньому оцінити нову організацію, та й особисто до них з Лозовиком поставився зверхньо. Оцю зверхність і пихатість Тихін Іванович не зміг вибачити Тютюнникові. Ну, зрештою, біс із ним, що затвердив Козачу раду лише як інформаційний центр, можливо, якусь рацію мав — обпеклися на Цупкомі, і до нового центру слід придивитися, перевірити на практичних справах. Та чи шкода тобі зайвої посмішки, привітності й доброзичливості в ставленні до людей, які сидять під совдепами й щоденно ризикують головами? Твоїх та Петлюри прибічників?

Зайшов Боровий — у суконному сірому балахоні й кашкеті. Зупинився на порозі, запитав:

— Чаюєте? То, може, трохи заждемо? Петро має прибути з хвилини на хвилину.

— Який ще Петро? — невдоволено запитав Бесарабенко.

— Прапорщик Петро Вовк.

— Не знаю такого.

— Тутешній він, і Якубович його пригрів.

Бесарабенко похитав головою: не вистачало тільки якогось прапорщика... Якубович пригрів — нехай сам і спілкується з ним.

— Іхатимемо самі, — похмуро мовив.

— Прапорщик — права рука в Якубовича, — спробував переконати Боровий. — Наша людина.

— Права чи ліва — мене це зовсім не обходить. Рушаймо, бо час не чекає.

Виїхали з Насташки, і Бесарабенко зовсім заспокоївся. Думав: даремно так невічливо повівся з Боровим, адже той поручився за прапорщика. Зрештою, для чого він приїхав сюди? Домовлятися з Гайовим і Якубовичем про спільні дії, а в чому саме полягають вони? Підіймати народ, обростати людьми, бо самі вони — і Лозовик з Гай-

дученком та Симаком, і Якубович з Гайовим — без людської підтримки ніщо. Їм потрібні і Боровий, і невідомий прапорщик, і ще багато інших прибічників...

Хоча, вирішив потім з полегкістю, може, й правильно вчинив — навіщо якомусь там прапорщику знати в обличчя керівників Козачої ради? Буде краще, коли люди тільки відатимуть про центр — і не спілкуватимуться з тими, хто очолює його. І тому мудро вчинив Гайовий, перенісши зустріч з Насташки до глухого хутора.

Дивна назва — Почуйки... Може, він почує там щось цікаве й радісне, здатне втішити й заспокоїти?

Бричка проминула вибалок, і хутір відкрився весь одразу: три хати, оточені голими мокрими деревами, такі ж мокрі й самотні, й тільки дим з коминів свідчив про тепло та обжитість.

Іхню бричку помітили здалеку й попередили господарів, бо перед ворітьми стояв сам поручик Якубович — у шинелі й офіцерському кашкеті. Він по-військовому віддав честь, а потім обняв Тихона Івановича, наче давній друг, хоч зустрічалися у Львові на Підзамчому лише раз чи двічі й ледь перемовилися кількома словами.

З-за воріт визирало ще кілька чоловіків, одягнутих у цивільне. Бесарабенко пошукав очима, намагаючись упізнати Гайового, та його не було — усі молоді й чубаті хлопці, а отаманові вже давно виповнилося сорок.

— Радий! — мовив Якубович, прямуючи до хати. — Радий, що нашого полку прибуло.

Бесарабенко звернув увагу, що поручик не пропустив його поперед себе, пішов як великий начальник. Але ж мав знати, що Бесарабенка призначено військовим керівником південно-східної частини Правобережної України і Восьмий повстанський район, який очолює Якубович, має безпосередньо підлягати новому командувачу. Що це — демонстрація? Поручик відразу натякає, що не визнає Козачу раду та її розпорядження?..

Лють закипіла, затуманила голову, хотів сказати Якубовичу щось образливе й гостре, та не придумав нічого, лише зупинився на мент, обвів каламутними очима хлопців на подвір'ї, набрав повітря в груди й вигукнув:

— Служить Україні!

Хлопці не відповіли, не виструнчилися — мабуть, у Гайового й не пахло військовою дисципліною. Лише один, у брудній куфайці, але підперезаний офіцерським пасом, крикнув, дивлячись на Бесарабенка віддано:

— Хай живе наша пенька!

Тихін Іванович скося подивився на Якубовича, упіймавши його насмішуватий погляд, йому стало незручно за невдало розіграну сцену. Все ж, щоб якось утвердити себе, відтрутив поручика плечем і підвівся на ганок першим.

У кімнаті біля вікна з книжкою в руках сидів чоловік у темному піджаку в смужку, в білій сорочці й дбайливо зав'язаній краватці. Він відклав книжку, підвівся статечно, без метушливості й подав Бесарабенкові руку:

— Гайовий.

— Радий, Василю Степановичу, познайомитися.

Бесарабенко знав: Гайовий закінчив гімназію, вчився чи то в Москві, чи то в Петербурзі у політехніці, можливо, навіть скінчив. Це насторожувало, бо Тихін Іванович не любив освічених та інтелігентів, ставився до них з підозрою, особливо якщо вони бачили військові з'єднання. Щоправда, претензій до Гайового мати не міг — його загін діяв уже тривалий час. Інші отамани давно здалися совдепам, а Гайовий з Трейком ще реальна сила.

— Чув про вас, — сказав Гайовий. — Тому за першої ж нагоди відгукнувся на запрошення. Самі розумієте, — посміхнувся чи то сумно, чи то ображено, — не все тепер робиться, як хочемо, у мене під рукою сотня чи трохи більше, совдепи наступають на п'яти — і це ускладнює нам життя.

— Сподіваюсь, скоро й ми перейдемо у наступ, самі битимемо червоних! — одповів Бесарабенко бадьористо. Помітивши іронічну посмішку на вустах Гайового, затнувся і додав: — Саме тому я і... — знову затнувся, бо хотів сказати «скликав вас на нараду», та згадав неввічливість Якубовича й нахабнуватих, та добре озброєних хлопців Гайового, подумав, що, крім мандата Козачої ради, не має нічого, і завершив ухильно: — ...просив вас зібратися, аби обговорити нагальні й пекучі питання.

— Усі питання в нас зараз нагальні й пекучі, — зауважив Гайовий.

— І фактично зводяться до одного: як швидше зліквідувати совдепи на Україні, — наголосив Бесарабенко.

— Краще не скажеш.

— Точно: сказав — як ножичком відрізав, — почувся густий бас.

Бесарабенко озирнувся і побачив у дверях огрядного чоловіка з червоними щоками й обвислими вусами, буцім зійшов з картини Рєпіна запорожець — лише без оселедця і одягнутий не в червоний жупан, а в зграбну свитку темного сукна.

— Не чекали? — усміхнувся Гайовий. — Це власною персоною мій колега — отаман Кирило Мефодійович Трейко. Мені вдалося попередити його про нашу зустріч, й отаман люб'язно погодився взяти в ній участь.

— Ну вже — люб'язно погодився... — пробуркотів Трейко. — Приїхав — і все, хоч не дуже й випадало. Вирішив погомоніти з гарними людьми, відвик від доброї компанії.

— Гомоніти потім будемо, — заперечив Гайовий. — На пустопорожні балачки часу не маю, наговоримося, коли більшовиків виженемо. Про діло треба розмовляти.

— Згоден, — сказав Бесарабенко. — Часу й справді нема. Де поручик Якубович?

— За мною справа не стане, — Якубович визирнув із-за широкої спини Трейка.

Тихін Іванович зробив широкий рух рукою, запрошуючи всіх сідати.

— Хочу поінформувати вас, панове, що недавно на першому засіданні в Білій Церкві утворено нову організацію, мета якої — повалення Радянської влади на Україні. Наша організація називається Козачою радою Правобережної України, проте сподіваємось поширити свій вплив, згодом, звичайно, і на занадто збільшовизоване Лівобережжя. Робимо перші кроки, тому я й просив вас зібратися тут, щоб обговорити сучасне становище й перспективи, аби об'єднатися і діяти спільно, як стиснутий кулак. — Тихін Іванович погрозово підніс величезного й справді вражаючого кулака, насварився кудись у вікно.

Гайовий уважно стежив за Бесарабенком, ледь помітна посмішка майнула його обличчям, коли Тихін Іванович погрожував кулаком невидимому ворогові, але утримався від іронії й запитав спокійно:

— Чим можете підтвердити свої повноваження? І сам факт існування Козачої ради? Я чув про неї, однак чутки, самі розумієте, непевні й суперечливі.

— Прошу... — Бесарабенко витягнув з портфеля шкіряну старорежимну теку, дістав з неї папірці. — Ознайомтеся, панове, — подав Гайовому. — Один з перших документів, прийнятих Козачою радою.

— Цікаво... — отаман розгладив долонею папірці. — Якщо не заперечуєте, я прочитаю всім.

— Звичайно, — кивнув Бесарабенко. — Від вас у нашої організації нема таємниць.

Гайовий почав читати повільно й виразно, зрідка зблискуючи очима на Бесарабенка, наче вимагав підтвердження:

— «Наказ 4-а. По всіх повстанських загонах Правобережної України...»

Трейко кахикнув і запитав:

— Тобто обов'язковий для всіх нас?

— Обов'язковий,— ствердив Бесарабенко.

— Ну, ти й мудрагель! — зареготів отаман.— Отак одразу мене — і підім'яти?.. Але ж я сам собі господа!

— Був,— сказав Бесарабенко твердо.— Ви ж чули: лише в єднанні наш порятунок!

Гайовий невдоволено подивився на Трейка.

— Уже суперечки,— мовив похмуро.— А ще й не почали переговорів... Давайте домовимось так: я прочитаю наказ, а потім обговоримо його.

Бесарабенко хотів сказати, що накази не обговорюються, а виконуються, однак згадав чубатих хлопців з гвинтівками й тільки зітхнув. А Трейко похитав головою, пробуркотів щось невдоволено, та змирився:

— Читай. Послухаємо.

— «Згідно наказу Головного отамана військ українських Симона Васильовича Петлюри про підняття повстання на Україні проти існуючої в цей мент Радянської влади,— читав далі Гайовий,— Козача рада по організації повстання на Правобережній Україні для цієї надзвичайної ваги праці уповноважила:

Командуючим Північно-Східним фронтом повстанців отамана Тихона Бесарабенка, район діяльності його рисою понад берегом Дніпра до Канева, Білої Церкви, Сквири, Бердичева, аж до кордону Румунії;

Командуючим Північно-Західним фронтом повстанців уповноважується отаман Федорців-Шамуленко, район діяльності якого рисою понад Дніпром вище Канева, Києва, Чорнобиля, Овруча до Бердичева, аж до польського кордону.

Усім отаманам повстанських загонів і козакам, маючим в їх розпорядженні, де б вони не перебували, то б по лісах чи селах, і які б сили не були, починаючи з п'яти чоловік і кінчаючи полками і курснями: з одержанням цього наказу повстанці, розположені в Північно-Східній частині Правобережної України, підлягають під відповідальне й непосредне командування командуючого Північно-Східним фронтом отамана Бесарабенка і його польового штабу.

Повстанці, розположені у Північно-Західній частині Правобережної України, підлягають під відповідальне

й непосредне командування командуючого Північно-Західним фронтом Федорцева-Шамуленка і його польового штабу.

Всі накази і розпорядження отаманів Бесарабенка і Федорцева-Шамуленка під страхом суворої кари повинні виконуватись без відказу. Особи за невиконання цього наказу будуть покарані на смерть.

Голова Козачої ради... Підпис... Вересня 16 дня 1921 року. Ставка».

Гайовий наголосив на останньому слові, покрутив головою і відклав документ.

— Отже, ставка...— повторив чи то іронічно, чи то зневажливо. І додав: — Не дуже грамотно, проте досить категорично.

Трейко, почервонівши, вигукнув:

— Кажете, якщо я скурю цей папір, то смерть? А хто каратиме? Маєте свої війська чи загони?

— Матимемо,— відповів Бесарабенко. Витягнув з бічної кишені піджака шматок полотна, подав Трейку.— Прощу ознайомитися...

— На біса мені твої полотнянки,— відштовхнув його руку отаман.— Набачився вже!

— Чого ж...— заперечив Гайовий.— Мусимо вивчити всі повноваження шановного пана. Отже, читаю: «Таємно. Козача рада по організації повстання на Правобережній Україні. Вересня 16-го дня 1921 р. 4-а 13. Ставка. Посвідчення. Пред'явник цього є дійсно командуючим Північно-Східним фронтом отаман Тихін Бесарабенко на Правобережній Україні, що підписом і відтиском печатки стверджується. Голова Козачої ради... Підпис».

— І хто ж обраний головою такої поважної організації? — не приховуючи сарказму, запитав Якубович. Бесарабенко гнівно подивився на нього.

— Два тижні тому я мав розмову з самим генерал-хорунжим Тютюнником,— ухилився від прямої відповіді,— і він санкціонував існування нашого центру.— Подумав: не обов'язково доповідати, що Козачу раду затверджено поки що тільки як інформаційний центр. По-перше, зв'язок із Львовом такий, що немало води збіжить, поки дізнаються про справжній стан справ. По-друге, за цей час Козача рада зміцніє, обросте прихильниками, й самому Петлюрі доведеться переглянути її статус.

— Я мушу одержати з Центрального штабу підтвердження ваших повноважень,— заявив Якубович.

— Чекайте...— безнадійно розвів руками Бесарабенко.— Чекайте, панове... Дочекаємось, поки більшовики переб'ють нас поодинці. Вайлуватість завжди губила хохлів. Поки розчухаємось, начешемо потилицю... А совдепи не сплять...

— І все ж я ще не бачу, яка конкретна сила стоїть за вами,— не здавався Якубович.— Якщо об'єднуватись — маю знати, з ким саме і яку користь це дасть мені.

— Мої хлопці слухатимуться тільки мене,— заявив Трейко.

— Козача рада не збирається відбирати у вас владу,— запевнив Бесарабенко.— Мова йде про координацію та узгодження дій. Ще раз повторюю: поодинці нас більшовикам значно легше придушити.

— Це ясно й дитині,— посміхнувся Якубович.

— То чого опираєтесь?

— Давайте припинимо суперечки,— втрутився Гайовий,— і послухаємо, з якими пропозиціями прибув до нас повноважний представник нового центру.

— Згоден,— сказав Трейко.

Бесарабенко вирішив: якщо він розповість про справжній стан справ і отамани дізнаються, що Козача рада перебуває лише в стадії організації, то навряд чи активно допомагатимуть їй. Тому мовив упевнено:

— Наш підпільний антибільшовицький центр існує, в цьому нема ніякого сумніву. Ми вийшли на Київ, і наш повноважний представник поновлює там розгромлені чекістами осередки. Сподіваюсь, шановне панство усвідомлює, чого варта тільки така інформація?

— Які маєте факти, котрі могли б підтвердити справедливність цього твердження? — спитав Гайовий.

— На даному етапі йдеться про створення в Києві терористичних груп із студентів.

— Під носом у Київської губчека? — засумнівався Якубович.— Неймовірно...

— Але факт. Крім того, через наших людей маємо достовірну інформацію про концентрацію військових частин на терені Київщини.

— Оце вже справжнє діло! — потер руки Трейко.

— У Білій Церкві ми завербували кількох співробітників із штабу розташованої там дивізії.

— Вони попереджатимуть про пересування військових підрозділів? — поцікавився Гайовий.

— Звичайно.

Отамани презирнулися, і Бесарабенко збагнув: перший раунд переговорів за ним. Мовив твердо:

— Бачите, Козача рада існує не на папері. Та все ж ми потребуємо допомоги, особливо фінансової.

Трейко спохмурнів. Отак завжди: спочатку кажуть гарні слова, а потім усе зводиться до елементарного жебрацтва.

— Хочете пониніпорити по наших кишнях? — запитав не без єхидства.

— Ні,— заперечив Бесарабенко.— Не вимагатимемо, аби ви фінансували нас. Але ваші загони повинні допомогти нам в експропріації коштів у совдепів.

— Справедливо.

— Проте ми вже обпеклися з отаманом Семенюком.

— Я чув: більшовики розгромили його загін під Карлівкою,— зітхнув Гайовий.

— Семенюк виявився зрадником,— сказав Бесарабенко,— і ми повинні поставити його поза законом.

— Тобто зліквідувати? — здивувався Трейко.— Для чого? Семенюк добряче залив сала за шкуру більшовикам.

— Наша людина дізналася, що в касу Білоцерківської райфілії надійшли великі гроші. Семенюк із своїми хлопцями мав експропріювати їх, одержавши, звичайно, свій відсоток. Ми забезпечили успіх операції, та Семенюк, забравши гроші, зник.

— Негарно,— згодився Трейко.— Але ж все одно ця акція — антибільшовицька, чого ж так суворо засуджувати отамана?

— Бо він — карний злочинець, і маємо відмежуватися від нього,— заявив Якубович.

— Бувають різні діла,— набурмосився Трейко.— Ми не завжди можемо тримати в руках своїх хлопців.

— Гадав, у вас тверда рука...

— У мене — тверда!

— І Василя Степановича ще слухаються.

— Слухаються,— підтвердив Гайовий.— Я згоден: ми повинні засудити вчинок отамана Семенюка. Хоча навряд чи наш осуд засмутить його.

— Чхати він хотів на нас,— посміхнувся Трейко.— Знаю його: сучий син і нахаба, жмикрут клятий! І потім — як конкретно ви його засудите?

— Ми випустимо листівку, в якій розповімо про його вчинок,— пообіцяв Бесарабенко.— Аби народ знав: вимушені проводити експропріації тільки заради ідеї.

— Овва! — зрадів Трейко. — У цій бомажці не забудьте й про мене. Мовляв, отаман Трейко громить совдепівські магазини, бо повинен забезпечувати національне зрушення.

— Переборщуєте, шановний... — гидливо скривився Гайовий.

— А ви? — скипів Трейко. — У білих рукавичках? Хто в Ольшаниці на станцію наскочив? Я чи ви? Хто взяв касу поштового вагона?

— Для чого сваритися, панове? — підвівся Бесарабенко. — Усе, що шкодить більшовикам, — нам на користь. Терор та експропріація не осуджуються Центральним штабом, бо це дійові засоби нашої боротьби. У зв'язку з цим пропоную наліт на один з цукрових заводів.

— Ви це серйозно? — не повірив Гайовий. — А знаєте, як червоні охороняють цукроварні?

— Здогадуюсь. Особливо в зоні дій ваших загонів. Біля Білої Церкви, Фастова, Тараші, Корсуня та Богуслава. Але є місця, де нас не чекають. Через своїх людей дізнаємось, коли до заводської каси завезуть гроші, а решта залежить від наших вояків.

— Заманливо... — протягнув Гайовий. — Який саме завод маєте на увазі?

— Григорівський.

— Де це?

— За Кагарликом. Під Обуховом.

— Чув.

— Заводський завгосп там надійний, приїжджав у справах до Білої Церкви і уже вступив до Козачої ради.

— Тепер переконався: ви справді не втрачаєте час даремно, — сказав Якубович. — Мені б ваш оптимізм...

— Невже Тарашанське політбюро так кепсько вплинуло на вас?

— Звідки взяли?

— Як бачите, трохи поінформовані.

— Я приймаю пропозицію, — по паузі заявив Гайовий. — Пройдемо на Григорівку через Острів, перетнемо залізницю під Сухолісами, далі на Житні Гори та Стави.

— Я піду з вами, — сказав Бесарабенко, — місця знайомі, до того ж з Книшем мені буде легше домовитись. Все-таки він мій родич.

— Ваш родич з Григорівки?

— Так, хитрий і обережний, має голову на плечах.

— От і порядок... — Трейко розстебнув гудзик сорочки, бо комір стискав червону масну шию. — З цього приводу... Ви тут господар? — обернувся до Якубовича.

— Не зовсім. Тесть не попускає віжки, а я ж у приймах.

— Знаємо таких приймаків,— заперечив Трейко,— будь-хто за честь мав би!

— Тільки не Іван Іванович.

— Поважний господар! — схвально мовив Трейко.— Наша підпора. То як все-таки? — натякнув прозоро.— Погомоніли, а тепер би...

Якубович розчахнув двері до сусідньої кімнати.

— Готово,— сказав з гордістю,— у нас за цим не стане: Фрося ще зранку клопоталася.

Трейко задоволено потер руки.

— Золоту жінку маєте,— схвалив.— Що вродлива, що господиня!

Якубович пропустив отаманів до столу, але затримав у дверях Бесарабенка, сказав пошепки:

— На два слова...

Бесарабенко стривожився: він перевищив Тютюнникові повноваження і не чекав від розмови з поручиком нічого приємного. Проте Якубович, легко стиснувши його лікоть, мовив приязно:

— Не будемо сперечатися, Тихоне Івановичу. В моєму районі завжди знайдете підтримку. Дещо ми зробили, потроху обростаємо людьми, та й зброї розстаралися.

— Втішно чути.

— Складено списки особливо відданих людей. Восьмий повстанський район зможе виставити полк чи навіть більше.

— Невже? — здивувався Бесарабенко.— Цілий полк?!

— Не дивуйтеся, бачите, в інших повітах червоним вдалося наступити нам на п'яти, а тут і Гайовий, і Трейко... Є ще порох у порохівницях!

Бесарабенко дивився на поручика спідлоба. Гадав: чого Якубович, який щойно показував йому кігті, одразу полагіднішав? Так і не розв'язавши цієї проблеми, сказав:

— Козача рада повністю покладається на вас, поручику.

— Маєте безпосередній зв'язок з Центральним штабом? — запитав Якубович.

— Так.

Поручик посміхнувся задоволено. Фактично тільки це й цікавило Якубовича, бо його канал зв'язку зі Львовом перервався: чекісти заарештували у Сквирі зв'язкового, що йшов до нього, і той на допитах виказав своїх помічників. Слава богу, нитка не дотягнулася до Насташки,

обірвалася в Таращі — там встигли зліквідувати явку, на яку мав з'явитися зв'язковий.

— Зможете переправити через своє «вікно» мою людину? — спитав тихо Якубович.

Тепер Бесарабенко здогадався, що поручик просто хоче використати його. Мовив крізь зуби:

— Зайвий ризик. Підтримуватимете зв'язок через наших кур'єрів.

Якубович не образився: нехай цей Бесарабенко гадає, що обвів його навколо пальця. З часом усе з'ясується, ніхто не знає, як покаже себе ця Козача рада, можливо, вона й справді являє собою силу. А до Бесарабенка треба пильніше придивитися і приручити його. Видно: пихатий і не дуже тямущий. Що ж, саме з такими добре мати справу.

— Я піду з вами до Григорівки, — заявив раптом Якубович, хоч хвилину тому зовсім не думав про це.

— Для чого? — сторопів Бесарабенко.

— Скучив за справжнім ділом. Крім того, тамтешні села входять до мого повстанського району, а нам з Дударцем усе не вистачало часу, аби побувати в них.

Бесарабенко не повірив жодному слову поручика, але відмовляти не годилося, тож тільки знизав плечима:

— Якщо вже вам не сидиться...

— Посидимо, коли в київській Софії молебень відслужимо, — вишкірив зуби Якубович. — Тоді й відпочинемо.

— Чи на тому світі...

— Ну, я оптимістичніше настроений... — Поручик відступив, даючи дорогу Бесарабенкові. Піймавши погляд Гайового, запитав: — Вам не потрібний ще один вояк, Василю Степановичу? Хочу податися разом з вами на Григорівку.

— Від такої шаблі лише дурень відмовився б.

Тихін Іванович зупинився на порозі, зауважив сухо:

— Прошу нікому й нічого не казати про Григорівку.

— Могли б і не попереджати, — поморщився Гайовий. — Мені ще голову на плечах носити не набридло.

Нараз Бесарабенко згадав: Боровий казав про якогось прапорщика, здається, Якубович спирається на нього.

— Що за прапорщик з'явився у вас? — спитав у Якубовича.

Тому не сподобався начальницький тон Бесарабенка, та погамував роздратування і пояснив:

— Прапорщик Петро Вовк. З аборигенів.

— Що? — не збагнув Тихін Іванович.

— З аборигенів, кажу. Тобто з місцевих, насташківських. І я йому довіряю.

— Усе одне дуже прошу: нікому нічого.

Оце «дуже прошу» сподобалося Якубовичу. Чомусь згадав пронизливі очі слідчого Форняка й мовив заспокоїливо:

— Тримаємось, панове, на конспірації, сподіваюсь, усі згодні з цим?

Дивився на Фросю в квітчастій сукні на спадистих плечах, ставну й вродливу: як гідно й поважно посміхається вона гостям, і як враз напружилися чоловіки, навіть опастистий Трейко втягнув черево й посміхається солодко. Нехай посміхається, нехай усі знають, яка гарна дружина в поручика Якубовича і як йому щастить у житті.

23.

Хорунжий Граб побачив, що підполковник Бондаренко піднявся сходами на другий поверх, і вийшов на вулицю.

Граб закурив сигарету й примостився на лавочці біля брами. Вирішив дочекатися підполковника — у них склалися мало не дружні стосунки — й сподівався витягнути з Бондаренка хоч якусь інформацію.

Останнім часом у Центральному штабі спостерігалось незвичне пожвавлення. Метушилися офіцери зв'язку, до штабу почали вчашати працівники польської «двуйки»¹, невідомо куди зникли кілька керівників відділів штабу, зокрема начальник розвідки полковник Кузьминський. Все це свідчило про те, що заплановане вторгнення на Україну почнеться найближчим часом, однак точна дата зберігалася в найсуворішій таємниці, і, незважаючи на всі хитрощі й розпитування, Грабові нічого не вдавалося довідатися.

І ось у штабі об'явився підполковник Бондаренко — ад'ютант Тютюнника. Він напевно знає все, і за щасливого збігу обставин...

Граб кинув недопалок і підняв комір пальта. Листопад у Львові не дуже холодний, снігу й морозів ще не було, та погода стоїть гнила, дощ не дощ — суцільний туман і мряка, а пронизливий холодний вітер, що гуляє по Підзамчому, задуває під пальто. Семен мерзлякувато зіщулювся. Ще кілька хвилин, і час повертатися до приміщення, комусь може видатися підозрілим його стовбичення надво-

¹ «Двуйка» — другий відділ Польського генерального штабу, який провадив розвідувальні акції на території України.

рі в негоду. Та вже й початок одинадцятої, через кілька хвилин має прибути начальник адміністративного відділу штабу полковник Добротворський, старий педант,— по ньому можна звіряти годинник, приходить рівно о пів на одинадцятку, й лихो тому, хто з'явиться після грізного полковника.

Хорунжий Граб працював у іншому відділі, та вирішив: все ж не варто потрапляти на очі Добротворському — може просто так, із самодурства, підкликати й прочитати нотацію.

Зітхнув і опустив комір пальта. Видно, фортуна остаточно відвернулася од нього...

Підполковник вийшов з брами так несподівано, що Семен розгубився: сидів і дивився на Бондаренка, який наближався, доброзичливо посміхаючись йому. Останньої миті підхопився, виструнчився й пробубонів:

— Здравія бажаю, пане підполковнику.

Але Бондаренко навіть не приклав пальців до кашкета — по-дружньому обійняв Граба за плечі і мовив приязно:

— Радий бачити вас, Семене Прокоповичу. Сподіваюсь, у вас усе добре?

— Якщо можна назвати добрим наше сидіння в Підзамчому...— зітхнув Граб.

Полковник посміхнувся.

— Скоро...— пообіцяв.— Скоро скінчиться, і дай боже, аби все пішло, як гадаємо.

«Ну? — самими очима попросив Граб.— Ну, ще два слова. Я й сам знаю, що скоро почнеться ваша авантюра, але коли?»

Підполковник зміряв Граба доброзичливим поглядом.

— Не дуже зайняті? — запитав.

— Як завжди...

— Проведіть мене. Полковник Кузьминський далеко й не зможе покарати вас.

— Ми не бачимо полковника вже тиждень.

— І не скоро побачите.

Бондаренко поправив рипучі ремені, погладив кобуру з наганом.

Справна шинеля, башлик і офіцерський кашкет личили йому, та й взагалі Бондаренко був завжди підтягнутий, чисто виголений, у начищених хромових чоботах, до яких, здавалося, просто не мало права прилипати багно. Чорнявий, з вузькими вусиками й вирластими очима, підполковник був кумиром молодших офіцерів — знав це, але

не бундючився, тримався з усіма рівно, й це викликало повагу.

Помітивши, як напружився Граб, Бондаренко по-своєму визначив його стан і мовив:

— Плюньте, ваша робота у Львові тепер почала втрачати сенс, події пересуваються туди, — кивнув на схід, — і, сподіваюсь, усі ми скоро лише згадуватимемо про Підзамче.

— Вашими б вустами... — похмуро зронив Граб, захожуючи підполковника до подальшої відвертості.

Але Бондаренко лише підштовхнув його до воріт, пообіцявши:

— Не все животіти нам.

Сам він, звичайно, не животів — просто уособлював благополуччя та респектабельність. Ще б пак — пестунчик долі, мазунчик самого Тютюнника, до того ж, казали, генерал-хорунжий повністю передоручив йому зв'язки з іноземними посольствами, акредитованими в Польщі, і гроші, які надходили звідти, зокрема від французів, подекували лихі язики, частково осідали в Бондаренкових кишенях.

Що ж, це було закономірно: сам Петлюра, цей корсіканець з Кобеляків, як іронічно називали його недоброзичливці, брав, де міг, і навіть де не міг — *c'est la vie*, а воно складне, це сучасне життя, усього навчить...

Граб не засуджував ані Петлюри, ані Бондаренка: нехай набивають кишені, кожний злотий, привласнений уенерівськими верховодами, зрештою, послаблює всю їхню банду — менше патронів, гвинтівок, кулеметів...

Отже, нехай красується підполковник Бондаренко, нехай пишається рипучими ремнями й бездоганною шинелею, недовго лишилося носити її...

Либонь, Бондаренко ніяк не поділяв Грабових думок, бо йшов упевнено, виставивши наперед груди, наче юнкер на плацу, і задоволена посмішка освітлювала його обличчя. А хорунжий відстав на півкроку, як і належало молодшому за чином, й мовчав, чекаючи ад'ютантових одкровень. Однак Бондаренко ніби забув про супутника — йшов, як повноправний господар, серединою тротуару, й поодинокі перехожі поступалися йому дорогою.

Нарешті підполковник згадав про Граба й запитав:

— Що кажуть у штабі?

— Різне. В основному гомонять про наш наступ. Бондаренко посерйознішав.

— І які ж прогнози висловлюють?

— Звісно, оптимістичні.

— Дай боже! І генерал-хорунжий вважає, що нарешті смуга невдач закінчилась. Нас там чекають, більшовики й совдепи набридли народові, особливо селянству, тож зустрічатимуть хлібом-сіллю.

«Овва,— знущально подумав Граб,— дочекаєтесь! Не хлібом-сіллю, а кулеметним вогнем та шаблями».

А вголос мовив:

— Кожен з нас мріє скоріше потрапити додому.

— На білому коні, не інакше,— усміхнувся Бондаренко.— І ненька мусить віддячити нам.

Вулиця звужувалась, вони проминули кам'яний мішок і вийшли до скверу з православним собором святого Миколи ліворуч. Бондаренко зупинився, обличчя його набрало урочистого виразу, він потягнувся до кашкета, проте не зняв.

— Зайдемо? — запропонував.— Помолимося за наш успіх.

— Помолимося,— охоче погодився Граб, усе ще сподіваючись хоч щось витягнути з підполковника.

У соборі горіли свічки, диякон голосно читав євангеліє. Підполковник, скинувши кашкета, широко перехрестився, потім узяв свічку й поставив до ікони святого Миколи. Обличчя в нього посвітлішало, видно, увірував, що цей дарунок прихилить всемогутнього божого угодника до їхньої справи. Губи в Бондаренка ворушилися, він молився щиро й, певно, вважав, що бог таки спілкується з ним, бо, підвівшись, прошепотів слова дяки. Умиротворено поклав Семенові долоню на плече й вийшов із собору з гордо піднятою головою, наче знав усе наперед і щиросердно вірив боговим обіцянкам.

Бондаренко ще трохи постояв перед собором, підставивши холодному вітрові розпашіле обличчя, потім повільно натягнув кашкет, поправив його і мовив несподівано:

— Два дні... Лишилося всього два дні! І бог допоможе нам! Ви вірите в наш успіх, хорунжий?

— Невже? — замість відповіді охнув Граб.— Всього через дві доби?

— Так, ми перейдемо Збруч через два дні.

— Післязавтра?

— Ні, через дві доби на світанку. Все йде, як треба. Якщо вдасться розвинути успіх, Гулий-Гуленко також розпочне бойові дії, румуни обіцяють йому всіляку підтримку, а на півночі в районі Бреста виступить Савінков. Більшовикам не втриматись. Наш наступ буде їм як сніг

на голову.— Бондаренко подивився на Граба затуманеними очима й мовив: — Знаєте, якого листа написав генерал-хорунжий Симонові Васильовичу? Юрій Йосипович прочитав його мені, і я запам'ятав дослівно. Епохальний документ, який увійде в історію, з нього не викинеш ані слова.— Підполковник закрив великі пальці обох рук за ремені портупеї і проголосив урочисто й побожно, дивлячись кудись над Семеновою головою: — «Пане головний отамане! Я, всі старшини і козаки, виступаючи на Україну, перед ворітьми рідного краю шлемо вам свій привіт з твердою вірою, що скоро побачимося на землі наших предків».

— На землі предків — краще не скажеш,— повторив Граб.— І всього через два дні! Я заздрю вам.

— Так, сьогодні я вирушаю на кордон.

«Дві доби... Як попередити наших? — гарячково міркував Семен.— Канал зв'язку спрацювати не встигне. А якщо...»

Він благально зазирнув у вічі підполковникові:

— Павле Івановичу, ви все можете... Візьміть мене з собою! І не відмовляйте, адже генерал-хорунжому знадобиться кожен зайвий солдат.

— А що скаже полковник Кузьминський?

— Його ж нема у Львові, а у штабі навіть не помітять моєї відсутності.

Бондаренко подивився на Граба уважно.

— Взагалі, хорунжий, ви маєте рацію. Досвідчені розвідники там потрібніші, ніж на Підзамчому.— Подумав трохи й вирішив: — Збирайтеся, поїзд о тринадцятій сорок сім. Встигнете повідомити начальство?

— Звичайно, але воно вимагатиме підтвердження. Може, напишете хоч два слова?

— Скажете, що це наказ генерал-хорунжого.

— Слухаюся! — Граб виструнчився.

— Знайдете мене на пероні біля третього вагона. Бажаю успіху! — Підполковник торкнувся пучками козирка і попрямував до центру міста.

Семен стояв і дивився, як крокує Бондаренко: твердо й впевнено, буцім справді господар долі. Потім зітхнув і заспішив до трамвайної зупинки. Лишилося всього дві години — треба владнати найнагальніші справи. Радів: як гарно все обернулося! Сьогодні ввечері вони дістануться кордону, а там — прощавайте, пане підполковнику і все пстлюрівське вояцтво. Назавжди, бо він уже не зможе повернутися до відділу полковника Кузьминського. Що ж, хорунжий Семен Граб зробив свою справу, і завтра вранці,

якщо пощастить благополучно перейти кордон, червоне командування знатиме про плани петлюрівців.

А він повернеться на Єлизаветинську до губчека або воюватиме в складі частин, які перепинять шлях Тютюнникові. Може, доведеться знову зустрітися з підполковником Бондаренком і навіть з самим генерал-хорунжим... Цікаво, який вираз обличчя буде в підполковника?

Уявивши цю зустріч, Граб тихенько засміявся і сів у трамвай.

24.

Вояки Гайового просувалися до Григорівки. Ішли, уникаючи великих доріг, ночували по хуторах та віддалених селах, виставляючи надійну охорону. Отаман ретельно дбав про те, аби ніхто не дізнався про їхній маршрут. Зрештою, ризик мінімальний: невеличкі гарнізони червоних дислокувалися тільки в Каневі, Ржищеві та ще в Кагарлику, кожен з них не являв серйозної загрози для Гайового — зараз мав під рукою п'ять десятків добре озброєних хлопців, шість тачанок з кулеметами й сам за сприятливих умов міг наскочити на Кагарлик чи Ржищів.

Отаман знав: головне — не дозволити червоним своєчасно дізнатися про пересування загону, бо інакше можуть з Києва, Василькова чи Білої Церкви вислати мобільну кавалерійську частину, оточити вночі або влаштувати засідку, а з регулярними частинами Червоної Армії жарту погані — колись Гайового вже пошарпали під Фастовом, ледве втік.

Ситуація складалася на користь отаманові. У переддень виступу на Григорівку з надійних джерел надійшло повідомлення, що цілий корпус під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника перейшов польський кордон і з боями заглибився на територію України. Просувається він Поліссям, десь у районі Коростеня та Овруча, і совдепам зараз не до отамана Гайового, певно, всі сили кинули, щоб відбитися від генерал-хорунжого.

Бесарабенко у зв'язку з новою ситуацією вирішив лишитися в Білій Церкві, щоб стежити за розгортанням подій і, в разі успіху Тютюнникового рейду, разом з Трейком піднімати повстання в районі Білої Церкви та Василькова. Гайовий же, розгромивши григорівський цукровий завод, мав поширювати бойові дії вздовж Дніпра аж до Канева та Черкас.

Якубович, як і домовлялися, пристав до Гайового. Їхав, сповнений оптимізму, гадаючи, що до сигналу про збройне повстання на Україні лишилися лічені дні чи навіть години, уявляв, як підніметься народ на їхній заклик, як змете ненависні совдепи. А там уже й Київ, урочище бамкання столичних дзвонів на Софійській площі та Бібіковському бульварі.

Чомусь, мріючи про урочистий вступ до Києва, Якубович неодмінно линув думкою саме до Бібіковського бульвару з тополями посередині й бундючним Володимирським собором. Звідси їхня процесія поверне на Велику Володимирську, а там уже рукою подати до Софійської площі, де під пам'ятником Богдану їх чекатиме святковий натовп. Не більшовицька босота, не арсенальські робітники, не деміївські жебраки, а солідні люди в котелках та пальтах з хутряними комірами, вродливі жінки в шубках... Еліта!

Щоправда, після першої ночівлі на хуторі за селом Маківкою райдужні думки Якубовича трохи зблякли.

Хутір притулився до ставка за дві версти від бруківки на Кагарлик, і оселилися тут, судячи з усього, не якісь бідняки, а люди статечні. Не такі, як Боровий або Тимченко, та все ж не босота. Таких червоні називають середняками, і саме вони, на глибоке переконання Якубовича, складаючи мало не половину українського населення, мусили утворити ядро, основу їхнього національного зрушення. І ось — на тобі!

Якубович уявляв, що такі господарі зустрічатимуть Гайового якщо не з захопленням, то принаймні тепло, святково, а їм назустріч з кращої хати вийшов похмурий чоловік у кожусі. Вже літній, він, либонь, набачився всього, але чомусь не зрадів Гайовому, не посміхався й не кланявся вдячно — стояв набурмосений і відводив убік очі.

Ну, з цим ясно: бувають такі жмикрути, які й рідному батькові взимку снігу пошкоднують. Але ж і на сусідньому подвір'ї, куди зазирнув поручик, нема свята — жінка з чоловіком притулилися до криниці, дивляться вовками.

Може, не розібралися спочатку, хто саме завітав до них, чи просто бояться, що півсотні здоровенних хлопців об'їдять і пограбують?

Але ж Гайовий привітався чемно, пояснив, що до чого, сказав: на цей раз обійдеться без реквізицій, треба лише зготувати вечерю для вояків, дати притулок. Хіба шкода тобі сіна й вівса для коней, картоплі чи шматка сала для

визволителів, які дбають про твою ж долю і несуть тобі волю і спокій?

До того ж отаман одразу попередив: вечера без самогону й бешкету, все культурно й спокійно. Запропонував чоловікам приєднатися до загону, бо починається, мовляв, нова ера на Україні й більшовики доживають свої останні дні.

І Якубович також не втримався: пояснив дядькам, що корпус генерал-хорунжого Тютюнника перейшов кордон, а сам головний отаман Петлюра обіцяє всім українським селянам недоторканість приватної власності та вільну торгівлю.

А що ще треба селянинові?

Аби ніхто не зазіхав на його землю, а він міг безперешкодно розпоряджатися майном та урожаєм.

Дядьки слухали мовчки і, як видалося Якубовичу, без особливого зацікавлення. Потім той, із сусіднього подвір'я, що підпірав спиною криницю, чоловік років під сорок, кремезний і набурмосений, уполатаній заяложений свитці і новій сірій смушквій шапці, запитав обережно:

— А як буде з землею? От, скажімо, совдепи мені десятину нарізали, а вона, припустимо, раніше пану Федоровському належала. То відбиратимете?

— Я ж казав: недоторканість власності. Ваше — вам, але ж і Федоровський має право на своє.

— Отже, виходить, відрізатимете? А ця ж десятина зараз моя. І наче недоторкана...

— А хто дав? Більшовики. Дали, порушивши закон.

— Чий?

Якубович замислився тільки на секунду, знайшов відповідь і мовив з притиском:

— Більшовики хотіли зрівняти вас усіх. От у вашого сусіда, — вказав на дядька в кожусі, — могло б бути на десятину більше, її ж забрали?

— У наших не було більше.

— Бачите, ви зі своєї дзвіниці! А хіба це правильно? Хіба можна так розмірковувати в державі?

— А ми не в державі, ми на хуторі.

— З хуторів складається держава. А більшовики проти нашої української самостійності.

— Але ж землю дали.

— Віднявши в інших.

— Та в пана Федоровського скільки було! Ми ж обробляли, пан в аренду здавав.

— А прийшли совдепи й забрали у вас зерно. Віником усе підмели...

— То було,— згодився дядько в кожусі.— Але ж і денікінці забирали, та й ви...

— Коли йде війна, треба жертвувати,— підтиснув губи поручик.

— Отож я й кажу, коли воюють... А тепер мир, землю нам дали і начебто продподаток...

— Червоні вам очі замилюють! — підвищив голос Якубович.— Завтра їм зерна не вистачить, знову продзагін приїде.

— Поки ж нема...

— Більшовицькі агітатори вам голови задурили!

— Кожен щось говорить...— Селянин зсунув на потилицю смушкову шапку.— А ти скажи мені: коней братимете?

— Якщо знадобляться війську — за гроші.

— Петлюрівки?

— За наші державні гроші,— ухилився від прямої відповіді Якубович.

— Отже, петлюрівські,— зітхнув дядько.— А в мене їх — півмішка.

— Завоюємо владу, стабілізуємо становище, будуть справжні гроші й золото.

— А теперішні бомаги?

— Поміняємо.

— По карбованцю за мільйон?

— Свій же уряд прийматиме рішення...

— Отже, гроші собаці під хвіст,— сумно мовив дядько.— А кінь мені завжди потрібен. І воли справні. Бо маю п'ять десятин, а земля ради вимагає.

— Зліквідуємо совдепи, й десять зможете мати!

— Десять — то гарно,— пожвавішав дядько.— Генген, усе моє!..

— То беріть гвинтівку й з нами. Тих, хто тепер узявся за зброю, запам'ятаємо й не забудемо. Гвинтівка є?

Дядьки презирнулися. Літній, у кожусі, ледь помітно штовхнув плечем сусіда й відповів:

— Звідки? Здали все, що мали. Тепер зі зброєю строго.

Якубович збагнув: бреше. Однак ще спробував загітувати дядьків.

— Зброю знайдемо,— пообіцяв.— У солдатах служили?

— Хто ж на війні не був?

— Отже, стріляти вмієте. Йдете з нами?

— Куди?

— Воювати совдепи. Виганяти червоних. Рубати комісарів та євреїв. За землю і волю!

— Отак-от завтра?..— поліз п'ятірнею до потилиці чоловік у смушковій шапці.

— Уранці рушаємо.

— Ні... Мені в неділю в Узин на базар треба. Скла купити й солі.

Підійшов Гайовий. Стояв, розставивши ноги в м'яких хромових чоботах і заклавши пальці в широкий пас, який стягував облямовану чорним смушком бекешу.

— Агітуєте? — спитав іронічно.

— Роз'яснюю.

— Не хочуть з нами?

— Розмірковують.

— Та я їх і не візьму. Теж мені — вояки. Гречкосії! А нам вершники хвацькі потрібні.

— Ти, отамане, не гарячкуй, — розсудливо мовив старший, у кожусі. — Ми таких, як ти, вже бачили. Офіцерський чин у армії мав? Ваше благородіє?

— Не туди гнеш, добродію.

— Це ж чому — не туди? Я на благородіїв у окопах надивився і за запахом відрізняю. Діколоном від них тхне, ось і від тебе... — Дядько понюхав повітря і безнадійно махнув рукою.

— Говори, та не заговорюйся, — розгнівався Гайовий, — бо можеш і батогів скуштувати!

— Ми до батогів звичні. А казали: свої, і за ньеньку воюєте... За нас тобто.

— А якщо ти темний і несвідомий?

— Та несвідомий... — байдуже мовив дядько, але очі в нього заблищали лиховісно.

— От пан поручик і вчить тебе! — спалахнув Гайовий. — А ти — своєї... За більшовиків з їхніми десятинами тримаєшся.

— Ото я й кажу: благородіє! — аж засвітився від усвідомлення власної правоти селянин. — А балакає наче по-нашому.

— Бо і є ваш.

— Може, й наш... — селянин похитав головою з сумнівом. — Але ж ми подивимось, отже, почекаємо...

— Не запізнитесь? — різко спитав Якубович.

— Поперед батька в пекло лізти наче негоже.

— Волю на базар міняєте?

— Так до тої волі ми завжди встигнемо. Ярмо для голови у всіх знайдеться, а базар лише по неділях.

Він явно хитрував, цей досвідчений мудрагель у кожусі, і Якубович махнув на дядьків рукою. То більше, що втомився й зголоднів, а з хати смачно пахло підсмаженою на салі яєчною. Зрештою, потішив сам себе, цей хутір зовсім не показовий для України, просто їм не пофортунило й потрапили до темних, несвідомих тюхтіїв, які не бачать далі свого носа.

Поручик смачно повечеряв яєчною і вареною картоплею, випив півгличика свіжого молока й заснув на м'якому ліжку, з якого передбачливі хлопці зігнали господиню з мудрагелем у кожусі. Спав без снів і прокинувся на світанку. Одягнувся швидко й вийшов надвір. Хлопці вже сідали на коней, Гайовий ходив між ними, віддаючи розпорядження. Якубович проштовхався до нього, узяв за лікоть.

— Чи не вважаєте ви, отамане,— мовив жорстко,— що зло завжди має бути покаране?

— Яку проблему хочете вирішити, поручику?

— Тут, на хуторі, ми не знайшли підтримки...

— Ось ви про що! — зареготав Гайовий.— А кажете: несвідомі й темні...

— Варто просвітити.

— Не хвилюйтеся, поручику. Ці сіромахи довго пам'ятатимуть, як треба шанувати владу.

— Батогами?

— Що ви! Чули ж, той, що насмілювався сперечатися з вами, казав: звикли до них. На таких батогами не вплинеш. А коней заберемо. Для їхньої ж держави, для її зміцнення та благоденства.— Потер задоволено руки й додав: — Вони ж не чекали нас і коней заховати не встигли. Отакої...

Якубович рушив з хутора серед перших і не чув, як голосила господиня, побачивши, що хлопці Гайового виводять їхнього коня із стайні. А чоловік її мовчав. Стояв біля ганку в своєму старому кожусі, накинутаю просто на білизну, й скрипів зубами. Коли останній вершник зник за горбом, мовчки поліз на сінник, дістав загорнуту в чисту ганчірку гвинтівку, засунув обойму, пересмикнув затвор і поставив гвинтівку за дверима в сінях, прикривши рушником...

Сорок з гаком верст від Маківки до Григорівки подолали за день і зупинилися на ночівлю просто неба у вибалку за три версти від села. Запалили вогнище — варили куліш і пекли картоплю. Повечерявши, вляглися тут же, просто неба — добре, дощу не було, та й потеплішало.

Гайовий майже не спав. Особисто перевірів вартових, потім трохи покуняв біля вогнища, а о п'ятій ранку наказав подати коня. Запропонував Якубовичу:

— Хочете на рекогносцировку, поручику?

Вогка ніч набридла Якубовичу, тож відгукнувся з задоволенням:

— Хочу. Оглянемо поле бою?

— Навряд чи зустрінемо опір. Та все ж не завадить...

У супроводі трьох вершників вони перетнули байрак, поскакали просто полями, видряпались на пагорб і зупинились. Далеко внизу витягнувся великий став, за ним височіли димар і темні корпуси заводу. Точніше — і димар, і будівлі тільки вгадувались в передранкових сутінках, але став віддзеркалював зоряне небо, й де-не-де туман клубочився над ним. А далі, над заводом, мерехтіли поодинокі вогники Григорівки...

Кінь крутився під отаманом, той стримував його, погладжуючи по шиї.

— Як гадаєте, поручику,—запитав,—звідки краще наскочити?

Якубович подумав трохи й відповів розсудливо:

— Найзручніше спуститися бруківкою, обійти село справа і атакувати охорону, якщо вона існує, через головні ворота. Бачите, ворота, певно, там, де мигтить ліхтар. Однак і охорона зустріне нас саме там. Тому краще обійти село зліва, пішки просочитися понад ставом, вийти їм у тил і захопити зненацька.

— Вам би, поручику, командувати дивізією,—ущипливо зауважив Гайовий,—а ви вище роти не піднялися. Василью,—підкликав одного з вершників,—зліва став обійдемо?

— Обійдемо. Там лише канава, й коні перескочать її.

— А проходи берегом є?

— Замулено й комиші... Однак трохи вище — стежка, кіньми важко, та пішки можна.

— З богом! — Гайовий підняв коня дибки, той заіржав весело, мов віщуючи легку перемогу, і отаман пустив його просто озиминою, схилившись до витягнутої шиї жеребця й жадібно вдихаючи гострий запах кінського поту.

Загін перетнув струмок, що витікав із ставу, і спішився в улоговині, прикритій горбом від північного вітру.

Василь Багмут, есаул, як назвав його отаман, пішов перший стежкою, що в'юнилася схилом горба. Був сам родом з Обухова й добре знав навколишні місця. Сков-

зав, тримаючи в правиці карабін і пильно вдивляючись в темряву.

Запахло гнилою водою, під ногами зачвакало багно — стежка обігнула комиші й вперлася у високий заводський паркан. Багмут затримався на кілька секунд, роздумуючи. Дочекався Гайового й мовив твердо, наче тільки він міг віддавати зараз накази:

— Зі мною підуть Харитон Сало й Петько-довгий. Ще Павло Сердюк. Учотирьох упораємось. Знімемо охорону, а ви, отамане, до прохідної, ми вам ворота відчинимо.

— Чи не замало — четверо? — засумнівався Гайовий.

— Кажу ж, упораємось. Вартові куняють, ми їх ножами, а потім, коли уже ви підоспієте, варту гранатами закидаємо. Якщо не здадуться...

— Не здадуться,— буркнув Гайовий.— Вперта босота, та й знають: все одно порубаємо.

Багмут не відповів. Підсадив Петька-довгого, той подав йому руку — й через хвилину всі четверо зникли за парканом.

Отаман повів загін далі. Без шуму дісталися майдану біля прохідної. Над ворітьми гоїдався на вітрі гасовий ліхтар, тьмяно висвітлюючи паркан і ганок крамниці навпроти. Якубович з кількома хлопцями обігнув майдан і причаївся в темряві під крамничкою, решта розосередилася вздовж паркана.

Минуло чверть години — тихо. Лиш ліхтар порипує, й тіні від нього мерехтять на майдані. Загорлав півень, здалеку обізвався ще один, певно, десь у хаті підвелася жінка, загриміла відрами, збираючись доїти корову...

Якубович намацав руків'я нагана в кишені, холодне й заспокійливе. Він міг би, майже не цілячись, першим же пострілом загасити ліхтар — у темряві було б спокійніше й надійніше. Нараз поручик подумав: так, мабуть, міркували розбійники, що полюбляли темні ночі й засідки, несподівані наскоки й швидкі відступи. Однак вони ж на своїй землі. Він, Микола Якубович, народився за якусь сотню верст від оцієї нікому не відомої Григорівки, тож міг би ходити по цій землі вільно, а не з чужим докученням і наганом у кишені. І в тому, що він таїться під вогкою стіною, тремтить від тривоги й чекання, винні тільки більшовики та голота — оті червоноармійці, котрі охороняють завод, і робітники, що ходять через прохідну під рипучим ліхтарем. Єдиний вихід — знищити всіх: і червоноармійців, і робітників, особливо комісарів та

їхніх підгавкувачів. Від них усе зло на цій красивій, родючій землі...

Хтось торкнувся поручикового плеча, Якубович озирнувся лячно, та побачив близько-близько темні й злі Дударцеві очі.

— Дивіться, пане поручику! — вказав той на ворота.

Якась тінь метнулася там, потім ворота повільно розчинилися, одинока постать вискочила під ліхтар, махнула рукою.

Якубович витягнув наган і побіг до воріт, відчуваючи за спиною важке дихання й гучний тупіт підборів. Бігли, не криючись, бо під ліхтарем стояв Багмут з карабіном у піднятій правиці — отже, шлях на цукроварню вільний, тепер ніщо не перешкодить їм.

Якубович добіг до воріт, зупинився, не знаючи, куди повернути — до заводського громаддя, що височіло далі, чи цегляного, довгого, схожого на барак будинку з одним-єдиним освітленим вікном.

— Туди, поручику, — вказав карабіном на вікно Багмут. — Там варта, і Сердюк із Салом стережуть, аби ніхто не втік.

— Багато їх?

— Трьох ми зняли, ще четверо лишилося. Сплять, гади, ми б і їх, та двері на засуві, а вікна загратовані. Гвинтівки стоять у піраміді...

Якубович недослухав, рвонув до освітленого вікна, відсторонив Сала, який прилип до широкої щілини між газети, якими затулили вікно зсередини. Побачив частину вузької кімнати, нари під стіною, ноги трьох чоловіків, що спали на них. Ноги в обмотках і грубесних солдатських черевиках. Четвертий сидів спиною до вікна, спершись рукою на стіл, і куняв. Було видно лише його спину у лінійній бавовняній гімнастерці, наголо обстрижену голову...

— Ну як там? — почув Якубович збуджений шепіт.

Озирнувся — Гайовий. Відсунувся, даючи роздивитися й отаманові. Але одразу ж не зовсім увічливо відсторонив його, підвів наган, цілячись капловухому у потилицю. Натиснув гашетку, постріл пролунав якось глухо, і вартовий, так і не прокинувшись, упав головою на стіл...

На нарах сів чоловік у спідній сорочці, зав'язаній на шиї поворозками, почав підводитися ще один. Якубович пошукав мушкою серце червоноармійця в сорочці, проте той мав блискавичну реакцію — одразу збагнув, що сталося, бо метнувся з нар і збив зі столу гасову лампу.

Тепер стріляти не було рації — тільки даремно витратити набої, і поручик гукнув голосно:

— Гранату!.. У кого є граната?

— Чекайте,—відсторонив його від вікна отаман. Став за дверима так, аби з вартівні його не дістала куля, мовив голосно й владно: — Здавайтеся! Ми збережемо вам життя!

З вартівні ніхто не відповів, і Якубович подумав: там може бути запасний вихід. Хотів нагадати про це отаманові, але не встиг — під вікно метнувся Багмут, прикладом карабіна розтросив скло, загорлав:

— Здавайтеся, товариші червоні більшовички! Бо зараз підсмажимо живими!

З вартівні пролунав постріл, Багмут лише загорлав у відповідь, а Гайовий вигукнув:

— Опір безнадійний, хіба не бачите?!

З вікна знову вистрелили, і тоді Гайовий дістав «лимонку», підважив її на долоні, але сам не кинув, подав Багмутові. Той з посмішкою погладив шерехатий кожух гранати, висмикнув запобіжник, для чогось почекав секунду чи дві. Якубович про всяк випадок ступив крок назад і присів, та Багмут точно вивіреним рухом жбурнув гранату у вікно. Звідти шугнуло полум'я, гаряча хвиля вдарила поручикові в обличчя, він підвівся, засоромившись своєї миттєвої слабості, запитав розгублено:

— Тепер усе?

Ніхто не відповів йому. Двоє хлопців за наказом Гайового вдарили прикладами в двері, збили засув і увірвалися до вартівні. Запалили лампу. Скло розбилося, лампа чаділа, і в її мерехтливому світлі Якубович побачив, що забитий ним червоноармієць, як і раніше, лежав обличчям на столі, двох інших вибух розкидав по кутках, ще один вперся долонями в нари, намагаючись підвестися. Однак руки йому підігнулися, й він безсило опустився на нари.

— Готовий червоний більшовичок! — зловісно вигукнув Багмут.—Хитрий, встиг померти раніше, ніж ми із ним побалакали б. Щастить же!

Гайовий жадібно втягував ніздрями повітря — запах пороху завжди збуджував його, як міцна самогонка. Штовхнув ногою оббиті сталевими смугами двері, що вели до сусідньої кімнати,—не піддалися.

Отаман наказав:

— Давайте, хлопчики, відчиніть їх...

— У них має бути ключ,—кинув на червоноармійців Багмут.

Єсаул швидко й спритно обшукав убитих, але, крім документів, кисетів з махоркою, дрібних грошей та саморобних запальничок, нічого не знайшов.

— Ламати? — запитав Гайового.

— Авжеж.

Двоє дужих дядьків навалилися на двері, однак вони не піддалися.

— Чекайте, — зупинив їх Багмут.

Єсаул скинув червоноармійця з лавки, ногою підсунув її до дядьків.

— Ану, підважте її!

Дядьки розгойдали лавку і вдарили по дверях. З другого удару вони затріщали й злетіли з петель.

Отаман підняв над головою чадячу лампу, немов смолоскип на урочистій процесії, й перший ступив до кімнати. Зупинився на порозі, задоволено вигукнувши:

— Ось він, дорогенький!

Якубович зазирнув до кімнати через плече Гайового й побачив у кутку великий сталевий сейф. Він стояв якось самотньо й відчужено, виблискуючи відполірованими ручками у темному світлі.

Отаман підійшов до сейфа, погладив сталеву поверхню, сказав, роздивившись марку фірми:

— Німецький...

— Як відчинити? — занемерпелився Якубович.

— Якщо є сейф, повинні бути й ключі.

— У касира?

— Чи в бухгалтера... — Гайовий ще раз попестив сталеві дверці, підкликав Багмута. — Давай, Василю! Пошуруй у селі. Касира й бухгалтера, щоб з-під землі...

— Зробимо.

— І взагалі: директора та всіх червоних. Сам знаєш.

— Знаю, пане отамане.

— А якщо знаєш, то чого чекаєш, аби розбіглися, сучі сини?

Багмут не дослухав отаманове буркотіння. Махнув рукою дядькам, що жадібно зазирали до каси, й вони важко загупали чобітьми.

Гайовий поставив лампу на сейф.

— Як гадаєте, поручику, — запитав, — поживимось?

Якубович підчепив ногою стілець, підсунув і опутився на нього знеможено.

— За всіма ознаками щось є, — мовив. — Книш попердив: середина місяця, мають платити робітникам. З повіту завезено дуже велику суму.

— Папери...— презирливо кинув отаман.— Мені вони ні до чого, якби не Бесарабенко та їхня Козача рада...

— Помиляєтесь, Василю Степановичу,— заперечив Якубович.— Особисто вам більшовицькі гроші, може, й не потрібні, та врахуйте: робітники не одержать зарплатню, почнуться нарікання, розмови, а будь-яке невдоволення совдепами на користь нам.

— Знаю я цю голоту. Побуркотять, полають свої ради, а як до діла, то за них із зброєю... Парадокс, поручику?

— Незбагненність пролетарської психології.

— Що ж тут незбагненого? Ворон воронові око не виклює. Гайда, поручику, поки там більшовиків шукатимуть, сходимо до комори. Подивимось, скільки цукру пролетарі наварили.

— Але ж комора, певно, на замку.

— Не знаєте моїх хлопців? Їм відомо, куди найперше носа пхати, упевнений, на коморі давно всі замки позбирані.

Отаман таки знав своїх вояків: біля розчахнутих дверей комори стояв вартовий з гвинтівкою, а двоє кремезних дядьків тягали важкі мішки з цукром.

— Не встигли все вивезти! — сповістив один з них радісно.— Шкода, отамане, возів не захопили...

— Хіба на селі возів та коней нема?—зареготав другий.— Усе наше буде!

Проте Гайовий не схвалив, але й не відкинув дядькову заповзятливість. Розмірковував: уже сьогодні в Києві знатимуть про розгром григорівської цукроварні. Звідси до Обухова — три-чотири версти, а Обухів напевно зв'язаний з губернією телефоном. Можливо, телефонний зв'язок не працює, тоді вони матимуть ще добу, однак сподіватися на це не можна. Отже, слід розраховувати на гірше: десь у середині дня губернію повідомлять про наліт. Але ж усі сили червоних зараз кинуті проти Тютюнника, й навряд чи знайдуть свіжий ескадрон, щоб переслідувати їх. Місцеві ж гарнізони розкидані, складаються в основному з піхоти, а в нього коні цілу ніч відпочивали, спробуй наздогнати...

Виходить, можна ризикувати й дозволити собі обоз. Цукор залишити в надійних людей по хуторах, він тепер на вагу золота. За нього і зброю, і добрих коней можна дістати. Не кажучи вже про прихильність хуторян.

— Виносьте мішки й складайте тут. Акуратно, аби вантажити було зручно. Бо часу обмаль,— розпорядився.

Часу й справді завжди мав обмаль. Керувався принципом: ніде довго не затримуватись. Порубав комнезамівців у якомусь селі — й одразу тікай якомога далі, поки коні несуть... Шукай вітру в полі! Це й рятувало загін. Інших отаманів давно захопили й постріляли, деякі саморозпустилися чи здалися після оголошення амністії, проте Гайовий був упертий і вірив у свою щасливу зірку.

А тепер, виходить, він не один. Тютюнник рветься до Києва з півночі, Бесарабенко з одностумцями цілу організацію створили... Скоро, дуже скоро пожежа спалахне по всій Україні!

Ці думки поліпшили настрої Гайовому, й він вільно розсівся на мішку з цукром, поплескав долонею поруч, запрошуючи Якубовича. Однак поручик завмер, прислухавшись до пострілів у селі.

— Не хвилюйтеся,— заспокоїв отаман,— хлопці добре знають справу. Ну, одного-двох покладуть, хто опирається, та більшовиків у підштаниках сюди приженуть.— Він гостро зиркнув на Якубовича, щоб пересвідчитись, яке враження справили його слова. Потім позіхнув, вільно простягнув ноги й поскаржився: — Недоспав я сьогодні. Подрімати б годинку...

«Товстошкірий...» — подумав Якубович неприязно. Почув зовсім близько постріл, нашорошив вуха. А Гайовий заплющив очі й начебто засопів.

Галас наближався — регіт, розпачливі вигуки, плач.

— Хлопці повертаються... — прокоментував отаман.

Справді, вже з'явилися у воротах: попереду Багмут і якийсь високий чоловік — взутий, але в одній натільній сорочці, далі ще один — сивий, у вишиванці й піджаку.

Багмут поставив чоловіків перед отаманом, доповів:

— Як і наказали: булгахтер і касир. Оцей — булгахтер, — штовхнув сивого, — хотів утекти, вже коня виводив, та ми перешкодили.

— А директор? — Гайовий підвівся, потягнувся, розминаючись, і запитав: — Де ключі від сейфа?

— Я попитав, — пояснив Багмут. — Касир віддав, але каже, сейф замикається на два ключі, а другий — у булгахтера.

— Гроші в сейфі є? — поцікавився отаман.

— Є! — заметушився високий і ступив крок до Гайового, однак хлопці прикладами зупинили його.

— За що? — мало не заплакав касир. — Я ж кажу: гроші є і ключа віддав. Двісті мільйонів, навіть більше!

— Двісті?! — напружився Гайовий. — Не брешеш?

— Сьогодні получка, й вчора привезли з губернії!

— Сволота! — зненацька вигукнув бухгалтер. — Сволота й гад повзучий! А придурювався, що свій. Знаття б, сам перший пристрелив би...

— Бачите, — аж підскочив касир, — з якими людьми доводилось мати справу? А я тут касиром аж з дев'ятого року. І всі мене поважали.

— Відпустіть його, — пом'якшав отаман. — Тебе, що правда, слід було б повчити батогами за те, що червоним служив, та прощаю.

Касир розчулено приклав руку до серця.

— Був вимушений! — вигукнув. — Дітей годувати треба, але весь час вас чекав, шановний пане, рідну нашу владу. І доведу... — Він хотів сказати ще щось, та отаман махнув рукою, і хлопці відштовхнули касира.

Гайовий обернувся до бухгалтера.

— Ти що — не віддав ключа?

— І не дам!

— Чому ж?

— Бо гроші наші, робітничі.

— Ти більшовик?

Сивий промовчав.

— Виходить, ідейний? — запитав Гайовий доброзичливо, наче схвалював. Підкликав Багмута. — А ви добре пошукали?

— Шукали, пане отамане, нема. Жінку розпитували й дітей — не знають. Або брешуть.

— А давай сюди жінку.

Наперед виштовхнули миршавеньку й невродливу жіночку, до якої тулилися трое дітей — два хлопчачи років десяти-одинадцяти й зовсім маленька дівчинка.

— І ти не знаєш, де ключ? — майже лагідно запитав у жішки отаман.

Вона не встигла відповісти — її чоловік розпачливо вигукнув:

— Не знає! Тільки я відаю. Я один, більше ніхто. Але заховав так, що вік шукатимете...

— Був би в мене динаміт, я б з тобою й не розмовляв, — сказав отаман. — На дерево — і гойдайся собі. Але ж доведеться гомоніти, бо сейф важкий — і везти його з собою не випадає. Востаннє питаю, — присунувся до бухгалтера, — віддаси ключа?

— Ніколи!

— Зараз ми роздягнемо твою сучку, — пригрозив Гайовий мало не благодушно, — і нагодуємо батогами. Хлопці

побавилися б, та стара й негарна, хто захоче? А батогів скуштує... Ти ж дивитимешся, й діти також!

Жінка схлипнула, чоловік сіпнувся до отамана, але його схопили, вивернули руки за спину.

— Не давай ключа, Антоне! — закричала жінка. — Я все витримаю, й ти мусиш!

— Вибач, Текле... — мовив чоловік тихо, мало не пошепки. Обличчя в нього загострилося, плечі опустилися, він наче схуд на очах. — Вибач, люба, я не хотів цього.

Багмут приніс із вартівні лавку, якою ламали двері, й хлопці почали рвати на жінці кофтину. Та вона відштовхнула їх, закричала гнівно:

— Геть!.. Якщо вже така доля, то сама! — Скинула кофту, ступила до лавки. — Дітей заберіть... — попросила.

— Дітей, кажеш? — перепитав Якубович. — Дітей тобі шкода? Любиш їх? І ти любиш? — тицьнув пальцем у бухгалтера. Нараз замислився, посміхнувся зловтішно й вигукнув: — То кажу тобі: давай ключа, бо дітей твоїх зараз топитимемо!

— Не посмієте... — сплотив чоловік.

— Може, ти нам заборониш?

— Не дам! — Жінка метнулася до дітей, та поручик махнув рукою, і хлопці відтягнули її.

Якубович підкликав Багмута:

— Хочеш побавитись?

— Потопити цуценят?

Поручик кивнув, і Багмут наказав голосно, наче те, що мали вчинити, звеселило його:

— Женіть цуценят до берега!

— Не маєте права! — аж задихнувся бухгалтер, та його не почули.

Усі були збуджені, вигадка Якубовича сподобалась — потягли до берега зляканих дітей, які, здається, так нічого й не збагнули.

Багмут відв'язав дерев'яну просмолену плоскодонку, запитав у поручика:

— Кого першого?

— Починай з неї... — вказав на дівчинку.

— Нелюди! — заголосила жінка. — Антоне, що вони роблять!

— Твоєму більшовику якийсь смердючий ключ дорожчий за власних дітей, — знущально зареготав Якубович.

— Віддай, Антоне!

— Ні... — витиснув з себе бухгалтер. — Мені люди його доручили...

— Люди зрозуміють тебе...

Чоловік подивився на жінку, на Багмута, який тягнув дівчинку до човна, він усе ще не вірив, що в цих бандитів підніметься рука на дитину, просто не міг уявити цього, мабуть, вважав, що його лякають. Похитав головою і заплющив очі.

— Давайте! — наказав Якубович.

Поручик зиркнув на Гайового, але не спіймав його погляду, либонь, отаманові не сподобалась така витівка. І це людині, яка власноручно рубала беззбройних і спокійно дивилася, як вішають за його наказом не лише чоловіків, а й жінок.

Якубович подумав: може, й справді вчиняє щось жахливе? Та думка тільки промайнула й одразу зeszла. Він дивився на цього клятого червоного, який насмілювався не скоритися йому, і лють переповнила поручика. Вигукнув, побачивши, що хлопці тримають дівча над бортом плоскодонки:

— Кидайте! Топіть більшовицький виплодок!

Побачив, як бухгалтер затулився руками, очі в нього округлилися від жаху, позадкував, почав осідати на землю. Якубович почув сплеск води та істеричний зойк жінки й нахилився над бухгалтером, який стояв на колінах:

— Тепер бачиш, що ми не жартуємо? Ключ!..

Бухгалтер похитав головою — дивився зацьковано, певно, уже не дуже й розумів, що відбувається.

— Тепер цуценят по черзі? — видихнув поручикові у вухо Багмут.

Якубович відчув різкий запах самогону — видно, есаул встиг хильнути під час нальоту на григорівські оселі й почувався в доброму гуморі.

— Топи! — вибухнув Якубович люттю. — Топи їх, кодро прокляте, щоб і сліду не лишилося!

— Грицько! — повис над натовпом розпачливий жіночий зойк.

Якубович побачив, як скривився Гайовий — отаман усе ж не схвалював поручикової витівки. Проте спинитися вже не міг. Угледів, як тягнуть до човна білявого хлопчину, і раптом ударив бухгалтера поском чобота в груди, просичав з ненавистю:

— Ну?.. — Побачив: сльози течуть у бухгалтера по щоках і повторив: — Ну?!

— Чекайте, — видихнув той, — чекайте, віддам ключа...

— От бачиш, став поступливим! — вчирився Якубович. — А дочку не пожалів...

І вхопився за цю думку: ні, це не він винен у загибелі дівчиська, а оцей впертий дурень. Це батько не пожалів власної дитини, а він, Якубович, просто став жертвою обставин. Схопив бухгалтера за підборіддя, задер йому голову, мало не зламавши хребці:

— Де?!

— У припічку під поліном.

Поручик розтиснув пальці, бухгалтер заточився й сів на землю. Якубович одразу ж забув про нього.

— На коня і за ключем! — наказав Багмутові.

— А як з ним? — вказав той на хлопчика, якого козакі вже кинули до плоскодонки.

— Не треба...

Поручик підійшов до самої води. Дивився, як блищить, виграє став під першими сонячними променями, дихав важко, мов після тяжкої роботи...

Багмут повернувся швидко, зістрибнув з коня, показуючи затиснутого в кулаці ключа. Замки сейфа клацнули голосно, поручик потягнув до себе важкі дверцята — і побачив акуратно складені паки грошей. Власноручно покидав їх у підставлений Дударцем мішок — кидав байдуже, наче це були не мільйони, а звичайні, нічого не варті папірці.

— Як бути з бухгалтером? — запитав Багмут.

— У тебе є отаман? — раптом визвірився на нього Якубович. — У нього й питай!

Гайовий лише низив плечима:

— Сам не знаєш?

— Слухаюсь...

— Директора так і не знайшли?

— Утік, гад.

— А сільрадівці?

— Хлопці їх на місці... Що з цуценятами?..

— Відпусти.

Гайовий подивився, як зав'язе Якубович ремінцем ще один мішок з грішми, і, відчувши полегшення, попрямував до дверей з виглядом людини, котра щойно здійснила благородний вчинок.

25

Із столиці України Харкова до Києва прибув начальник секретно-оперативного управління і член колегії ВУЧК Євдокимов. Він був призначений начальником польового штабу ВУЧК і мав керувати ліквідацією петлюрівського

бандитизму, а також новоствореної петлюрівської підпільної організації. Євдокимов одразу ж зібрав нараду, де були присутні заступник голови губернської ЧК Кравченко та начальники відділів. На нараду було запрошено й Петренка. Андрія повідомили: передбачається його детальна інформація про події останніх днів, в яких він брав безпосередню участь.

Тепер Андрій мешкав на Бативій горі, займав невеличкий двокімнатний будиночок на тихій вулиці, що давало можливість без особливих зусиль визначати, чи стежать за садибою. Останнім часом Петренко не помічав небезпеки, та все ж цього дня, вийшовши вранці на подвір'я, уважно роздивився у щілини між погано припасованими дошками. Не помітив нічого підозрілого й протиснувся у дірку в паркані, поставивши на місце завбачливо відірвані дошки. Через сусідський садок дістався пустельного завулка, проминув ще одну вулицю, в кінці якої гомоніли дві бабусі з кошиками, й побачив візника. Свиснув — візник повернув до нього, й Петренко зручно вмотився на рипучому сидінні. Візник запитав не озираючись:

— Нікого?

— Спокій і тиша. Встигнемо?

— Нехай це тебе не обходить.

Петренко беззвучно засміявся: справді, все гаразд, і можна, поки доїдуть, трохи розслабитися. Відкинувся на спинку сидіння, поклав ногу на ногу, зовсім як справжній пан, як Ксендзюк, тільки от погойдує носком не шеврового черевика, а пошарпаного парусиногого...

У приймальні сидів Колесников.

— Ти — перший, — сказав він. — Зараз почнуть збиратися товариші. Чаю хочеш?

Андрій хотів, однак відмовився: можливо, зараз з'явиться сам Євдокимов, а він розпиватиме чаї... Певно, Колесников зрозумів його, бо сказав ехидно:

— Даремно, чай справжній і з цукром.

Петренко пошкодував, хотів уже змінити рішення, але тут до кімнати зайшов середній на зріст чоловік. Зняв капелюха й повісив на вішалку.

«Невже сам Євдокимов?» — подумав Андрій. Куточками очей побачив, як витягнувся Колесников, і упевнився в своєму здогаді. Стояв, утупившись у Євдокимова, й все ще не вірив, що бачить людину, про яку в губчека ходили легенди. А той привітно подивився на Андрія і подав руку.

— Товариш Петренко? — запитав, з цікавістю розглядаючи його. — Андрій Володимирович, якщо не помиляюсь?

Петренкові захотілося виструнчитися, та згадав пошарпані парусинові туфлі — й тільки посміхнувся у відповідь ніяково.

— Товариш Петренко прибув сюди згідно вашого наказу! — чітко доповів Колесников.

Євдокимов мерзлякувато потер червоні руки.

— Чайку не знайдеться?

— Щойно заварив! — знову чітко доповів Колесников.

— Не в службу, а в дружбу, — попросив Євдокимов, — дайте мені й Андрієві по склянці. Бо чай не тільки бадьорить, а спонукає до теплої розмови, чи не так?

— Чиста правда, — гаряче ствердив Петренко.

Євдокимов поглянув на Андрія уважно й запитав Колесникова:

— А поїсти у вас часом не знайдеться? Хліба з салом чи, може, з повидлом?

— Знайдемо, Юхиме Георгійовичу.

— Мені не треба. А от товаришеві Петренку організуйте бутерброд із салом.

— Я не голодний, — спробував запротестувати Андрій, однак Євдокимов змовницьки підморгнув йому: мовчи, мовляв, бутерброди, та й ще з салом, на дорозі не валяються.

Колесников подав чай не в гранчаках, а в тонких склянках з підсклянниками — Андрій ще ніколи не пив такого міцного. Та й бутерброд смакував йому: сало, хоч кришеник тонкий, аж світиться, м'яке й рожеве. Правда, трохи незручно жувати під допитливим поглядом Євдокимова, але ж той онде із задоволенням сьорбає гарячий чай...

Коли з'явились заступник голови губчека Кравченко та начальники відділів, Євдокимов відсунув склянку й сказав:

— Я хотів би почати нашу розмову з повідомлення. Ви, — кивнув на Кравченка, — у курсі, а от інші товариші ще не знають, що Котовський учора остаточно розбив Тютюнника. Кавбригада товариша Котовського здійснила блискучу операцію, в районі містечка Базар на Волині оточила петлюрівські банди й ліквідувала їх. На жаль, самому Тютюннику вдалося втекти.

Петренкові захотілося вигукнути «ура!», та він стримався, лиш обмінявся радісним поглядом з Колесниковим. Подумав: така доля чекатиме кожного, хто піде на нас, бо хіба можна перемогти революційний народ?

Наче у відповідь на це, Кравченко сказав:

— Отже, авантюра Юрія Тютюнника скінчилася безславно.

— І на що той Тютюнник сподівався? — вставив Колесников.

— Народ не підтримав петлюрівців,— продовжував Євдокимов.— Тютюнник сподівався, що його гасло «вільної торгівлі та свободи приватної власності» знайде відгук у селянства. Але народ знає, що насправді несуть йому націоналісти. Селяни зустріли Тютюнника вороже, від добровольців нам були відомі всі маневри й пересування його банд, і це допомогло швидко й малою кров'ю розгромити ворога. Проте Тютюнник — уже вчорашній день. Радянський уряд після нападу генерал-хорунжого має підстави заявити рішучий протест полякам — аби рештки націоналістичних угруповань у Львові й Тарнові були розігнані. Угода з польським урядом передбачає це, і ми вимагатимемо її неухильного виконання. Та повернемося до наших внутрішніх справ. Всеукраїнська ЧК одержала ваші повідомлення про виникнення в Київській губернії нової націоналістичної організації — ми вважаємо цей факт дуже тривожним...

— Звичайно,— погодився Кравченко,— тим більше, що нитки ведуть за кордон.

— Я уважно вивчив інформацію товариша Петренка,— сказав Євдокимов.— Але найкращий звіт не замінить живого слова. Давайте послухаємо Андрія. Розкажіть про все, що трапилось після першої зустрічі з Миколою на квартирі Ксендзюка. Прошу не опускати подробиць, бо іноді якась деталь важить дуже багато.

— Я вже доповідав,— почав Андрій, відчувши, що від хвилювання язик прилипає до піднебіння,— що вперше побачив Миколу на квартирі в Ксендзюка.

— Так,— кивнув Євдокимов,— і ви домовились зустрітися з ним на розі Рейтарської та Стрілецької. Звідти ви спустилися до Хрещатика, потім сиділи на лавці в Пролетарському парку. Все це зафіксоване співробітниками ЧК, які контролювали вашу зустріч. І про що ж інструктував вас Микола?

— Він сказав, що скоро Тютюнник наступатиме на Полісся,— як бачите, не збрехав, мав точну інформацію,— і важливо, щоб Орлик підтримав рейд генерал-хорунжого.

Кравченко мовив задоволено:

— Ми блокували райони можливої дислокації банди Орлика, відрізали його від Коростеня, і це сприяло розгрому Тютюнника. Тепер на черзі й сам Орлик.

— Отаман Орлик,— вів далі Петренко,— за словами Миколи, є начальником Київського, тобто Одинадцятого

повстанського району. На зв'язок з отаманом має вийти Ксендзюк. Гадаю, якщо встановити за Ксендзюком нагляд, можна підстерегти й самого Орлика. Микола ще повідомив: у Києві та губернії створено кілька терористичних груп. Такі осередки є також у військових частинах. Я намагався уточнити, де саме, та він уникнув розмови на цю тему.

— Правильно,— ледь помітно всміхнувся Євдокимов.— Аби ти, Андрію, не був дуже наполегливим. Він до тебе все ще придивляється, зондує тебе, а ти йому такі запитання...

— Дуже вже хотілося дізнатися про військових.

— Зарубай собі на носі: розвідницька справа — а ти зараз саме розвідник — вимагає виняткового терпіння. Терпіння, обережності й витримки! Ясно?

— Зрозуміло, Юхиме Георгійовичу.

— А якщо збагнув, давай далі.

— Ось він, тобто Микола, й каже: твоє завдання — створити терористичну групу. Тобто банду вбивць, думаю. Студенти, вважає Микола, народ гарячий і надійний, їм дай завдання — гори перевернуть, а на терор взагалі підуть з радістю. Насамперед слід прибрати відомих більшовицьких діячів та шпигунів. Відносно більшовиків, кажу йому, ясно, а що із шпигунами, хто мається на увазі? Це, відповідає, питання складне і поспішливо вирішувати його негоже. Організація наша ще тільки зміцнюється, на даному етапі усе можливе, чекісти, мовляв, не сплять і, якщо дізнаються про наш центр, намагатимуться заслати туди своїх людей. А сам на мене в цей час дивиться, свердлить очима, буцім у душу зазирає. Я, звісно, дивлюсь чисто і погоджуюся з ним. Тоді Микола й каже: терор — справа делікатна, тут з наганом не підеш, як колись. Скоро, мовляв, одержимо з-за кордону отруєні цигарки й шприци з отрутою...

— Серйозний сигнал,— спохмурнів Кравченко.

— Тепер, після розгрому Тютюнника, закордонні зв'язки Козачої ради можуть і обірватися,— висловив припущення Євдокимов.

— Щодо отрути, то вони, мабуть, сподіваються на польську дефензиву,— уточнив Кравченко.

— Прошу вас, Андрію,— Євдокимов сплів пальці й сильно стиснув їх,— звернути на це особливу увагу. Вони ж, мерзотники, можуть кого завгодно отруїти.

— Планують насамперед вбивства людей відомих,— зітхнув Петренко.— Особисто мені доручено створити

студентську терористичну групу й підготувати акції проти товаришів Гамарника, Затонського і, пробачте,— обернувся до Кравченка,— вас, Іване Васильовичу.

— Чув,— ледь помітно посміхнувся той.

— Ось тут і заговика...— потер скроні Євдокимов.— Микола з компанією, аби перевірити вас, Андрію, та остаточно прив'язати до себе, певно, доручать вам безпосередньо здійснити якусь терористичну акцію, може, навіть встановлять конкретні строки виконання, спосіб не новий, ліві есери були великими майстрами таких провокацій. Якщо відмовитесь або зволікатимете, викличете підозру.

— Але ж не можу я справді стріляти в своїх...— Петренко мимовільно зиркнув на Кравченка.

— Можливо, слід розіграти спектакль? — замислився Євдокимов і кивнув Петренкові: — Прошу далі.

— А далі Микола заявив, що їхнє інформаційне бюро виявило кілька організацій, які мають зв'язок із закордоном, і що моїй групі треба буде також налагодити такий зв'язок. Для цього слід відрядити до Львова свою людину.

— Спокусливо,— промовив Євдокимов.— Але зараз ситуація змінилася, і навряд чи Микола повернеться до цієї пропозиції. Тепер, знаючи, що Тютюнник розбитий, а Петлюра — політичний труп, вони намагаються перебрати на себе функції Центрального штабу. Якщо раніше сподівалися хоч на якусь допомогу з-за кордону, то нині не можуть не збагнути: ні грошей, ні обіцянок підтримати збройно й політично не буде, взагалі нічого. Отже, треба або складати зброю, або орієнтуватися на куркулів та заможніших селян, невдоволених з тих чи інших причин Радянською владою.

— Після заміни продрозверстки продподатком частина навіть заможних селян захиталася,— зауважив Кравченко.

— І все ж це не применшує небезпеки нової націоналістичної контрреволюційної організації,— підкреслив Євдокимов.— Гадаю, напад на григорівський цукровий завод відбувся не без їхньої участі. Якщо це справді так, можна зробити висновок: організація шукає зв'язків з бандами, намагається спрямовувати їхню діяльність...

— Так,— вставив Петренко й почервонів, збагнувши, що перебив Євдокимова. Але продовжував упевнено: — Про це свідчить і те, що Микола визнав за необхідне зв'язати мене з бандами Орлика чи Гайового.

— Ми наступаємо Орлику на п'яти, але ніяк не можемо остаточно прижучити,— зітхнув Колесников.

— Микола сказав, що вони чекають від Орлика зв'язкового. Якщо прийде — пошлють до отамана мене. Сподіваються вирвати в Орлика трохи грошей: гадають, ніби отаманові вдалося перехопити особливий поїзд, в якому транспортували золото.

Євдокимов поклав підборіддя на переплетені пальці рук, подумав трохи й мовив:

— Цей Микола або великий авантюрист і базікало, або справді дуже небезпечний ворог. Ну, а далі?

— Він поставив мені два завдання: перше — збирання найрізноманітнішої інформації. Його цікавить усе, починаючи з настроїв студентства й кінчаючи дислокацією та пересуванням військових частин. На це просив звернути особливу увагу. Друге: складання і розповсюдження серед населення різних відозв. Мовляв, студенти народ грамотний, а тому це завдання поки що основне для нашої групи. Я, звичайно, йому зустрічне питання: відозви ми складемо, а як розмножувати? Він пояснив: у Києві є польська друкарня, там працюють якісь знайомі. У них можна роздобути шрифт, тільки не вистачає коштів. Однак гроші скоро будуть.

— Ще одне підтвердження того, що організація вийшла на Гайового, — сказав Кравченко. — Отаман пограбував григорівську цукроварню, узяв двісті мільйонів, ось тобі й кошти.

— Логічно, — згодився Євдокимов.

— У них ще один вихід на друкарню, — мовив Петренко. — На полтавську. Збираються послати туди кур'єра.

— Візьмемо на замітку, — примружився Кравченко. — Зв'яжіться з полтавськими товаришами...

Петренко кахикнув, і Євдокимов підвів на нього запитальний погляд.

— На закінчення розмови Микола похвалився, що організація має своїх людей у повітових політбюро, зокрема в Білоцерківському. А співробітника Чорнобильського політбюро навіть назвав: якийсь Яковенко.

— Ми вже послали до Чорнобиля відповідального працівника губчека, розберемося з цим Яковенком, — запевнив Кравченко. — Залишається дізнатися, хто працює на них у Білій Церкві.

— Завдання першорядне. Натисніть на Миколу, — порадив Андрієві Євдокимов. — Назве прізвища сам — добре, але не дай боже, аби запідозрив, що ви виявляєте підвищену цікавість. І з Яковенком не гарячкуйте, — обернувся до Кравченка. — Нехай поки що працює й ні про що не

здогадується. Тут і дурень зрозуміє: вчора Микола назвав його прізвище, а сьогодні арешт...

— Наступного дня Микола прийшов до мене на Батієву гору. Хата йому сподобалась, сказав: зручна з погляду конспірації. Повідомив про наступ Тютюнника. От і все.

Кравченко засовався на стільці.

— Ми вели спостереження за будинком на Батієвій горі, — доповів він. — Микола подався звідти до управління Південно-Західної залізниці. Потім почав кружляти по Києву, використовуючи прохідні двори. Тепер про Ксєндзюка. Працює у Всевидаві, звідти часто виносить паки паперів, можливо, листівки. Кілька разів заходив до приміщення хіміко-бактеріологічного інституту на Великій Володимирській, сорок п'ять. Встановлено також, що Ксєндзюк неодноразово зустрічався з якимсь чоловіком. Хто він — поки що з'ясувати не вдалося. Разом з ним відвідав приміщення, де знаходяться господарська частина та їдальня Київського військового округу.

— З Миколою зустрічалися ще? — спитав Євдокимов у Петренка.

— Приходив до мене дев'ятого й десятого листопада. Застав у мене Недзвідського. Це — співробітник залізничної міліції, з яким мене познайомили ще тоді, коли я мешкав на Нестерівській. Типовий пройдисвіт — за гроші й рідну матір продасть. Так от, Недзвідський почав лаяти Радянську владу, але Микола не підтримував його. Коли Недзвідський пішов, Микола почав розпитувати мене про нього й звелів приручити. Потім передав мені три порожніх бланки Опродкомгуба, які я маю зберігати. Повідомив, що одинадцятого їде до Сквири, де має одержати потрібну для бюлетеня інформацію, а також гроші, на які планує придбати друкарську машинку. Радів і потирав руки, казав, що, здається, з фінансовими труднощами покінчено.

— У районі Сквири тепер крутиться банда Гайового, — вставив Колесников. — Шкода, цей спритний Микола відірвався від наших людей, можливо, й справді побував у Сквирі, й григорівські гроші тепер у нього.

— Ми це встановимо, — пообіцяв Петренко. — А про те, що Микола не втрачає часу даремно, свідчать щойно одержані мною документи, — витягнув з кишені папери й поклав на стіл. — Зверніть увагу: секретні накази Реввійськради республіки від двадцять п'ятого вересня. Документ уже застарілий, та факт лишається фактом: такі важливі папери потрапили в руки контри!

— Чекай,— не зрозумів Колесников,— а як вони потрапили до тебе? Адже ж Микола поїхав до Сквири?..

— Так, одинадцятого він мав виїхати, і я пішов у своїх справах. Сьогодні бачу: в поштовій скриньці важливі папери. Уявляєте: таємні накази Реввійськради у моїй поштовій скриньці!

— Після одинадцятого листопада ви не зустрічалися з Миколою? — уточнив Євдокимов.

— Ні. Але є цікаві факти, про які я ще не встиг доповісти. Днями на Батієву гору, коли мене не було вдома, прийшла якась студентка. Розмовляла з сусідкою і просила передати мені, аби завітав на Велику Підвальну, тридцять, перша квартира. Я одразу ж подався туди. Відчинила літня жінка. Питаю про студентку. Виявляється, там їх мешкає кілька. Нарешті виходить дівчина років двадцяти, тонка, чорнява, вродлива, з довгою косою, одягнута просто. Завела до себе в кімнату. Там сиділи ще дві дівчини, та вона їх попросила вийти. Передала мені конверт — мовляв, дарунок від Миколи. Дивлюся, а там «Відозва до українського юнацтва». От вона, — Петренко подав Євдокимову папірець. — По-моєму, написана вправно.

— Вивчимо... — Євдокимов не став читати, лише зиркнув на «Відозву».

— Оцю листівку я маю розмножити й поширювати серед молоді.

— Доповіси, що завдання виконав. Ми тобі її розмножимо на машинці в трьох примірниках, — пообіцяв Колесников, — а скажеш: зробив сотню. Хто перевірить?

— Так і вчинимо: це зміцнить мій авторитет в організації.

— Звідки ця дівчина дізналась вашу адресу? — запитав Євдокимов.

— Я так зрозумів, що вона з Миколою в близьких стосунках. Квартира на Великій Підвальній, як твердить дівчина, надійна: належить секретареві церковної ради Тарасенку. Іван Васильович Тарасенко також бере участь у діяльності організації.

— Ціле вороже кубло! — вирвалося в Кравченка. — А хто ця студентка?

— Це мені вдалося встановити: вийшла на хвилину — покликали курсистки, — дивлюся, залишила на столі студентське посвідчення. Гудимович Анастасія Михайлівна.

Євдокимов стрепенувся:

— Здається, це прізвище згадувалося під час процесу над цупкомівцями. Але побіжно, нічого особливого. І все ж у неї на Малій Шиянівській провели обшук, та Гудимович звідти вже переїхала. Певно, зв'язкова. Іване Васильовичу, прошу перевірити.

Кравченко мовчки кивнув. Євдокимов сплів пальці, хруснув суглобами, запитав Петренка:

— Усе?

— Так.

— Ну що ж, роботу товариша Петренка можна схвалити. Однак врахуйте: робите перші кроки. Микола — функціонер неординарний, якщо не фактичний голова підпільної організації, то один з її впливових керівників. Як відомо, назвався Мінченком Олександром Миколайовичем. За цим прізвищем ховається Микола Федорович Лозовик. Колишній співробітник Директорії, обіймав там високу посаду в інформаційному бюро. Отже, Лозовик, Ксендзюк, Гудимович, Тарасенко. Не кажучи вже про дрібноту. Звичайно, за всіма ними ми не можемо встановити стеження, лишається вростати в організацію, а тому на вас, товаришу Петренко, лягає особлива відповідальність, маєте стати у контриків зовсім своєю людиною. Не поспішайте, виважуйте кожен крок, інформуйте нас, як і раніше, листами, безпосередній зв'язок лише в крайньому випадку.

Євдокимов підвівся, даючи зрозуміти, що нараду закінчено.

26.

Падав лапатий сніг, але одразу й танув, розтікаючись калюжами по тротуарах. Юрко постояв на розі біля будинку гімназії, провів очима сани, на яких достався до Білої Церкви: дякувати долі, їхав землячок з Вільхового до повіту, тож не довелося гнати власного коня. Ото Роман би розсердився: мовляв, вітер у голові, якби справді по ділу, а то скучив за дівчиською. Воно зневажило тебе, подалося на якісь курси, бач, учитися забаглося, а для чого? Земля, слава богу, тепер є, ори її, хліб викохуй, а вечних і так вистачить, навчання — не робота, так, забавки й пустощі, а жінці й взагалі ні до чого. Жінка повинна дітей народжувати й по господарству поратися. Бачив він якось у Тараші жінку в окулярах — більшої гидоти й не бачитиме, мабуть, учителька чи революціонерка, звикла язиком молоти, її б у поле, хай би снопи пов'язала, як Клавдія: ото справжня робота!

Юрко роззиригнувся — почувався в Білій Церкві незатишно, не те що в рідних Валках. Там значно краще: Клавдія варить борщ і пече хліб — запашний, найсмачніший у світі, такого хліба не випече навіть стара Гижиха, яка хвалиться своїм умінням варити й парити. Ну, галушки в неї смачні, коржі з маком, не кажучи вже про вареники з сиром, але хліб у Клавдії неперевершений. Хіба буває щось смачніше за натерту часником шкоринку із шматком сала?

Подумавши про сало, Юрко згадав: скоро різдво й треба колоти кабана. Добрий кабан, пудів на десять з гаком, і сало буде завтовшки з долоню. Роман, побуркотівши, тому й відпустив Юрка до Білої, бо сподівався, що той привезе солі. Навіть грошей дав, аж цілий мільйон, Клавдія поклала їх на самісіньке дно торби, аби не загубив чи не вкрали. А зверху хліб і сало, трохи пшона, щоб варив собі куліш. І Ганці дарунок від матері. Теж сало, хліб, та ще картопля й цибуля. Торба вийшла важка — Юрко поправив її на плечах і повернув до центру. Там, за мостом через залізницю, мешкав Йосип Петрович Гаман — Гижин родич, у якого зупинялися всі валківські, паїжджаючи до Білої Церкви.

Йосип Петрович рубав на подвір'ї дрова, цюкав сокирою, немов грався, і березові рубанці із дзвоном розліталися довкруг. Побачив Юрка, відклав сокиру, зміряв поглядом мішок за плечима — посміхнувся й мовив приязно:

— Заходь, гостем будеш.

— Уклін вам від Карпа.

— Живий, виходить? — наче здивувався з цього очевидного факту Йосип Петрович. — А стара?

— Передала вам дещо...

— Дещо... — пробуркотів невдоволено. — Завжди дещо... А коли щось треба, то до кого? Виручайте, шановний Йосипе Петровичу, тільки на вас надія...

— Підсвинка вони закололи, то й сала передали.

— А ковбаси?

— Є кльце.

Йосип Петрович пожвавішав, проковтнув слину:

— Ковбасу Гижиха готує славну. То прохось, бачу, змерз, самовар поставимо, відігрієшся.

Юрко старанно обтер забабляні чоботи й зайшов до хати. У сінях стояло кілька великих дубових діжок з капустою, огірками та квашеними яблуками. Терпко пахло кислим і несвіжим, та цей запах був для Йосипа Петровича найприємнішим — разом з дружиною Надею, огрядною, грудастою, схожою на діжку молодницею, вони

торгували на базарі солінням. Приїжджали до Гижі, скуповували у Вільховому та Валках овочі й фрукти, кажуть, мали на білоцерківському базарі своє персональне місце й знали якщо не усіх міських жителів, то принаймні більшу частину їх.

— Якого гостя я тобі, Надю, привів,— засокорів Йосип Петрович, відчинивши двері до кімнати.

Надя відвела очі від вікна, побачила мішок і почала підводитись. Це давалося їй нелегко: спочатку перехилилася вперед, уперлася долонями в підвіконня, перенесла вагу тіла на руки й лише тоді розігнулася, ступила кілька кроків до столу посеред кімнати. Підлога жалібно зарипіла під її вагою. Надя майже все життя проводила, лежачи в широкому й м'якому ліжку, на пружинному матраці й перині, або сидючи на базарі на спеціально виготовленому для неї стільці.

Обмацавши чіпкими очима Юрків лантух, Надя запитала грізно:

— Що привіз?

Юрко знав: Надія Степанівна ще скупіша за чоловіка — базар з його вічно мінливою кон'юктурою, стрибками цін та безжалісними законами конкуренції наклав відбиток на весь спосіб життя Гаманів. Тому й не здивувався Надіїному запитанню. Був певен: Гамани візьмуть тільки те, що їм належить за постій, у них нічого не пропаде, можна, не боячись, залишити й торбу, і гроші. Витягнув полотняну ганчірку, в яку стара Гижиха загорнула свої дарунки, подав.

Надя подобришала, побачивши велике кільце ковбаси й добрячий шмат сала. Понюхала ковбасу, пробурчала сама до себе: «З часником... смачно...» — й пішла до кухні — ховати чи негайно смажити.

— А це вам від мене,— дістав іще шмат сала Юрко.

Надя зупинилася, подивилася на дарунок, нахиливши голову. Видно, прийняла шмат сала як достатню платню за кількадешне перебування в їхній оселі. Звеліла:

— Неси на кухню. Спатимеш там,— кивнула на двері, що вели до маленької кімнати за світлицею.

Юрко зрадив: його поселили в приміщенні для почесних гостей. Раніше, коли приїздив до Білої Церкви, стелили на підлозі в коморі, а влітку — в сараї на сіннику. Знав: у кімнатці стояли ліжка з нікельованими спинками, комод і стіл під вікном, крім того, з неї вели окремі двері до передпокою, аби пожильці, виходячи вночі до вітру, не турбували господарів.

— Дякую,— вклонився вайлуватو й незграбно.

— Не треба дякувати,— зупинила його Надя.— Завтра допоможеш вивезти діжку на базар.

— Допоможу.— Юркові ця послуга видалась незначною компенсацією за кімнату.

— Чай питимеш?

— Питимемо,— втрутився Йосип Петрович.— Я зараз самовар поставлю. Всі питимемо.

— Усі, то й усі,— погодилась Надя.

До чаю Надя поставила вазочку з вишневим варенням, що було найбільшим виявом поваги до гостей. Це й зовсім здивувало, навіть трохи збентежило Юрка: варення в них у Валках Клавдія подавала лише на великі свята в малюсінькому блюдечку — на всіх виходило по кілька чайних ложечок, і Юрко з Романом тільки удавали, що смакують, поступаючись Іванкові.

Йосип Петрович налив чай у блюдце, поставив його на розчепірені пальці правиці й заходився смачно сьорбати.

— Чув, Юрку,— запитав,— які в нас, у Білій, події? Можна сказати, державного значення!

— Не чув,— відверто визнав хлопець.

— Темнота, забилися на хутори й світу не бачите...

— Звідки бачити? — погодився Юрко, бо добре знав: Йосипу Петровичу краще підтакувати, він все одно вважав, що чутки, які вирують на базарі (та з нього, власне, й починаються), роблять його людиною вищого гатунку, принаймні помітно підносять над валківськими хуторами.

— Можливо, Білу Церкву оголосять головним містом центральної України,— сказав Гаман притишено, немов виказував надзвичайний секрет.— Умані тепер гаплик — і правильно! Нехай тамтешні обивателі не пишаються. Ну, мають Софіївку, так у нас Олександрія не гірша.

— Чому ж гаплик? — не збагнув Юрко.

— Я й кажу: темнота. Бо до Білої Церкви приїздили сам голова Раднаркому товариш Раковський, наркомзем товариш Мануїльський, наркомпрод Владимиров і голова Київського губвиконкому товариш Ян. Отакої! Вони просто так не їздять: Київ, кажуть, стане північною губернією, а для Білої відкриють центральну. І давно вже час. Газета даремно не писатиме про приїзд таких гостей. Виходить, приглядаються, де губернські установи розмістити. І з нашими керівниками, головою повітвиконкому товаришем Жаричем та його заступником Литвином, радились.

— А вам хіба не однаково — губернія чи повіт? — наївно запитав Юрко.

— Я ж кажу: темнота! — Йосип Петрович утягнув у себе мало не півблюдця чаю, підлив ще гарячого. Він розчервонівся, очі блищали, виказуючи небуденне піднесення духу.— Сидите у Валках і далі свого носа не бачите! А базар? Уявляєш, який у губернії базар? Може, такий поставлять, як у Києві на Бессарабці. І скільки там капусти та огірків продати можна! Сидиш у теплі, як справжній пан, а навколо тебе люди тирлюються. Не зимно й мухи не кусають.

— Так, приватну торгівлю тепер дозволено,— для підтримки розмови сказав Юрко.— Для помочі державі й трудящим.

— Знову дурниці бовкнув,— погойдав у нього під носом товстим пальцем Гаман.— Совдепи нехай самі собі пользу роблять, а ми — собі. Така от арихметика виходить!

Юрко знизав плечима: арифметика наче й правильна — кожен про себе насамперед дбає. Он вони з Романом на чужого дядька хіба б так працювали? Ніколи в житті, хай ймоу грець...

— А вам базар не набрид? — запитав зненацька.

Надя поворушилася на стільці, зміряла Юрка здивованим поглядом: дурний чи прикидається?

— Що ти про базар знаєш? — тільки й мовила.

— Я не про те. Бо тепер свобода, й ви, приміром, могли б навіть трактир відкрити.

Надя підозріло подивилася на хлопця. Звідки той може знати, що вони з Йосипом Петровичем уже давно не сплять ночами й прикидають, що і як вчинити? І хочеться, і лячно — не прогоріти б... Але ж колись усі з чогось починали, он до революції купець Поцілуйко за одне літо капітал нажив: унюхав, що борошно в ціні буде, скупив по всьому повіту, а потім золото обома руками гріб.

А тут корчма нещасна...

І приміщення нагледіли — біля самого базару, на людному місці. Однак увесь капітал треба вкласти, можливо, й у борги залізти. Одут і дивись, щоб не прогадати.

— Вам, Надіє Степанівно, в корчмі добре б велося,— підохотив Юрко.— Самовар мідний, народ чай п'є, грамофон можна крутити...

— А ти хоч чув грамофон той? — недовіріливо скосив око на Юрка Йосип Петрович.

— Ми, коли з Семенюком гуляли, всього набачилися. У Прохорівці на пароплав наскочили, і отаман у капітана грамофон забрав. Ото чудасія: крутиться, а грає!

— То штука умствена,— сказав Гаман, але зиркнув на Юрка тривожно й насторожено: — Давно отамана бачив?

Хлопець хотів розповісти про недавню зустріч з Семенюком у лісі, та помітив занепокоєність у погляді Йосипа Петровича й чомусь на всяк випадок застерігся:

— З літа. А ви чули про нього?

І якийсь лихий вогник промайнув в очах Гамана.

— Ні...— похитав головою, проте Юркові здалося, що збрехав.

Юрко перевернув на блюдечку чашку догори дном, показуючи, що напився. Чув: так роблять люди й бували, можливо, саме так пили чай у дворянських палатах офіцери й баришні, але ж і в нього губа не з лопуцька — де тепер ті офіцери, а він сидить у центрі такого великого міста, як Біла Церква, і в мідному самоварі віддзеркалюється, щоправда, трохи спотворене, його розпашіле обличчя.

Підвівся, і господарі не затримували його.

Тепер треба знайти гуртожиток, де мешкала Ганна. Весь час думав про цю зустріч, уявляв її по-різному, вона навіть снилася йому: адже ніколи не був у гуртожитках. Ввижався йому довгий барак, розгороджений ковдрами й простирадлами (такий бачив колись біля цегельні у Стайках на дніпровому березі), і з жахом думав, як ведеться Ганці в цьому людському тирловиську.

Після півгодинних блукань Юркові вказали на двоповерховий цегляний, трохи облуплений, але ще зовсім пристойний будинок у завулку. Гуртожиток починався з маленького й темнуватого вестибюля, в глибині якого стояв стіл з шиплячим примусом. Пахло супом і котами, біля столу сиділа худа сувора жінка в хустці. Юрко зупинився на порозі, полохливо дивлячись на неї, але жінка навіть не звернула на нього уваги — помішала в каструлі й знову опустила на стілець.

Юрко несміливо кахикнув. Жінка зміряла його байдужим поглядом і відвернулася.

— Можна вас попитати? — подав голос хлопець.

— До дівки припхався? — сердито вибалушилася на нього жінка.

— Тут мешкає Ганна Мажара... З Валок.

— А тут усі з Валок чи з Дзюнькова.

— З Валок? Усі? — здивувався Юрко. — З нашого хутора тільки Ганна Мажара...

— Не з Валок, то з Кожанки.

— Ганна Мажара, вона вчиться в технікумі.

— Усі вчатьсЯ...

— У технікумі, певно, одна Мажара...

— Наприймали! — брязнула ложкою об каструлю жінка. — Мажари, гуски, івасючки... Учора тільки читати навчилися, куховарки й прачки кляті, а туди ж...

— Тепер учитися кожному можна, — спалахнув Юрко. — А ті, що з колишніх, нехай нам послужать!

Видно, він зачепив найбільючішу струнку: очі в жінки гнівно блиснули, вона заволатала:

— Ану, геть звідси! Чого припхався, дерьовня? Сюди не можна! Де перепустка?

Юрко позадкував і мовив примирливо:

— Ви на мене не гнівайтесь, бо я справді маю доручення до Ганни Мажари.

— То й шукай... — буркнула сердито жінка.

Юрко подумав: може, їй треба дати щось, хліба чи навіть сала, та раптом побачив на сходах двох дівчаток, бігли, перемовляючись, глипнули зацікавлено на Юрка, і він загородив їм шлях. Однак дівчатка зовсім не злякалися, зупинилися, розглядаючи його, а одна запитала:

— Ви, товаришу, з села?

— Звідки знаєте?

Дівчатка презирнулися, засміялися. Сміливіша заявила задержувато:

— Та ж видно: свитка, мішок і чоботи забабляні...

— Наче в Білій Церкві усі в негоду в начищених ходять! — образився Юрко.

Дівчина знизала плечима й спитала:

— Кого шукаєте?

— Ганну Мажару з Валок.

— Валки?..

Юрко подумав: оце спритниця — хоч і задається, та про Валки не чула. Уточнив:

— Хутір під Вільховим.

— А Вільхове?

— На тракті під Тарашею!

— А вони й про Тарашу вперше чують! — презирливо обізвалася від примуса жінка.

Очі в дівчини гнівно округлилися:

— Знущаєтеся, пані Завадська? Скажіть спасибі, що вас тут тримаємо.

— А я таких, як ти, не тримала. У мене були дівочки,— поцілувала кінчики пальців,— найкращі в усій губернії. І найкраще заведеніє...

— Ми зліквідували не тільки твоє заведеніє, а скоро й тебе зліквідуємо! — пообіцяла дівчина. Обернулася до подруги: — Нагадай, Тасю, треба обговорити питання про цей буржуазний уламок на найближчому засіданні самоврядування.— І знов до Юрка: — Вона на робітфаці?

— Ганка?

— Тут кожна третя Ганка.

— Восени поступила.

— На другому поверсі сьома кімната,— мовила дівчина, наче дозволила побачення, і пішла до виходу.

— Але ж вона,— Юрко кивнув на жінку біля примуса,— від мене перепустку вимагає...

— Не звертай уваги: у неї все в минулому — пережиток проклятого режиму! — Дівчина на мить затрималася біля дверей, сердито штовхнула їх, наче справді боролася з усіма разом узятими пережитками, і подруга майнула за нею, як тінь.

Юрко пошукав очима ганчірку, щоб витерти нею чоботи, не знайшов і, сторожко скосувавши на жінку біля примуса, рушив до сходів. Але жінка більше не звертала на нього уваги, хлопець прискіпав крок і вийшов у довгий темний коридор з дверима обабіч. Нарешті побачив сімку, виведену на дверях крейдою. Постояв, переминаючись з ноги на ногу, й постукав. Ніхто не відгукнувся, Юрко постукав ще і аж тоді, здається, почув за дверима голос. Обережно натиснув на ручку — двері відчинилися. Юрко зазірнув і побачив зовсім близько Ганку.

Стояла, поправляючи косу, й дивилася на нього. Юрко подумав, що не впізнала, бо дивилася байдуже й відчужено, як на голу стіну. Хлопець посміхнувся жалібно, хитнувся назад й тут помітив, як радісно засвітилися Ганчині очі. Метнулася до нього, простягнувши руки, обняла міцно, проте одразу й відсахнулася, ніби злякалася чогось, і озирнулася безпорадно.

Тільки тепер Юрко побачив у кімнаті ще одну дівчину. Хлопець зняв шапку і вклонився чемно, як кланяються у церкві угодникам або коли свати приходять до хати. Ганка потягнула його за рукав до вузької кімнати із столом посередині й трьома ліжками.

Хлопець протиснувся між ліжком і столом, зупинився навпроти дівчини. Вона була худа, горбоноса й висока —

не дуже сподобалася Юркові, то більше, що тепер не бачив Ганки. Але ж відчував її дихання, оглянувся, лише на мить зазирнув їй у вічі й заспокоївся. Тепер знав: Ганя така ж, як у Валках, пуста, що вчиться аж на робітфаці, що подруга її дивиться на нього не зовсім привітно. Головне — зраділа йому, отже, чекала. Це переповнило його щастям, навіть висока й чомусь схожа на гостродзьобого птаха дівчина тепер видалася кращою — Юрко подав їй руку й назвався:

— Товариш Загида.

— А вона просто Юля,— засміялася Ганка.— З Богу-слава. Ми вчимося разом.

«Отже,— подумав Юрко,— така ж селянка чи з робітниць, чому ж дивиться зверхньо?» Та все ж неприязнь до Юлії зникла, він посміхнувся їй і запитав:

— А ви Ганю тут не зобиджаєте?

— Її збидиш! — чмихнула Юля.— Вона сама кого хочеш з'їсть!

— Невже? — не повірив Юрко.— А я гадав — лагідна.

— І лагідна,— погодилася Юля. Видно, відчула, що це прозвучало не дуже логічно, й пояснила: — Вона в нас тепер принципова, до комсомолу вступила.

— Ти, Ганю? — не повірив Юрко.— Для чого?

— Зачекай!...— Ганка забрала в Юрка торбу, стягла з нього свитку.— Хочеш одразу у всьому розібратися...

— Хочу,— відверто визнав Юрко.

Дивився, як дівчина вішає на цвях біля дверей його одяг, як посміхається йому — зовсім так само, як у Валках, його кохана й наречена... Та, мабуть, щось трапилося з нею — змінилася, бач, комсомолкою стала. У них у Вільховому також є комсомольці, двоє чи троє, завклубом і двоюрідний брат Халаїма, кажуть, вони агітують до себе дівчат, та ще ніхто не згодився. А Ганка, виявляється, вже...

Юрко приступив до столу й почав розв'язувати торбу.

— Від мами,— пояснив,— та й від мене...

Куточками очей бачив, як сяє Ганна, хотів сказати їй щось ніжне й приємне, а промовляв зовсім не те — чужі й порожні слова:

— Оце сало й крупа... Кабана заколемо, то я передам ще або сам приїду. А мама здорові, просили кланятися і передавали, що вже зачекалися. Картоплі поклали, трохи цибулі й часнику. Мама казали, якщо тут у вас перерва або просто погано, приїжджай, можна з подругами, вони раді будуть...

Подивився на Ганку пильно. Либонь, вона збагнула, про що думає і які насправді слова хотів би сказати, бо зашарілася і одразу заклопоталася:

— Картоплі зараз зваримо, ти ж не поспішаєш, Юрку?

Він хотів сказати: приїхав тільки до неї, та й взагалі, які можуть бути справи, коли на тебе дивиться кохана, найкраща в світі дівчина? Наречена!

А може, Ганка вже передумала, може, він, звичайний селяк, тепер не для неї, вченої і комсомолки?

Ця думка вдарила, наче молотом: застиг, кров одлила од обличчя. Ганна одразу збагнула: щось трапилось і її коханий Юрко став не те що чужим, а якимсь далеким, відчуженим... Але відразу ж відтанув, подивився лагідно...

Раптом Ганка зрозуміла: вони разом — і в той же час наче стоїть між ними невидима завада. Попросила Юлію:

— Піди почисти картоплю і постав варити.

Дівчина охоче підвелася й пішла. Ганка причинила за нею двері й сперлася на них спиною. Вона не покликала Юрка, не вимовила жодного слова, а він стояв нерухомо, дивився на неї, як на чудо — звичайну дівчину в старенькій кофтині, але справді, як на чудо, бо була ясніша навіть за богородицю з іконостаса у вільховецькій церкві.

Нарешті Юрко підступив до Ганни, поцілував спочатку тихо й несміливо, та відчув солонувату солодкавість губів, пружність тіла й припав до нього. А дівчина не пручалася, й вони задихнулися на хвилину, певне, найсолодшу хвилину у всьому Юрковому житті.

Потім Ганка спритно вислизнула з його обіймів, приклала палець до вуст і застерегла:

— Дівчатка у нас такі цікаві, можуть прийти, та й Юля скоро повернеться...

І заходилася прибирати зі столу книжки та газети. Раптом зупинилася, підкликала Юрка і показала видрукувану на грубому синюватому папері повітову газету.

— Слухай, це про нас, — мовила гордо. — Пишуть точно так, як було насправді.

Взяла газету обережно, наче це була якась цінна реліквія, і прочитала урочисто:

— «В помешканні Білоцерківських повітових курсів при переповненій аудиторії курсантами, членами профспілок, партії, комспілки молоді — відбувся літературний суд над героями Максима Горького по оповіданню «Макар Чудра». Головою суду був тов. Каган. Інсценіровка суду, допит обвинувачених і свідків вироблюють

глибоке враження. Після промов прокурора та захисників ревтрибуналом повіткурсів був винесений революційний присуд засудити старий капіталістичний уряд».

— Ну й що? — запитав Юрко. — За що ж засудили цього Максима Горького? Ну, отаманів Гайового чи Семюка, приміром, то зрозуміло, а Горький у нас тут не гуляв.

Ганна поблажливо розкуйовдила йому чуприну.

— Дурненький, є такий письменник — Максим Горький. Він визнав нашу пролетарську платформу, але ж пише про всякі чужі елементи, і ми це засуджуємо. Нам макарі чудри не підходять, от ми їх і знищуємо волею революційного трибуналу як негідну контру, що заважає нам рухатися вперед.

Юрко раптом побачив, як змінилася Ганка: раніше була наче світла богородиця, ніжна й прониклива, тепер же очі її потемнішали, чоло взялося зморшками, в голосі вчувалися метал і непримиренність.

— Добре, — почухав потилицю, — виходить, ви їх засудили... Але ж того контрика Чудру до стінки не поставиш!

— Ну! — сплеснула руками дівчина, і Юркові чомусь здалося, що зараз скаже так само, як Гаман: «Темнота...» Але від Гамана він мусив терпіти все, однак від коханої?.. Зіщулився, бо біль уже оперезав його, та Ганка тільки посміхнулася лагідно й пояснила: — Я ж казала: Макар Чудра — герой твору Горького. Герой оповідання, отже, він наче й не існує, тобто є тільки в книзі, а не в житті...

— А якщо нема в житті, для чого в книгу? — цілком резонно запитав Юрко.

— Ну як ти не розумієш? «Тараса Бульбу» читав?

— Читав.

— То його письменник Гоголь вигадав.

— Ні, — вперто похитав головою хлопець, — Тараса Бульбу не можна вигадати. Він шляхту бив, а шляхта його спалила.

— А може, й справді був? — замислилася Ганна.

— Запорозька Січ існувала? — висунув найпереконливіший аргумент Юрко. — А Тарас Бульба саме з Січі пішов шляхту бити. Зараз та шляхта знову на нас полізла...

— Але ж польські трудящі її не підтримали, і Червона Армія розбила білополяків.

Юля принесла паруючу картоплю з підсмаженим салом, поставила миску посеред столу, і Юрко одразу забув і про нерозстріляного Макара Чудру, і про Тараса Бульбу. Ди-

вився, як налягають дівчата на картоплю, і сам узявся до їжі: у Гаманів же не нагодували, поласував лише чаєм з варенням, а що таке чай здорового юнака?

Коли вгамували перший голод, Ганна рішуче прибрала миску із залишками картоплі.

— Для Тетяни, — пояснила й кивнула на третє ліжко. — Вона на практиці, повернеться пізно.

— На практиці? — не збагнув Юрко.

— На полі працює. Технікум має своє поле, ділянку з кількох десятин, і ми там вчимося хліб ростити. Ще бу-
ряки та овочі.

— І цього вас учать? — здивувався Юрко. — Виходить, я вже навчений? Бо в нас із Романом за десять верст до-
вкруг найкраща озимина.

— Скільки пудів з десятини візьмете? — поцікави-
лась Юлія.

— Сто, а то й більш! — вирвалося в Юрка. Мабуть, перебільшив, проте повторив переконано: — Бо ми пшени-
цю вміємо ростити.

— А агроном твердить: можна двісті й навіть більше.

— Двісті пудів з десятини?!

— Звичайно.

— Брехня.

— Земля не тільки руки любить. Треба знати, що їй
потрібно.

— А що? Добре зорати, заволочити, угноїти й добір-
не зерно кинути.

— Бачиш: про зерно мовив... А як його відібрати?

— Роман знає — яке...

— Усе це не так просто, — втрутилась Ганна. — Ми
самі точно ще не знаємо, що до чого, та вчимося.

Юрко недовіжливо гмикнув.

— Двісті пудів?.. Так це ж і на кращих землях не зав-
жди візьмеш. Пан Завадський, казали, на всю губернію
славився врожайями, однак двісті пудів...

— Ото б! — запевнила Юлія. — Всіх би зерном за-
сипали.

Юрко подивився на неї невдоволено: якесь недолуге
дівчисько, не те, що він — справжній хлібороб, а такі слова
мовить... А в тому, що хлібороб він справжній, не сумні-
вався ні на мить. То пусте, що дехто й досі хлопчаком вва-
жає — йому вже скоро дев'ятнадцять, а землю знає не
гірше за Романа, не кажучи вже про пустодзвона Чен-
чика. І на своїх десятинах мало не всю землю руками
перем'яв. Знає, коли дати їй відпочити і чим підгодувати.

Якби ще було чим. Читав у одній книжці — є добрива, як борошно, його додати до гною — і зовсім по-іншому поле заколоситься. Пан Завадський саме таким борошном ниву вдобрював, але ж у пана й трактор був, і парова молотарка, навіть тарантас, який без коней бігав. Юрко, щоправда, сам не бачив, та літні й поважні люди з Вільхового, яким брехати не до лиця, розповідали: їхав пан без коней, і дим від тарантаса курився...

Зненацька Юрко запитав у дівчат майже не до ладу:

— А ви той... бачили тарантас без коней? Кажуть, у Білій Церкві їздить...

— Авто? — перепитала Ганна. — Бачили. Коли з Харкова приїжджали товариші з Раднаркому.

— Щасливі... — зітхнув Юрко. — Кажете, автом зветься?

— Автомобіль по-науковому.

— Гарно вам, — позаздрив Юрко. — Усе бачите, а у Валках тепер лише сніги та голі дерева. — Подумав і поцікавився: — А що в комсомолі робите?

— Комспілка молоді — передовий загін, — пояснила Юлія. — До світової революції прагнемо і масам роз'яснюємо — про революцію та сучасний момент.

— І як треба владі допомагати, — додала Ганна. — Дбаємо й про культурне будівництво. Драмгурток на робітфаці утворили, ставимо п'єсу Поліванова «Пролетарій».

— Мені можна подивитися?

— Вхід нікому не заказаний, — пояснила Юлія. — У клубі покажемо. — Спритно витягнула з-під миски ту ж газету, тицьнула пальцем у замітку. — От. «У гарно вбраній залі при численній кількості народу відбулось урочисте відкриття пролетарського клубу імені 3-го Комінтерну. Відкривали товариші Фішман і Фурман». Я вже з товаришем Фурманом розмовляла, він пообіцяв.

— А потім поставимо п'єсу самого товариша Тасина! — Очі в Ганки розгорілися. — Чули, він написав «Квіти на камнях». Художньо-революційну п'єсу про ліквідацію бандитизму й продподаткову кампанію. Я сама читала: київський фото-кіновідділ почав зйомки фільму по цій п'єсі.

Юрко спохмурнів: і тут — ліквідація бандитизму...

— А до вашої комспілки селян беруть? — запитав.

— Приймаємо свідомих молодих пролетарів та незможників, — одповіла Юлія.

— А якщо я середняк і з Семенюком гуляв?

— У банді? — не повірила Юлія. — Ти?!

— У нас півсела гуляло...

Юлія відсунулась від столу, змріяла нищівним поглядом спочатку Юрка, потім Ганну.

— Ти! — тицьнула в Ганку пальцем. — Ти дозволила цьому ворожому елементу прийти до гуртожитку, недобиткові, що рубав наших пролетарських братів і сестер!

— Нікого я не рубав, — спробував заперечити Юрко, але Юлія вже не чула його.

— Не знала, що ти така, Ганно! — сльози виступили в неї на очах. — Отак пролізають до наших згуртованих лав бандпосібники й попутники!

Юрко потемнішав, чоло взялося в нього глибокими зморшками. Схопився за стіл обома руками, наче збирався перекинути його на дівчину.

— Ну було! — вигукнув. — То мені все життя тавро на лобі носити? А я, між іншим, перший з банди пішов, коли Радянська влада покликала, амністію тобто оголосила.

— Отаман гукне — і знову своєї?

— Помовч! — розізлився Юрко. — Дурепа ти, хоч і в комспілі! Як наш Ченчик.

Юлія гнівно підскочила й вигукнула люто:

— Шкода, що їла вашу картоплю. І куркульське сало!

Юрко також підвівся. Стояли обабіч столу, нахилившись одне до одного, й здавалося — зараз почнуть битися.

— Я тобі не куркуль, — нарешті глухо видихнув Юрко. — Я середняк, на мене влада спирається. Ми теж газети читаємо й знаємо, що до чого. Я хліб вирощую і тебе годую!

— Мене? — відсахнулась Юлія. — Та я краще руку простягну, ніж у тебе візьму.

— Юлю! — мало не простогнала Ганна. — Що з тобою, Юрко? Це ж Юрко, ти ж знаєш про нього, мій Юрко, я тобі розповідала...

— Ненавиджу! — блиснула на неї очима Юлія. — З отаманом ходив, а Гайовий мого батька повісив. Усі вони — бандити! Його судити треба, а він ще про комсомол питає! — І щосили гримнула дверима.

Юрко якось мить дивився вслід Юлії важким поглядом, потім перевів очі на Ганну, та вони не потеплішали.

— Чхати я хотів на ваш комсомол! — вигукнув розпачливо. — Ну й грайте в своїх гуртках разом із товаришем Фурманом, а ми, сіромахи, землю оратимемо!

Ганна потягнула його за лікоть, посадила, м'яко поклала руку на плече.

— Будь добрішим,— попросила.— Сам чув: у Юлі батька повісили, а вона в матері старша, ще троє лишилося, і всі дівчатка.

— Який я їй бандит? — раптом Юрко відчув, як гнів у ньому вщух, навіть стало соромно за свій недоречний вибух. Але гаряча хвиля знову підійшла до горла, стиснула так, що стало важко дихати.

— Виходить, тепер я бандит на все життя? — запитав у відчаї.

— Ні,— одповіла Ганна,— ти ж свою вину викупив: з Семенюком не пішов і про карлівський млин повідомив.

— Але ж і прогавив отамана.

— Хочеш, я з Халаїмом побалакаю? Він за тебе перед комсомольцями поручиться.

Юрко уявив, як стоятиме перед завклубом — високим, білявим, довгошиїм парубком, який завжди кривився, побачивши Загладу.

— Ні,— сказав.— Я їм і сам доведу, хто кращий!

— Ти — кращий,— мовила гаряче й щиро.

— Підемо,— потягнув Юрко дівчину за руку,— не хочу я тут...

Вони спустилися по сходах, де збоку на погано побіленій стіні хтось видряпав напис: «Колись тут був бордель, а тепер вчаться червоні достойники!» Юркові цей вислів видався знущальним, хотів запитати в Ганки, чому їхній комсомол у перервах між репетиціями п'єси «Пролетарій» не зітре ці слова, та відразу подумав: можливо, він і справді не розуміється на сучасному моменті і вища справедливість полягає саме в тому, щоб на місці найганебніших болячок триклятого царського режиму збудувати пове й гарне?

Вони йшли вулицею, взявшись за руки, не зважали на холод і мряку, під деревами та в безлюдних провулках зупинялися, довго й солодко цілувалися, розуміючи одне одного без слів. Коли дісталися Гаманової вулиці, Юрко згадав, що на подвір'я можна втрапити через сусідський сад, там під сараєм є зручне затишне місце з великим барвенном. Відхилив дошку в паркані, потихесеньку, аби не сполохати пса, прокралися до барвена й сіли, міцно обнявшись...

Ганка запитала:

— Коли вертаєшся?

— Через два дні.

— Чому так швидко?

— Кабана збираємось колоти, то солі маю привезти.

— А коли знову до Білої приїдеш?

— Хочеш?
— Дуже.
— Приїду. Після різдва.
— Я скучила за тобою.
— І я без тебе не можу. Кинув би Валки, та лячно. Що тут робитиму?
— Почекаймо до літа.
— Влітку саме робота.
— Я до Валок улітку повернусь.
— Весілля згуляємо?
— Дуже хочеш?
— Хочу.
— І я ніяк не можу дочекатися. Але ж і вчитися хочу. Щодня про щось нове дізнаємось... Бачиш, п'єсу товариша Тасина гратимемо, і мені там роль обіцяють.
— Ти? В театрі? — не повірив.
— Хіба не можна?
— Але ж...— осікся.— Я колись у цирку був, то вони майже голі.
— То цирк, а ми пролетарські п'єси ставимо, це буржуйки роздягаються, а ми в червоних хустках, за революцію агітуємо. І проти гідри голоду. Чув, на Волзі, кажуть, голод. Ми гроші почали збирати на допомогу.
Ганка не договорила: двері Гаманового будинку розчинилися, Юрко затулив дівчині рота долонею.
На ганок вийшли двоє. Один куриє, жадібно затягуючись, потім кинув недопалок — червона цяточка впала мало не під ноги Юркові.
— Я пішов,— сказав чоловік.— Поки той Заглада не припхався.
— До дівчиська подався,— відповів Йосип Петрович.— Скоро, мабуть, не повернеться. Любов...
Юрко відчув, як щільніше притулилася до нього Ганка, й вдячно погладив її по щоці.
Але чому той чоловік хоче зникнути до його повернення? І голос такий знайомий...
— Не забудь, завтра ввечері двері не замикай...— Це знову знайомий голос.
Але хто?
— Як і домовились,— відповів Йосип Петрович.— Тільки без галасу. Вночі, коли засне...
Хто засне? І для чого лишати двері відчиненими?
— Зробимо чисто,— пообіцяв знайомий голос.
І тут Юрко нарешті згадав, кому він належить. Степан! Семенюкова права рука, перший отаманів поплічник... Але

чому він у Гамана? І чому говорять про нього, що зроблять «чисто»?

А Степан гиготнув зловтішно:

— Той Юрко Заглада в печінках у отамана сидить. Бачиш, ми все правильно вирахували: мав у тебе об'явитися. Та й куди ще в місті йому податися? Гамана ніяк не обминуть — тут ми його на гачок, і будь здоров, не кашляй.

— Не забудь, три мільйони, як і домовлялися, — нагадав Йосип Петрович.

— За нього не шкода. Він отамана зрадив, виказати його хотів. Через нього під Карлівкою скільки наших полягло! Нехай, нехай ще сьогодні порозкошує, а завтра...

Ось воно що!.. Юрко відчув холод на потилиці. Виходить, отаман виніс йому вирок, і завтра вночі Степан зарізає би його в ліжку сонного. Без галасу, «чисто»... Ударом фінки в серце, а тіло запхали б у діжку й вивезли за місто. Вік шукай — не знайдеш.

— Бувай... — Степан збіг з ганку, а Йосип Петрович ще постояв трохи, позіхаючи, й повернувся до хати.

— Чула? — прошепотів Юрко.

Ганна не відповіла, тільки міцно стиснула йому руку.

Юрко прислухався до кроків, що затихали в кінці вулиці.

— Почекай тут, — попросив дівчину. — Я за ним...

Тримаючись у тіні під парканом, подався слідом за Степаном. Ганна — за ним. Юрко спробував зупинити її, та дівчина схопила його за руку:

— Одного не пушу...

Степан ішов не поспішаючи. Проминули три чи чотири вулиці, далі починався київський тракт. Степан зупинився на перехресті, змигнув вогник — видно, закурив. Юрко з Ганкою причаїлися за деревом.

Степан, певно, прислухався і обдивлявся довкруг — не помітив нічого підозрілого і звернув на вуличку, що вела до Росі. Юрко трохи вичекав і кинувся слідом. Але Степан неначе розчинився в темряві.

— Тут... — вказала на високий паркан Ганя. — Помоему, він гайнув туди.

Юрко наблизився до високого зеленого паркана із щільно припасованих дощок, але Ганка затримала його:

— Не гарячкуй! Він же, мабуть, не сам...

— Не впізнала його?

— Ні.

— Степан Василенко, Семенюків попихач.

— Що ж робити? — у відчаї заломила руки. — Вони вб'ють тебе!

— Могли, — сказав Юрко. — Але ж тепер невідомо — хто кого. Вертаємося.

— Краще заночуй у дядька Сидора.

— Ні, Ганко, я відведу тебе до гуртожитку й ночуватиму в Гаманів.

— Лячно мені, Юрцю!

— Чого ж боятися? Чула, лише завтра вночі прийдуть.

— Треба заявити в міліцію.

Юрко помовчав, а потім сказав рішуче:

— Ні. Я під Семенюком ходив, я його й знічтожу.

— Ти? Сам? — вжахнулася Ганка.

— Не хвилюйся, любя, зробимо так...

Уранці наступного дня Юрко зазирнув до кімнати господарів.

— Іду, — сказав коротко. — Зараз вертаюся до Валок.

— Це ж чого? — У Гамана розгублено забігали очі. — Гостюй, чого поспішати? Три дні, казав, будеш...

— А-а... — Юрко махнув рукою. — Така справа...

— З дівкою полаявся? — всім тулубом повернулася до нього Надя. — Полаявся — помирися.

Юрко помітив: напружилася вся, так і пронизує очима. Ага, значить, вони разом з Йосипом Петровичем продали його. За три мільйони...

— Ні, таки поїду, — сказав рішуче. — З Ганкою не полаявся, але зустрів тут одного... Можна вигідно продати баранів. З ним і поїду. Повернусь після різдва, якщо приймете...

— Завжди раді, — розплився в усмішці Йосип Петрович. — Чекатимемо. Після різдва, кажеш?

— Атож.

Юрко повернувся до своєї кімнатки. Так ось чому його пошанували: ліжко з м'яким матрацом, ватяна ковдра — спи спокійно, вже не прокинешся...

Юрко одягнув свитку, закинув за плече порожній мішок. Треба ще побувати на базарі — не повертатися ж до Валок без солі.

27.

Микола Федорович стояв на порозі, дивився на Анастасію і думав: невже він справді міг зрадити її?

Настя бгала пучками кінчик товстої коси й дивилася на Лозовика спідлоба, вивчаюче й розгублено, ніби

бачила вперше, немов з'ява незнайомого чоловіка вкрай спантеличила її.

Микола Федорович ступив крок до дівчини, хотів сказати, як радий знову побачити свою Настю, як йому весь час було важко без неї, але Анастасія посміхнулася іронічно, від її розгублення не лишилося й сліду, якимсь холодом повіяло від неї, подивилася на Лозовика зверхньо, як на істоту нижчого порядку, й спитала їдко:

— Ну, як тобі велося в Білій Церкві?

Лозовик з гіркотою вирішив, що жодна жінка, навіть така розумна, як Анастасія Гудимович, не може підвестися над собою, усвідомити, що обставини іноді бувають вищими за людину, облишити ревності, збагнути, що чоловік може спати з різними жінками, не зраджуючи кохану...

Відповів на всяк випадок ухильно:

— По-різному. Глуха провінція, а мені, сама розумієш, не резон афішувати свою особу.

— Тому й потрапив під крильце...

Лозовик швидко прикинув: що може бути відомо Анастасії? Мабуть, знає про зв'язок з Оленою. Той же Симак міг донести. Міг, клятий старий павук, облизувався, дивлячись на Олену, а сам потихеньку капав на свого молодшого й достойнішого конкурента. Отже, заперечувати не варто. Головне, як пояснити свою так звану «зраду»?

Мовив твердо і впевнено:

— Ти ж сама знаєш: обставини склалися так, що довелося мешкати в моєї двоюрідної сестри. Не мав іншого виходу. Крім того, через неї я підтримував зв'язок з Києвом. І весь час думав про тебе...— На мить згадав ніжні Оленчині обійми, присягання у вічному коханні, обіцянки одружитися. Як давно це було! І яким же нещирим він був. Бо хіба може хоч одна дівчина дорівнятися до Насті? Тому й сказав, не відводячи очей: — Ні на хвилину не зрадив тебе.

— Облиш! — Анастасія посміхнулася зверхньо.

Микола Федорович ступив крок до неї. Тепер він був просто переконаний, що на всьому світі нема кращої за Анастасію Гудимович. Навіть зараз, у домашньому халатику й повстяних туфлях, вона видавалася найвродливішою і найбажанішою. Он які очі: темні, мінливі, зеленкуваті жаринки спалахують у них. Обличчя довгасте, чисте, наче вирізьблене старовинним скульптором з мармуру, і такі ж античні форми. Важка коса закидає голову назад, тому й здається, що Анастасія весь час дивиться на світ зверхньо, принаймні добре знає собі ціну.

— Не треба кривити душею,— сказала дівчина суворо. Микола Федорович у відчаї змахнув руками, неначе закликаючи господа-бога засвідчити його порядність, та, зустрівшись із Настиним поглядом, лише кахикнув і відвів очі вбік.

— Крім родинних почуттів...— пробелькотів безпорадно.

— Кажуть, Олена Олексіївна Луковенко,— Настя наголосила на цих словах, даючи зрозуміти, що знає про нього все,— молода, вродлива й дуже пікантна жіночка. І ніяка вона тобі не сестра... Що ж, Колю, фортуна й на цей раз виявилась прихильною до тебе — не закинула в обійми підтоптаной беззубої і лайливої баби-яги. Втім, ти б і там викрутився: послав би ту бабу в ступі агітувати за національні інтереси, а сам завів би шури-мури з її молодесенькою служницею.

Вона мовила це іронічно, проте не роздратовано, і Микола Федорович збагнув, що вже прощений, що й Анастасія скучила за ним. Ось тільки амбіція не дозволяє їй вибачити просто, без нотацій та докорів. Що ж, зрештою, він заслужив їх, але все ж — інтуїтивно зрозумів це — не мав права визнати зраду, мусив заперечувати її, беручи на озброєння все: логічне й нелогічне, правду й брехню. Навіть така жінка, як Анастасія, з радістю вхопиться за будь-яку соломинку. Тому й мовив, стараючись, щоб слова його прозвучали якомога щиріше:

— Я ніколи не зраджував і не зраджу тебе, ти можеш бути в цьому певна.

Відсунув стілець, що стояв на дорозі, й пригорнув Настю. Спробував поцілувати, але дівчина рішуче випручалася з його обіймів і насварилася пальцем.

— Ми ще матимемо змогу побалакати про твої білоцерківські зальоти,— пообіцяла, та не дуже впевнено: зрештою, їй самій не хотілося загострювати ситуацію. Спершу, дізнавшись про зраду Лозовика, скипіла, вирішила остаточно порвати з ним, одразу й назавжди, проте минув час, сама знаходила різні аргументи на його виправдання, а побачила — й простила без особливих докорів.— А тобі борідка личить...— Настя відступила на крок, розглядаючи Миколу Федоровича.— Надає солідності і навіть до деякої міри облагороджує.— Нарешті побачила, що Лозовик і досі стоїть у пальті та капелюсі, заклопоталася: — Роздягайся. Сподіваюсь, ти вечеряв? Бо, крім хліба й молока, нічого не маю.

Микола Федорович відчув твердий ґрунт під ногами: він з'їздив у Сквиру даремно — вдалося вирвати у

Гайового для поточних потреб Козачої ради понад сто мільйонів з грошей, узятих на григорівському заводі. І він мовив спокійно, навіть недбало, аби Анастасія змогла повністю оцінити зміст мовленого:

— Здається, основні фінансові труднощі у нас уже позаду. Вдалося поповнити касу Козачої ради.

— А Михайло Лукич повідомив: якийсь паскуда отаман зрадив організацію.

Лозовик подумки похвалив себе за проникливість: інтуїція не підвела його, підозри виявились небезпідставними. Саме цей старий лис Симак продав його. Єзуїт і свиня — пив Оленин чай, посміхався і сипав компліменти, щоб за першої ж зручної нагоди закласти спокійно і з чистим сумлінням. І Микола Федорович не втримався, аби не сказати з гіркотою:

— Цей старий маразматик завжди щось збреше або наплутає. Паскуда отаман не був членом Козачої ради й виявився звичайним грабіжником. Після перемоги ми судитимемо його.

— Тоді звідки ж гроші?

— Експропріація,— туманно пояснив Лозовик.

Гудимович посміхнулася радісно.

— Якщо експропріація, виходить, організація має збройні сили, чи не так?

На знак згоди Лозовик ледь помітно опустив повіки. Він-то знав: Гайовий, Трейко та інші отамани ще не визнали керівної ролі Козачої ради, проте нікуди не дінуться, тепер, після поразки Тютюнника, ілюзії щодо закордонної підтримки поволи розвіються, всі вони збагнуть, що успішна боротьба з совдепами можлива лише при міцній консолідації внутрішніх сил.

Лозовик скинув пальто, повісив на цвяшок біля одвірка, пригладив долонями чуприну й сказав:

— Я давно хотів побачити тебе, єдине, що мене зупиняло,— необхідність конспірації.

— Хто дав тобі мою адресу? — стривожилася Анастасія.

— Не хвилюйся, надійна людина. Ти його знаєш — Петро Кирилович Ксендзюк.

— Чекісти приходили на Малу Шиянівську. Але я вже встигла втекти звідти...

— У чекістів нема проти тебе ніяких доказів,— відмахнувся Лозовик.— Про твою справжню діяльність знав тільки я, та, сама розумієш, не виказав би тебе навіть під загрозою смерті.

— Я певна цього! — аж засяяла Анастасія.

— Тут надійно? — обвів кімнату очима Микола Федорович. — Кому належить квартира?

— Іванові Васильовичу Тарасенку. Секретар церковної ради. Співчуває нам і має великі зв'язки серед духовництва. Здає кімнати студентам. Окрім мене, тут ще три курсистки.

— Наші?

— Не зовсім.

— Виховуєш?

— Потроху. Аби в разі чого не дати проти себе прямих доказів.

Лозовик дістав коробку цигарок, побачив, як прикипіла до неї поглядом Настя, розкрив і подав. Вона поспішно взяла цигарку тонкими пальцями, розім'яла її із знанням справи.

— Тепер бачу: організація справді стає на ноги. — Запалила цигарку, жадібно затягнулася і проголосила тонким голосом: — Тютюн і цигарки «Месаксуда» вищої якості відпускаються всім кооперативним організаціям «Союзвійськоопом»!

— Газети читаєш?

— Повідомлення «Пролетарської правди».

— Які ще новини подає ця більшовицька газета?

— Читай, — підсунула йому «Пролетарську правду». — Більшовицькі газети треба вивчати. Аби знати, з чим боротися.

Лозовик прочитав навмання:

«Перший кінотеатр (колишній Шанцера). Фільми останнього випуску Всеукрфотокіно, бойовик нової кінематографії «Раніше й тепер» (за участю членів Раднаркому та Реввійськради України). Демонстрація картин супроводжується лекцією кінорежисера і заступника голови Всеукро Анатолія Ардатова й співдоповіддю Г. Н. Тасина».

Недбало відсунув газету:

— Плювати я хотів на Тасина разом з Анатолем Ардазовим. Я таких знаю: виборемо владу — враз прибіжать, крутитимуть хвостом і облизуватимуться, поки нагодуюмо. — Раптом Лозовик зачепився поглядом за замітку в газеті, присунув її до себе, прочитав уважно й мовив роздратовано: — Оце вже гірше...

— Що? — зацікавилася Настя.

— Слухай. «Ревтрибуналом КВО у відкритому судовому засіданні у приміщенні Райклубу (Хрещатик, 1) слухатиметься справа по звинуваченню колишніх працівників

трибуналу Торичієва Степана і Сивого Сави, секретаря адміністративної частини Чухніна Михайла, студента Мосенжника і громадянина Лапнера — у шантажі та пиятиці; інструктора річкової міліції Олександровича — у пиятиці. Вхід вільний».

— Гадаєш, найстрашніше, коли не бояться судити навіть своїх?

— Авжеж. Виходить, відчули силу: нікого не пошкодуємо, закон є закон — і нікому не дозволимо його порушувати.

— Треба негайно написати відозву до киян, — запалилася Анастасія. — Більшовики — великі демагоги, і найяскравіший приклад — замітка в «Пролетарській правді». Пожертвували рядовими, так, як досвідчений шахіст жертвує пішака й навіть фігуру заради виграшу. Замілюють очі населенню. Засудять колишнього свого працівника Сивого та якогось міліціонера, а губернське керівництво безкарно бере хабарі й купається в розкошах.

— Ти завжди дивишся в корінь, — схвалив Лозовик. — Хай брехня, але може вплинути на населення. Ми три десятки листівок випустимо, а через два дні все місто гомонітиме.

— Шкода, нема друкарської машинки.

— Треба придбати.

— Дуже дорого коштує.

— Гроші є.

— Завтра попрошу Івана Васильовича, він чоловік метикований і знайде.

— До речі, ти одержала мого листа?

— Так, два дні тому, й була дуже здивована. На тебе це не схоже. Колись ти був обережніший.

— Я надіслав тобі записку вірною людиною, братом Ксендзюка — якщо його вже боятися, то вішай камінь на шию і в воду.

— Краще б сам прийшов.

— Заходив, та не застав. Якесь дівчисько, руде й довге, сказало, що ти поїхала у Боярку.

— Зойка...

— А я не міг чекати, прогавив би поїзд на Сквиру. І так у Попельні ледве встиг на нього.

— Я з тою запискою, як ти й просив, на Батієву гору ходила. Нікого там не було, передала сусідкою, аби Музиченко сюди завітав. Учора приходив, і я йому доручила розмножити «Відозву до юнацтва».

— Погодився?

— Казав, дуже важко, бо також не має машинки. Але старатиметься.

— Хлопець спритний.

— І мені таким видався.

— Ти його раніше в інститутах не зустрічала?

— Ні.

— Студент ІНО, фактично керівник нашого молодіжного осередку. Бачиш, а ти про нього навіть не чула.

— Звичайно, погано, й це свідчить про нашу незгуртованість. А маємо єднатися.

— Так, єднатися,— зітхнув Лозовик і подумав, що має здійснити зовсім протилежне: звалити голову Козачої ради Гайдученка. Подолати опір «болота», зманеврувати, прихилити на свій бік Бесарабенка й Шамуленка, тоді інші слухняно йтимуть у фарватері.

Головне — Бесарабенко. Найвпливовіша постать. Відчував підсвідому неприязнь Тихона Івановича, але був певен, що зрештою, вміло маневруючи, вдасться розв'язати її.

— Виходить, Музиченко й тобі до душі? — вів далі розмову.— А от жінці Ксендзюка не дуже сподобався.

— Чому?

— Жіноча інтуїція.

Настя махнула рукою.

— У нас воно так буває,— пояснила,— з першого погляду... Любов або неприязнь.

— Хотіла сказати: ненависть?

— Можна й так. Але ж часто виходить значно простіше: звичайна байдужість.

— Віра Михайлівна не байдужа. Вона б хотіла перевірити Музиченка в ділі.

— Віра Михайлівна — дружина Ксендзюка?

— Вона радить доручити Музиченкові терористичний акт: убити когось з визначних більшовиків.

— Чому б ні?

Лозовик скривився:

— У жінок іноді імпульсивність переважає. Навіть у таких розумних і розсудливих, як Анастасія Гудимович.

— Ти проти терору?

— По-перше, ще не маємо зброї...

Гудимович подивилася на Миколу Федоровича зверхньо й витягнула з-під матраца наган, легким рухом пальця покрутила барабан, подала.

— Вважай, зброя в твого Музиченка вже є.

Лозовик роздратовано відвів її руку.

— У мене подібна цяцька також знайдеться,— буркнув.— Я маю на увазі озброєння цілої боївки, яка забезпечила б успіх терористичного акту великого масштабу. Потрібні ще револьвери, а також гранати. Ми можемо їх дістати — зброя є в Орлика та Гайового, й вони заради гарного «спектаклю» в Харкові чи Києві не пошкодують нічого. Але я міркую про інше. Чи готові ми до терору? Ну вб'ємо когось із більшовицьких керівників, чекісти одразу почнуть нищпорить по всіх усядах, а ми організаційно не злютовані, розпорошені. От і переловлять нас поодинці, дехто на десять років уперед налякається, і починай усе спочатку. Якщо самі вціліємо.

Гудимович витягнула з коробки ще одну цигарку. Розкурила, дивлячись на Лозовика спідлоба. Зауважила: — Ну що ж, слушно, програму твою приймаю: всі сили на організаційне зміцнення. До речі, ти казав Музиченкові про теракт?

— Так.

— А він?

— Погодився.

— От бачиш... Я б і сама пішла стріляти. Не вагаючись. У Сірій дивізії мене навчили.

Микола Федорович подумав: добре, що він тоді ще не знав Анастасії. Військова форма все ж позбавляє жінку привабливості. Навіть у простесенькому халатику без усіляких прикрас жінка має кращий вигляд, ніж у військовому мундирі й чоботах. Хотів сказати це Анастасії, проте слова чомусь застрягли в горлі. Потягнувся, щоб обійняти її, але дівчина рішуче відсторонилася.

— Постривай. Намилуватися завжди встигнемо. Ще про діло не скінчили...

Лозовик накопив губу, даючи зрозуміти, що його образили, але тої ж миті збагнув: з Анастасією такі витівки не пройдуть. До того ж любов від них, зрештою, нікуди не дінеться, а добалакати на тверезу голову треба.

Настя запитала:

— Ти певен, що час грає на нас? Поки зміцнюватимось організаційно, більшовики також зцементуються.

— Вони відчули свою слабкість і проголосили неп.

— Зате пожвавили торгівлю...

Лозовик подумав і мовив:

— Така влада, як більшовицька, довго не потерпить непу. Неп для них надто анархічний, а вони ж проти приватної власності. Отже, трохи пограються у цю власність і почнуть закручувати гайки. А тоді неодмінно викличуть

невдоволення в населення, і ми повинні скористатися з цього.

Гудимович слухала уважно, трохи схиливши набік голову, як старанна студентка на лекції.

— Головне — не прогавити цього моменту, — сказала, — і вчасно виступити, коли народ буде на нашому боці.

— Він завжди на нашому боці, — дещо патетично заявив Лозовик. — На жаль, більшовики своєю демагогією забили декому баки.

— Бачиш, Тютюнника все ж не підтримали...

— Бо поспішив і не послухався нас. А я попереджав Симона Васильовича... — збрехав.

— Ти? Головного отамана? — не повірила Настя.

— Так. Але ж ти не знаєш... Вибач, зовсім забув розповісти. Недавно я повернувся звідти. Був у Львові й Тарнові, мав розмову з Юрієм Йосиповичем і самим головним...

— І Симон Васильович тебе прийняв?

— Чому б ні? Він сам шукав зустрічі зі мною... — Лозовик згадав допит у Львові та принизливе чекання в Тарнові й додав твердо: — І тепер вони упевнились: я мав рацію.

— Ти застерігав Тютюнника?

— Не зовсім так. Просто радив чекати, поки ми зміцніємо й зможемо підняти загальне повстання. Проте в Центральному штабі зігнорували наші застереження. Вони там упевнені, що знають становище на Україні краще, ніж ми. От і поплатилися.

— Кажеш так, наче тобі це приємно.

— Що ти! Врахуй, Тютюнникова поразка вдарила й по нас. Розумієш, наскільки складніше тепер переконати селянина, що можемо подолати совдепи?

— Розумію. Зараз селянин зовсім переляканий.

— Переляк перейде в ненависть, коли в нього знову почнуть забирати зерно.

— Але ж совдепи визначили твердий продподаток. Микола Федорович стулив губи.

— Поволжя голодує, скоро вимагатимуть усе до зернини. Не матимуть іншого виходу.

— То що — чим гірше, тим краще?

Микола Федорович побачив, як запалали Настині очі, й замилювався нею. Ото б намалювати з Анастасії картину: поставити її серед розгніваного натовпу... Неймовірно вродлива, з сяючим поглядом дівчина у плахті,

вишиванці, і вітер розгойдує різнокольорові стрічки. І всюди — розбурханий народ, очолений ним, Миколою Федоровичем Лозовиком, національним героєм, ім'я його вічно пам'ятатимуть нащадки. І пам'ятник йому височітиме у Києві: бронзовий монумент на високому гранітному постаменті. Над Дніпром, поміж Лаврою і Микільською церквою, над Аскольдовою могилою, в оточенні золотавих бань, і по святах малиновий дзвін огортає монумент.

Микола Федорович немовби звівся на важкий гранітний п'єдестал, відчув вагу свого бронзового тіла, задивився на задніпровські простори, вслухався у величне бамкання головного лаврського дзвона, і сльози набігли йому на очі.

«Важкий тягар слави,— вирішив,— і тільки справді непересічні люди можуть витримати його!»

Потягнувся до Насті, обійняв, заходився розтібати гудзики халата. Проте вчасно згадав, що ще не вечеряв, і лише попестив долонею груди. Заклопотався над портфелем, дістав пляшки з вином і горілкою, сало й консерви, шпроти, смак яких уже й забув.

— Дари непу,— виголосив урочисто,— з ними життя знову стає привабливим і дивовижним!

Настя сердито застєбнула гудзики, змела зі столу недопалки й крихти чорного хліба. Але, побачивши яскраву етикетку на пляшці, пом'якшала.

— Невже бургундське? — не повірила.

— Сьогодні нам усе дозволено! — вигукнув Микола Федорович. — Сьогодні питимемо гарне вино й розмовлятимемо про чудове прийдешнє. Сьогодні — день для прийдешнього, й ми виборемо його! До речі,— полохливо озирнувшись на двері,— нам не завадять?

Настя похитала головою і накинула клямку.

— Мій дім — моя фортеця!

— Наш дім! — уточнив Микола Федорович, і Анастасія згідливо усміхнулася та попестила його по щоці.

— Звідки ти знаєш Тарасенка? — уточнив Лозовик.

— З Марусею, його дочкою, разом служили в студентському полку Директорії. Відступали до Кам'янця-Подільського, там і подружилися.

— Надійна дівка?

— І вродлива,— посміхнулась Анастасія. — Не кликай тиму, хоч може і образитися. Бо, побачивши Марусю, забудеш про мене.

— Кращої за тебе не може бути,— широко сказав Лозовик, відкоркувавши пляшку. — І ми зараз вип'ємо най-

кращого в світі вина за найкращу в світі дівчину, за те, щоб нам пощастило!

Вони підняли келихи з густим, мало не чорним вином і випили, дивлячись одне одному у вічі віддано, бо цієї миті не сумнівалися в своєму щасливому прийдешньому.

28

Цвірінькаючи, синичка весело перестрибувала з гілочки на гілочку, дивилася розумними й хитрими очима, й Петро на хвилину забув і про Якубовича, й про розмову, яка щойно відбулася в Северинівці. Стежив за жовто-синьою пташкою, вслухався в її радісно-дзвінкий спів, і всі клопоти й неприємності нараз видалися сущими дрібницями...

Зітхнувши, Петро відв'язав коня й скочив у сідло. Геть сумніви — час до справи.

Все-таки не зійшлися вони з Якубовичем. Либонь, поручик дізнався про червоних родичів Вовка з Насташки, не міг не дізнатися; зрештою, Петро й не крився, було б смішно критися, коли півсела знало про це. Але ж тепер — суцільне розшарування. Брат стає супроти брата, батько — проти синів, півсела — червоні, півсела — білі чи зелені, й ніхто нічого не розбере...

Тоді, після весілля, Вовк вирішив, що справу зроблено і його прийняли до вузького кола, що перед ним тепер відкриються всі таємниці петлюрівського Восьмого повстанського району. А виявилось — помилився. Якубович закріпив за ним куш навколо Ставища — Красилівку, Сніжки, Стрижавку та деякі інші села — й доручив скласти списки надійних людей, виявити запаси зброї та набоїв, створити ударні загони.

Звичайно, мати списки вороже настроєних до Радянської влади людей, щоби потім нейтралізувати їх, важливо — проте Вовк розумів своє завдання значно ширше: одержати списки підпільників усього Восьмого повстанського району, визначити петлюрівських верховодів і бути в курсі їх щоденних планів. Та знайти тісний контакт з Якубовичем не вдавалося. Взяти хоча б наліт банди Гайового на григорівський цукровий завод, в якому (це вдалося з'ясувати пізніше) активну участь брав поручик. Певне, це був не просто наліт. Очевидно, начальник Восьмого району вдався до консолідації сил, планує об'єднати під своїм керівництвом залишки всіх банд — від Умані до Черкас та Києва...

Одного разу Вовк, заночувавши в Насташці, здибався із Сашком Дударцем. Той був простіший за свого начальника, полюбляв чарку і, сп'янівши, розв'язував язика. Від нього й дізнався Вовк про кривавий бешкет у Григорівці. Крім того, Дударець натякнув, що на Україні створено якусь нову «центральну підпільну організацію» і поразка Тютюнника, мовляв, ні на що не вплине. Звичайно, шкода, що генерал-хорунжий не зміг дійти до Києва, та все попереду, селянство ще підніметься проти більшовиків.

Вовк, знаючи справжнє становище на селі, в глибині душі тільки посміявся з Дударцевих прогнозів, та згадка про центральну організацію насторожила його, й він через Ваганюка послав донесення в губчека. Це сталося три дні тому, а вчора Вовк нарешті зустрівся з представником польового штабу ВУЧК, який з документами простого робітника прибув до Білої Церкви, а звідти — до Северинівки. Тут, на околиці села, у хаті надійної людини, й відбулася розмова.

Погойдуючись у сідлі, Вовк згадував усі деталі зустрічі.

Представником польового штабу ВУЧК — він назвався Власом Михайловичем Зозулею — виявився не молодий та енергійний, як уявляв собі Вовк, а вже літній, лисий і, певно, дуже втомлений чоловік. Щоправда, очі з вузьких щілин дивилися допитливо й жваво, але тільки очі й вказували душевну енергію Зозулі, бо рухався повільно, потиснув руку Вовкові мляво, та й взагалі віддавав перевагу неквапливому чаюванню за столом з розважливими, монотонними розмовами...

Спочатку така манера не сподобалася Вовкові. Він доповів про свої справи швидко й чітко, чекав такого ж чіткого й негайного розв'язання всіх своїх проблем, та Зозуля лише запитав у ще одного чоловіка, який також сидів за столом:

— Ну, що скажеш? Вибач, товаришу Вовк, я не познайомив вас. Це — співробітник польового штабу Сава Захарович Коваль. Він з-під Тернополя. Може, чув про містечко Бережани?

Вовк знизав плечима, не розуміючи, до чого тут і Бережани, і сам Сава Захарович Коваль? Та Зозуля заспокоїв його:

— Не нервуйся, товаришу Вовк. Зараз усе збагнеш.— Він сьорбнув чаю і очікувально подивився на Ковалья.

Коваль був ще молодий чоловік, чорнявий, вусатий, чимось схожий на цигана, мабуть, довгим носом і вирлестими очима, проте вдачу мав зовсім не циганську — ру-

хався повільно й, певно, полюбляв у всьому розважливність.

«Зустрівся Яким з таким...— невдоволено подумав Вовк і подумки підігнав Ковалю:— Давай, друже, не тягни kota за хвіст...»

Сава Захарович по-селянському неквапно посмикав кінчик густого вуса й сказав:

— Товариш Вовк зробив головне: укорінився серед петлюрівців. Однак завдання ще не виконане.

— Наче я сам цього не знаю! — перебив Петро нетерпляче.— Тому й доповів у губчека, що потребує поради.

— Не гарячкуй,— знов застеріг його Зозуля.

А Коваль незворушно вів далі:

— І нема гарантії, що Якубович відкриє товаришеві Вовку всі свої карти.

— Нема,— ствердив Зозуля.— Тому пропоную здійснити план польового штабу, схвалений товаришем Євдокимовим.

Петро напружився: план, у розробці якого брав участь сам начальник секретно-оперативного відділу ВУЧК Євдокимов! Цікаво, навіть дуже цікаво...

Зозуля подивився на Вовка тепло. Що ж, гарячковість молодому чекістові можна вибачити: зовсім ще зелений, мабуть, йому, Зозулі, в сини годиться, та й ще весь час серед чужих... Нерви щохвилини напружені — потрапив нарешті до своїх і трохи розслабився. І правильно: попусти себе, відпочинь, побалакай досхочу...

— Ми, товаришу Вовк, от що вирішили,— сказав розважливо.— Допомогу тобі треба надати: ввести до петлюрівців ще одну нашу людину. Як вважаєш, план реальний?

Вовк покліпав очима.

— Бачите, я в них прижився... Але майте на увазі, мене своїм у Насташці й до того вважали, та ще й сам Боровий підтримує.

— Чув я, дочку гарну має...— обережно натякнув Зозуля.

— Звідки знаєте?

— Чутками земля повниться.

— Вродлива...— ніяково усміхнувся Вовк.— І Боровий її віддати за мене хоче.

— А ти?

— Що ви, товаришу Зозуля! Вона ж класово ворожий елемент!

— А дівка справді файна? — втрутився Коваль.

— Тобі не підійде,— нараз зловтішно посміхнувся Вовк,— на півголови вища...— І одразу пожалкував: ну до чого тут зріст і навіщо підкидати шпильки товаришеві?

Однак Коваль не образився. Веселий вогник промайнув у його вирластих очах.

— Зате ти на півголови вищий. Виходить, і розумніший усього на півголови. Але для того, щоб підкорити сільську красуню, цілком вистачить.

— Я з контрою приїхав боротися, а не з дівками бавитись,— огризнувся Вовк.

— А ми для чого?

— Годі! — обірвав їх Зозуля. Мовив, уважно дивлячись на Вовка: — Товариш Коваль, як я вже казав, з Тернопільщини. Тут його ніхто не знає, і з цього боку наші позиції дуже міцні. Має документи на ім'я штабс-капітана Мороза Сави Захаровича. Для зручності змінили йому лише прізвище. Був начальником штабу полку, брав участь у Брусилівському прориві. Ні в Денікіна, ні в Петлюри не служив. І взагалі, людина дуже обережна, дбає більше про свою вигоду. Останнім часом мешкав у Житомирі, але там дізналися про його офіцерське минуле, от і подався в Ставище. Привіз листа до тамтешньої вчительки Людмили Федотівни Гайдай від її житомирської подруги, дочки колишнього полковника Столяренка. Це нам удалося організувати: лист справжній, і товариш Коваль дійсно знайомий з Ніною Столяренко, а сама Людмила Федотівна, за нашими відомостями, має контакти з петлюрівцями. Чув про таку?

— Не чув,— визнав Вовк скрушно, наче й справді завинив, що не знайомий з якоюсь петлюрівкою.

— Зможеш вийти на неї?

Вовк кивнув:

— Спробую. У Винарівці маю знайомого куркуля. Яків Власович Сліпущенко. Він у Ставищі всіх знає.

— Мороз з'явиться у Гайдай завтра. Доповіси Якубовичу: у Ставищі крутиться якийсь офіцер, і його можна використати. Зроби все, аби зацікавити поручика, але не нав'язливо, сам розумієш... Просто підштовхни Якубовича, остаточне ж рішення про штабс-капітана він повинен прийняти сам. Тільки тоді й довірятиме Ковалеві.

Вовк замислився. Уявив недовірливого, хоча й не дуже обережного Якубовича, відповів непевно:

— Спробувати можна: звичайно, ніхто нічого не гарантує, бо, самі розумієте...

— Розуміємо,— сказав Зозуля,— навіть дуже добре все розуміємо. В разі невдачі ніхто до тебе претензій не матиме, однак кожен шанс мусимо використати. Це дуже важливо — поставити біля Якубовича ще одну свою людину.

— Я б його, гада, краще до стінки поставив! — вихопилося у Вовка.— Кажуть, у Григорівці більше за Гайового лютував.

— Поставимо,— пообіцяв Зозуля.— Нікуди не дінеться твій Якубович, запевняю тебе, товаришу Вовк. Ще судитиме поручика ревтрибунал, у нього злочинів вистачить.

— Я б і сам для нього кулі не пошкодував.

— Але ж ми всю його бандитську зграю повинні взяти. От ви удвох з товаришем Ковалем і допоможете в цьому...

Тепер, під'їжджаючи до хутора, Петро згадував неспішливого й розсудливого Зозулю і вирластоого Мороза — чи вдасться зацікавити ним Якубовича? Певно, поручик на хуторі чи десь поблизу. Фрося має знати, в крайньому разі треба здибатися з Дударцем, а той уже обов'язково знайде поручика.

Вовк підігнав коня — хоч і не дуже зимно, та вітер пронизливий. Зрадив, побачивши почуйківські дахи й кучерявий димок над ними — усе це обіцяло тепло, спокій, смачний обід.

На ганку стояла Фрося в накинутій на плечі вовняній кофті — вдивлялася, приклавши долоню дашком до чола. Упізнавши Вовка, полегшено відітхнула, відчинила двері хати й гукнула:

— Свої! Прапорщик Вовк приїхав.— Збігла з ганку, щоб узяти коня, та Петро не зліз з нього. Запитав:

— Поручик тут?

— Якраз наскочили,— радісно повідомила Фрося.— Він на хуторі в рідку стежку, та сьогодні з Сашком разом...

Вовк віддав Фросі повід. У хаті ледь не задихнувся від махоркового диму. З-за столу підвівся Дударець, пішов назустріч, широко розкривши обійми. Від нього за версту смерділо самогоном, та Вовк пересилив себе й почоломався. Поручик навіть не підвівся, тільки подав через стіл руку й запросив:

— Сідай і випий з дороги, прапорщику.

Вовк залпом перехилив чарку — таки добряче змерз, хотілося одразу зігрітися. Закусив шматком шинки, захрумтів огірком і, піймавши запитливий погляд Якубовича, пояснив:

— Маю справу, поручику.

Не прочитав на обличчі Якубовича ні запитання, ні зацікавлення, лише настороженість.

— Серед білого дня... — промимрив Якубович невдоволено.

— Я — лісом з Потіївки, а тут до хутора яром. Можете не хвилюватися.

— Знайшов боязких! — зареготав Дударець.

— Облиш! — суворо зупинив його поручик і повернувся до Петра. — Отже, маєте діло?

Вовк дістав кілька аркушів паперу, подав:

— Списки наших людей із Ставищанської волості.

— Не така вже й нагальна справа, — поморщився Якубович, — аби гнати коня тридцять верст.

— А він, може, скучив за нами! — п'яно вигукнув Дударець. — За справжньою кумпанією.

Вовк докірливо поглянув на Дударця й звернувся до Якубовича:

— Маєте рацію, поручику, тільки заради приємної бесіди в дружній компанії ризикувати не варто. Хочу погодити таке питання. Є хлопці, — поплескав по папірцях, які все ще лежали на столі, — котрі негайно рвуться в бій. Протягом тижня міг би посадити на коней півсотні. Плюс два кулемети.

Дударець потягнувся до Вовка.

— Ну, прапоре, — вигукнув із п'яним розчуленням, — ти просто герой! Бачите, поручику, я вам казав...

Якубович застережливо підвів руку, й Вовк так і не дізнався, що ж казав Дударець поручикові.

— Чудово, прапорщику, — сухо мовив Якубович. — Я ціную вашу енергію і в потрібний час...

— Оце я й хотів узгодити, — перебив Вовк. — Коли настане цей час? І чи не варто вже зараз сідати на коней?

Якубович відсунув чарку, яку послужливо налив йому Дударець. Сказав тверезо, наче й зовсім нічого не пив:

— Це дуже добре, що можете одразу підняти озброєний загін. Люди повинні перебувати в стані постійної готовності. Проте зараз виступати передчасно. Маємо приклад загонів Гайового і Трейка. Червона кіннота напосідає на них, мусять весь час бути в русі й відсиджуватись по хуторах. Але в отаманів і досвід, і надійні люди, а що матимете ви, прапорщику? Півсотні чи сотню вершників ненавчених і недисциплінованих. Хіба їм можна змагатися з регулярними частинами Червоної Армії?

— Ваш песимізм мене пригнічує, — гнівно заперечив Вовк.

— Не песимізм, а тверезе осмислення сучасного моменту. Здається, саме так кажуть більшовики. Ви ж військовий, прапорщику, й повинні розуміти, що поодинці перебити нас дуже легко. Інша справа, коли підніметься не тільки ваша півсотня чи хай навіть сотня, а весь повстанський район. Тоді самі полюватимемо на розрізнені частини червоних.

«Дочекаєшся,— подумки посміхнувся Вовк,— скоріше я тебе до стінки поставлю...»

Якубович помовчав, пильно дивлячись на Вовка, либонь, зважував, чи вдалося йому переконати прапорщика. Нарешті сказав твердо:

— Коротше, наказую: накопичувати сили й сидіти тихо. До слушного моменту.

— Коли ж він буде?

— Гадаю, скоріше, ніж ви уявляєте.

— І вип'ємо за наше діло! — Дударець цокнувся з Вовком і хитро підморгнув йому. — А ти справді герой, прапоре! Люблю таких.

Вовк знову спорожнив чарку, відчайдушно помахав рукою перед ротом, немов розганяв дух самогону, потягнувся за огірком. Побачив, як пом'якшали риси обличчя в поручика.

— Наказ я, звичайно, виконаю,— пообіцяв Петро. — Однак і чекати набридло. Сидимо по кутках, самогонку жлуктимо, наче для цього й створені. А народ про всяке гомонить. От у нас у Ставищах учителька є — Людмила Федотівна Гайдай. По хатах лекції читає, вчить народ національної свідомості. Та вона сама стрілецької чоти варта!

— Розумний агітатор — так,— погодився Якубович.

— А вчора дізнався від Сліпушенка... Чули про такого? З Винарівки він... — наче мимохідь мовив Вовк. — Так у цієї вчительки цілий осередок. У помічниках якийсь офіцер ходить, штабс-капітан. — Помітив, як насторожився поручик, й враз обірвав розмову, потягнувшись до холодцю.

— Добра їжа у вас! — похвалив. — Холодець з часником — що може бути смачніше!

— Фрося вміє! — підтакнув Сашко. — Золоті руки, пофортунило панові поручикові. Вип'ємо за Фросю, нашу годувальницю! — підвівся і, трохи похитуючись, попрямував до дверей. — Іди сюди, Фросю, бажаємо випити за тебе!

— Сядь,— повернув його Якубович. — Сядь і помовч. Іще встигнеш нажлуктитись.

— Ображаєш, поручику, я ж зовсім тверезий.

— Помовч, кажу! — гримнув Якубович сердито й кинув швидкий погляд на Вовка. — Що за штабс-капітан? Звідки він?

Вовк низив плечима.

— Ще не встиг зустрітися. Але те, що біля вчительки крутиться, свідчить на його користь.

Поручик узяв чарку, але передумав і відставив.

— Увечері поїдемо до Ставища, — вирішив.

«Невже так одразу клюнув? — завмер Вовк. Це перевершувало усі їхні сподівання. — Але ж, мабуть, я на поручиковому місці вчинив би так само. Кожна людина — на вагу золота, а освіченій, та ще з офіцерським досвідом, просто ціни нема».

— Хочеш на того капітана глянути? — прямо запитав Дударець. — То ми його сюди викличемо.

— Ні, — заперечив Якубович, — поїдемо самі.

— Як хочеш... — набурмосився Дударець: перспектива півної подорожі не дуже приваблювала його.

— Мені з вами? — запитав Вовк, хоч і так було зрозуміло, що без його допомоги Якубовичу не обійтися.

— Аякже. — Поручик витягнув велику срібну цибулину годинника. — Ось пообідаємо, ще й відпочити встигнете. Фросю! — гукнув.

Фрося з'явилась миттю. Дивилася на поручика закохано — аж очі світилися.

— Обідати! — наказав Якубович, не відповівши на її погляд. Подумав невдоволено: могла б у присутності сторонньої людини не виказувати своїх почуттів. Він уже встиг трохи розчаруватися у Фросі. Дівка, звичайно, свіжа й принадна, але ж неосвічена, ніяких тобі манер. Батько зі своїми грошима міг би й краще подбати про улюблену дочку: послати до гімназії чи якоїсь школи...

Фрося принесла великий горщик з борщем, як проста куховарка, і це також роздратовало поручика: коли вони на хуторі самі з Дударцем, роби, як знаєш, хоч на очах у всіх тягай корову за дійки, а приїхав гість — покажи себе. Суконь у тебе он скільки, а лізеш до вітальні у запраному платтячку... Та й взагалі, хіба борщ не може подати служниця? Однак прапорщик, здається, не надає цьому значення, дивиться на Фросю приязно, бере в неї миску з борщем, посміхаючись. Та й хто він сам, цей прапорщик? Фактично з насташківських бідаків, ну, пофортунило людині, вибився на війні в офіцери, але ж бидло так і лишається бидлом...

Ця думка принесла задоволення — завжди приємно відчувати свою вищість над кимось,— і Якубович, відтанувши, запропонував Фросі сісти з ними.

— А печеня? — замахала руками.

— Віра не впорається?

Фрося округлила очі, й поручик не наполягав. Віра припре печеню в горщику, а треба ж перед тим викласти на таріль — він уже навчив цього Фросю. Подумав: дружина все-таки тямуща, під його керівництвом швидко вилюдніє. Якщо ж ні, то й ні — нехай лишається в Почуйках. Кожному своє, не тільки світу, що у вікні, знайдуться і вродливіші, й свіжіші...

— А де господар? — поцікавився Вовк.

— Господар як господар,— відрубав Якубович.— У клопотах. Поїхав до Насташки. За його здоров'я! — підняв чарку.— Пообідаємо, відпочинемо — й за справи...

Петрові постелили на цератовому дивані в одній кімнаті з Дударцем. Сашко відразу ж захропів, а Вовк ще довго крутився на дивані, обмірковуючи, як краще звести Якубовича з Ковалем. Потім також заснув — міцно й без снів.

Фрося розбудила їх, коли почало сутеніти. Коні пішли баско, розбризкуючи відталій за день сніг. Уже поночі проминули Іванівку й нарешті дісталися Винарівки. Тут Вовк знав мало не третину села — доїхали городами до знайомої садиби. Якубович з Дударцем почекали на леваді, а Петро пішки піднявся стежкою до хати. Постукав. У вікно визирнув заспаний Сліпушенко. Упізнавши Вовка, скорчив на обличчі радісну усмішку, накинув кожуха й вийшов надвір. Петро хотів одразу розпитати його про ставищанську вчительку, але передумав: ця розмова мала відбутися в присутності Якубовича. Нехай знає, що прапорщик — особа незацікавлена, що він ніколи не бачився з Гайдай та штабс-капітаном. Мовчки повів його до левади.

— Ось,— підштовхнув Сліпушенка до поручика,— він приніс звістку, його й розпитуйте.

Сліпушенко впізнав Якубовича, широко розвів руки:

— Прошу, пане поручику, до хати!

— Не маємо часу,— буркнув той.

— І все ж...— Сліпушенко показав на ноги в споднях.— Якщо хочете погомоніти...

Якубович передав повід Дударцеві. У хаті, не скидаючи кожуха, розсівся на лавці, задимів цигаркою. Уважно оглянув господаря — той у самій білизні клопотався біля шафи.

— Може, чарку? — запитав Сліпушенко. — Або чаю зігріти? Дуся самовар поставить.

— Сядьте, шановний, — відмахнувся Якубович. — Що за штабс-капітан з'явився в Ставищі?

Сліпушенко задоволено потер руки.

— Уже дізналися? — гмукнув. — Швидко у вас... Щойно штабс-капітан прибули, а вам уже відомо...

— Звідки й хто? — сухо запитав Якубович.

— До вчительки прибився, Гайдаїхи. А в неї від мене нема таємниць. Учора на базар до Ставища їздив, зазирнув до Людмили Федотівни, а в неї гість. Вона так і сказала: приїхав штабс-капітан із Житомира з листом від подруги. Бо там червоні щось про нього дізналися, ось і довелося втікати.

— Хто такий?

— Назвався Морозом Савою Захаровичем. Проте хто ж його зна, я в нього документ не мацав.

— Помацаємо! — пообіцяв поручик, і годі було збагнути, погрожує він невідомому штабс-капітану чи, навпаки, з нетерпінням чекає зустрічі.

— Ви його швидко розкусите, — ствердив Сліпушенко. — Офіцери такі: свого брата здалеку бачать.

— Ви от що, — вирішив Якубович, — збирайтеся, поїдемо до Ставища.

— Отак, зненацька?

— Познайомите нас із учителькою.

— Серед ночі?.. — сплеснув у долоні Сліпушенко. — Побійтеся бога, поручику!

— Бога боятимемось потім, — злостиво кинув Якубович, — коли настане наш час.

— Хто ж його знає, чи доживемо... — перехрестився Сліпушенко. — Бог дав, бог узяв...

— А щоб не забрав до часу, одягайтеся, та хутчіш!

— Дусю, — покликав господар, — давай одержу, бо панам офіцерам не терпиться.

З'явилася Дуся, оглянула гостей недобрим оком.

— Теж мені, пани великі! — чмихнула. — Тепер кожен сам собі пан...

— Ти мені червону агітацію не розводь, — підморгнув Якубовичу Сліпушенко й заходився одягатися. — Бачите, слобода навіть Дусю псує, а вона в мене — кремінь. По ньому вшквариш, іскри на півверсти летять.

Людмила Федотівна Гайдай жила у цегляному будинку на березі Гнилого Тікича. Річечка тут, щоправда, нагадувала канаву, та все ж навесні розливалася широко, підсту-

пала під самісіньке подвір'я вчительки — поміж садибою і Тікичем розлігся моріг.

Сліпушенко зупинив коня на березі, огледівся, перехрестився, ліг животом на кінську спину й сповз на землю.

— Почекайте,— звелів.— Бо той штабс-капітан зі сну можуть нас не так зрозуміти... Мабуть, нагана мають! — Він ще раз перехрестився, перейшов замерзлу річку й пошкандибав лужком, залишаючи на снігу свіжі сліди.

Якубович подумав: витолочать наст кінськими копитами, а вранці хтось може й поцікавитись, які це вершники гасали тут, на околиці селища, під вікнами вчительки.

— Обійдемо луг з того боку,— показав на стежку, протоптану з-за хат до Гнилого Тікича.

«Обережний,— з тривогою подумав Вовк.— Як би, падлюка, не розкусив Мороза...»

Минуло з чверть години — Сліпушенко не вертався, і Якубович втупив важкий погляд у Вовка:

— Ви йому вірите?

— Як самому собі.

— Заздрю.

— В нашому ділі головне — надійні люди,— заходився гаряче пояснювати Вовк, але поручик урвав його:

— Ви довели це, прапорщику.

«Проте ж до кінця не довіряєш мені,— посміхнувся Вовк, відвернувшись.— Інтуїція чи просто упередженість?»

Нарешті почувся заспокійливий свист. Вони об'їхали Тікич і, лишивши коней на Дударця в глухому завулку, пішли до хати, в якій вже світилося вікно.

У великій кімнаті під висячою газовою лампою стояла висока ставна жінка в пухнастій хустці. Уважно оглянула прибулих, подала руку зовсім по-чоловічому й мовила:

— Яків Власович назвав вас. Чула про обох. Рада бачити.

— Вибачте за нічне вторгнення,— цокнув підборами поручик.

— Шкода, доводиться критися,— зітхнула господиня.— Та вірю: не довго — скоро зійде наша зоря.

Мовлене це було патетично, і Вовк подумав: мабуть, ця вчителька — екзальтована істеричка з націоналістично настроєних київських курсисток, які в екстазі мало не кидалися колись на Хрещатику під копита петлюрівської кінноти.

— Ми до вас у справі, Людмиле Федотівно,— почав Петро.

— Без діла не підняли б уночі,— знизала плечима Гайдай, і Вовк подумав, що помилився: характеру цій жінці не позичати.

Якубович ступив крок, зупинився навпроти Людмили Федотівни й сказав:

— Будьмо відвертими, нам стало відомо: у вас гість...

— У Якова Власовича язик без кісток,— посміхнулася.— Добре, що ви дізналися, а якби чекісти?

— Чеку я, шановна, поважаю так само, як і ви,— аж підскаочив Сліпушенко.— Нехай усі вони повиздыхають.

— Я зрозумів,— вів далі Якубович,— гостя справді маєте?

Вчителька мовчки пройшла до дверей за грубою, розчинила їх, покликала:

— Виходьте, Саво Захаровичу, здається, зібралися всі свої.

Вовк не без задоволення побачив, як вийшов Мороз — в офіцерських бриджах, у хромових чоботах, у вишній сорочці й у темно-сірому піджаку.

— Маю честь бачити панів офіцерів? — запитав.

— Поручик Якубович!

— Прапорщик Вовк!

— Штабс-капітан Мороз!

Учителька мерзлякувато закуталася в хустку.

— Прошу сідати, панове,— припросила до великого круглого столу посеред кімнати.

Вовк галантно підсунув Людмилі Федотівні стільця, дочекався, поки та сіла, й вмостився навпроти Мороза, готовий в разі чого негайно прийти йому на допомогу. Якубович невдоволено скосив око на Сліпушенка, який також зайняв місце за столом, однак не заперечив. Зрештою, цілком і повністю залежав від Якова Власовича та його однодумців і не міг не рахуватися з цим.

— Штабс-капітане,— запитав,— ви маєте документи?

— На якій підставі? — почав Мороз обурено.— Ви що — з місцевого політбюро?

— Карти на стіл,— спокійно сказав Якубович і поплескав долонею по скатертині, мов і справді збирався метати банк.— Я — начальник Восьмого повстанського району, до якого входить і Ставище. Як пам відомо, ви також не збираєтесь підтримувати совдепи.

— Оце файно,— розцвів у посмішці Мороз.

— Ви західняк? — насторожився Якубович.

— Містечко Бережани під Тернополем.

— А чому тут?

Мороз мовчки витягнув з великого чорного шкіряного гамана документи, поклав перед Якубовичем.

— Прошу ознайомитися.

Поручик, уважно вивчивши папери, повернув їх.

— Ви не дали відповіді,— вступився в Мороза.

— Усе дуже просто. Батько ще у дев'ятсот першому переїхав до Київської губернії, працював управителем у Терещенка. Корнин, може, чули, там цукровий завод. А я скінчив Київське юнкерське училище. Фронт, а потім, самі розумієте, напівлегальне існування. У Житомирі стало важко, приїхав сюди. Слава богу, Людмила Федотівна — добра душа.

Якубович перевів погляд на вчительку. Та зрозуміла його:

— Ніна написала мені. Ніна Столяренко, ми разом училися в Києві. Вона рекомендує Саву Захаровича, а з Ніною ми знаємося мало не з дитинства. Дочка полковника Столяренка.

— Звідки знаєте Ніну Столяренко? — блиснув очима на Мороза поручик.

— Мав честь служити під рукою її батька. Начальником штабу полку.

— Якої політичної орієнтації дотримуєтесь?

— Я офіцер, пане поручику, і цим усе сказано.

— Вірні присязі?

— Нема господаря імператора, тому вважаю себе вільним від присяги. Але червоним служити не збираюсь.

— А нам?

— Пану Петлюрі?

— Не треба іронії, штабс-капітане.

— Але ж вашому головному отаманові останнім часом до біса не щастить. Чи не так, прошу пана?

— Були невдачі,— визнав Якубович.— Однак ми не втрачаємо надії і віримо в успіх.

— Най буде по-вашому, не сидіти ж склавши руки.

Вовкові здалося, що Мороз метнув на нього швидкий запитальний погляд, буцім питав, чи правильно поведився. Петро ледь помітно нахилив голову й ствердив:

— Усе буде по-нашому.

— То чого панство хоче від мене? — подивився на нього спідлоба Мороз.

— Ще не збагнули? — запитав Якубович.

— Пропонуєте співробітництво? На яких умовах?

— Якщо коротко, ми готуємо загальне повстання. Ви, штабс-капітане, як професійний військовий, повинні зрозуміти, що це означає.

— Здогадуюсь.

— Робота важка й вимагає руху, енергії та пильності.

— Дозвольте, пане поручику,— втрутився Вовк.— Маю запитання до штабс-капітана.

— Прошу, але...

Вовк застерезливо підвів руку: мав довести спектакль, як і домовилися із Зозулею та Ковалем, до кінця.

— Ви сказали,— запитав,— що служили з полковником Столяренком?

— Так.

— Хто командував у нього першим батальйоном?

— Перевіряєте?

— Прошу відповісти.

— Капітан Шумаков.

— Ви особисто знали його?

Мороз подивився на Вовка пильно.

— Ось ви про що... Що ж, маєте рацію. Так от, Михайло Васильович Шумаков був моїм добрим знайомим.

— Його прикмети?

— Маєте на увазі шрам на лівій щоці?

— Тепер я впевнений: ви справді служили з полковником Столяренком. Капітана Шумакова я знав особисто, зустрічалися в штабі армії, там роззнайомилися, і він сказав, що командує батальйоном у полковника Столяренка. Усе сходиться.

— Значить, я не підсланий чекістами? — зареготав Мороз.

— Вибачте, ми змушені бути пильними,— знітився Вовк.

Якубович полегшено відкинувся на спинку стільця.

— Я задоволений,— мовив, зітхнувши, наче виконав важку роботу.— Давно шукаю людину з досвідом штабної роботи. Завтра, штабс-капітане, я ознайомлю вас із документацією нашого повстанського району.

«На яку вже стільки тижнів я полюю даремно,— захвилювався Вовк.— А тут з першого ж пострілу...»

Мороз подумав трохи й зауважив:

— Взагалі-то я не заперечую. Тільки от що: сидіти тут, у Ставищі, я не можу. Якби просто гостював у Людмили Федотівни — одна справа. Робота ж у повстанському районі вимагатиме контактів з людьми, роз'їздів і, звичайно, не пройде повз людську увагу.

— Що пропонуєте? — насторожився Якубович.

— Передислокуватися до більшого населеного пункту. Перспектива — Київ, а поки що — хоча б до Білої Церкви.

До речі, Людмила Федотівна чула: там створено якусь нову підпільну центральну організацію. Слід було б зв'язатися з нею.

Казав і не зводив очей з Якубовича: як реагуватиме поручик? Ідея перенести штаб Восьмого повстанського району до Білої Церкви виникла в керівництві Київської губчека. У Білій Церкві мав постійно перебувати й представник польового штабу ВУЧК Зозуля, з яким Мороз повинен був підтримувати постійні контакти. На селі ж це виключалося.

Якубович заплющив очі. Передислокація до Білої Церкви імпонувала йому. Певно, штабс-капітан має рацію: законспіруватися в місті легше, ніж у Ставищі чи навіть Таращі. Крім того, у нього буде привід частіше бувати в Білій Церкві, тижнями жити там. Біла Церква хоч і нікчемне місто, та все ж не позбавлене якоїсь цивілізації. Крім того, далі від Фросі — її жагучі обійми вже набридли поручикові, хотілося волі: посидіти в приємній компанії, побалакати з однодумцями, позалицятися в ресторані до вродливої жінки — все це внесе хоч якесь пожвавлення у його одноманітне життя. Та й налагодити міцніші зв'язки з Козачою радою не завадило б...

Якубович подивився на Мороза просвітлено.

— Мені подобається ваша пропозиція, — сказав. — Треба тільки знайти у Білій Церкві пристойну та надійну квартиру.

— У мого швагера, — вихопився Сліпушенко. — Він з радістю. Доведеться, правда, платити, та будете як у Христа за пазухою. Дім великий, кам'яний, на два виходи.

— Підходить. А ваш швагер не симпатизує червоним?

— Вони в нього магазин забрали!

— Ясно... Тепер про нову центральну організацію. Знаю про неї, встановив зв'язок, проте, на жаль, він обірвався. Ми передали цій організації велику суму грошей, експропрійованих у Григорівці. Контакти треба терміново поновити. Цю справу доручимо прапорщику Вовку. От... — дістав з польової сумки шматки полотна. — Це накази генерал-хорунжого Тютюнника, одержані недавно мною для передачі отаманам Левченку й Брові. Шкода, не вдалося генерал-хорунжому довести до переможного кінця свій рейд, та не будемо надто песимістичними. Поїдете, прапорщику, до Києва. Я дам вам адресу конспіративної квартири й пароль.

Вовк сидів, не підводячи очей: боявся хоч якось виказати хвилювання і радість. Ось вона, друга удача!

— Моє завдання в Києві? — запитав діловито.

— На конспіративній квартирі зустрінетесь з Іваном Димченком. Студент, інформує нас про губернські події. Він зв'язаний з новою підпільною центральною організацією. Налагодите особисті контакти з її керівництвом.

29.

До кімнати стрімко зайшов чоловік у ношеному драповому пальті й смушковій шапці пірижком. Стягнув чорні шкіряні рукавички, весело поглянув на Колесникова й Вовка, обтрусив з шапки сніг, роздягнувся.

— Ну як, товаришу Вовк, з бандитами? — Не дочекавшись відповіді, швидко вів далі: — Ми задоволені вами, зроблено багато, та найважливіше попереду. — Кравченко обернувся до Колесникова. — Як з Ковалем?

— Петро доповість.

Вовк посміхнувся радісно:

— Товариш Коваль призначений начальником штабу Восьмого повстанського району. Якубович якось одразу довірився йому.

Кравченко запропонував:

— Прошу сідати, бо розмова передбачається не дуже коротка.

Вовк детально розповів про те, як вдалося звести Якубовича з Ковалем. Кравченко вислухав мовчки й запитав:

— Що скажеш, товаришу Колесников?

— А що казати, Іване Васильовичу? Усе поки що йде, як по нотах. Не схибити б десь.

— Оце мене й тривожить: як по нотах... Гладенько все, наче по чистому льоду ковзаємо.

— Але ж усе продумали, обговорили, передбачили.

— Одне мене непокоїть: дочка полковника Столяренка. А якщо та вчителька із Ставища напише їй або, ще гірше, поїде до Житомира? Не підведе Ніна?

— Вона працює у виконкомі, сам голова поручився за неї.

— Ну гаразд. Десь має бути й тонше. То кажеш, — повернувшись до Вовка, — нашу пропозицію про переведення штабу до Білої Церкви схвалено?

— Одразу. У мене навіть склалося враження, що Якубович сам виношував цю ідею.

— Єдине, що нас єднає. — Кравченко присунув до себе привезені Вовком полотнянки Тютюнника, уважно перечитав. — Передасте їх Димченку. А ви, — обернувшись до Колесникова, — придивіться до цього студента та його ото-

чення. Можливо, впливуть його зв'язки з отаманами Лєвченком і Бровою.

— Через Івана Димченка,— нагадав Вовк,— я маю вийти на нову центральну підпільну організацію. Це — завдання Якубовича.

— Хто ж вам заважає? Виходьте на здоров'я. Однак здається мені, що Димченко виведе вас на знайомого чоловіка.

— Маєте на увазі, що представник нової підпільної організації...

— Наш співробітник. Андрій Петренко.

— Андрій?! — зрадів Вовк.— Як він?

— А все дуже просто. Ти — у поручика Якубовича, Андрій Петренко — в інших колах обертається. Не забудь тільки, він тепер — студент Андрій Музиченко.

— То якого біса я з ним маю контактуватися?

— Хіба не ясно? Він познайомить тебе із справжнім керівником організації Миколою Лозовиком, а вже твоє завдання — зв'язати Лозовика з Якубовичем. Аби вони об'єднали свої зусилля, звичайно, під нашим контролем.

— Зрозуміло. Визначити явки організації, дістати списки її членів, розплутати весь клубок.

— Правильно міркуєш, товаришу Вовк. Восьмий район для нас тепер — як на долоні. Коли Коваль матиме доступ до всіх документів, ми легко зможемо ліквідувати все це кубло. До речі,— Кравченко пожвавішав,— нейтралізувавши всіх активних петлюрівців у білоцерківському регіоні, позбавимо підтримки банди Трейка та Гайового. Досить гуляти отаманам! — Він замовк, обмірковуючи щось. Вовк гадав: зараз дасть ще якесь завдання, але Іван Васильович потер очі й поскаржився: — Притомився я, хлопці...

— То поспіть,— запропонував Колесников.— Ми підємо, а вас тут ніхто не потривожить.

— Не можу.— Кравченко потягнувся до шапки, надів, насунувши на чоло.— А ви поворухіть мізками, як швидше організувати зустріч Лозовика з Якубовичем. Підштовхнути їх мусимо, аби почали діяти. Тоді й ставитимемо крапку на всіх їхніх організаціях і бандах.

Кравченко тепло посміхнувся на прощання, й за ним зачинилися двері.

— Отак-от завжди,— зітхнув Колесников,— як метеор... Непосидючий і всюди встигає. Але наказ є наказ,— підморгнув.— Постав на плиту чайник, будемо ворухити мізками...

Увечері Вовк прийшов на Мільйонну вулицю. Тут, за Печерським базарчиком, тулилися одна до одної, сповзаючи у яри, одноповерхові халули. Петро знайшов потрібний номер, постукав у освітлене вікно. Вийшов кремезний молодик у бавовняному піджаку, запитав грубо:

— Кого треба?

— Іван Димченко тут мешкає?

— Ну я Іван.

— Вітання від Захара Сидоровича. З ногою в нього краще.

— Краще, кажеш? — пом'якшав Димченко. — Заходь.

— Я не почув...

— А-а, он ти про що! Ліки Захару Сидоровичу дістали. Ось тобі й відповідь. Усе?

— Усе, — погодився Вовк і переступив поріг.

У довгій, з низькою стелею кімнаті плавали хмари тютюнового диму. За столом сиділи двоє хлопців, пили самогон і закушували оселедцем з цибулею. Підозріло подивилися на Вовка, але Димченко заспокоїв їх:

— Своя людина з Тараші.

— Від поручика? — запитав білявий, допитливо вступившись у Петра.

— Так.

Білявий підвівся, подав руку.

— Бурлій, — назвався. — Євген. А це — Васько Крицький. Студенти політехнічного. Вип'єш?

— Не відмовлюсь.

Бурлій налив півсклянки, підсунув Вовкові шматок оселедця.

— За знайомство, — запропонував. — Тебе як?

— Петро Вовк.

— Підійде. Гарне прізвище.

Зареготали й випили. Вовк дістав Тютюнникові полотнянки. Вони з Колесниковим вирішили, що їх можна передати: по-перше, вказівки генерал-хорунжого давно застаріли, по-друге, через Димченка можна встановити шляхи зв'язку київських підпільників з отаманами.

Димченко недбало прочитав надрукований на полотні текст.

— Дурниці, — відкинув полотнянки.

— І все ж поручик просив передати їх за призначенням, — зажадав Вовк.

— Передамо. Тільки кому вони потрібні? Ти їх читав?

— Читав.

— То хіби не розумієш? Тютюнник пропонує Левченкові й Брові активізуватися, коли він перейде кордон, але де ж тепер генерал-хорунжий?

— Наказ є наказ, ми — люди військові й повинні виконувати накази.

— Якби всі були такими, як ти, — Димченко смачно захрумкотів цибулею, — то вся Україна давно б піднялася проти більшовиків.

— Ми з поручиком Якубовичем прагнемо цього.

— Не забивай нам памороки. Знаємо і поручика, і все про вас. Базіки!

Розмова почала набирати гострого характеру, й Вовк вирішив «завести» студентів. Мовив з гідністю:

— Базіки — це ті, що сидять у місті та плещуть язиками за чаркою. А ми людей по селах піднімаємо!

— Це ти про нас? — вибалушився на Вовка Димченко. Але не образився. — Може, й маєш рацію. Однак що ми можемо? Руки в нас скручені, ні зброї, ні грошей — сама агітація. А у вас все є, Якубович казав, навіть кулемети й тачанки маєте. Однак Гайовий з Трейком по глухих селах відсиджуються...

— Збираємо сили, — пояснив Петро.

— Ну збирайте, збирайте... — благодушно дозволив Димченко. — Ми не заперечуємо.

— Поручик повідомив: ви маєте зв'язок з якоюсь новою центральною організацією.

— Це він про Музиченка... — вставив Бурлій.

— Такі ж базіки, як і ми, — додав Крицький.

— Більших за нас нема! — зареготав Бурлій; він був добряче напідпитку й сприймав усе з гумором.

— Ну-ну, ти говори, та не заговорюйся, — зупинив його Димченко. — Люди діло роблять, а вам би все на сміх! От що, — вирішив по паузі, — ти, Васько, мотнись на Велику Підвальну до Тарасенка, там зараз Музиченко чи й сам Микола... Хай чешуть сюди. Скажеш: важлива справа.

— Поки я туди... — не дуже рішуче запротестував Крицький.

— Чарку тобі лишимо.

— Ну гаразд.

— У Миколи гроші є, нехай візника візьме, — наказав йому в спину Димченко й заходився розпитувати Вовка про справи у Восьмому повстанському районі. Знав, виявляється, не тільки Якубовича з Дударцем, а й навіть Людмилу Гайдай і був дуже високої думки про неї. —

Оце жінка! — повторив кілька разів. — Йй би в самому уряді, а не в якомусь зачуханому Ставищі...

Крицький повернувся через годину. Напустив у хату холоду й загорлав збуджено:

— А ось і ми! Приймайте дорогого гостя.

З-за його плеча визирав Андрій Петренко. Вовк ледве стримався, щоб не обійняти давнього друга, — адже не бачилися цілу вічність. Зустрівся з Андрієм поглядом, посміхнувся самими очима й запитав у Димченка, удаючи п'яного:

— Що за тип?

— Не тип, а Андрій Музиченко, — пояснив Іван. — Його багато хто знає, тепер і ти знатимеш...

— Сподіваюсь, — цілком щиро відповів Вовк і підвівся назустріч другові.

Потім вони сиділи один навпроти одного. Димченко поставив ще пляшку, Бурлій уже хропів на дивані, розмова стала безладною, і Вовк запропонував:

— Мені б побалакати з Андрієм на самоті...

— Ми тобі вже не компанія? — обурився Крицький.

— Помовч! — осадив його Димченко. — Людина діло говорить. Ідіть сюди, — пропустив Вовка на кухню, — погмоніть, а ми ще почаркуємо.

Нарешті вони лишилися сам-на-сам — сиділи поруч і розмовляли вільно, але про всяк випадок — пошепки, аби якесь випадкове слово не потрапило до чужих вух.

— У тебе, чув, повний порядок, — сказав Петренко, поплескавши Вовка по коліну.

— Ну, до порядку далеко, та разом ми щось зробимо. Поручик Якубович, начальник Восьмого повстанського району, хоче вийти на зв'язок з вашою організацією.

— Це ми владнаємо. Добре знайомий з Миколою Лозовиком, він у їхньому керівництві. Очолює інформбіюро. Запеклий петлюрівець, пройдисвіт, та розумний і обережний.

— От і треба зв'язати його з Якубовичем.

— Завтра розповім Лозовикові про нашу зустріч.

— Якубович казав, що передав вашій організації велику суму грошей, награбованих під час нальоту на григорівську цукроварню.

— Я відчув, що Лозовик при грошах. Збирається придбати друкарську машинку для розмноження прокламацій та різних відозв. І живе на широку ногу.

— Сволота! — вилаявся Петро.

— Недовго вже їм лишилося...

— Давай зробимо так,— запропонував Петро.— Завтра ти скажеш Лозовикові, що вийшов на прямий зв'язок з Восьмим повстанським районом. І начальник району поручик Якубович пропонує зустріч. П'ятого січня в церкві села Бикова Гребля. Це між Білою Церквою і Тарашею. О дванадцятій дня. Піп там усе організує.— Вовк дістав стокарбованцеву асигнацію, розірвав її навскіс, подав половинку Петренкові.— Оце віддаси Лозовикові. Наша людина матиме другу половинку.

Петренко акуратно заховав половину асигнації.

— Церква села Бикова Гребля,— повторив.— П'ятого січня... Гадаю, Лозовик кляне на таку наживку. Вони тепер, після розгрому Тютюнника, вважають свою організацію єдиним повстанським центром на Україні й хочуть підпорядкувати собі всі рештки петлюрівського підпілля.

— А ми йому підемо назустріч,— посміхнувся Вовк.

30

Симак призначив Гайдученкові зустріч у хаті Олени Луковенко.

Після від'їзду Лозовика спочатку до Львова, а потім до Києва, Михайло Лукич усе частіше навідувався до затишного будиночка у вишневому садку. Й не тільки тому, що дім стояв у завулку й можна було помітити, чи за тобою ніхто не стежить. Просто Михайлові Лукичу подобалося дивитися на Оленку, вдивлятися в її темні очі з великими зіницями, пестити поглядом рожеві щоки й повні стегна. Біля неї він відчував себе знову молодим і бадьорим, не хотів визнавати цього, та все більше закохувався в дівчину. Знав: безнадійно, адже вона все ще не могла забути Лозовика, цього нахабного молодика, якому життя чомусь весь час стелилося під ноги.

Згадки про Миколу Федоровича викликали в Симак напади роздратування й ниття в печінці. Це ж треба: закрутити голову такий чудовий дівчині, певно, найвродливішій у всій Білій Церкві. Закрутити й кинути...

Михайло Лукич здогадувався, що Лозовик давно вже забув про Олену, знову знайшов спочинок у палких обіймах Анастасії Гудимович. Теж гарна дівчина, як на смаки Михайла Лукича. Щоправда, могла б бути й пишнішою, але ж вродливе чортеня і розумне: Симак читав колись підготовлену нею відозву до студентства — написана з пафосом, переконливо, запально...

Михайло Лукич кілька разів натякав Оленці, що Лозовик не вартий і мізинця її, та що вдієш із закоханими — тільки відмахувалась. І от, розуміючи, що з Оленкою в нього нічого не вийде, Симак усе ж сподівався на щасливий випадок. Мав величезний досвід і знав, як лікує час найболючіші рани. Крім того, сподівався, що Олена сама якось дізнається про Лозовикову зраду, отоді він і зуміє розважити її. Дівчина зрештою переконається, що кохання літнього чоловіка надійніше й міцніше за зальоти вродливого молодика.

Олена виявилась чудовою господаркою, і Михайло Лукич віддав їй три мільйони з п'яти, одержаних від Гайдученка після нападу на григорівський завод. Формально гроші видавалися на пропагандистську діяльність та на представництво, але яка може бути пропаганда, коли людина не має чого їсти? На ці три мільйони Олена закупила продукти й годувала Симака смачними обідами...

Михайло Лукич прийшов за півгодини до призначеного часу. Розрахував: обід о третій, а пів на четверту прийде Гайдученко, розмова ж на ситий шлунок вийде змістовнішою.

Олена клопоталася на кухні, звідти долинав смачний запах печені з цибулею. Симак став на порозі, з ніжністю дивлячись, як швидко й вправно хазяйнує дівчина. Метка, зграбна, у коротенькому, недбало розстебнутому халатикі — з глибокого декольте визирають білі груди.

«Ще б один гудзик... — подумки побажав Михайло Лукич. — Тільки один — розстебнути...»

Олена перехопила погляд Симака, зашарілася й застебнула халатик.

Михайло Лукич опустил очі долу й кинув пробний камінець:

— Є повідомлення від Миколи Федоровича...

— Що? — стрепенулася.

— Розгортає бурхливу діяльність у Києві.

— Коли повернеться сюди?

— Гадаю, не вельми скоро. Справи...

— Усе справи та справи!... — примхливо закопилила губу. — Я вже стомилася чекати.

— Таке життя, — розсудливо зауважив Симак. — Я на вашому місці не покладав би на Миколу Федоровича стільки надій.

— Знову своєї?

— Молодість така зрадлива... — натякнув прозоріше Михайло Лукич.

— Микола не може зрадити мене.

«Свята наївність!» — ледь не вирвалося в Симака, нато-мість запитав з гіркотою:

— Невже ви так вірите йому?

— Він дав слово!

— Ну, якщо вже слово... — В Симаковому голосі про-звучала неприхована іронія, та Олена не помітила її.

— Так, Микола дав слово, — повторила впевнено, — і ми скоро поберемося.

«Довго тобі доведеться чекати...» — злостиво подумав Михайло Лукич.

— Коли ми переможемо, — мрійливо мовила Олена, — я переїду до Києва. Микола казав: йому подобається Пе-черськ. Житимемо в Липках, пристойні люди завжди меш-кали там, над Дніпром. Широкі вулиці, поруч парки, Маріїнський палац.

— Дай вам боже, — зітхнув Михайло Лукич, а сам по-думав нещадно відверто: тобі б, люба, мріяти про нашу поразку, тільки за цієї умови можеш розраховувати на Лозовикову прихильність — Микола Федорович ховати-меться від чекістів і, можливо, притулиться до тебе.

— Обід готовий, — оголосила Олена.

Симак на якийсь час забув про дівочі принади: скинув піджак, сів за стіл тут же, на кухні, з насолодою вдихаючи гострий часниковий аромат борщу. Справжнього україн-ського борщу — його полюбляють скрізь, навіть у Сибіру. Щоправда, мабуть, псують, бо справжній борщ можуть варити тільки на Україні, а кацапи нехай собі сьорбають щі, кожному своє — кому вареники, а кому пельмені...

Олена сіла навпроти і з задоволенням спостерігала, як наминає Михайло Лукич спочатку борщ, а потім печеню. Завжди приємно відчувати, що витвір твоїх рук подобається, що можеш комусь прислужитися. Цей Симак хоч і літній, та все ж чоловік, а в хаті має бути чоловічий дух. Скоріше б повернувся Микола! Невже він викинув її з голови й залицяється до київських вертихвісток? Знати б тільки, де шукати його в Києві! Поїхала б негайно, кинувши все, хоча б на день-два, аби побачити, приголубити, відчути, що й він скучив за нею. Мабуть, Михайло Лукич знає київську Миколину адресу й лише з міркувань конспірації не повідомляє її. Але ж може якось обмовитися...

Цей старий, здається, закохався в неї, он які погляди кидає крадькома. Що ж, кожній жінці приємно, коли на неї дивляться так, а Михайло Лукич — чоловік розумний і видний, йому б тільки скинути хоча б десяток років...

Олена розстебнула горішній гудзик на халатику, випнула груди, всміхнулася грайливо й почала здалеку:

— Смакує вам?

— Дуже! — промимрив з повним ротом. — Маєте золоті руки, дорогенька.

— Невже золоті? — Зі сміхом здійняла руки вгору, й широкі рукави впали, оголивши передпліччя. — Вигадуєте ви все... Звичайні.

— Ні, — заперечив Симак, відірвавшись від печені й жадібно дивлячись на повні Оленині руки. — Таки золоті, і я це стверджую категорично!

— Усі тільки сміються з бідної дівчини...

— Я ніколи не був серйознішим.

Оленка подивилася на Михайла Лукича млосно.

— Бачите, я вам догоджаю, — сказала, — а ви не хочете заради мене вдарити пальцем об палець.

— Я? — аж задихнувся від обурення Симак. — Та я для вас, дорогенька... ну, зірку з неба не дістану, але ж усе, що можу...

— Ловлю вас на слові...

— Кажіть.

— Я хотіла б завтра з'їздити до Києва. А ви обіцяли дізнатися адресу...

— Миколи Федоровича? — одразу зів'яв Симак.

Майнула думка: а якщо справді дати Олені адресу на Великий Підвальний? Відбулося б приємне й вельми корисне знайомство з Анастасією Гудимович, наслідки якого важко передбачити. Принаймні йому від цього побачення гірше не стане, так би мовити, куди не глянь, суцільний виграш... Проте думка майнула й відразу розтанула. Ні, вирішив, таке може вчинити тільки останній дурень, а дурнем Михайло Лукич себе не вважав. Можливо, квартиру Тарасенка вже провалено, і Олена відразу виведе чекістів на нього, Симака. Лише подумавши про таке, Михайло Лукич відчув мороз на потилиці. Ні, всі переваги, які він може здобути, звівши Олену з Настею, не варті того, на що може приректи себе.

— Ні, — сказав твердо, — не знаю я адреси Лозовика. І ніхто в Білій Церкві поки що не знає. Зрештою, це дуже добре й свідчить про нашу обережність.

Олена знову застебнула горішній гудзик халата.

«Ось тобі й маєш, — подумала з гіркотою. — Тільки дарма терпіла хтивий погляд цього противного підстарка... Пропади ти пропадом!» І, сердито брязкаючи ложками, почала збирати зі столу брудний посуд.

Симак перейшов до вітальні, сів під фікусом так, аби бачити через вікно хвіртку, запалив цигарку й затягнувся солодким димом. Тепер міг дозволити собі справжні цигарки, після дешевої ядучої махорки вони приносили мало не райську насолоду. Замуркотів мотивчик з оперети. Життя, здається, налагоджується. Якщо вдасться витягнути з цього клятого скнари Гайдученка ще кілька мільйонів, два-три місяці він проіснує цілком пристойно. А далі буде видно...

Гайдученко прийшов точно на призначену годину. Чимчикував доріжкою, викладеною цеглою від хвіртки до ганку, заклавши руки в кишені широкого й зручного пальта з хутряним коміром. «Бобер,— ахнув Симак,— справжній бобер!» Такі пальта до революції дозволяли собі люди заможні, навіть багаті. Бобер — найпрестижніше чоловіче хутро, його носили члени Державної ради, таємні та статські радники, губернатори, купці першої гільдії. Ну, ще інтелігенти високого польоту. Колись на Україну приїздив з Петербурга письменник Арцибашев, то він носив таке пальто й боброву шапку. «А тепер носить співробітник райфілії, радянський службовець Павло Григорович Гайдученко»,— скрушно подумав Симак. І ще подумав: навіть він не міг дозволити собі такого пальта, а був, слава богу, помітним чиновником поштово-телеграфного відомства. Що ж, часи міняються, тепер виринають на поверхню різні гайдученки, проте й він дочекається своєї години. І, звичайно, не носитиме, як Павло Григорович, до розкішного бобрового коміра вульгарну робітничо-селянську кепку.

Гайдученко дбайливо обтер ноги в передпокої, зняв калоші й сказав щось жартівливе Олені. Та засміялася захопучувально, і цей сміх викликав у Михайла Лукича роздратування: дівчина ніколи так не сміялася йому. Втім, Гайдученко — якесь начальство в райфілії, і Олена цілком залежить від нього. Зрештою, він начальство й для нього, як-не-як голова Козачої ради і поки що з цим слід рахуватися. Тому Михайло Лукич і підвівся, побачивши Гайдученка в дверях.

— Радий бачити вас, Павле Григоровичу,— мовив, надавши усій своїй постаті шанобливого вигляду.

Це було високе мистецтво чиновника: нахилом голови, майже непомітним вигином хребта виказати поштивість, причім без явної догідливості, без відкритого підлабузництва. Це цінувалося особливо високо. І людина, яка досконало опанувала таке мистецтво, могла далеко піти.

А от шановний Павло Григорович продемонстрував цілковите повітове плебейство: поспішив до Симака підтюпцем, з перебільшеною радістю потиснув руку й мало не почоломкався зовсім по-провінційному.

Михайло Лукич оглянув Гайдученка примруженим оком і лишився задоволений. На повітового «радслужа» Павло Григорович тягнув. Лисий до блиску череп, вульгарні вусики, догідливі очі, що ніяк не могли зупинитися на якійсь точці, ношений, але ще пристойний костюм, потертий і запраний комір сорочки. І рожеві вуха, що стирчали обабіч лисого черепа, як два великих листки подорожника. Вони весь час ледь помітно рухалися, і здавалося, що Павло Григорович буквально ловить кожне слово співбесідника.

Гайдученко сів у крісло під фікусом, подивився на Михайла Лукича задоволено, заховав червоні від холоду руки під пахви і сказав із смутком:

— Бачимося ми з вами не так уже й часто, і тим приємніша кожна зустріч. Повірте, я дуже ціную обмін думками саме з вами, Михайле Лукичу, бо вважаю вас пайдосвідченішим і найдостойнішим членом нашої організації.

«Трохи збрехав», — подумав Симак, та все одно Гайдученкові слова приємно полоскотали його самолюбство. Вирішив: до Павла Григоровича треба звикнути, і, можливо, його повітово-радслужбова зовнішність є одним із засобів маскування. Бо мислить він цілком тверезо й володіє неоціненним даром розпізнавати людей.

Михайло Лукич запропонував Гайдученку цигарку, зовсім забувши, що той не палить. Павло Григорович з перебільшеним відчаєм замахав руками — між ними одразу встановилася атмосфера доброзичливості й взаємного розуміння.

Михайло Лукич вільно простягнув ноги, а Гайдученко, навпаки, підібгав свої, перегнувся через бильця крісла й запитав довірливо:

— Чим порадуєте, добродію?

Симак розігнав рукою хмару диму, підкреслюючи цим свою повагу до гостя, сказав притишено, але вагомо:

— Справи, здається, непогані, є зрушення і навіть досягнення.

— Радий чути.

— Мені вдалося знайти в Білій Церкві одного з давніх знайомих. Є такий Павло Семенович Мартинчук, він давно вже тягне нашу поштову лямку. Людина надійна,

навіть цілком надійна, допомагав Цупкомові, через мене, звичайно. Знає його також Шамуленко, а кращої рекомендації не придумаєш.

— Точно...— Вуха в Гайдученка почали рухатися, потім завмерли, зовсім як у мисливського пса, який натрапив на здобич.— І це дуже важливо: поштовий працівник!

— Не уявляєте, як це важливо. Через Мартинчука я одержав кілька секретних телеграм триста третього полку, що розквартирований зараз у Білій Церкві.

— І я дізнаюсь про таку новину тільки тепер!

— Не ображайтеся, шановний. Телеграми потрапили до Шамуленка, а вони з Бесарабенком відповідають за військову роботу. Для чого ж вас тривожити? Якщо будемо один до одного потикатися, повітові чекісти нас швидко вистежать.

— Не такий страшний вовк, як його малюють.

— Майте на увазі, Тодосієнко завжди встигне попередити нас.

— Це також важливий фактор. Але маємо неймовірний успіх: здається, нам вдалося повернути до себе ще одного чекіста.

Симак відчув, як дурнувато-щаслива посмішка розтягує йому обличчя.

— Не може бути! — вигукнув.— Навіть важко повірити в це.

— Неймовірно, але факт. У повітовій ЧК працює слідчим Олексій Панасович Кальченко. Так от, працює в ЧК, а горілку п'є з нашими хлопцями. Певно, скоро зможемо розраховувати на його допомогу.

— Слідчий?..

— Так, Михайле Лукичу. Усе досить просто. Сам він з міщан, потрапив до ЧК випадково. Вперше про нього мені сказав Степан Патрикєйович.

— Хто такий?

— Член правління райфілії Зубченко. Знає про Козачу раду й активно допомагає нам. Коли в Білій з'явився Бесарабенко й почав навідуватися до райфілії, Степан Патрикєйович попередив: з нашої установи не зводять очей чекісти. Я поцікавився, звідки такі відомості. Виявляється, Степанові Патрикєйовичу проговорився слідчий Кальченко. Розумієте, Зубченко постачав йому продукти...

— Оце справді удача.

— У вересні,— провадив Гайдученко,— коли чекісти заплідозирили Кіндрата Георгійовича — ви знаєте його, працівник повітового земвідділу Кузьменко, член нашої Коза-

чої ради, — Кальченко у розмові із Степаном Патрикеевичем висловив думку, що йому не слід з'являтися на виклик у ЧК, а переховатися.

— Ну й ну! — зрадів Михайло Лукич. — Важко переоцінити таку новину. У мене просто починають виростати крила.

— Не перетворіться тільки на янгола.

— Ні в якому разі. Лише на архангела з караючим мечем у руці.

Гайдученко ковзнув по Симакові іронічним поглядом:

— Однак і ця новина лиш квіточки.

— Вивалюєте приємні новини як з рога достатку...

— Знаєте, що в нашому місті розквартировано сорок п'яту дивізію Червоної Армії?

— Чував.

— І в домі Григорія Тихоновича Григоренка за щасливим випадком поселили писаря штабу Федора Терентійовича Галянта.

— Хочете сказати...

— Так, саме це я й маю на увазі. Нам вдалося знайти спільну мову з Галянтом.

— А він не веде подвійну гру?

— Ні.

— Кажете так, наче цей Галянт — ваш найкращий друг.

— Знову-таки факти, добродію. Але потерпіть трохи, розповім, як розвивалися події. Я вже казав: Галянта поселили до Григоренка. Ну, почалися різні зустрічі, чаї, обіди, розмови, чаркування. Самі розумієте, як це зближує людей. У Григоренка тоді тимчасово квартирував і Шамуленко. Під псевдом — як громадянин Карпуть, радслужбовець. Вони удвох з Григоренком і почали промацувати Галянта. Виявилось, той не дуже симпатизує більшовикам... У свою чергу — Галянт звернув увагу, що до Григорія Тихоновича часто приходять різний люд. Раз чи два навідувався Бесарабенко. Галянт і питає: хто? Григоренко й розповів чесно й відверто.

— І не злякався? — здивувався Симак.

— Не злякався, бо вже добре знав Галянта. Навіть натякнув йому, що тому також вигідніше вступити до організації. За совдепії, мовляв, він так і залишиться штабним писарчуком, а в нас може стати навіть полковником. Галянт погодився стати членом Козачої ради.

— Це було до Тютюнникового рейду? — поцікавився Симак.

— Так, це сталося ще до того, як генерал-хорунжий перейшов кордон і був розбитий. Але його поразка не дуже засмутила Галянта, до речі, як і нас з вами, чи не так?

— Факт не з приємних, — пробуркотів Михайло Лукич, — проте й не смертельний.

— Отож, добродію, так міркують усі розумні люди. За пропозицією Григорія Тихоновича Галянт вирішив розповісти про Козачу раду кільком своїм товаришам. Усі вони полюбляють випити, погомоніти в приємному товаристві, позалицятися до молодичь, засуджують більшовицьке пуританство. І ось нашу організацію поповнили військовослужбовці сорок п'ятої дивізії — Василь Павлович Виговський, Михайло Мефодійович Малик та Іван Філатович Білик. Потім вони ще залучили Пилипа Овсійовича Шпіллера та Петра Івановича Хлоупека.

— І ви впевнені, що, скажімо, Виговський не підпільний чекіст?

— Отут і притичина! Ні, адже то саме він дістав і передав нам копію протоколу секретної наради командирів штабу дивізії з керівними працівниками Білої Церкви.

Симак аж підскочив у кріслі:

— Ви не помиляєтесь?

— Вивчивши цей документ, ми зуміли попередити повстанські загони про маневри частин Червоної Армії. Послали гінця до Трейка — отаман уникнув засідок. А Малик та Білик дістали нам військові топографічні карти.

Симак розвів руки й сказав:

— Я також маю приємну звістку, хотів здивувати вас, та бачу — тепер це важко.

Гайдученко благодушно посміхнувся.

— Усе, що робимо, потрапляє до загальної скарбнички.

— Отож маю честь інформувати вас, — дещо урочисто почав Михайло Лукич, — що я також встановив контакти з військовими. З тої ж сорок п'ятої дивізії. Конкретніше: є свої люди на дивізійній радіостанції, і в разі потреби вона працюватиме на нас. Розумієте, переривається радіозв'язок між частинами дивізії, і ми передаємо все, що хочемо. За особливих обставин зможемо навіть вивезти радіостанцію з розташування дивізії.

— Коротше кажучи, вкрати? — зареготав Гайдученко.

— Називайте, як хочете.

— Справді, приємна новина. Тепер Козача рада має свій надійний військовий осередок, і з цього приводу варто було б...

Симак збагнув, на що натякає Гайдученко, й похитав головою:

— На жаль, не маю...

— Пусте.— Гайдученко безшумно підступив до дверей, виглянув, на всякий випадок перевіряючи, чи не підслуховує їх Олена, але дівчина поралася на кухні.

— Іди-но сюди, Оленко,— гукнув, дістаючи з портфеля пляшку.— Дай нам закусити що-небудь.

Дівчина принесла чарки, огірки й квашену капусту, тонко порізане сало. Симак запропонував і їй келих — мав гарний настрій і сподівався завершити вдалий день за чаркою в товаристві вродливої жіночки. Можна було б її підпоїти, горілка робить дівчат піддатливішими,— проте Олена рішуче відмовилась, а Гайдученко не наполягав, навпаки, подав знак, що є необхідність продовжити конфіденційну бесіду. Симак лише зітхнув із жалем.

Вони випили, й Гайдученко одразу розчервонівся. Шкіра на його черепі зросилася потом, він обтер її просто рукавом. Іншого разу Михайло Лукич докорив би йому бодай подумки за неінтелігентність, а зараз — під три чорти всі гарні манери, разом узяті! Вони з Гайдученком існують у розбурханому революцією життєвому морі, сповненому ненависті, крові й битв, у білих рукавичках тут не переможеш. А перемогти конче потрібно, інакше розчавлять тебе, брутально й безжалісно, а кому хочеться бути потоптаним?

Михайло Лукич із задоволенням випив ще одну чарку й проникливо подивився на Гайдученка. Надійний чоловік, ну, не хапає зірок з неба, то й не треба, зрештою, кращий за Лозовика, який вважає себе інтелектуалом.

— Я дуже тішуся, що доля звела нас,— сказав щиро, зовсім забувши про ущипливі слова, які подумки виголошував на адресу Павла Григоровича.— Життя стає кращим, коли спілкуєшся з такими людьми.

— Мені теж приємно бувати у вашому товаристві,— не менш серйозно відповів Гайдученко.— І шкода, що нам доведеться на певний час розлучитися...

Симак одразу потверезішав: що саме має на увазі цей тип? Але Гайдученко, приємно посміхнувшись, пояснив:

— Є нагальна потреба з'їздити до Києва. Я порадився з членами організації, й вибір випав на вас.

— Чого саме я? — з підозрою спитав Михайло Лукич.— Адже знаєте — я був у Цупкомі...

— Гадаєте, чекісти й досі шукають вас?

— Ви не знаєте чекістів...

— І не дай боже їх знати. Я мав розмову з Кальченком. Він вважає, що найгірші часи минулися, процес над членами Цупкому відбувся, і справа ця забувається.

— Але не забулася остаточно.

— Якийсь ризик є, проте мінімальний. Лозовик, бачте, он уже скільки в Києві обертається!

— Микола Федорович — пролаза. Крім того, змінив зовнішність, з бородою його важко й упізнати.

— А хто вам заважає?

— Не личить мені борода, — зітхнув Симак, уявивши себе з сивою бородою. Олена й так носа верне, а на бородатого діда й не подивиться. — Та й поки відросте...

— То купіть окуляри, нам часу втрачати не можна. Одержите два мільйони — й беріть квиток.

— Три, — швидко мовив Симак. — Три — й ні копійки менше. Уявляєте, яке дороге в Києві життя!

Гайдученко повагався трохи й погодився:

— Нехай буде три. Ваше завдання — знайти Миколу Федоровича й оцінити перспективи діяльності Козачої ради в Києві.

— Не обмежуйте мене цими рамками, шановний. У Києві працює цвіт української інтелігенції, й ми повинні заручитися її підтримкою.

— Звичайно... — У Гайдученковому голосі прозвучала якась невизначеність. Гадав: долю їхнього руху вирішуватиме не інтелігенція, а отамани. Проте відкрито заперечувати Симаківі не став.

Михайло Лукич, однак, збагнув, про що міркує голова Козачої ради. Тонко посміхнувся і зауважив:

— Звичайно, ми переможемо лише в разі збройного повстання, але ж його слід добре готувати, вміло агітуючи маси. А це можуть зробити лише інтелігенти.

— Що також свідчить про необхідність вашої поїздки, — підхопив Гайдученко. — А ми тут з нетерпінням чекатимемо вашого повернення.

31.

Карпо Гижа почув, як постукали у вікно, й одразу прокинувся. Сів на ліжку, звівши босі ноги, й пошукав під матрацом нагана. Тихо вилаявся, згадавши, що заховав зброю на сіннику — кляті незаможники з Вільхового почали вчашати до Валок, і невідомо, може, хтось із них викаже у повітовому політбюро колишнього «бандпосібника» Карпа Гижу, як тепер називають тих, хто гуляв з

отаманами. Наскочать, зроблять трус, а куди лізуть насамперед? Під подушку та матрац, а він там — наган з повним барабаном набоїв...

Карпо навшпиньках підступив до вікна, але не відсмикнув фіранку й не визирнув, стояв, затамувавши дихання, прислухався. Стукіт повторився — тепер голосніше й упевненіше.

Карпо трохи відсунув фіранку і визирнув збоку, обережно.

- Хто? — запитав глухо.
- Відчиняй... Я, Степан...
- Який Степан?
- Не впізнаєш? Василенко.

Гижа зітхнув полегшено і, як був, у самій білизні, пішов відчиняти. Хмара морозного повітря обдала його — пропустив Степана до сіней, накинув на двері гак і підтюпцем поспішив до теплої кімнати. Засвітив гасову лампу, уважно оглянув гостя.

Степан ввалився у кожусі й хутряній шапці, у валянках — пика червона, паморозь на підборідді й під носом.

На пічці заворушилася мати, зблиснула звідти цікавим оком.

— Кого там чорти принесли? — пробуркотіла.

— Свої,— пояснив Карпо.— Ви, мамо, спіть, самі розберемося.

— А-а, Степан,— угледіла стара.— І що тобі треба? Знову отаман кличе? Ти, Карпе, більш не слухай його!

— Відпочивайте, мамо,— суворо наказав Гижа.

— Відпочивати на тому світі будемо...

Степан задубілими пальцями розстібав кожуха. Нарешті скинув його, поскаржився:

— Змерз, як пес. І голодний.

Карпо повісив Степана одяг, нерішуче переступив з ноги на ногу, вагаючись, і таки поліз до шафи за карафкою.

— Оце діло! — зрадів Степан.— І пожерти давай, бо справді зголоднів.

— Усі тепер голодні, на всіх не пастарчишся,— знов подала голос мати.

Але Карпо вже дістав з печі чавун з теплим кулешем, витягнув півбуханця хліба, відкрояв шмат сала. До погребка лізти не схотів; у шафі стояв полумисок з присохлою квашеною капустою — вирішив обійтися нею. Невеликий пан Степан Василенко, переб'ється. Побачив, як гість задубілими негнучкими пальцями взяв карафку з самогоном, відібрав і налив йому гранчасту склянку мало не по вінця,

подумав трохи й націдив собі, тільки менше. Степан випив, захрумкотів капустою, і Карпо запитав:

— Як ти суди дістався?

— Сани з Білої до Вільхового трапились. Попутні.

— І ти до самого села? — вжахнувся Карпо. — Тебе ж тут кожен собака знає!

— А ти вже й перестрашився, — посміхнувся Степан. Холод трохи відпустив його, тепло від самогону розливалось по тілу, й він присунув до себе чавун, почав їсти просто з нього, жадібно плямкаючи. — Смачний куліш, — похвалив.

— Не для тебе варений... — люто пробуркотіла з печі стара.

— Нічого, й ми посьорбаємо! — Степан змовницьки підморгнув Карпові й нарешті відірвався від чавуна. Обтер рота долонею і виразно подивився на карафку.

Однак Карпо проігнорував цей надто прозорий натяк, запитав стурбовано:

— У Вільховому тебе хтось бачив?

— Я що, дурний? Перед самим селом зійшов і обігнув ярами. До Валок пішки.

— Добре... — Карпові полегшало. — Бо у Вільховому Халаїм лютує. Зовсім не стало життя.

— Це той, червонопузий?

— Голова сільради.

— А ти б його... — Степан зробив виразний жест. — Раз пукнув з гвинта — й нема товариша Халаїма.

— Небезпечно.

— А що тепер безпечно?

— Воно так, — легко погодився Гижа. — Але ж підозра на мене відразу впаде.

— Тепер у них совдепівська законність, — зареготав Степан і без дозволу налив собі ще склянку. — І потрібні докази. Якщо з розумом, усе можна. От ми з отаманом касу в райфілії взяли — й нічого.

— Ховаєтесь, — уточнив Карпо.

— Отаман ховається, — заперечив Степан. — Бо людина відома, й чекісти його напевно шукають. А я нічого, ходжу собі по Білій, як пан!

— Поки тебе ніхто не впізнав...

— А хай йому грець! — Степан повільно, зі смаком вижлуктив самогону. — Якось усе владнається.

— Справа у тебе? — насторожено спитав Карпо. Знав: без нагального діла Степан навряд чи добивався б по морозу аж до Валок. — Що, отаман кличе?

— Не йди! — відізвалася з печі мати. — Тьху на Семениюка, нема в нього більше сили.

— Ми в нього сила! — обурився Степан. — Без нас йому капець. Без мене, Карпа та інших.

— От нехай інші і йдуть.

— Темна ви, бабо Катре.

— Правда, темна, — згодилася стара. — Та вашого отамана наскрізь бачу. Йому б тільки себе врятувати, а на вас наплювати. Не йди, Карпе!

— Нікуди його й не кличуть.

— То чого припхався?

— А погомоніти, чарку випити...

— У Білій чарки нема?

— Там, бабцю, дорожча.

— То ти на мою дешеvu розохотився?

— Цитьте, мамо! — розсердився Гижа. Почув, що отаман не кличе його, й відлягло від серця. Решта — пусте, якось владнається, головне — не треба сідлати коня й скрадатися кудись уночі, в холоднечу...

Степан перегнувся до Карпа через стіл, мовив пошепки:

— Розмова є...

— То побалакаємо, — охоче погодився Гижа.

Напруженість спала, то налив і собі трохи самогону, випив не закушуючи. Покліпав очима, відчуваючи, як обпекло йому шлунок, і показав очима на двері до сусідньої кімнати. Взимку там не жили, берегли дрова, тож стояла вихолоджена у всій своїй хуторянській пишності: ліжко з нікельованими кулями на спинках, дубовий стіл, вовняні доріжки на підлозі й навіть грамофон під вікном — його Карпо поцупив у багатого єврея в Житніх Горах, селі між Узином та Рокитним. Єврея та всю його родину хлопці постріляли, й Гижа взяв грамофон без докорів сумління, шкода тільки, платівок було обмаль.

Степан попрямував до дверей, не забувши прихопити карафку зі склянкою. У залі, як називав цю кімнату Карпо, було справді зимно: Гижа взув валянки на босу ногу й накинув кожуха, а Степан, прикінчивши рештки з карафки, не відчував холоду. Сів на застелене ліжко, мовив владно:

— Отаман звелів тобі, Карпе, виконати вирок!

— Який вирок? — жахнувся Гижа. — Я що, суд?

— Помовч. Справа от у чому. Юрко Заглада до Білої приїжджав...

— А хай... — відгукнувся Карпо. — Хай їздить, йому не заборонено.

— І в Гамана зупинявся,— удав, що не почув, Степан.— А Гаман відразу до нас прибіг. Отаман, звичайно, стривожився: їм тільки Заглади не вистачало. Те цуцня їх у Острожанському лісі вистежило — отаман змушений був до Білої втікати, а воно й тут нюхає... Словом, вирішили Юрка прибрати. Тихо вночі фінку між ребра — культурно тобто. А воно нас не дочекалося, швидко зібралось — і до Валок. Чого, питається? Либонь, винюхало щось, отаман боїться, що натрапило на наш слід і побігло, щоб продати. Ну, коротше — у Білій не вийшло, виходить, тут треба. Аби не гарчало.

— Та хай! — легко згодився Карпо й швидко потер долоні.— Хай, я не заперечую. Та тільки без мене.

— Як це — без тебе? — не зрозумів Степан.— Саме тобі отаман і доручив.

— Мені?

— Ні, чорту лисому! — розсердився Василенко.

— От чорт лисий нехай і стріляє.

— Тобі справді цього Юрка Загладу шкода? — аж рота роззявив Степан.— Сам же казав колись: вредний...

— Та ні, мені все одно, хай... Тільки без мене.

— Не вийде! — розлютився Степан.— Руки бруднити не хочеш? Тож вони в тебе й так закаляні.

— Боюсь,— щиро признався Карпо.— Як хочеш, а боюся. Перестрашений я. Ще й голова сільради товариш Халаїм лютує.

— А ми їх разом — Загладу й Халаїма.

— Ти, Стьопо, спритніший за мене,— заканючив Гижа.— Ти їх і кінчай. Бо я можу лише завадити. А тобі...— Карпо швидко потер долоні, повагався трохи й додав, зітхнувши жалібно: — Хай... Я тобі пуд сала відважу.

— Пуд сала й так даси,— заперечив Степан.— Без сала отаман наказав не вертатися.

— А хто він такий, аби мною зараз командувати? — зненацька виширився Карпо.— Не хочу — і все!

— Не хочеш — не треба,— жорстко відповів Степан.— Тільки знай: через тиждень за тобою вся повітова політбюра приїде, бо донесемо, як гуляв і кому голови рубав.

— Не донесете,— заперечив Гижа.— Бо я тій політбюрі розповім, де ви ховаєтесь.

— А ми дурні в Білій сидіти? Шукай вітру в полі... Це ти до Валок приторочений, куди від землі та волів дінешся, а ми з отаманом народ вільний, гроші є, нам і в Києві, і у самому Харкові люди кланятимуться.

Гижа відчув: його приперли до стіни. Майнула думка: а якщо не Юрка Загладу, а Степана? Потихеньку штирк гостро відточеним ножиком — а вночі вивезти, закопати... Хто Степана Василенка шукатиме? Тільки отаман... От якби разом з Семенюком — це діло!

Але сказав примирливо, намагаючись не виказати справжніх почуттів:

— Ну хай... Але обережненько й потихеньку. Без галасу.

— То чого приндишся? — grimнув Степан.

— Я ж казав: злякався...

Раптом Степан зареготав — голосно й люто.

— Брешеш! — зненацька обірвав сміх. — Усе ти брешеш, та хай... — потер руки, передражняючи. — Де гвинта ховаєш?

— У клуні закопав.

— Піди дістань.

— Зараз?

— Може, вранці згодиться. Нагана маю, та гвинт надійніший.

— Само собою.

Степан заснув тут же, в холодній кімнаті, накрившись з головою ковдрою та кожухом, а Карпо подався викопувати гвинтівку. Дістав, обтер чистою ганчіркою, підважив у руці, відчувши впевненість. З гвинтом ти сам собі господар, можеш карати й милувати, й не один чоловік стояв перед ним принизливо. Але Карпо рідко коли милував. Та й який резон милувати? Ти його відпустиш, а завтра він тебе з гвинтом перестріне й покладє. То краще ти його, ніж він тебе.

Так і з Юрком Загладою. Одна тільки заковика — Ромко. Бугай клятий, може помститися. Точно помститься, якщо дізнається про нього, Карпа. А що вчинити?

Краще б їх разом, обох Заглад, Ромка та Юрка, двома кулями з гвинта. Або підказати братам нишком, для чого саме прискочив до Валок Степан. Удвох вони з ним швидко впораються, ніхто й не дізнається... Хіба що Ченчик...

Але що Ченчик! Йому сулію самогону поставити, залеться й нічого не почує. Очуняє, а тут усе й закінчено: був Стьопа — й нема Стьопа, а він, Карпо, до Семенюка хутчій: так, мовляв, і так, влип Степан через власну необачність...

Та чи повірить отаман? Може, витягне нагана, пограється ним недбало, з усмішкою, і кулю тобі межі очі вліпить...

І як би це не прогадати, не прогавити, не спіткнутися? Бо ціна дуже велика — життя!

Так і не вирішивши остаточно, як вчинити, Карпо загнав до магазину обойму й поставив гвинтівку в сінях за діжкою, прикривши якимсь лахміттям. Нехай стоїть поки тихо й смирно в кутку, як хлопчина, що прошептється.

Карпо роздягнувся й заліз у вихолоджене ліжко. Мати щось бубоніла на печі, наставляла, та не слухав і не чув, мало не плачучи: який же він все-таки нещасний! Заглади сплять собі спокійно, й гіркі сни не обтяжують їх, добре Загладам, не те що йому, бідоласі...

Але як же вчинити?

Пригрівшись, вирішив: хай... Хай усе йде, як і належить. Бо життя мудре, і якоесь усе влаштується.

Прокинувся Карпо пізно, коли сірість уже проступила у вікнах. Мати поралася біля розпаленої пічки, гуло полум'я, і пострілювали дрова. Карпо подумав: спочатку всюди була пітьма, а потім бог викресав вогонь. Засвітив сонце, зірки й місяць, утворив землю і також дав їй вогонь. Усе починається з темряви, вибухає вогнем і знову поглинається темрявою. От і сьогодні: вибухне вогонь — і куля покладе молодого Загладу в темряву. Навічно...

Але від цих думок не зробилося сумно чи лячно. Не пошкодував Юрка, та й чого шкодувати когось?

Хай... Хай одержує свою кулю, бо заслужив. Шкодувати треба себе, тебе ж ніхто не пожаліє, та й кому ти потрібний? Навіть рідній матері — он як люто суне чавуни в пічку!

Карпо в самих підштаниках вискочив у сіни, набрав з діжки бурякового квасу, випив за одним духом цілий кухоль, з насолодою відчуючи, як продирає його всього холодний і різкий напій, як зникає згага й світлішає голова.

Зазирнув до зали — Степан усе ще хропів під кожухом. Що ж, людина промерзла й втомилася, дістаючись уночі з Білої Церкви до Валок, хай відсипається.

«Хай...» — подумав ще раз умиротворено і вийшов на двір. Уже зовсім розвиднилось, падав лапатий сніг, мороз пересівся, і пахло відлигою. Карпо постояв на ганку без шапки, вслухаючись у вранішні звуки. Крякали, кружляючи над хутором, ворони, бадьоро цвірінкнула й заспівала синиця, рохкнула свиня в хліві, й раптом загорлав півень. Карпові завжди подобався півнячий спів — веселий, задержуватий, пронизливий. Ще полюбляв іржання

жеребця — не запопадливе кобиляче, а справжнього бахмата, вельбучне й самотверджувальне, — воно символізувало для Гижи красу й неповторність сільського буття, його, Карпа, існування на цій землі. Бо добрий кінь може бути лише в гарного й заможного господаря, якомусь Ченчикові ніколи не мати жеребця з лютими очима, в кращому разі — плуганитиметься за смирним мерином чи напівдохлою кобилою.

Та й для чого Ченчикові жеребець?

Жеребця треба чистити й мити, викохувати, добре годувати, а Ченчикові аби потеревенити, та ще хильнути десь на дурняк. І він, Карпо, не від того, але ж, зробивши діло, для відпочинку тіла й звеселення душі...

Десь далеко заіржав кінь, і Карпо стрепенувся. Либонь, хтось їде до хутора, а в гості так просто тепер не їздять.

«Кого ж це несе?» — подумав Гижа тривожно і одразу згадав про Степана. Метнувся до хати, скинув з нього кожуха і ковдру, потермосив за плече.

— Ти чого? — сів на ліжку Степан.

— Хтось до Валок їде.

— Ну й що?

— А те, дурню, що, може, це політбюра з облавою! — Побачив, як витягнулося Степанове обличчя, і додав: — Швидше на сінник!

Степан вискочив у сіни, потягнувши за собою кожуха, Карпо скинув з гвинтівки лахміття, схопив, дославши патрон у патронник. Вони перебігли двір попідтинню, і Степан заліз на сінник, причаївшись у дальньому куті. А Карпо, як і був у валянках на босу ногу й спідній сорочці під кожухом, попростував до воріт. Визирнув і похвалив сам себе за пильність — до хутора прямував на легких санях власною персоною голова сільради Халаїм.

Гижа стягнув з голови шапку, вийшов за ворота. Халаїм зупинив коня, глянув з подивом на Карпа, зауважив:

— Я тобі не пан, щоб шапку знімати.

— Але червоний керівник нашої рідної Радянської влади! — урочисто виголосив Гижа.

— Це ж коли вона тобі рідною стала?

— Коли продподаток запровадила.

— А-а, ясно... Ну й улесливим ти став, Карпе. А, кажуть, ще донедавна із Семенюком ходив.

— Брешуть, — чесно вибалушився на нього Гижа. — Йй-бо, брешуть, наші з отаманом шляхи давно розійшлися. Як і в Заглади. Ми ж разом були, а тепер навіть ви з Юрком ручкаєтесь. Бо Радянська влада всім дала амністію.

Халаїм спохмурнів, не знаючи, що й відповісти. Хотілося щось різке — однак утримався. Відчував: Гижа слизький і нещирий, але довести це не міг. Проте й посміхатися Карпові ніхто його не зобов'язував. Пустив коня і поїхав.

Карпо натягнув шапку, роззирнувся навсібіч, чи, бува, не помітив хтось його приниження, й прослизнув назад до хвіртки. Знову злодійкувато огледівся і югнув до сінника...

Халаїм зупинив сани біля подвір'я Заглад. Зайшов до хати, обтрусивши сніг з грубесних чобіт. За столом сиділа Клавдія і годувала з ложки Іванка. Глипнула на Халаїма непривітно й не відповіла на вітання.

— Чого вовком дивишся? — запитав.

— Наче від вас добра дочекаєшся! Знову по хліб приїхали?

— То ви ж податок відвезли...

— Люди кажуть: податок податком, а знову під мітлу підчищатимуть. Як і раніше.

— Хто каже? — розсердився Халаїм.

— Люди... — відповіла невизначено: для чого ж повідомляти, що про це торочила баба Катря, а вона завжди все знає.

— Не люди, а ворожий елемент! Де чоловіки?

— На стодолі.

— Хліб ховають?

— Наш хліб, що хочемо, те й робимо!

Халаїм засопів сердито й вийшов мовчки.

Роман стояв біля стодолі й дивився спідлоба. Гадав: невже справді по хліб? Але ж газети писали й ще на минулому тижні в сільраді пояснювали... Однак на Волзі голод, і можуть знову продзагони послати...

Втім, не схоже. Голова сам. Та й приїхав на легких саянах, на них хіба мішок чи два навантажиш...

Розміркувавши так, Роман посвітлішав на обличчі й сам ступив назустріч Халаїмові.

— Справу маєш? — запитав.

— Юрко тут?

— Куди ж він дінеться?

— Нехай вийде.

Гора остаточно звалилася з Романових плечей: таки не по хліб, Халаїм навіть не зазирнув до стодолі. Покликав весело:

— Юрку, йди-но сюди!

Хлопець вийшов — спітнілий і збуджений. Посміхнувся голові й подав руку. Халаїм одразу ж запитав:

— Чужі на хуторі є?

— Щось трапилося? — стривожився Роман.

А Юрко відповів:

— Здається, ні, ніхто не з'являвся.

— Учора з Білої Сокирчук приїхав. Підвозив когось аж до Вільхового. Той чоловік перед самим селом зійшов і до яру подався. Сокирчук твердить: знайоме обличчя, здається, бачив його з Семенюком, коли отаман минулого року на Вільхове наскочив.

Юрко спохмурнів: невже Семенюк послав когось по його душу? І чи не краще б йому відкритися голові?

Видно, Халаїм щось прочитав у нього на обличчі, бо запитав стривожено:

— Знову отаман банду піднімає?

Юрко рішуче захитав головою.

— Не чутно!

— Мусимо знати точно.

— Мені тепер все одно ніхто нічого не скаже. Я ж для них зрадник...

— Може, й марна тривога, — полагіднішав Халаїм. — Та повинні дізнатися напевне. Ти, Юрку, зазирни до Карпа Гижі та Ченчиків, погони — що до чого...

— Зробимо, Несторе Васильовичу.

Роман нерішуче покахикав і нарешті вирішив:

— Заходь до хати, голово. Гостем будеш.

У примружених Халаїмових очах промайнуло здивування.

— Зайду, — погодився. На душі полегшало: от уже й Заглади приймають його без ворожості. Роман заметушився, що аж ніяк не було властиве йому, побіг уперед.

— Поснідаємо! — вигукнув, немов обіцяв царський прийом. — Клавдія яечні насмажить!

Халаїм затримався, поклав руку Юркові, на плече.

— Що? — запитав. — Ти хотів щось сказати?

— Був я на тому тижні в Білій... — нерішуче почав хлопець.

— У Ганки?

— Ну... й солі треба було купити.

— Через кілька днів до села привезуть.

— Привезуть — не привезуть, хто зна... А кабана треба колоти.

— Як Ганка?

— Вчиться... — Юрко подумав, що ж іще сказати про Ганку, аби порадувати голову, й додав: — Письменника Горького судить наша Ганка, от вона яка!

— Я завжди знав: далеко піде. Але що в тебе трапилось?

— Семенюк у Білій.

— Звідки знаєш?

— А я в Гаманів зупинився, чули про таких? — Халаїм кивнув, і Юрко вів далі: — Увечері з Ганею почули випадково: отаманові люди хочуть убити мене. То я і втік...

Халаїм гостро зиркнув на Юрка й примусив його детально розповісти про ту білоцерківську ніч. Вислухавши, перепитав:

— Кажеш, до Гаманів приходив Степан Василенко? А який він із себе?

— Ну... такий... Старший за мене, років двадцять п'ять уже йому, середнього росту, кирпатий.

— Може, й він...— зітхнув Халаїм.— Ось воно як обертається...

— То я піду?

— Іди, але обережно. Особливо в Гижі.

Юрко завітав раніше до Ченчиків. Федір сидів за столом у самій білизні, пив гаряче молоко й заїдав вареною картоплею.

— Приєднуйся,— запросив Юрка,— бачиш, на молоко перейшов. Але не тому, що хочу, змушений.

— Самогонки нема?

— Нема... Усю випито. А Ольга нової не заквасила. Така життя...

— Не така вже й погана.

— А ти хіба на ній розумієшся? Життя тоді гарна, коли гармошка й самогонки сулія. Коли весело, коли душа гуляє, поймає?

— У тебе вона завжди гуляє,— обізвалася з кухні Ольга.

— Бо червона революція розкріпачила її! Звільнила, значить, від панського гніту.

— Ну й базікало! — вигукнула жінка незлостиво.

— Не базікало, а свідомий неможливість.

Юрко зняв шапку, присів біля дверей.

— Який же ти неможливість,— заперечив.— Тепер у кожного чорнозему порівну — і в нас, і у вас. По десятині на душу.

— У вас є кінь, а в мене — дуля.

— Волів пара.

— Куди на волах поїдеш?

— Он у Гижі кобила ожеребиться, купи.

— Ти мені грошей позичиш?

— Пити менше треба. Озиминою скільки засіяв?

Ченчик роздратовано вперся руками в боки, вибалушився на Юрка гнівно:

— Насміхатися прийшов? Що у вас хліб зійшов, а в мене — дзуськи? Куркулі ви з Ромком, тому у вас і сходять!

— А тітка Мажара?

— Що тітка?

— Також куркулька? Бо в неї як зазеленіло!..

— Ти мені голову не дури! У вас воли кращі й коняка є. І земля ліпша.

— Землю ти сам собі вибирав.

— А давайте мінятися! — раптом мало не підстрибнув на лавці Ченчик. — Землею мінятися... Я б вам тоді показав!

— Ти?

— А що? Просто мені не везе, а вам щастить. Гижі також. Доля в мене, виходить, нещасна.

— Ти коли озимину сів?

— Е-е, — покрутив головою Ченчик, — тепер ти почнеш мене вчити! Цуцень, ледь гавкати навчилося, а туди ж!

— Ми з Романом на два тижні раніше зерно в землю кинули, в нас і зійшло. А ти з друзками у Вільховому гуляв.

— Гуляв? — обурився Ченчик. — Святкували, а не гуляли. Свято червоного врожаю, поймав?

— Ви горілку пили, а ми — сіяли.

— Що тобі пояснювати? — безнадійно махнув рукою Ченчик. — Душа вільна стала, вона й гуляє.

— Догуляєшся... — зазирнула в двері Ольга. — Дров би нарубав, зимно в хаті.

— А я що кажу! — зненацька зрадів Ченчик. — Що я весь час утовкмачую? Ви — дрова, земля... А я вам про нову жизнь! Вільну...

— Виходить, за нового життя робити не треба?

Ченчик замислився, очі в нього забігали.

— Ти — як Халаїм, — нараз вигукнув, підвівшись. — А я за більшовиків, але без товариша Халаїма! Бо він у вільну жизнь знову свої порядки суне.

— А якщо ти за більшовиків, — обрав зручний момент Юрко, — скажи: вночі до хутора ніхто не потикався?

— Чужі тобто?

— Авжеж.

— До мене — ні.

— А до Гиж?

— Ти що вночі робиш? Ну, ти ще холостий, а я з жінкою сплю. І сни бачу — про нашу Радянську владу.

Юрко натягнув шапку. Отак завжди з Ченчиком: начебто й побалакав, а виходить, ні про що, як колеса на млині: весь час крутяться, а на місці...

Через тин побачив Ганину матір: несла до хати оберемок солами.

— Маріє Трохимівно,— зупинив її,— вночі до вас ніхто не стукався?

— Бог милував.

— І не чули нічого?

— Пес не гавкав.

— Виходить, спокійно. Ну, дай боже!..

Лишався Гижа. До Карпа Юркові не дуже хотілося заходити, та не мав іншого виходу. Обтер чоботи, постукався ввічливо. Карпо сидів біля пічки й лагодив хому-та. Спритно протикав товсту шкіру шилом і протягав крізь утворену дірку циганку з дратвою. Подивився на Загладу спідлоба. Поцікавився:

— Тебе Халаїм послав?

— Звідки знаєш?

— Бачив. Саньми припхався. То що Халаїм хоче?

— До тебе вночі ніхто не стукався?

— Ні вночі, ні вранці.

— Тоді вибач...— Юрко мимохідь окинув поглядом хату, проте не помітив нічого підозрілого. На столі — залишки сніданку, але снідав Карпо сам. Порожня пательня, глечик з молоком і один глиняний кухоль, одна дерев'яна ложка. І біля дверей нічого — ні кожуха, ні шапки.— Бувай...

— Халаїм шукає когось? — поцікавився Гижа, не відриваючись від роботи.

— Від отамана звістки нема? — замість відповіді спитав Юрко.

— Забудь,— байдуже сказав Карпо.— Плюнь і розітри. Ну, хай було в нас з тобою... Було й загуло...

— Загуло,— погодився Юрко, та не дуже впевнено.

Причинив за собою двері, оглянув подвір'я, однак і тут не помітив жодних ознак перебування чужої людини. Виходить, Халаїм помилився, і у Валках спокійно. Так і доповів, повернувшись додому.

— Ну й добре,— благодучно сказав Халаїм.— Але сам розумієш: палицю краще зламати, ніж недогнути. Я тут подумав, Юрку, і вважаю: треба тобі зі мною поїхати.

- Куди?
- До Білої. Отамана брати.
- А якщо його там нема?
- Нема, то й нема. Але перевірити мусимо. Збирайся.
- Отак відразу?
- А чого зволікати?

Юрко подивився на Романа, наче питаючи дозволу, проте той сидів незворушно. Раптом хлопцеві спало на думку, що він уже сьогодні може побачити Ганку! Якщо вийдуть зараз, до вечора дістануться Білої, в крайньому разі — завтра вранці...

— Торбу! — обернувся до Клавдії. — Збери мені торбу, хліба поклади й сала, цибулі й картоплі...

Гижа прилип до вікна, спостерігаючи, як Юрко прошкує до хвіртки. Взяти б його зараз на мушку, — одна куля в спину, з такої відстані одної точно вистачить, — і нема цуценяти безхвостого, лежить і не гавкає. Ну і хай лежить. Хай... Зате всім іншим приємно, принаймні йому, Карпові. Добре і отаманові, й Степанові. Одна лиш Ганка поплаче. Нічого, поплаче й перестане. У Білій Церкві ухажорів вистачає, знайде собі кращого, ніж цей сіромаха. Вийде заміж, забере до себе стару Мажариху. А він тоді півгороду Мажариного приріже. Картопля там добре родить і капуста, а соняхи які ростуть! Деревя — не соняхи, й він давно на ті грядки задивляється. Купив би, та зараз не можна, не продає землю Радянська влада, хай їй грець... Однак, кажуть, недовго їй триматися. Ходять чутки, отамани знову народ підійматимуть. Не Семенюк, то інші. Гайовий он як гуляє...

Гижа енергійно потер долоні й, упевнившись, що Заглада подався додому, поліз до сінника. Визирнув звідти: Загладине подвір'я — як на долоні. Роман саме запрягає коня до Халаїмових саней, а Юрко вийшов з хати з напханою торбою за плечима.

— Степане, — прошепотів Карпо, — чуєш мене, Степане?

У кутку зашелестіло сіно.

— Що?

— Швидше давай, Степане.

— Хто там?

— Голова сільради Халаїм. Рушає. І Юрко Заглада з ним. За хутором перестрінемо.

Степанові не треба повторювати — уже лізе через сіно, тримаючи гвинта. Ну й хай... Від хати городами, потім трохи вибалком, там стоїть копиця, повз неї Халаїм з

Юрком обов'язково їхатимуть, і можна вцілити. Степан стріляє добре. Всього лиш дві кулі — одну Юркові, другу Халаїмові...

Вони залягли за тридцять сажнів від дороги: Степан у копиці, а Карпо трохи далі, у кушах. Василенко влаштувався зручно, підмостивши під груди сіно. Лежав і шукав мушкою уявну ціль, відчуваючи, як кров гупає в скронях. Бам... бам... Як дзвони у церкві на великдень...

Тиша, тільки півні горлають на хуторі.

Може, не поїдуть?..

Від цієї думки стало образливо, наче хтось пожартував із ним, пообіцяв щось гарне й не дав, підманув і зрадив... Степан засопів сердито і в цей час побачив коня і сани за ним — виринули з вибалка, кінь форкає, і літній чоловік батогом підганяє його. Голова сільради Халаїм, а поруч нього Юрко Заглада. Червоний голова та зрадник...

Степан ледь-ледь поворушився, вмощуючись зручніше, і навів дуло на путівець, де через хвилину мали з'явитися сани.

Карпо лежав просто на снігу у кушах глоду, і йому було тоскно. Ну постріляють вони зараз Халаїма та Юрка — хай, не шкода, а що далі? Згадав дужого Ромка — і стало лячно. От коли б і Ромко тут... Третя куля — і нема обох Заглад з Халаїмом, а його хата скраю...

А так Роман йому не повірить, він швидко до всього докопається, якщо не Роман, то Клавка — хитра й доскіплива, все винюхає, ніщо не сховається від її всевидющих очей.

Карпо якось жалібно поглянув на наган, зазирнув навів у вузеньке чорне дуло. Ось тобі — маленька чорна дірка, пороженча, а несе смерть...

Карпо дмухнув у дуло й вирішив: хай... Якось усе, зрештою, владнається, він — везучий. Почув форкання коня, побачив Халаїма з Юрком, скосив око на колицю: ствол гвинтівки завмер у Степанових руках — зараз, коли сани ще трохи наблизяться, вивергне вогонь... Хай...

Гижа виставив уперед ліву руку, поклав на лікоть наган, міцніше стиснув руків'я.

Кінь ішов риссю, дорога була вкатана, і сани легко ковзали по ній.

Степан ледь підвів мушку, рахував: раз, два, три... На чотири мушка вперлася в Халаїма, й Степан натиснув на гачок. Ложе боляче вдарило в плече. Василенко перемикнув затвор, пошукав мушкою, встиг ще помітити,

що в саях лишався один — клятий Заглада, і ось твоя остання мить...

Вистрелив, але Юрко чомусь навіть не заточився, і Степан знову діслав патрон до патронника. А Заглада, пригнувшись, настюбує коня, той взявся наметом і зараз пірне у вибалок...

Степан підвівся, аби краще бачити, глибоко втягнув повітря, завмираючи для вирішального пострілу, та щось ударило йому в спину — він не встиг усвідомити, що саме — забракло повітря і в очах потемніло. Випустив гвинтівку й схопився за груди, намагаючись усе ж вдихнути, проте груди розірвалися, і коліна стали м'якими: підігнулися, й він повільно, все ще не вірячи, що вмирає, впав на сніг...

Карпо, побачивши, що Юркові вдасться втекти, не роздумуючи, пустив кулю Степанові в спину. Добре, що той підвівся, і Гижа гарно вцілив, пробив серце з першого пострілу, але, поки Степан хилитався, пустив ще одну кулю, для певності. «Хай,— подумав,— хіба шкода другої кулі для ворога й бандита, який насмілювався підняти руку на голову сільської Ради, на самого товариша Халаїма?» Так і подумав: сам вірячи в те й схвалюючи свій вчинок.

Підвів угору руку з наганом, загорлав голосно й радісно: — Стій, Юрку, я прикінчив цього гада!

Але сани вже зникли у вибалку, і Гижа, злодійкувато роззірнувшись, підбіг до Степана. Перевернув горілиць, побачив, як розливається мертвотна блідість по обличчю... Тоді засунув наган до кишені й подався до путівця, горляючи:

— Стій, Юрку! Я врятував тебе!

Послизнувся на вкатаній дорозі, заточився, замахав руками й побачив за кілька кроків Загладу й чорне дуло нагана, спрямоване йому просто у вічі.

— Ти що, здурів,— загорлав злякано,— я застрелив того бандита й врятував тебе!

Дивився, як Юрко, не опускаючи дула, підходить до нього, позадкував, спіткнувся і впав на спину. А Заглада зупинився над ним. Невже настав його останній час?

— Свого стріляти?! — залементував Карпо.

— Хто там? — вказав Юрко дулом нагана на копицю.

— Ти що, не чув? Бандит. А я прикінчив його.

Юрко, не відповідаючи, кинувся до копиці. Карпо зітхнув полегшено й подався за ним. Заглада нахилився над Степаном, упізнав, бо озирнувся до Гижі й запитав здивовано:

— Василенко?

— Він, гад. Вартував біля копиці й перебив би вас. Але я вчасно нагодився і кінчив його. Ще б мить, і він би застрелив тебе, Юрку...

— Застрелив би,— погодився Заглада, і Карпо відчув, як одразу тривога відпустила його.

— Дивлюсь, а він пукає по вас...— почав.

Несподівано очі в Юрка потемнішали, він пильно втупився в Карпа й запитав:

— А ти як тут опинився?

Гижа не відвів очей. Ще стріляючи Степанові в спину, вирішив, що треба казати.

— Бачу, ви з хутора їдете,— пояснив.— Ти й Халаїм. А перед цим ти до мене являвся. Міркую, Юрко про чужого питав, як би чого не трапилось... Взяв нагана й сюди. На всяк випадок, але трохи спізнився. Прибіг, а Степан,— копнув ногою тіло,— пукає по вас. Довелося і його... От тільки,— дістав з кишені зброю,— доведеться відповідати перед владою — за незаконне зберігання зброї. Та хай... Хай товариш Халаїм судить. Я згоден.

— Не судитиме він тебе,— глухо відповів Юрко,— нема товариша Халаїма, убив його Степан...

— Ну? — удавано охнув Карпо.— Невже на смерть?

— У голову влучив...

— Шкода,— майже щиро сказав Карпо.— Хто ж тепер сільрадою керуватиме? Звикли ми до Халаїма, хоч і крутий був. Але ж справедливий! Тільки базікало Ченчик не визнавав його...

Юрко подивився на Гижу підозріло: невже не придурюється? Проте Карпові очі аж світилися чесністю, й Заглада звелів:

— Піджени сюди сани. Кинемо цього,— кивнув на Степана,— й до Вільхового. Треба повідомити повіт про бандитську засідку.

Карпо подав йому нагана.

— Бери,— мовив твердо,— і засвідчиш: здав зброю добровільно й стріляв тільки тому, що не мав іншого виходу. Аби врятувати від підлої бандитської кулі товариша Халаїма.

Юркові вчулися в цих словах нещирість і навіть глум, проте Карпо дивився серйозно й похмуро. Заглада взяв зброю, засунув до кишені. А Гижа побіг до саней. «Хай...— думав радісно.— Нагана ще маю, та й гвинт не один знайдеться. Ще постріляємо. У спину — воно зручніше. Як у Степанову. Звичайно, краще у совдепівців. У більшови-

ків та різних інших червоних. Раз пукнув — нема одного. Ще раз — другого. І Юрка цього — із задоволенням. Зрештою — всіх... Хай...»

І Гижа потер розчервонілі руки швидко й радісно...

32.

Заутрення скінчилася. У церкві було порожньо — догояри поодинокі свічки й терпко пахло ладаном. Микола Федорович постояв у притворі; здається, все гаразд, тихо й спокійно, лише якась стара хреститься і кланяється образу святої діви.

Лозовик ступив кілька кроків до іконостаса. Порожньо, а вже дванадцята, і на нього мають чекати. Забарилися чи взагалі не з'являться?

Микола Федорович засунув руку в кишеню чорного драпового пальта, намацав половинку асигнації. «Чорт, — вилаявся, — невже щось трапилось?» А він так розраховував на цю зустріч, довелося наймати візника з Білої Церкви до Бикової Греблі, платити чималі гроші, а з грішми Микола Федорович завжди розлучався неохоче.

З вівтаря вийшов піп, не в золотих шатах, а вже в підряснику, із срібним хрестом на грудях. Лозовик зупинився біля якоїсь ікони, перехрестився кілька разів, куточками очей спостерігаючи за священником. Піп наблизився до нього, зупинився поруч, погасив пучками свічку, запитав пошепки:

— Ви з Білої Церкви?

Лозовик скосував на нього й низив плечима: мовляв, яке твоє діло? Але батюшку це не збентежило.

— Почекайте, — додав притишено, — особа, яка вас цікавить, скоро з'явиться.

Микола Федорович мимовільно озирнувся, хотів запитати, звідки священникові відомо про нього та призначену зустріч, але батюшка вже почимчикував до вівтаря, човгаючи ногами по підлозі.

«Невже пастка?» — майнула тривожна думка, та Лозовик одразу ж відігнав її, якби пастка, не морочилися б — взяли б одразу. Та й взагалі, навряд чи цей пописько служить чекістам. Проте на всяк випадок Микола Федорович перетнув церкву й зайняв зручне місце в закапелку біля вівтаря: тепер мав можливість роздивитися кожного, хто ввійде до церкви.

Якась бабуся, хрестячись, позадкувала до притвору, тепер у церкві лишилися тільки двоє, він та піп десь у вів-

тарі за іконостасом. Чекання ставало нестерпним, і Микола Федорович, якби не попове попередження, вже пішов би. Нетерпляче переступав з ноги на ногу, від ладану трохи нудило, й у серце закрадалася тривога. «Ще п'ять хвилин,— вирішив,— і треба тікати». Підвів очі на зображення бородатого бога над віттарем і подумав: «Цей навряд чи захистить, треба покладатися лиш на себе».

Рушив до виходу — й раптом побачив у притворі двох чоловіків. Один у військовій офіцерській шинелі з башликом, стрункий і вусатий, другий — на півголови вищий, у чорному пальті з хутряним коміром.

Лозовик на мить забарився, розглядаючи прибульців. Чоловік у шинелі видався йому підозрілим, серце тенькнуло й завмерло. Микола Федорович сковзнув по ньому відсутньо-байдужим поглядом, спробував обійти чоловіків, та високий ввічливо нахилив голову й мовив чемно:

— Вибачте...

— Не маю честі... — поспішно почав Лозовик, та чоловік витягнув з кишені частину розірваної навскіс асигнації і запитав:

— Чи не знайдеться у вас друга половинка?

У Лозовика одразу відлягло від серця, та чомусь витягнув свою половинку асигнації метушливо й знервовано. Високий чоловік акуратно розгорнув її на долоні, склав обидві половинки — вони зійшлися точно. Тоді чоловік, хоч і був у цивільному, зовсім по-військовому клацнув підборами й відрекомендувався:

— Прапорщик Вовк.

Лозовик подав йому руку.

— Микола Федорович,— назвався. Подумав трохи й вирішив, що тепер критися вже зайве, тому й додав: — Лозовик.

— Штабс-капітан Мороз,— вклонився чоловік у шинелі.— Маємо честь представляти штаб Восьмого повстанського району.

— З яким давно мріємо встановити тісні зв'язки,— підхопив Микола Федорович.

— Хто шукає, той завжди знайде,— штабс-капітан блиснув на Лозовика чорними вирластими очима.

Миколі Федоровичу чомусь стало незатишно під цим пронизливим поглядом, він зіщулювся, та одразу опанував себе й мовив розважливо:

— Нарешті ми здибалися, панове, щоб обговорити актуальні питання нашого зрушення. Де можемо усамітнитись для бесіди?

— Отець Дмитро зараз усе влаштує,— посміхнувся прапорщик, показуючи бездоганно рівні білі зуби. Він обминув Лозовика й поспішив до священника, який стовбичив у дверях вітваря.— Ви обіцяли, святий отче...

Піп зупинив його коротким жестом.

— Влаштовуйтесь тут,— кивнув на вітвар.

— Але ж мирянам незручно...

— Бог простить. Заради богоугодної справи...

— Спасибі, отче, та ще не всі зібралися.— Прапорщик обернувся до Лозовика: — Сподіваюсь, Миколо Федоровичу, ви маєте якісь письмові повноваження?

— Звичайно.— Лозовик дещо метушливо дістав папери.— Ось, прошу — мандат, виданий Козакою радою.

— Козакою радою? — перепитав штабс-капітан, приймаючи документ.— Що це таке?

— Козака рада Правобережної України! — не без пафосу пояснив Микола Федорович.— Підпільна організація, створена в Білій Церкві і затверджена головним отаманом Симоном Васильовичем Петлюрою.

Мороз з цікавістю прочитав документ. Так ось як називається організація, на слід якої вийшов у Києві Петренко! А Микола Федорович Лозовик, згідно мандата, є керівником інформаційної служби Козачої ради і уповноважений вести переговори з представниками повстанських районів, створених Центральним штабом. І підпис голови Козачої ради.

Кинув на Лозовика ще один цікавий погляд і запитав:

— Вибачте, підпис на мандаті не дуже розбірливий...

— Гайдученко,— пояснив Лозовик.— Голова Козачої ради Павло Григорович Гайдученко. Обраний нами на організаційному засіданні.

Мороз ще раз прочитав мандат і неохоче повернув його. Волів би затримати документ, та не мав для цього підстав.

— Усе гаразд,— кивнув прапорщикові,— можете покликати Якубовича.

— Кого ще? — здивувався Лозовик.

— Поручика Якубовича, призначеного Центральним штабом начальником Восьмого повстанського району,— відповів Мороз.— Він уповноважив нас перевірити ваші документи. Тільки після цього можлива зустріч.

— Згоден,— сказав Лозовик з повагою. Ці люди, здається, добре знають свою справу.

Прапорщик запанібрата підморгнув священникові.

— Пішли, святий отче, бо час не терпить.

— Я замкну вас у церкві,— сказав отець Дмитро.— Аби ніхто не пхав сюди свого поганого носа.

Мороз поморщився: от би парафіяни почули зараз свого духовного пастиря! Але що з нього візьмеш: типовий «бандпосібник», скоро і йому доведеться відповідати за свої дії.

— Замикайте,— дозволив,— на чверть години. Церква у вас не опалюється, довго не всидиш.

— Можна і в мене вдома,— заметушився отець Дмитро:— Жінка буде рада.

Мороз презирнувся з Лозовиком. Звичайно, приємніше вести переговори в теплій хаті й за чашкою чаю. Але ж поки дійдуть до попового дому, можуть потрапити комусь на очі: міліціонерові чи пильному голові сільради, а їхня місія настільки засекречена, що про неї не знають навіть у повітовому політбюро — у курсі справи лише керівники Білоцерківської ЧК. Отже, ризикувати не варто. Відповів сухо:

— Спасибі, отче, ми краще посидимо тут.

Вони перейшли до вітара, і Микола Федорович з приємністю відзначив, що отець Дмитро подбав про їхнє перебування в храмі божому: на столику стояла пляшка, певно, не з водою, біля неї чарки, у мисці гіркою лежали огірки.

— Ну й панотець,— засміявся Мороз,— усе розуміє, ніщо мирське йому не чуже. Мабуть, і попадає в нього молода, може, й за бороду його іноді смикає.

Проте Лозовик не сприйняв штабс-капітанового жартівливого тону. Виголосив з пафосом:

— У храмі божому доводиться сьогодні вести переговори, які можуть стати вирішальними в нашому зрушенні. Чи не символічно? Сам бог благословляє нас, пане Мороз, на подвиг в ім'я народу українського!

Мороз подивився на Миколу Федоровича уважно: невже й справді вірить у свою месіанську роль? Адже прикидатися так неможливо... А якщо трохи божевільний?

Либонь, ні. Просто справжній ідейний ворог. Є ще такі: одні свято вірять у монархію, інші перейняті есерівськими ідеями, для них Савінков — вищий за бога.

Невже Лозовик так вірить Петлюрі? Адже зустрічався з ним, а кажуть, що в особистих контактах Петлюру важко витримати.

Можливо, звихнувся на ненависті до Радянської влади?

І запеклих націоналістів Мороз бачив. Але, як правило, для більшості ідеї національного звеличення — лише

ширма для власного збагачення чи кар'єристських прагнень. А Лозовик зараз видається мучеником, який заради ідеї готовий іти на все.

Двері у притворі відкрилися, Микола Федорович озирнувся і побачив чоловіка у бекеші, обшитій сірою смушкою.

— Чув про вас, поручику Якубович,— подався йому назустріч,— і вдячний за неоціненну фінансову допомогу, надану вами Козачій раді.

— Дякуйте отаманові Гайовому.

— Звичайно, це його загін учинив напад на Григорівку, але ж і ви брали участь у операції. Мені розповідали, що без вашого втручання Гайовому навряд чи вдалося б добути гроші.

— Перебільшення,— буркнув Якубович.

— Я приємно вражений вашою скромністю.

Вовк люто зсунув брови: ото справді скромний, гад повзучий, топив дітей у ставу... Ненависть закипіла в Петрові. Певно, Лозовик помітив це, бо здивовано зиркнув на нього й запитав:

— Ви щось хочете сказати, прапорщику?

Вовк затримав у легенях повітря, голосно видихнув і відповів, поморщившись:

— Рана... Стара рана іноді нагадує про себе.

— Фронт?

— Німецька куля в плечі.

— Усі ми пройшли через окопи,— співчутливо мовив Лозовик, хоч сам сидів писарчуком у штабі за добрий десяток верст від передової.— Та облишмо, панове, спогади. Невблаганна дійсність примушує нас тверезо зважити сьогоднішні обставини й зазірнути в майбутнє.

Мороз дістав папку.

— Ми зібralися,— сказав,— аби скоординувати спільні дії, тож не витрачатимемо часу.

— Згоден.— Лозовик вийшов на середину вівтаря, наче підкреслюючи свою провідну роль на нараді.— У нас сьогодні вільний обмін думками. Прошу вислухати мою пропозицію. Йдеться ось про що. Центральний штаб, створюючи на Україні повстанські райони й призначаючи їхніх начальників, вчиняв, безумовно, правильно й далекоглядно. Малося на увазі, що дії всіх районів спрямовуватимуться з-за кордону й за сигналом штабу почнеться загальне повстання. Однак дійсність внесла в життя свої корективи. Рейд генерал-хорунжого Тютюнника не увінчався успіхом і дав привід совдепам заявити рішучий

протест польському урядові. Звичайно, симпатії поляків на боці Петлюри, проте Пілсудський вимушений якось реагувати на більшовицький тиск. Коротше, за останніми повідомленнями, генерал-хорунжому, якому вдалося уникнути більшовицького полону, запропоновано поселитися в містечку Самборі. Але він мешкає у Косові, може, чули про таке селище в Карпатах? Відкрив там ресторан... Уявляєте, генерал-хорунжий перетворився на комерсанта середньої руки!

— Звідки такі відомості? — недовіжливо запитав Якубович.

— Вони цілком вірогідні, — ухилився від прямої відповіді Микола Федорович.

— Шкода, ми втратили зв'язок зі Львовом, — зітхнув поручик. — Але я вірю вам.

— Наш канал зв'язку поки що діє бездоганно, — наголосив Лозовик. — Отже, на нинішньому етапі, вважаю, слід підпорядкувати всі підпільні організації, повстанські райони та загони єдиному центру, котрий перебуває на Україні, тобто Козачій раді, панове!

Сказавши це, Микола Федорович пильно оглянув присутніх. Якубович нервово термосив смушкову оторочку бекеші. Штабс-капітан спокійно погладжував картонну папку, а наймолодший, прапорщик, як видалося Лозовикові, просто зазірав йому до рота. На Вовка й спрямував свій погляд Микола Федорович, вирішивши, що знайшов удачного слухача. Мовив твердо:

— Тільки в нашій єдності бачу гарантії успіху.

— Наскільки мені відомо, — подав нарешті голос Якубович, — Козачу раду затверджено головним отаманом лише як інформаційний центр. Чи не багато берете на себе? Адже не маєте належних повноважень.

— Я не поділяю вашої точки зору, — заперечив Микола Федорович. — Справді, головний отаман дещо обмежив нашу діяльність, але я глибоко переконаний у помилковості такого рішення.

— І ви висловили цю точку зору Симону Васильовичу? — не без єхидства запитав Якубович.

Однак Лозовика важко було збити з обраного курсу. Де тепер Петлюра і як може впливати на українські справи? І саме тепер народжується новий керманич, який очолить боротьбу з більшовиками. Безперечно, це буде зафіксовано історією: в облуپленій церкві села Бикова Гребля на Білоцерківщині напередодні різдвя 1922 року він, Микола Лозовик, перебрав віжки управління в свої руки.

— Я висловив свою незгоду! — вигукнув. — І свою точку зору! Так і сказав головному отаманові: історія не вибачить вам цієї фатальної помилки!

Раптом згадав, як стояв перед Петлюрою, дивився на нього побожно і як тремтіли коліна... Втім, хто знає про це, хто зможе перевірити?

Якубович скривив губи — йому все ж було важко погодитися з Лозовиковою пропозицією. Зиркнув на Мороза, шукаючи підтримки. Штабс-капітан почав говорити, однак казав він зовсім не те, чого хотілося поручикові.

— Мені здається цілком слушною пропозиція пана Лозовика, — почав Мороз. Він помітив заперечливий жест Якубовича й задоволену посмішку, що осяяла обличчя Миколи Федоровича. «Радій, — подумав, — посміхайся і радій, цікаво, як витягнеться в тебе обличчя, коли приїдемо заарештовувати!» Сказав, кинувши погляд на Якубовича: — Ми вирішили, поручику, перевести штаб Восьмого повстанського району до Білої Церкви. Наскільки я зрозумів, керівний центр Козачої ради також знаходиться у Білій Церкві, і це тішить мене.

— Вважаєте, ми повинні підпорядкуватися їй? — гостро зиркнув на Мороза поручик.

— Перекопаний.

— Але ж спершу треба одержати згоду Центрального штабу.

— З яким утратили зв'язок?

— Ми поновимо його.

Мороз заперечливо похитав головою. Він-то знав, що зв'язок Якубовича з Львовом перервано назавжди, що останнього зв'язкового, хитрого й спритного молодика, на якого поручик покладав особливі надії, чекісти заарештували під Фастовом.

— У нас нема підстав заперечувати повідомлення пана Лозовика про нинішню ситуацію з Центральним штабом, — сказав він. — Хто-хто, а ми тут, **на** місці, все одно мали передбачити таке логічне завершення Тютюнникової... — ледь не вихопилося «авантюри», та вчасно схаменувся й закінчив: — баталії. До того ж, — запитально подивився на Лозовика, — я зрозумів, що Козача рада не заперечує проти структури повстанських районів? І того, що командуватимуть ними ті ж люди?

Лозовик кивнув, але Якубович втрутився:

— Я мав зустріч з членом Козачої ради Бесарабенком, і він ознайомив мене з рішенням про утворення двох фронтів: Північно-Східного та Північно-Західного.

— Ну й що? — махнув рукою Лозовик. — Повстанські райони в межах цих фронтів лишаються. Необхідна лише незначна деталізація. Повірте, поручику, без контакту з Козакою радою ваша діяльність тепер не може бути успішною.

— Так, — поставив крапку Мороз.

Конфлікт з Якубовичем зараз не лякав його: він уже ознайомився з усією документацією Восьмого району, зняв копії з найважливіших документів і переслав їх до губчека. Поручика та його найближчих помічників можна було б уже й заарештувати, але з допомогою Якубовича Мороз хотів укорінитися в новій підпільній петлюрівській організації.

— І ви?.. — нервово повернувся до нього Якубович.

— Хочете сказати: без року тиждень, а туди ж?.. — посміхнувся Мороз. — Але дотримуюсь правила завжди висловлювати свою точку зору. Тому й хочу висунути деякі умови щодо передачі Восьмого району під начало Козакої ради. Звичайно, з вашого дозволу, поручику.

— Давайте, — стомлено погодився той.

— Керівництво району має одержати гарантії того, що Козака рада справді впливова організація.

Якубович пожвавішав:

— Ми ж не можемо із зав'язаними очима кидатися у вир.

— Вимога справедлива, — одразу погодився Лозовик і запропонував: — На тому тижні давайте скличемо в Білій Церкві термінове засідання керівного центру організації, звичайно, з вашою участю. Обговоримо поточні питання та найближчі перспективи.

Мороз упіймав короткий погляд Вовка, відчув, як напружився той. Про це можна було тільки мріяти: відразу побачити всіх, принаймні найвпливовіших петлюрівців, дізнатися, що планують вчинити. Втім, стривай, без гарячування — як би повівся на його місці справжній штабс-капітан? Заплющив очі, потер пучками скроні й запитав:

— Чи зможете гарантувати безпеку цієї наради?

— Гадаю, так.

— Відповідь непевна.

— В умовах конспіративної діяльності ніхто ніколи нічого не може гарантувати, — відрізав Микола Федорович. — Невже ви, кадровий офіцер, не розумієте цього?

— Хоча б умовні гарантії...

— До організації входять військові з сорок п'ятої військової дивізії, дислокованої в Білій Церкві. Вони візьмуть на себе охорону.

«Хто? — закрутилося на язиці у Мороза.— Хто з військових продався вам?» Однак лише клацнув пальцями й мовив:

— Оце вже діло!

Лозовик переможно посміхнувся і сказав таке, що взагалі не лізло ні в які ворота:

— Крім того, маємо своїх людей у Білоцерківській ЧК, в разі небезпеки вони попередять нас.

Мороз зібрав усю силу волі, щоб не виказати себе. Невже цей самовпевнений тип не бреше? Запроданці й зрадники, яким вдалося пролізти до їхніх лав?! Втім, час важкий і навіть у чекістських лавах можуть опинитися різні вороги й пристосуванці. І одне з першочергових завдань його і Вовка — виявити цих білоцерківських гадів.

— Віншую пана! — сказав урочисто.— Здається, ви починаєте переконувати мене, що Козача рада існує не даремно. Чи не так, поручику?

— Поки що факти свідчать про це,— з кислою посмішкою погодився Якубович.— І якщо це справді так...

— Ви зможете переконатися в цьому вже наступного тижня.

— Дай боже,— зовсім широко сказав Мороз.— Прапорщик Вовк сьогодні виїде до Білої Церкви. Сподіваюсь, забезпечите його явками й паролями. Остаточну дату наради також уточніть із ним. А прапорщик уже знайде поручика й мене.

— Радий, що ми дійшли згоди,— усміхнувся Лозовик.

А Мороз перезирнувся з Вовком, і той непомітно опустив вії, даючи зрозуміти, що цілком схвалює Морозову тактику: завтра чи післязавтра зустрінеться в Білій Церкві з Зозулею і одержить вказівки з губчека. А там вони «розкрутять» Козачу раду так, щоби жоден заколотник не уникнув покарання.

33.

Михайло Лукич постукав у двері й прислухався: нікого... Подумав: погано, доведеться іти на Велику Підвальну, а він розраховував на відверту й душевну бесіду з самоваром на столі. У Тарасенка ж завжди прохідний двір — квартиранти, галасливі студенти, закохані дівчатка й цинічні хлопці...

Потягнувся, щоб постукати ще раз, та за дверима почувся шерех. Михайло Лукич виліпив на обличчі радісну посмішку, але двері не розчинилися.

— Хто? — приглушено запитав знайомий голос.

Боже мій, сама Віра Михайлівна, то її голос — м'який і приємний!

Михайло Лукич відповів вкрадливо:

— Свої.

За дверима запала тиша, потім клацнув замок і в щілину визирнула Віра Михайлівна. Подивилася на Симака здивовано й навіть збентежено:

— Вам кого?

Михайло Лукич зняв окуляри в круглій залізній оправі, сказав задоволено:

— Якщо вже ви не впізнали мене!..

— О-о! — Віра Михайлівна скинула з дверей ланцюжок, в її голосі було шире захоплення. — Чого ж ви стоїте?

Симак підхопив шкіряний саквояж, у якому тепер вміщувалося все його майно.

— А Ксюша?

— Гуляє з дитиною.

— Шкода, я сподівався на самовар.

— Поставлю сама. Ви з Білої Церкви?

— Інформація Миколи Федоровича?

— Звідки ж іще? Ми з Петром Кириловичем у курсі всіх ваших останніх справ.

Віра Михайлівна пропустила Симака до вітальні, а сама вийшла на кухню.

Михайло Лукич заховав до кишені окуляри із звичайними скельцями, які добряче натерли йому перенісся, всівся у низьке шкіряне крісло й заплющив очі. Ось він — сімейний затишок, якого так не вистачає йому. Зручна квартира з різьбленими дубовими меблями, м'які крісла й дивани, вродлива молода дружина, яка щебече навколо тебе, ароматний чай, душевна бесіда — і під три чорти революції, повстання, заколоти, бурхливі, неспокійні, небезпечні будні... Для чого вони літній людині, яка вже встигла відчути першу житейську втому?

Михайлові Лукичу стало шкода самого себе: так, він уже літній і втомлений, а доводиться петляти, як сполоханому зайцеві, весь час знаючи, що дуло нагана націлене тобі в спину. Зітхнув жалісно, ледь не заплакав, навіть Олена знехтувала його. Не вистачило кебети в дурної провінційної кізочки — ну й нехай стрибає білоцерківськими вулицями, поки якийсь місцевий лобур з твердими м'язами не окрутить її. А могла здобути щастя й життєву перспективу, могла стати гранд-дамою, завести

свій салон у Києві, і невідомо, кому київський бомонд віддав би перевагу — їй чи Вірі Михайлівні.

Подумав і все ж вирішив: Вірі Михайлівні. Бо розумна, товариська, а головне — є в ній шарм. А шарм це таке діло: якщо є — то є, а як нема — то не набувається з роками...

Віра Михайлівна внесла самовар, і Михайло Лукич ще раз переконався у правильності своїх суджень. Уперше бачив її з самоваром, Віра Михайлівна ніколи не опускалася до побуту — для цього існувала Ксюша, — та от, бач, несе самовар, як звичайна служниця, а видається королевою. Яке вроджене благородство!

Віра Михайлівна накривала на стіл, Михайло Лукич стежив за її вправними рухами, й зненацька в нього пробудилося відчуття, що його обікрали. Так, обікрали — нахабно, серед білого дня, забрали геть усе, залишили голим, нещасним, і йому, літній уже людині, треба наживати все спочатку, наче якомусь зеленому юнакові, котрий по-справжньому й не нюхав життя. Гнів, ненависть і злість закипіли в Симакові, підкотилися до горла, й він мало не задихнувся. Серце ледь витримало — в такі моменти, либонь, людина забуває про все і йде беззбройна на кулет. А злодії, — ті пролетарі, що вилізли з підвалів Шулявки, Солом'янки, Деміївки та Куренівки, — посунули до центру, одягнули кашкети з червоними зірками й чорні комісарські тужурки...

— Що з вами? — запитала Віра Михайлівна.

— Стомився, — жалібно посміхнувся Симак, бо спалах емоцій таки й справді втомив і пригнітив його.

Уявив, як повертається він до своєї просторої п'ятикімнатної квартири на розі Суворовської та Хрестового завулка — район, щоправда, не дуже фешенебельний, недалеко «Арсенал», зате дім зручний, з мармуровими сходами, а навпроти — іподром, і навіть крізь вікно можна спостерігати, як мчать по бігових доріжках орловські рисаки.

Тепер у квартиру вселилося аж чотири родини: швець Смутьсон, який, кажуть, закинув справжнє діло й пише замітки до губернської газети, двоє арсенальських робітників і червоний командир із саперного батальйону.

У хвилини смутку Симак уявляв собі зустріч з цими нахабами після переможного повернення до Києва. Червоний командир напевно втече, відступить із своїм розтрощеним саперним батальйоном, та нахабний Смутьсон і не менш нахабні арсенальці, либонь, залишаться — на

щастя і радість йому, Михайлові Лукичу. Він підніметься на свій третій поверх у супроводі почесного ескорту, пройде коридором, де тепер, напевно, стоять пошарпані скрині непроханих пожилців, накаже вивести всіх зайд до захращеної, засміченої, закіптюженої кухні, де колись порядкувала його куховарка Лизавета, й накаже солдатам висікти нахаб. Усіх без винятку, на очах у дітей, аби більше ніколи не схотілося лізти до панських хоромів. Потім нехай вилижуть своїми поганими язиками всю квартиру, щоби блищала й світилася, як раніше, коли в ній мешкали Михайло Лукич із Зоєю.

Згадка про Зою засмутила Симак. Зоя завжди була його радістю й болем, йому намагалися розкрити очі на неї, натякали, що зраджує, але варто було Михайлові Лукичу побачити її на сцені, як переповнений зал аплодує справді ніжній і благородній Сільві чи іскрометній Фіалці Монмартра,— і всі образи та підозри забувалися. Аж до того часу, як московський купець-мільйонщик Сорокін таки спокусив Зою паризькими втіхами.

Кажуть, Сорокін, втративши все, застрелився. А Зоя? Певно, Михайло Лукич і зараз прийняв би її, але куди? До комунальної квартири в Білій Церкві чи за лук'янівською тюрмою?

Тільки подумавши про таке, Симак зіщулювся: якщо совдепи для нього смерть, для Зої — двічі.

От Віра Михайлівна гордовито принесла самовар, вона всюди лишиться такою, якби навіть порядкувала з примусом, а Зої примус протипоказаний, їй потрібні туалети, екіпаж з рисаками й французьке шампанське...

Боже мій, і в Зоїному будуарі, де стояли обтягнуті рожевим атласом меблі, тепер розкошує якийсь Смультсон!

Михайло Лукич аж застогнав од образи й ненависті, скосував на Віру Михайлівну, чи не почула випадково. Але жінка саме діставала з буфета парадні сервізні чашки, і Симак вдоволено посміхнувся, збагнувши, що в цій квартирі він, як і раніше, бажаний гість.

— Ви з дороги,— привітно зиркнула на нього Віра Михайлівна,— може, хочете чарочку?

Чесно кажучи, Михайло Лукич хотів, однак етикет і гарний тон не дозволяли, й Симак похитав головою.

— Вип'ємо вже з Петром Кириловичем,— сказав і порадувався зі своєї винахідливості: по-перше, тонко натякнув, що не збирається скоро йти, більше того, сподівається на ночівлю, по-друге, запитав, де Ксєндзюк і коли повер-

неться, по-третє, попередив, що варто зготувати обід принаймні на трьох осіб.

Віра Михайлівна зрозуміла всі підтексти, закладені в його словах, бо відповіла люб'язно:

— Петро повернеться за годину-півтори. Він у Всевидаві. Сергій Єлисейович мав підготувати листівки, і Петро принесе їх.

— Качан? — перепитав Симака. — Сергій Єлисейович Качан? І як він уберігся?

— Сергій Єлисейович — вічний і так само безкорисливо відданий нашій справі. Друкує листівки на ротаторі, а це за нинішніх часів...

— Можна накласти головою, — погодився Симака. — Але, як бачите, старих бійців не залякати!

— Сподіваюсь, ви заночуєте в нас? — запитала Віра Михайлівна.

Справжнє чудо, а не жінка! Зрозуміла тонкий натяк, проте як повернула справу: не він, Михайло Лукич, просить про ласку, а його питають, чи зможе він ошчасливити їх своєю присутністю. Звичайно, зможе, бо поки що в Києві нема куди податися, треба роздивитися, поновити старі зв'язки, зустрітися з потрібними людьми — вони вже знайдуть йому затишне й надійне кубельце.

— Якщо буде ваша ласка, — відповів з гідністю.

— Про що мова, диван завжди у вашому розпорядженні, бо в наш бурхливий час... — Віра Михайлівна не договорила, лише похитала головою. — От і Микола Федорович гостював у нас кілька днів.

— Лозовик? — Симакові чомусь стало неприємно, що той випередив його. Звичайно, нісенітниця, дрібниця, та все ж неприємно.

— Так. Приємний молодий чоловік, дуже імponує мені своєю енергійністю і, так би мовити, всюдисущістю.

Симака схвально нахилив голову: Віра Михайлівна й тут лишилася вірною собі — знайшла-таки слово, яке всебічно характеризує Лозовика.

Всюдисущий!

А точніше — пролаза й нахаба, кращої характеристики не знайдеш.

— Як у Білій Церкві? — почала Віра Михайлівна неспішну розмову після першої чашки.

Можна було б відбутися загальниками — для чого жінці вникати в їхню круговерть, — та все ж Михайло Лукич детально розповів про успіхи й прорахунки Козачої ради. Звичайно ж, наголосивши на успіхах.

— Порадували мене, — сказала Віра Михайлівна. — Мені здавалося, у провінції — цілковите болото, а виявляється, кияни можуть позаздрити вам. Повстанська військова секція, до якої входять червоні офіцери, — таке вселяє не тільки оптимізм, а й упевненість.

Михайло Лукич хотів уточнити: це не зовсім так, про оптимізм можна буде казати лише тоді, коли за Галянтом з компанією стоятимуть не окремі військовослужбовці, а озброєні підрозділи. Однак промовчав. Нехай трохи потішиться жінка — тепла затишна кімната, смачний чай і приємна розважлива розмова спонукають до впевненості й оптимізму, то чого позбавляти самих себе втіхи?

— Та й у Києві справи, здається, зрушилися, — почав обережно, — судячи з інформації, яка дійшла до Білої Церкви.

Він чекав заперечень, але Віра Михайлівна ствердила:

— Так, зрушилися. Самі розумієте, на робітничу підтримку розраховувати не доводиться, усі заводи та фабрики збільшовизовані, то звертаємо основну увагу на пропаганду національних ідей серед інтелігенції. Особливо — серед студентів та професури. А міщанство саме нас підтримує, коли побачить, що беремо гору.

— Студентство — це добре, — зрадів Симак. — Молодь завжди нестійка й легко піддається впливові. А якщо її гарно розтермосити та й ще озброїти — ціни їй нема.

— Найболючіше місце, — поскаржилась Віра Михайлівна, — зброя та її транспортування до Києва. Поки що ніяк не можемо розв'язати цю проблему.

— Слід починати з села, з наших сільських осередків. Там концентрувати зброю та набої, потім нелегально завозити до Києва.

— Кажете так, ніби ми до цього не додумались. І так, і так крутимось — поки що марно, ніяких зрушень. У поїздах безконечні перевірки документів, огляди речей, на в'їздах до міста можливі міліцейські пости.

— На все в міліції рук не вистачить, — заперечив Симак. — Валки слід використовувати — і якнайактивніше. Розумієте, які можливості дає неп? З кожним днем посилюється торгівля, до Києва з села ідуть численні валки, все не обшукаєш, і тут у нас з'являються перспективи. Якщо хочете — необмежені. За умови добре законспірованих київських явок транспортування зброї до міста може стати цілком реальним.

— Маєте рацію. Треба створити окрему групу, яка займатиметься виключно зброєю. Це вже давно напрошується.

— Я так гадаю: транспортувати зброю повинні окремі групи, які не контактуватимуть одна з одною. На випадок провалу — ланцюг одразу розпадатиметься на окремі ланки.

— Згодна.

— Якщо мені вдасться вирішити в Києві хоча б це питання, вважатиму свою місію цілком успішною.

— Зараз повернеться Петро Кирилович. Він зведе вас із надійними людьми.

Ксендзюк трохи запізнився. Довго обіймався з Симаком і плескав його по плечах, підкреслено демонструючи свою приязнь, потім діловито запитав у Віри Михайлівни:

— Обід коли?

— Ксюша з дитиною...

— Отже, як завжди, о п'ятій?

— Міг би не уточнювати.

— Маємо дві години.— Ксендзюк запитливо зиркнув на Михайла Лукича.— Хочете прогулятися? Познайомлю вас із гарними людьми.

Вони спустилися Бульварно-Кудрявською до Єврейського базару. Симак ішов, озираячись, чи не вчепився за ними «хвіст». Нічого підозрілого не помітив, і у Михайла Лукича поліпшився настрій.

Обігнули ларки й вийшли до Столипінської. Тут біля сімдесять сьомого будинку Ксендзюк зупинився:

— Зайдемо до Михайла.

— А це хто такий?

— Брат Лозовика.

— Він член організації?

— Один з активістів. До речі,— Ксендзюк вказав на тютюновий кіоск на розі Столипінської та Гоголівської,— там торгує Славко Дубровський, і через нього можна підтримувати зв'язки зі мною. Щодня купую в нього цигарки, і все, що треба, він передасть.

Михайло Лозовик прийняв їх доброзичливо. Займав велику кімнату, де стояла тахта, встелена шотландським пледом, стіл, завалений книжками, і напіврозчинена шафа, з якої визирав рукав білої сорочки з великою запонкою на брудному манжеті. Був Михайло високий, кремезний, нечесаний і неголений, від нього різко пахло тютюном. Та й кімнату він прокурих добряче, здавалося, навіть на шпалерах лежав шар нікотину.

— Де Микола Федорович? — запитав з місця в кар'єр Ксендзюк.

Лозовик-молодший недовіжливо подивився на Симак:

— Я ніколи не бачив цього пана...

— Можете не хвилюватися. Це — Михайло Лукич Симак, ви чули про нього.

— Начувся. Отак би й відразу. Микола поїхав до Білої Церкви.

— Без попередження? — вихопилося в Симака.

— Виникла нагальна потреба. Для встановлення прямого зв'язку з командуючим якимсь повстанським районом.

— Міцнішаємо! — багатозначно зауважив Ксендзюк. — Ми прийшли до вас, Михайле, з паном Симаком, аби обговорити охорону нашої організації.

— Що ж обговорювати: потрібна служба безпеки.

— А хто її очолить?

— А хоча б я! — заявив Михайло. — Маєте заперечення?

— Та ні...

— Скажіть, юначе, — втрутився Михайло Лукич, — вам хоч приблизно знайомі методи роботи служби безпеки?

— Маєте на увазі жандармський досвід? — уточнив Лозовик.

— Усі контррозвідки користуються однаковими прийомами.

— Є велика різниця: мало не всі контррозвідки працюють легально й мають підтримку могутнього державного апарату та армії, а нам доведеться діяти конспіративно.

— Розумієте, як це ускладнить вашу діяльність?

— Чом би не розумів? — здивувався Михайло.

— Мені подобається ваш оптимізм, юначе.

— Не називайте мене юнаком! — вибухнув Михайло. — Я вже студент третього курсу й маю цілком сформовані погляди.

— Мені б хотілося хоч день побути на вашому місці, — зітхнув Симак, — і щоб хтось так назвав мене...

— Старечі сентименти!

Розмова почала набирати небажаного характеру, і Ксендзюк вирішив утритись.

— Мені приємно чути, що ви, Михайле, згодні покласти такий тягар собі на плечі. Але хто, крім вас, міг би увійти до нашої служби безпеки?

— Музиченко, — ані на мить не задумався Лозовик-молдший.

— Цілком довіряєте йому?

— Хіба є підстави для сумнівів?

— Віра Михайлівна каже, що інтуїція...

— Дамські комплекси! — грубо обірвав Михайло. — А ми повинні враховувати лише життєві реалії.

— Не кажіть, справжній контррозвідник повинен мати воістину диявольську інтуїцію.

— Тоді вважайте: я — цілком придатна кандидатура. А Музиченко — хитрий і надійний.

— Я за вас, — втрутився Симак і затнувся. Слова вихопилися — не вернеш, а в останню мить він збагнув, що, певно, припускається помилки: той, хто контролює контррозвідку, одержує величезну владу — то чи можна віддати її в руки братів Лозовиків? — Однак, — зробив спробу вивернутися, — чи розумієте ви, в чому полягає основна функція служби безпеки на цьому етапі нашого руху?

— Перетнути всі шляхи проникнення до організації ворожим і нестійким елементам.

— Не зовсім...

— Потребуєте уточнення? Будь ласка. Аби жоден чекіст не проліз до Козачої ради.

— На найближчому засіданні ради ми обговоримо це питання, — сухо пообіцяв Симак.

— Поки обговорюватимете та затверджуватимете, опинитесь у кутузці. Або тюрподі, як її тепер називають по-науковому.

— Але до моєї компетенції не входить таке затвердження.

— Ну то й що? — широко здивувався Ксендзюк. — Коли візьмемо владу, дотримуватимемось формальностей. Нас тут двоє, про згоду Миколи Федоровича нема чого й казати. Вважайте, Михайле, що вже маєте повноваження. Поговоріть з Музиченком, я не заперечую проти нього, хоча й Віра Михайлівна рідко помиляється в своїх судженнях. Залучіть ще когось, тільки прошу цю кандидатуру погодити з нами.

— Не маю честі бути знайомим з паном Музиченком, про якого щойно йшлося, — сказав Симак, — та вірю вашим рекомендаціям. Але, самі розумієте, кожен новий член організації має пройти хоча б елементарну перевірку. Доручить Музиченкові транспортування партії зброї до Києва, озброєння наших бойовиків і терористів. Таку акцію може здійснити лише людина стійка й віддана, хоробра й хитра, яка йде на смертельний ризик. По-друге, якщо Музиченко людина непевна, хіба зможе передати зброю людям, які стрілятимуть у більшовиків?

— Резонно, — схвалив Ксендзюк.

— Завтра одержите паролі й адреси, по яких Музиченко збиратиме зброю,— пообіцяв Симак.

— Чудово! — зрадів Михайло. — А то листівки, агітація... Словесна еквілібристика... Тепер відчуваю, що наша організація береться до серйозних справ.

— Тепер куди? — запитав Симак у Ксендзюка, вважаючи, що їхня місія на квартирі Лозовика-молодшого вичерпана.

— Хочу познайомити вас із одним цікавим типом.

— Хто він?

Ксендзюк скосував на Михайла, та, згадавши, що той віднині має бути обізнаний з найсекретнішими справами, мовив:

— Надійний чоловік, працює у Всевидаві, поділяє наші погляди й бере активну участь у роботі.

— Коломієць? — посміхнувся Михайло.

— Маєте щось проти нього? — насторожився Ксендзюк.

— Ні.

Петро Кирилович полегшено зітхнув.

— Іван Йосипович Коломієць, — ствердив. — Я допоміг йому влаштуватися до Всевидаву, аби він міг вільно роз'їжджати по республіці...

На вулиці падав сніг. Симак підняв комір пальта й затулив підборіддя шарфом. Тепер навряд чи його впізнав би навіть близький знайомий. Постояли трохи на Столипінській, сподіваючись узяти візника, але тут вони їздили рідко, й довелося піднятися пішки до Великої Підвальної, а звідти трамваєм дісталися до Хрещатика.

Михайло Лукич не був тут з осені, всього кілька місяців, та, ступивши на Хрещатик, відчув якийсь священний трепет. Навіть захотілося зняти шапку й перехреститися, мов перед храмом. Як-не-як, а головний проспект цілої України. Хай більшовики перенесли столицю до Харкова, але що таке Харків? Де він був, той Харків, коли бані Софії, зведені Ярославом Мудрим, уже височіли над Дніпром? А Київ стояв на вічних горбах, і Хрещатий Яр лежав попід його кам'яними мурами. Щоб стати згодом головною магістраллю, дорогою серцю кожного українця.

Михайло Лукич ладен був опуститися на коліна просто перед Думою, де засідав колись, виголошував промови. Тоді до його слів прислухалися не тільки думські депутати, а й чиновники генерал-губернаторства.

Боже мій, яке швидкоплинне життя, як давно це було! Тепер на трибуни пхаються ті, кого б думські швейцари не

пустили б і на поріг. Правда, і в них колись була більшовицька фракція, та хто прислухався до їхніх промов? Гупали ногами й позбавляли слова не лише їх, а й меншовиків. Якими короткозорими вони були! Зараз Михайло Лукич віддав би багато, аби побачити на думській трибуні хоча б меншовика у пенсне — і вони, і навіть ліві есери виявились їхніми спільниками...

До речі, треба поставити питання про встановлення щільних контактів із савінковцями, бо, за попередніми даними, Савінков згоден визнати самостійну Україну — категоричне й негайне відокремлення її від Росії.

Симак насунув шапку на чоло й почимчикував за Ксендюком на протилежний бік Хрещатика. Колись він під'їжджав до Думи на лихачі, в лакованих санях, запнутий ведмежою хутрянкою, і швейцар відчиняв перед ним двері. А тепер, підвівши комір, місиш мокрий сніг на неприбраному тротуарі та сторожко озираєшся, аби ніхто не впізнав. О tempora, о mores!

У бруднуватому вестибюлі Всевидаву Симак обтрисив сніг з пальта, затримався біля дошки й прочитав оголошення, написане нашвидкуруч великими неоковирними літерами:

«Оголошення.

Дисциплінарно-товариський суд.

Сьогодні відбудеться засідання дистовсуду при Спілці Рабіс.

Призначені для розгляду такі справи:

1. По звинуваченню тов. Каганом тов. Севрюгіна за образу словами.

2. По звинуваченню Правлінням Рабісу тов. Личкова за образу Спілки на загальних зборах».

— Хі-хі... — дрібно захихотів Михайло Лукич.

— Тсс... — підвів пальця Ксендюк. — З глузду з'їхали? Симак сполохано опустил очі.

Іван Йосипович Коломієць працював на горішньому поверсі у величезній кімнаті, суціль заставлений столами. Михайло Лукич лише зазирнув туди, зустрівся з цікавими поглядами радслужів і поспішливо відступив до рятувної коридорної напівтьми. А Ксендюк, упевнено лавіруючи між столами, прослизнув за шафи й присів біля письмового столу, за яким поринув у папери рудий молодик.

— Вітаю товариша Коломійця, — сказав Ксендюк голосно, аби чули всі, — з успішним вирішенням питань Всевидаву в нашому місті. Кажуть, начальство схвалило всі ваші пропозиції.

— Ми — слуги трудового народу, — скромно відповів Коломієць, — і виконуємо волю пролетаріату. — Він підморгнув Ксендзюкові й запитав пошепки: — Вийти?

Петро Кирилович кивнув.

Коломієць привів їх до відгородженого диктовими щитами закапелка, де стояв стіл, укритий китайкою. Тут засідав профспілковий комітет та інші громадські організації. Іван Йосипович нахабно всією на червону скатертину і, розв'язно махаючи ногами, заявив:

— Я був у Харкові, панове, сподіваюсь, вам відомо, з якого приводу?

Ксендзюк кивнув, а Симак попросив:

— Уточніть.

— Пан Лозовик просив мене налагодити контакти із столичними прихильниками нашої боротьби, зокрема з колишнім міністром Лободовським, — пояснив Коломієць.

«Просив встановити контакти... — з ненавистю подумав Симак. — Та ти в ноги маєш кланятися лише за те, що сидимо поруч і слухаємо тебе...»

— Зокрема я мав поінформувати пана Лободовського про створення Козачої ради та основний напрямок її діяльності. Крім того, дати йому адресу Анастасії Гудимович та канцелярії церковної ради — через ці явки попервах ми й мали спілкуватися з Лівобережжям. Однак виконати це завдання не вдалося.

— Чому? — вихопилося в Симака.

— Тому що пан Лободовський на даному етапі перебуває... — Коломієць недвозначно схрестив пальці. — Взагалі в Харкові проведені арешти, й багато наших однодумців затримано.

Симак відчув, як кров відлила йому від обличчя:

— Перші кроки... — прошепотів у відчай. — Зроблено тільки перші кроки — і яка катастрофічна невдача.

— Ну яка ж катастрофа? — перебив його Коломієць. — Було дивно, що Лободовського тримали на волі аж дотепер.

— Шкода.

— Дякуйте богові, що так сталося.

— Ви думаєте, що кажете?

— Я завжди добре думаю, перш ніж щось сказати, — блиснув на нього очима Коломієць, і Михайло Лукич вирішив, що ніколи не забуде цього зухвальства.

— Але ж я також не збагну, що ви, Іване, маєте на увазі? — запитав Ксендзюк.

— Дуже просто, панове. Лободовський не має наших явок і лише з чуток знає про Козачу раду: чекісти не зможуть нічого з нього витягнути.

— Знайшли привід для радощів!

— Усе наше життя,— заявив Коломієць,— складається з маленьких радощів та прикрощів. То нехай будуть лише радощі.

— Наче тост проголошуєте,— образився Симак.— А ми не на банкеті.

— Проте моя поїздка виявилась не такою вже й невдалою.— Коломієць відчув приховану Симакову неприязнь, але проігнорував її. Погойдав ногами, чекаючи запитання, не дочекався й сказав: — Є можливість провести переговори з савінковцями.

— Де той Савінков...— розчаровано протягнув Симак.— У Варшаві чи Парижі, та й чи згодиться він вести з нами переговори?

— Звичайно, якщо ви з'явитесь до нього й скажете: «Здрастуйте, я ваша тьотя!»

— Я б попросив...— стулив губи Симак.

— Але,— не звернув уваги на його тон Коломієць,— якщо ви вестимете переговори після консультацій тут, у Києві, маючи рекомендації солідних представників савінковської організації...

— Савінковці в Києві? — здивувався Ксендзюк.— Досі ними тут і не пахло.

— Недооцінюєте есерів, панове.

— Проте, наскільки мені відомо, Савінков у принципі визнав Директорію і не має інтересів на Україні.

— Тепер усе переплелось так, що сам чорт не розбере, звідки треба починати й де кінчати. Савінковці сидять у Варшаві, й вони кровно зацікавлені в нестабільності на більшовицькій Україні. Савінков охоче визнає Козачу раду й надасть нам підтримку, якщо матиме докази нашої авторитетності. Маємо відомості, що в Києво-Печерській лаврі з'явився якийсь монах Михайло — він і є уповноваженим Савінкова.

— Цей монах пошле нас під три чорти.

— І правильно зробить, якщо не матиме вагомих рекомендацій.

— Чекайте, а в цьому щось є,— розважливо мовив Симак. Неприязнь до Коломійця почала вщухати — він виявився не таким уже й дурним, уміє логічно мислити й бачити перспективу.— Чернець Михайло не може не знати секретаря церковної ради.

— Чудова ідея! — вигукнув Коломієць. — Більше того, Тарасенко може провести з ним прямі переговори.

— Що він і зробить із задоволенням, — додав Ксендзюк.

— Шкода тільки: обірвався зв'язок з Харковом, — зажурився Симак.

— Нічого не вдієш, — розвів руки Коломієць. — Але, зважте, Настя Гудимович має вихід на Чернігівщину. Там мешкає Петро Казановський, чули такого? Людина енергійна, чудовий організатор.

— Мати осередки на Чернігівщині дуже важливо... — У Симак заблищали очі.

— Є свої люди й на Полтавщині, — додав Коломієць. — Там у просвіті служить Коломійченко, вельми впливова особа, цілком і повністю поділяє наші погляди. Настя Гудимович знов-таки має зв'язок з ним.

— Настя — золото! — захоплено мовив Симак. — Треба сьогодні ж побачитися з нею.

— Завтра, — уточнив Коломієць.

— Це ж чому?

— Бо лише завтра повернеться з Прилук. Поїхала до якогось Михайленка. Разом з ним та Лозовиком служили в Сірій дивізії, а потім зустрічалися в Києві на Церковному соборі.

Симак прихильно зиркнув на Коломійця. Неприязнь зникла остаточно.

Сказав:

— Ви твердите, що Лободовський не знав наших київських явок. Але ж у Харкові ще були арешти?

— Так.

— От хтось і пригадає гостинну квартиру Тарасенка, скаже про знайомство зі мною чи з Миколою Федоровичем. Нас із Лозовиком, щоправда, й так шукають, однак саме тепер ми не повинні дати чекістам жодного шансу. Помешкання на Великій Підвальній використовуватимемо лише в крайніх випадках.

— Слушно.

— Коли вертається Лозовик? — запитав Симак у Петра Кіриловича.

— Сьогодні ввечері чи завтра.

— Слід попередити, аби не йшов до Тарасенків.

— Він повинен раніше навідатись до мене..

— Чудово. І було б добре, аби всі ми здибались у вас сьогодні ввечері.

На попутних санях Юрко доїхав до Ольшаниці, там почекав кілька годин і з трудом сів до товарно-пасажирського поїзда, який складався з двох ущент переповнених пасажирських вагонів і кількох теплушок. У теплушках на нарах розмістилися щасливчики, решта розташувалися хто як міг: стояли, спершись на холодні стіни вагона, сиділи на мішках, клунках, кошиках, старий з сивою пожовклою бородою примудрився навіть простягнутися на брудній підлозі й блаженно хропів, не звертаючи уваги на те, що якась огрядна тітка поставила йому просто на груди кошик з картоплею.

Юрко не мав речей — прихопив з собою лише торбу з продуктами та засунув за пазуху старого, потертого, але надійно пристріляного нагана...

Учора Вільхове ховало Халаїма. На цвинтарі зібралось майже все село, приїхало начальство з повіту. Ховали без попа. Труна стояла, вкрита червоною китайкою, і керівники з повіту виголошували промови: загинув син трудового народу, віддав життя за світову революцію, зробив значний внесок у класову боротьбу на селі...

Поїзд повз повільно, довго стояв на роз'їздах, у теплушці було холодно, і в Юрка замерзли ноги. Коли нарешті дісталися Білої Церкви, протиснувся до забитого людом вокзалу, сів у кутку просто на підлогу, з насолодою відчуваючи, як тепло повільно розтікається по тілу. З'їв шмат хліба з салом, погамував голод і вийшов на вулицю. Сніг рипів під чобітьми, але мороз видався тепер не таким лютим, як годину назад.

Юрко швидко дістався гуртожитку і, вже нікого не питаючи, піднявся на другий поверх. Постукав у знайомі двері, але ніхто не відповів. Постукав ще раз, посмикав двері й переконався, що в кімнаті нікого нема. Збагнув: Ганя десь на своєму робітфаці, проте де саме, не знав, а розпитувати не наважився. Та й у кого? До сварливої жінки з примусом у вестибюлі звертатися не хотілося, а в коридорах порожньо. Стовбичити ж під дверима не випадало.

Юрко вирішив пройтися до перехрестя, за яким мешкав Семенюк. Обережно, аби не зустріти випадково когось з отаманових підручних. Якщо натрапить на самого отамана — інша справа. То буде удача! Він наставить на нього наган, примусить підняти руки й так проведе аж до самої міліції. Нехай дивляться люди, нехай посміються,

поглузують з бандита, якого ще донедавна жахався весь повіт. І хай побачать, хто саме вчинив цей геройський подвиг!..

Лише думка про це сповнювала Юркове серце гордістю, й він міцно стискав у кишені тепле руків'я.

Наближаючись до знайомого перехрестя, Юрко мимоволі уповільнив крок. Здається, все спокійно: назустріч їдуть навантажені мішками сани; дві жінки про щось теревенять під парканом, видно, тутешні, бо в одної коромисло на плечі, й повні відра стоять на снігу. Якийсь чоловік у кожусі з піднятим коміром вигулькнув на перехрестя, Юркові здалося, що повернув йому назустріч, але одразу ж перетнув вулицю й зник за парканом.

Юрко теж трохи постояв біля зеленого паркану із щільно пригнаних дощок, наче заблукав і обирає дорогу, й повернув назад до міста. Проминув базар, та не зайшов — побоявся зустрітися з Гаманами. Поблукав ще з годину вулицями і повернув до гуртожитку.

Застав Ганку одну: Юлії та її подружки ще не було. Юрко зрадів так, що аж застиг стовпом у дверях.

— Дівчата скоро вернуться? — нарешті здобувся на слово.

— Скоро... — зітхнула Ганка.

Юрко статечно всівся на табуретці, поклавши долоні на коліна. Сказав невесело:

— Халаїма вбили.

— Як так? — пополотніла Ганка.

— Бандит з Семенюкового загону застрелив.

— Шкода. Такий гарний дядько був. — На очах у дівчини з'явилися сльози. — І мене на робітфак послав.

— Зараз почне сутеніти — й піду...

— Не роздумав?

— Мушу взяти Семенюка сам.

— А якщо отаман не сам?

— Інших постріляю, а Семенюка візьму.

— Ох, тривожно мені, — похитала головою Ганка.

— Візьму! — уперто підтиснув губи. — Сам.

— Може, повідомимо міліцію або чека?

— У тій політбюрі почнуть: хто й чому... Як дізнаються, що я з Семенюком гуляв, — ще невідомо, як обернеться. А тут усе зрозуміло: сам узяв і здав властям. Тоді навіть твоя Юлька щодо мене не сумніватиметься.

— Я піду з тобою.

— Невже не розумієш — не гратися йду. Це тобі не драмгурток з товаришем Фурманом, а Семенюк... Озброєний він. А стріляє — дай боже!

— Піду! — твердо сказала Ганка.

Прибрала торбину зі столу, одягнула підбиту ватою свитку з грубого сірого сукна, запнулася теплою хусткою і встромила ноги у валянки.

Юрко потягнувся до кожуха.

— Ну... — мовив нерішуче. — Якщо вже так...

Вони підійшли до зеленого паркану, коли вже стемніло. Постояли за деревом на протилежному боці завулка. Нікого, тільки рветься на ланцюгу пес на подвір'ї: відчув чужих і захлинається від люті. Над темним дахом кучерявився димок — така собі ідилічна картина: сидять удома люди, потріскують дрова у пічці, вариться у чавуні картопля...

Юрко поклав Ганні руку на плече, відчув, як напружилася дівчина, й рішуче перетнув вулицю. Поторгав хвіртку — замкнуто. Тоді він підстрибнув, ухопився за гострі верхівки штахетів і, підтягнувшись, сів на паркані, роззираючись. Порожня садиба, засніжений садок, широка розчищена стежка веде від хвіртки до дому. Ганок невисокий, два вікна поруч світяться. Юрко зісковзнув на сніг і, відкинувши гак, одчинив хвіртку. Ганя стала поруч нього, побачила освітлені вікна й прошепотіла:

— Хтось є...

— Там він, — сказав Юрко впевнено. Дістав з кишені нагана, сердито прошепотів дівчині, що вже рушила до будинку: — Лишайся тут.

Ганка заступила за стару грушу, що росла біля воріт, а Юрко, скрадаючись, пішов до ганку. Зазирнув до освітленого вікна, але нічого не побачив — фіранки були щільно зсунуті. Піднявся на ганок боком, тримаючи в полі зору і садок, і хвіртку, і грушу, за якою заховалася Ганка, зупинився перед дверима. Постояв, збираючись на силі. Двері, звичайно, зачинені. Він постукає в них, вийде господар чи господиня, хтось із Семенюкових бандитів, він скаже, що від Коваленків (це прізвище прочитав на таблиці, причепленій на хвіртці протилежної садиби), увірветься до хати, а далі буде видно. У лівій кишені кожуха граната, у правій — наган, а у свою спритність, силу й кмітливість вірив.

Юрко узявся за ручку й потягнув на себе двері. Вони несподівано відчинилися. Юрко завмер на мить, відчувши хвилю теплого повітря на обличчі, ступив через поріг — і раптом наче громом ударило йому в голову. Гострий біль розірвав мозок, блискавка засліпила очі. Юрко похитнувся і з останніх сил, уже втрачаючи свідомість, рвонувся на

ганок. Певно, його вдарили ще раз, проте болю вже не відчув. Згадав про Ганю за старою грушею, йому стало страшно за неї, і хлопець щодуху закричав:

— Рятуйте!..

Спробував витягнути наган, та не вистачило сил: на нього навалилися, втягнули до сіней — Юрко відчув, що вмирає. Нараз біль відступив, йому полегшало, й хлопець устиг подумати, що смерть не така вже й страшна, як гадалося.

35.

Збиралися о шостій вечора в домі Григоренка.

Лозовик ішов темною і безлюдною вулицею, що вела від Олександрії до центру, й думав: дев'ятнадцяте січня одна тисяча дев'ясот двадцять другого року... Оця дата напевно увійде до історії їхньої боротьби. Бо саме в цей день, буквально через півгодини, відбудеться історичне засідання, на якому вони визначать подальший напрямок діяльності Козачої ради.

Сніг скрипів під ногами, Микола Федорович крокував упевнено, на душі було спокійно. Здається, все складається добре. На півсотні кроків позаду за ним іде озброєний маузером охоронець — його, Лозовика, персональний охоронець! Він доведе Миколу Федоровича до будинку Григоренка, а потім з іншими охоронятиме приміщення.

Уже від того, що його оберігають як вельми значну особу, серце заходилося радістю. І взагалі, все складалося якнайліпше. Боявся Оленчиних докорів, ревнощів, скандалів — обійшлося. Олена, побачивши його, зраділа так, що, либонь, позабувала всі докірливі слова: стояла в передпокої, дивилася, як він скидає пальто, й посміхалася дурнувато-щасливо. Спитала:

— Ти?!

Лозовик подумав: безглуздішого запитання не вигадаєш. А втім, навіщо такій дівчині гострий розум, коли вона має дещо інше: он як цвіте вродою рум'яне личко, як здіймаються від хвилювання високі груди... Від неї віяло спокоєм, домашнім затишком, і Микола Федорович поривчасто пригорнув її. Тепер він розумів, що йому хоч зрідка потрібна саме така жінка: аби забути все — і сповнену небезпек підпільну діяльність, і студентські базікання за склянкою морквяного чаю, і дискусії, і навіть Настю Гудимович, котра і в ліжку не дає йому спокою з різними ідеями та проблемами...

На розі завулка, в кінці якого притулився будинок Григоренка, Лозовик зупинився, дочекався охоронця.
— Сподіваюсь, ми зможемо працювати спокійно? — гостро зиркнув на людину у військовій шинелі та будьовнівці.

Охоронець поправив кобуру нагана:

— Підстав для хвилювання нема.

— Скоро ви одержите полк, — пообіцяв Лозовик не без пихи, — і поведете його на Київ! — Повернувся й пішов протоптаною стежкою до Григоренкового будинку.

...За Симакон зайшов Бесарабенко. Він буквально заповнив собою вузький передпокій, тупцював нетерпляче, лишаючи на підлозі мокрі сліди, й Михайло Лукич, одягаючись, з відразою стежив, як утворюється на чисто вимитій підлозі брудна калюжа, — полюбляв у всьому акуратність.

Бесарабенко перехопив той погляд, але тільки зневажливо посміхнувся. «Потерпиш, стара свиня, — подумав злостиво, — це тобі не апартamenti з куховаркою та покоївкою, візьмеш ганчірку й сам витреш...» Мовив з грубуватою відвертістю:

— Я прийшов, аби виробити спільну лінію. Від нас двох усе залежить.

Симак хитро скосував на Бесарабенка: мужлай мужлаєм, а ситуацію визначив точно.

— Маєте на увазі амбіції Миколи Федоровича? — запитав.

— Так.

Бесарабенко переступив з ноги на ногу, розмішуючи багно на підлозі, але тепер Симак не звернув уваги на це неподобство. Дивився на Тихона Івановича насторожено.

— Лозовик зробив багато, — сказав Бесарабенко, — зокрема в справі залучення нових членів організації та в пропаганді наших ідей. Він вів переговори з самим головним отаманом...

— І не досяг основного, — перебив Михайло Лукич, — повного визнання Козачої ради!

— Не досяг, бо Тютюнник провадив свою політику. Але це не применшує заслуг Лозовика. І все ж я волію, аби він лишився на старій ролі. Нехай Гайдученко буде, як і був.

Симак поморщився: невже не розуміє, хто насправді має очолити організацію? Однак не став натякати Бесарабенку — рано... Мовив:

— Згоден.

— Тоді пішли...

...Морозові вдалося влаштувати так, що Якубович оселився у білоцерківських родичів Димченка, а їм з Вовком підшукали неподалік кімнату в дяка місцевого собору. Все було гаразд: дяк надокучав їм лише ввечері після служби, коли для підтримання належного звучання свого голосу випивав пляшку самогону. Полюбляв робити це в компанії, але Мороз одразу послався на хвору печінку, а Вовк взагалі оголосив себе активним членом товариства непитущих. Вони одразу втратили в очах дяка, зате заслужили прихильність дякової дружини, що було значно важливіше: готувала смачні обіди, й самовар завжди був до їхніх послуг.

Мороз із Вовком мешкали в Білій Церкві вже понад тиждень. Спочатку нарада Козачої ради, або, як пишномовно називав її Гайдученко, конференція, призначалася на 11 чи 12 січня, та Бесарабенко з Шамуленком не змогли вчасно прибути з Фастова, й нараду відклали. Про перенесення строків наради Козачої ради губерньську ЧК було поінформовано через Зозулю. Там прийняли рішення не заважати проведенню білоцерківського збіговиська: Мороз з Вовком тільки почали намацувати кінці ниток, і поспішливість могла тут зашкодити.

Мороз одягнув шинелю, закутався башликом, намацав браунінг у кишені.

— Взяв наган? — запитав у Вовка.

— Звичайно.

Мороз задоволено примружився: тямущий хлопець оцей Петро — веселий, товариський і водночас розсудливий та обережний. Скільки вже крутиться серед куркулів та різних контриків — і всюди за свого приймають. І те, що він, чекіст Сава Захарович Коваль, укорінився серед петлюрівців, також Вовкова заслуга. І як укорінився: має доступ до всіх документів Восьмого повстанського району, і тепер у губчека лежать копії списків тих, хто дав згоду на збройне повстання проти Радянської влади. Звичайно, з цими людьми треба ще розібратися: серед них і явні вороги, такі як Тимченко, Боровий, лісничий Грабовський, а є й несвідомі, що просто потрапили під куркульський вплив...

— Наша справа — дивитися і запам'ятовувати. Більше мовчати, — на всяк випадок нагадав Вовкові, переступаючи поріг.

Якубович чекав їх на вулиці. Від нього трохи несло самогоном, але тримався добре, видно, хильнув лише

чарку для апетиту чи для хоробрості. Стояв, заклавши руки в кишені.

— Прошу вас принаймні спочатку утримуватися від дебатів,— застеріг.— Демагогія політиків — не наша справа. Маємо оцінити перспективи Козачої ради, це — головне.

— Правильно міркуєте, поручику,— згодився Мороз.— Але майте на увазі, військові без політики мало чого варті. Народ піднімають гасла й політики, які ці гасла проголошують. Потім люди беруться до зброї — от тоді й настає наша черга.

— І ми починаємо диктувати свою волю політикам.

— Бо гасло, виголошене «максимом», авторитетніше за всі промови міністрів,— зареготав Вовк.

— Однак без міністрів нам також не обійтися,— примирливо сказав Мороз.— Пішли, панове...

Григоренко зустрічав гостей у дверях, кожному тиснув руку й намагався сказати щось приємне. Роздягалися в передпокої. Вішалки не вистачило, то кидали пальта й шинелі на оббиту залізом скриню. В домі пахло тютюном і гасом від лампи.

Лозовик, побачивши Мороза, обійняв його за плечі.

— Радий,— сказав тихо,— дуже радий бачити тут кращих представників народу. Єдиний антибільшовицький фронт — саме в цьому вбачаю вищий зміст нашої сьогодношньої наради, чи не так?

— Ліпше не скажеш,— погодився Мороз.

— Сьогодні ви почуєте різні точки зору на деякі аспекти нашого зрушення,— стихив голос Лозовик.— Сподіваюсь, ви зумієте правильно оцінити їх.

«Шукає підтримки,— одразу збагнув Мороз.— Що ж, можна й поторгуватися».

— Моя точка зору така,— пояснив.— Зцементована й добре законспірована організація, що має спиратися на мобільні й дисципліновані військові з'єднання, котрі будь-якої миті повинні виступити проти існуючого ладу.

— Логічно мислите, штабс-капітане,— схвалив Микола Федорович,— і я пропонуватиму вашу кандидатуру на посаду начальника штабу Козачої ради.

— Але ж я зовсім нова людина в організації, певно, є достойніші,— заперечив Мороз, хоч про таку посаду міг тільки мріяти.— Хоча б той же пан Бесарабенко.

— Він і так обіймає одну з найвищих посад — командувач фронту.

«Неіснуючого фронту, — подумки уточнив Мороз, — проте лиха наробити може...» Зітхнув удавано важко й мовив:

— Ви запрягаєте мене у важкий віз.

— Важливо його зрушити — потім покотиться сам.

— Єдине, що тримає мене на цьому світі, — сказав Мороз, — це віра в майбутнє.

— А ось і наш шановний голова! — з ентузіазмом вигукнув Лозовик. — Ви знайомі з Павлом Григоровичем?

— На жаль...

— Ходімо, я вас відрекомендую. — Лозовик підштовхнув штабс-капітана до моложавого, чисто виголеного чоловіка у в'язаному светрі. — Оце, Павле Григоровичу, штабс-капітан Мороз, про якого ми говорили.

Мороз сильно потиснув руку джентльменському молодиківі. Подивився Гайдученкові зблизька просто у вічі, і той не витримав його допитливого погляду.

На порозі разом з Бесарабенком з'явився літній, але підтягнутий чоловік з пронизливими очима.

— Хто це? — запитав Мороз у Лозовика.

— А-а... Михайло Лукич Симак. Член колишнього Цупкому, помітна постать. Ми доручили йому наше майбутнє поштове відомство. А також налагодження зв'язку між нинішніми осередками. — Лозовик подивився на Мороза вивчаюче й додав: — Симак не погодиться на другорядні ролі, хоча, крім ораторської демагогії, нічого не має за плечима, політик з нього нікудишній.

— Ясно, — відповів Мороз, даючи зрозуміти, що він уже на боці Лозовика.

Микола Федорович неприховано зрадів і мовив голосно, аби почули всі присутні:

— Шановне товариство, давайте не гаяти часу. — Взяв Гайдученка за лікоть, підвів до цільного місця за столом. — Наш голова просить уваги, бо час відкривати нараду.

Мороз подумав: цей Микола Федорович спритний тип. Фактично сам відкрив нараду, дав зрозуміти, хто насправді перша особа в Козачій раді, але й не підірвав авторитет голови.

Штабс-капітан зайняв місце поруч Лозовика, вказавши Вовкові на стілець біля себе. Далі розташувався Якубович, а навпроти — Симак, Бесарабенко й ще якийсь худий, аскетичного вигляду чоловік років сорока з довгим носом і запалими очима. Він сперся на руку й, трохи нахиливши голову, слухав Гайдученка уважно, не кліпаючи, наче той проголошував не звичайні банальні слова, а вражаючі істини.

Мороз ледь помітно притулився плечем до Лозовика, вказав на чоловіка з запалими очима:

— Хто то?

— Шамуленко. Командувач Північно-Західного фронту. Старий і перевірений функціонер. Його знає сам Симон Васильович. Залишений на Україні для організації підпілля. Брав участь у діяльності Цупкому, був заарештований, але втік. Колись підтримував зв'язок з Мордалевичем, чули про такого?

— Хто ж не чув...

— Мерзотник, здався червоним.

— А за Шамуленка ручаєтесь?

— У Шамуленка нема іншого виходу — більшовики його не помилують: надто кривавий слід стелеться за ним. «Точно, — ледь помітно зблиснув очима Мороз, — у трибуналу двох думок не буде...»

— За Шамуленком сидить Трейко, — прошепотів на вухо Морозові Лозовик.

«Невже отаман Трейко? — Мороз стиснув переплетені пальці. — Сам Кирило Трейко, банда якого ще й досі гуляє навколо Сквири, доходить до Фастова, Попельні й навіть Умані?» Торкнувся ліктем Вовка, подаючи сигнал: увага, збіговисько тут, у скромному будиночку в центрі Білої Церкви, справді небезпечно. Підвестися б зараз з гранатами в обох руках, покласти всіх на підлогу, Вовк позабирав би зброю, і — кроком руш до повітової ЧК...

— Сам Трейко? — стиха перепитав Лозовика.

— Бачите, Козача рада щось таки значить. А поруч отамана його начштабу Цимбалюк.

І про цього Мороз чув: у губчека були відомості, що Цимбалюк під прізвиськом Довбня засланий Центральним штабом на Україну для участі в діяльності Восьмого повстанського району.

У кінці столу сиділи ще вродлива жінка й чоловік років тридцяти, але розпитувати про них Лозовика Мороз не став, вирішивши, що зайва цікавість може видатися підозрілою. Тим більше, що Микола Федорович заглибився в папери, які лежали перед ним у картонній теці.

Гайдученко закінчив своє вступне слово, обвів присутніх уважним поглядом:

— Скажіть, панове, чи можете ви поручитися один за одного?

Мороз побачив, як нервово сіпнувся Лозовик. Але тут підвівся Бесарабенко:

— Ви, Павле Григоровичу, поручитеся за мене?

— Звичайно.

— А я за вас — ні.

— Це ж чому? — зблід Гайдученко.

— Бо знаю вас тільки з вересня, бачимося в рідку стежку, і не впевнений, як поведетесь в екстремальних умовах.

— Ви забуваєтесь! Самі ж голосували за мене.

Бесарабенко обвів присутніх важким поглядом і сказав розсудливо:

— Тут зібралися односторонці, тому вашу репліку вважаю недоречною, навіть образливою.

— Кожен тут відчуває лікоть один одного! — вигукнув Симак патетично. — Хіба я, навіть уперше бачачи Кирила Мефодійовича, не можу поручитися за нього? За відомого отамана Трейка, загін якого контролює й дотепер мало не половину Сквирщини? Або за поручика Якубовича, з котрим також маю честь зустрітися вперше? Адже він має мандат самого Симона Васильовича!

— А поручик Якубович, — підхопив Микола Федорович, — за свого начальника штабу?

Гайдученко розгублено розвів руками.

— Я маю на увазі, — сказав вибачально, — що зібралися в умовах суворої конспірації, декого бачу вперше, а ми, самі розумієте, щоденно життям ризикуємо. Повітова ЧК за версту, й там не сплять...

— І я вас бачу вперше, — пробубонів Трейко. — Виходить, не маю права довіритись?

— Знімаю це питання, — ніяково посміхнувся Гайдученко, а Симак, потерши хрящуватого носа, сказав:

— У принципі я розумію тривогу нашого шановного голови. Відаємо, на що пішли й чим це нам загрожує. Тому хочу інформувати панство, що в Києві створено службу безпеки Козачої ради.

— Без нашої згоди? — обурився Бесарабенко.

— Про створення цієї служби я хотів інформувати присутніх у ході наради, сподіваюсь, ніхто не заперечуватиме проти організації нашої власної контррозвідки?

Мороз відчув, як напружився Вовк: справді, новина надзвичайно важлива. Сказав:

— Сподіваюсь, висловлю думку всього командування Восьмого повстанського району, коли схвалю цей захід. Без служби безпеки нам не проіснувати.

— Бачите, військові підтримують нас, — повеселішав Симак.

— Однак чому службу безпеки створено саме в Києві? — запитав Шамуленко. — Основні сили організації в Білій Церкві...

— Треба дивитися вперед, шановний. Майбутній уряд де буде: в провінції чи в столиці?

— Звісно, в Києві, — визнав Шамуленко.

— Тобто я зрозумів вас правильно: проти нашого рішення не заперечуєте?

— А хто очолить контррозвідку?

— Ми зупинилися на кандидатурі брата Миколи Федоровича Михайла Лозовика.

— Не маю честі знати.

— Про це потім, — втрутився Микола Федорович, відчувши, що розмова починає набирати небажаного характеру. — Кандидатура начальника служби безпеки буде поставлена на ваше затвердження трохи згодом. Не порушуватимемо порядок денний, часу обмаль, а питання маємо вирішити дуже важливі.

— Тому й надаю вам слово, — полегшено зітхнув Гайдученко, збагнувши, що його не зовсім доречно витівка вже забулася.

Лозовик погладив акуратно підстрижену борідку, сперся долонями на край столу, нахилився над ним, наче шукаючи контакту з присутніми й намагаючись бути ближче до них.

— Вам усім відомо, панове, — почав рівним тоном, — що ми з Тихоном Івановичем побували в Центральному штабі, вели переговори з генерал-хорунжим Тютюнником, а після цього я мав зустріч з Симоном Васильовичем. — Обвів усіх проникливим поглядом, намагаючись збагнути, яке враження справили його слова. Але тільки Григоренко дивився захоплено, інші втупилися в папери. Раптом Лозовик відчув, що йому навряд чи вдасться подолати байдужість цього товариства. Розлютився і мовив зовсім не те, що збирався сказати: — Не знаю, чи поділяє мої думки Тихін Іванович, але зустрічі ці не задовольнили мене, навіть справили гнітюче враження. Гадав, що головний отаман з радістю сприйме звістку про створення нового повстанського центру на Україні, проте ми нашоствхнулися, скажу відверто, на нерозуміння ситуації і, я б відзначив, на інертність. Коротше, Центральний штаб затвердив Козачу раду лише як інформаційний центр. Тому й пропоную: з цим рішенням категорично не погодитись, оголосити Козачу раду Правобережної України центральним органом по організації антибільшовицького повстання. А також підпорядкувати всі повстан-

ські райони, загони, підпільні осередки — цивільні й військові, а також емісарів Центрального штабу, які перебувають на терені України, Козачій раді.

— Отже,— підвів на Лозовика погляд Симака,— ви пропонуєте протиставити нашу організацію Центральному штабові? Чи не занадто?

— Ви не згодні зі мною? — Лозовик утупився в Симака, знаючи, що від відповіді цього хитрого й бувалого чоловіка залежатиме настрій присутніх. Тому й не дав йому відповісти одразу: — Врахуйте, ситуація тепер складається не на користь головного отамана. Після Тютюнникового рейду совдепи заявили протест польському урядові, й, хочете ви цього чи ні, Петлюра став отаманом без армії і без колишнього впливу. Ми не повинні озиратися на нього, маємо самі думати про майбутню Україну, про повстання і вигнання більшовиків, про наш уряд.

Бесарабенко примружився: цей тип ще вчора плазував перед головним отаманом, а сьогодні витирає об нього чоботи. А може, так і має вчиняти справжній політик? Адже Петлюра точно став політичним трупом, і перший, хто не побоявся сказати про це вголос,— Лозовик.

— Я згоден з Миколою Федоровичем,— поспішно підвівся Бесарабенко.— Ми не одержували з Центрального штабу ні матеріальної, ні моральної підтримки, тим паче не одержуватимемо її тепер. Отже, можемо вважати руки розв'язаними.

Сів і подумав: учинив абсолютно правильно. Віднині усі питання вирішуватимуться тут, на місці, і Козача рада повинна затвердити його головнокомандуючим. Тепер не якийсь Тютюнник, що принижував їх, а насправді виявився недалекоглядним політиком, очолить повстанську армію, а він, Тихін Бесарабенко. І це буде справедливо.

Лозовик обвів усіх урочистим поглядом: після виступу Бесарабенка навряд чи хто насмілиться перечити. Подолати їхній тандем не зможе ніхто. Хіба ось тільки військові з Восьмого району, до того ж,— якщо об'єднаються з отаманом Трейком... Тривожно подивився на Якубовича — той перешіптувався про щось із своїм начальником штабу. Треба роз'єднати їх з Трейком. Але як?

Лозовик сперся рукою на плече штабс-капітана. Він і не підозрював, що має в його особі палкого прихильника проголошення Козачої ради центральним повстанським органом: тоді чекісти одержали б унікальну можливість

узяти під свій контроль мало не всі петлюрівські підпільні організації.

Мороз підвів на Лозовика очі й сказав:

— Ми порадилися з поручиком Якубовичем і вирішили, що Восьмий повстанський район підлягатиме Козачій раді.

— З одним застереженням,— додав поручик.— Після повернення нашого кур'єра зі Львова. Я мушу доповісти Центральному штабові про прийняття цього рішення.

— Якщо штаб у Львові ще й досі існує,— махнув рукою Бесарабенко.— Ні, поручику, не відтягуйте прийняття рішення, ми чекаємо від вас твердого слова. До того ж я зрозумів, що штабс-капітан і ви, прапорщику...

— Згодні з пропозицією Миколи Федоровича,— підтвердив Вовк.

Якубович нахилив голову.

— І я не маю заперечень.

— Ми залишимо за вами командування районом,— заявив Лозовик.— Увесь Таращанський повіт, а також Богуслав і Ставище...— Побачив, як кивнув Якубович, згоджуючись, і одразу ж забув про нього.— Тепер, панове,— мовив з піднесенням,— після того, як ми розв'язали основне питання, маємо подумати, як надати нашій діяльності в умовах суворої конспірації більшої організованості, як посилити вплив центру, розмежувати громадянську та військову влади, передбачити, на що можемо сподіватися в разі повстання. І, звичайно, накреслити перспективи.

Лише тепер Мороз дозволив собі трохи розслабитися — відкинувся на спинку стільця, обвів поглядом присутніх. Симак щось швидко пише на аркуші білого глянцевого паперу — і де тільки дістали такий? Навіть у губвиконкомі накази та розпорядження друкують на пожовклому, газетному. Та й Гайдученко зрідка занотовує думки Лозовика...

Проте сам Мороз не дозволив собі взятися за олівець: слухав і запам'ятовував — його зброєю була зараз лише пам'ять, а на неї поки що не скаржився.

Засиділися допізна. Жінка, яка виявилась дружиною Григоренка, поставила самовар і приготувала бутерброди з ковбасою — жували, не перериваючи розмови. Десь опівночі дійшли принципової згоди, й Лозовик оголосив:

— Панове, дозвольте зачитати остаточний текст сьогоднішньої постанови.

— І прийняти її до неухильного виконання,— підтримав Гайдученко.

Лозовик узяв зі столу папери, почав голосно й навіть трохи урочисто:

— «Постанова з'їзду Козачої ради Правобережної України.

1. Козача рада здійснює повстання на Правобережній Україні і існує як єдиний орган на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній.

2. Підготувати інформаційну доповідь і надіслати її із спеціальним представником до головного отамана Петлюри для повного затвердження Козачої ради. Залишити при Центральному штабі представника Козачої ради».

Лозовик відірвався від паперу, пояснив:

— Цей пункт внесено згідно з пропозицією поручика Якубовича. Якщо матимемо певні відомості, що діяльність Центрального штабу не припинено, надішлемо за кордон нашого делегата. Якщо ж дізнаємось про самоліквідацію емігрантського центру, цей пункт вважатимемо неіснуючим.

— Згоден, — обізвався Якубович.

Лозовик продовжив:

«3. Козача рада тимчасово обирає місцем свого розташування Білу Церкву.

4. Головою Козачої ради залишити Павла Гайдученка, якому доручити загальне керівництво роботою організації.

5. Заснувати центрштаб Козачої ради, начальником якого призначити Мороза.

6. Бесарабенку, Шамуленку, Трейку й Цимбалюку виїхати в райони для організації повстанських загонів».

Лозовик закінчив читання, запитав:

— Заперечень нема?

Усі мовчали, лише подав голос Симак:

— Прошу, панове, звернути увагу на пункт третій нашої ухвали: Біла Церква оголошується нашою тимчасовою резиденцією. Перспектива — Київ.

Лозовик з ненавистю подивився на Симак: йому не вистачало тільки одного голосу, Симаків, аби стати головою організації. І раптом чудова ідея осінила Миколу Федоровича:

— Наступний з'їзд скликаємо наприкінці місяця, — сказав, наче все це було вирішено й узгоджено. — Тут же, у Білій Церкві, тридцятого січня.

— Для чого така поспішність? — насторожився Симак.

— За цей час остаточно з'ясуємо стосунки з Центральним штабом і за сприятливих умов обговоримо питання передислокації у Київ.

Заперечувати було важко, й Симак згідливо нахилив голову.

Розخодилися глухої ночі. Мороз з Вовком проводжали Якубовича. Той ішов швидко, висвистуючи мотив пісні «Туман яром...» Усім своїм виглядом він демонстрував безтурботність. Лише зупинившись біля воріт садиби, виказав себе:

— Вітаю вас, штабс-капітане. Бувають же метаморфози: ще кілька годин тому ви підлягали мені. А тепер — я вам...

— Шкодуєте, що витягли з-під крильця сільської вчительки? — іронічно запитав Мороз.

— Під таким затишним крильцем можна було б і до скону жити... Принаймні я б не заперечував.

— Ну, поручику, маючи таку жінку!..

— А-а,— поскаржився Якубович,— сільська качка.

— Помиляєтесь, поручику, Фрося — неординарна натура.

— Коровою від неї тхне.

— Добре, що Фрося сама доїть корову...— почав Мороз.

— Дивно балакаєте...— зблизька зазирнув йому у вічі Якубович.

— Я, поручику, не з дворян, і офіцерський мундир дався мені потом і кров'ю.

— Воно й видно!..— хоч трохи помстився Морозові Якубович і сердито грюкнув хвірткою.

Відійшли з квартал, і Вовк нарешті дав волю емоціям:

— Ну, товаришу Коваль чи Мороз, як ми сьогодні?.. Тепер їхня смердюча Козача рада ось де! — підніс стиснутий кулак.

— До цього ще далеко.

— Завтра доповімо Зозулі. Можна й кінчати з цими контриками.

— Ні, основна робота лише починається: треба визначити київські явки петлюрівців, не кажучи вже про людей, які їх підтримують. Чув же, вони уряд свій хочуть у Києві посадити. А хто члени цього уряду?

— Звичайно, цікаво, але ж ти сам чув: гроші в організації кінчаються, і Трейкові дано завдання знову налетіти на цукроварню. А якщо вийде так, як у Гайового в Григорівці?..

— Ні,— відрізав Мороз,— таке не повториться. Операцію плануватиме центрштаб, а хто його начальник?

— Може щось і зірватися...— засумнівався Вовк.

— Тепер не зірветься. Якщо навіть не вдасться запобігти нападові, підготуємо Трейкові таку зустріч, що вік пам'ятатиме. Якщо живий лишиться...

— Краще б у труні його побачити. А то сидить — червонопикий, пузатий, найменше — султан кримський.

— Тепер Трейко нікуди не дінеться. Але треба бути обережнішими, сам же чув — вони службу безпеки створили і завтра на нас око можуть затримати.

— То їхня ж служба в Києві.

— Усе одно — жодного необережного кроку. Наказ самого товариша Євдокимова.

36.

Дров не було, й кімната вихолодилася. Борис лежав на продавленому дивані під двома ковдрами, а Петро натягнув на себе усе, що міг, і заходився розпалювати примус. Той чадив і не хотів спалахувати. Нарешті Петро прочистив форсунку, й примус зашипів бадьоро, вивергнувши із себе голубе полум'я. Хлопець поставив на нього закіптюжений чайник і заявив червоному носу і окулярам, що виглядали з-під вереття:

— Сьогодні діє пролетарське гасло: хто не працює, той не їсть.

— Ти не посмієш кинути напризволяще свого меншого брата,— заканючив Борис.

— Ще й як посмію! Один ханьки м'ятиме, а другий вчинятиме подвиг!

— Великий подвиг: розпалити примус...

— До речі, сьогодні твоя черга.

— Але ж я хворий.

— На лінощі!— Петро підійшов до вікна, продмухав п'ятачок, глянув на вулицю.— Ну й хвища — мете, як у пеклі.

— Дурний, у пеклі гаряче, і я згоден туди.

— То сідай на примус.

— Гасу шкода, всього півлітра лишилося.

— Так, гасу треба дістати,— погодився Петро.— Зате маємо справжній чай, цукор і хліб.

— Де дістав?

— Учора Сидір з села повернувся. Я йому шкіряні сандалії дав, для чого вони мені взимку? Він їх на хліб і сало поміняв, а за шматок сала Сонька Підпала чаю та цукру дала.

Борис на радіощах сповз з дивана:

— Ти рятуєш мені життя, і прогресивне студентство цього ніколи не забуде.

Він сьорбнув гарячого чаю й заходився мегелити хліб із салом. Раптом завмер і прислухався.

— Хтось до нас,— прошепотів насторожено.

Петро хутко прикрив газетою півбуханця хліба й залишки сала.

Двері без стуку розчинилися, й до кімнати протиснувся чоловік у військовій шинелі й смушковій папасі. Буквально протиснувся, бо мав зріст під два метри, був кремезний, червонолиций і валянки носив не менше сорок п'ятого розміру. Обтер запушене памороззю обличчя, огледів бідно обставлену кімнату й закутаних студентів, запитав басом:

— Де Андрій?

— А він тут уже не живе,— відповів Петро, на всяк випадок заступаючи чайник на столі.

Проте ніщо не сховалося від пильного погляду гостя.

— Чаюєте? — запитав голосно й крикливо. — Це добре, бо змерз я, чашка чаю не завадить. — Він скинув папаху, обтрусив з неї сніг просто на підлогу, розстебнув шинелю і присунув табуретку до столу. Налив повну чашку чаю, безцеремонно скинув газету із злидених студентських харчів і заявив: — Сало — це гарно, сало я поважаю.

— Дозвольте! — вигукнув Борис. — Ви вриваєтесь у чуже помешкання, і... Це — наше сало!

— Кинь,— прогудів здоровань доброзичливо, — свої люди, ділитися треба. Бачиш, зголоднів я.

— Наче ми ситі...

— Революцію для чого робили? Аби всім порівну.

Зненацька Борис відставив ногу, як герой у театрі, викликаючи супротивника на герць, і заявив:

— Ви тут червону агітацію не розводьте!

Здоровань сьорбнув ще чаю, відкусив одразу мало не півскибки хліба й запитав здивовано:

— Чекай, Андрій тут мешкає?

— Мешкав...

— Хіба не все одно? А я Паливода. Славко Паливода, його брат. Двоюрідний.

— Повторюю, це не дає вам права вриватися до чужого помешкання і їсти не свій хліб! Бо він коштує нам надто дорого.

Петро зміряв Паливоду оцінюючим поглядом, визнавши, скільки потрібно хліба й сала для такого могутнього тіла, запитав:

— Ви звідки?

— З Харкова.

— І що там робите?

— Як що? У ЧК оперуповноваженим.

— Чекіст?! — здивовано вигукнув Борис.

— Ну й що? А Андрій хто?

— Андрій — наш друг, студент, і всі ми проти більшовицької диктатури.

Паливода посунувся на табуретці так, що та аж заскрипіла жалібно й мало не розвалилася.

— Диктатури, кажеш? — перепитав погрозово. — Ану, повтори!

— І ви, звичайно, заарештуєте мене?

— Я таких студентів уже бачив! Тобі Радянська влада вчитися дозволила, а ти проти неї?!

— Я — вільна людина й сам собі дозволив.

— Постривай,— зловісно пообіцяв Паливода,— ось оговтаємось трохи й виженемо тебе. Точно кажу, виженемо, аби не смердів у інституті!

— Але ж ваш брат Андрій також учиться.

— Ти себе з Андрієм не рівняй, ти — хирло-мирло, а Андрій — чекіст що треба!

— Чекіст? — прохарамаркав Борис.— Що ви таке верзете?

— А ти не знав?

— Облиш,— виступив наперед Петро.— Андрій з чекістами ніколи не злигається. Бо порядний хлопець.

— А я, виходить, не порядний?

— Виходить,— сміливо відповів Петро.

Паливода підвівся, навис своїм величезним тілом над Петром:

— Ти, щеня зінське... Ще раз пискнеш — розітру й не помічу...

— Ідть геть! — Борис театральнo вказав рукою на двері.— Приходять тут усякі... А чекістам сюди вхід заборонений.

Паливода люто скинув на нього очима.

— Еге-е,— протягнув,— та ви, бачу, типова контра! Петлюрівці чи біляки?

— Не за адресою потрапили...—Петро відступив у кут, на всяк випадок затулившись стільцем.

Паливода натягнув шинелю, обернувся й запитав:

— А де ж Андрій?

— Нову квартиру має: Батиева гора, вулиця Горішня, сім.

— А це правда, що він чекіст? — підскочив Борис.

— Справжній хлопець, ще тебе й до стінки поставить! — Паливода грюкнув дверима так, що посипалася штука-турка.

Петро розгублено подивився на Бориса.

— Оце так штука! — мовив.

— Андрій не може бути чекістом, — заявив Борис упевнено.

— Чому?

— Бо інтелігентний і читає багато. А чекісти в шкіряних куртках і з маузерами. Я сам бачив.

— А якщо Андрієві шкірянку?

— Ти що?! — жахнувся Борис. — Свій брат, ось він хто.

— А якщо засланий губчека?

— З глузду з'їхав... Я такого одразу впізнаю.

— І я вважаю — не може бути. Однак сам же чув: цей тип — його двоюрідний брат — оперуповноважений ЧК. Навіщо йому брехати?

— А й справді — навіщо?

— Аби скомпрометувати Андрія! — нараз радісно вигукнув Петро. — І як ми одразу не здогадалися?

— Точно... — Борис змахнув крапельку поту з кінчика носа. — І все ж завтра треба повідомити студентський комітет.

— Для чого? Андрій так багато зробив для нас. Навіть оце помешкання... — засумнівався Петро.

— На всяк випадок... Аби потім на нас ніхто собак не вівшав. Нехай комітет розбирається.

— Може, й так, — неохоче згодився Петро.

...До Євдокимова зазирнув порученець, доповів:

— На телефоні Петренко. Просить вас особисто.

— Серед білого дня?

— Каже: невідкладна справа.

— З'єднуй.

— Надзвичайна подія, товаришу Євдокимов, — загудів у трубці схвильований голос Андрія. — Здається, повний провал. Приїхав з Харкова мій двоюрідний брат Паливода. Зайшов на стару квартиру й бовкнув студентам, що я чекіст.

Євдокимов стиснув телефонну трубку так, що мало не розчавив.

— Він що, з глузду з'їхав?

— По простоті душевній.

— Чорти б його забрали — таке діло провалити! Чи можна щось поправити?

— Є в мене думка... Паливода знову на Нестерівську піде, а ви туди — наших хлопців. Аби заарештували його там, на очах у студентів, як ворожого агента й провокатора.

Євдокимов замислився.

— Давай свого брата на Бутишів. І сам туди. Негайно. Там усе детально обговоримо.

...Наприкінці дня Петро виламав залишки штахетника у сусідньому дворі й розпалив буржуйку, трубу якої студенти вивели просто в квартиру. У кімнаті одразу потеплішало, і Борис пожвавішав.

— Що таке вогонь? — почав філософствувати. — Жалюгідна краплина сонця, яка опинилася в нікчемній буржуйці й принесла радість бідним студентам.

Петро зняв з буржуйки чайник.

— Заткнись, — сказав незлостиво, — тріпло ти, а не філософ. Заратустра знайшовся.

— Заратустра проповідував зовсім інше, мене просто дивує твоя необізнаність!

— Не дам чаю, тоді збагнеш різницю між Заратустрою і мною, Петром Заборою.

— Істина дорожча... — підвів пальця Борис, та не скінчив.

На сходах загупало, й до кімнати знову протиснувся вранішній гість. Зупинився у дверях, не знімаючи смушкової папахи, й мовив погрозово:

— Ну й падали! Куди мене послали? Я до них, як до людей, а вони — на Батієву гору. Андрієм там і не пахне...

— Дозвольте... — пробелькотів Борис. — Хіба ми винні, що ви не знайшли свого брата? Ми назвали точну адресу.

— Горішня, вісім?

— Сім! — зрадів Борис. — Не восьмий, а сьомий номер.

— Невже? А я, дурень, до якоїсь бабці запхався. Питаю Андрія, а вона тільки очима блимає! І пішки назад чебурякав, бо мені Андрій во як потрібен! — Ступив до буржуйки, простягнув змерзлі руки. — А у вас потеплішало.

— Хочете чаю? — запитав Борис, підморгнувши Петрові.

— Хочу.

Борис налив і подав повну чашку. Подумав трохи й кинув невеличку грудочку цукру. Запитав:

— А ви не брехали, що в ЧК працюєте?

Паливода важко всівся на табуретку біля буржуйки.

— А ви, студенти, вушлі, — похвалив. — Адже знаєте, що Андрій Музиченко — чекіст, а переді мною випендрюєтесь.

І самі червоні, наші люди тобто, то чого критися? Кажіть уже усе...

Борис вибалушився на Паливоду злякано:

— Ми порядні люди, прошу не чіпати нас!

— І не торкатися наших політичних поглядів,— додав Петро.

— Не придурюйтесь! — розізлився Паливода.— І кажіть правду, кого ще в губчека знаєте?

— А ще чого? — розсердився Петро. Нараз підсунув стільця до Паливоди, запитав, не спускаючи з нього очей: — А звідки ви знаєте, що Андрій чекіст?

— Не така вже й таємниця. Піди на Єлизаветинську й спитай.

Раптом двері розчахнулися з тріском, до кімнати увірвалися троє з наганами — один у шкірянці й ще двоє в шинелях.

— Не рухатися! — чоловік у шкірянці метнувся до Паливоди, обшукав його й витягнув з кишені револьвер.— Ви заарештовані, громадянине Паливодо! Довго ж ми шукали вас!

— Це непорозуміння... — Паливода почав підводитись, та чоловік у шкірянці тицьнув його дулом у груди, примусив знову опуститися на табуретку.

— Не рипайся! — наказав.

— Брательники! — одразу скис Паливода.— Я ж свій, чекіст з Харкова.

— Побалакай ще... Знаємо, що мандат у тебе є, та тільки фальшивий він.— Озирнувся на студентів, назвався:— Я помічник оперуповноваженого губчека Мальцев. Ви мешкаєте тут?

— Студенти... — відповів наполоханий Борис.— З ІНО, ось наші документи.

— Перевірити! — наказав Мальцев одному з чекістів.— Коли з'явився тут оцей тип? — вказав на Паливоду.

— Уранці.

— Що хотів?

— Шукав Андрія Музиченка.

— Хто такий Музиченко?

— Колись тут мешкав.

— А тепер?

Борис із Петром презирнулися.

— Не знаємо...

— Невже не лишив адреси?

— Здається, поїхав на село до тітки... — Петро пильно дивився на Паливоду, але той мовчав, утупившись у підлогу.

— Яке село?

— Не сказав. Десь на Поділлі...— Він явно брехав, і Мальцев у душі торжествував: все йде так, як вони й передбачали.

— Ким назвалася ця контра? — запитав, вказавши на Паливоду.

— Так він же й вам пояснив: з Харківської ЧК.

— Він такий же чекіст, як я папа римський. Гад і петлюрівська контра! А вас на понт брав. Так вони своїх виявляють. Якби признались, що червоним симпатизуєте, міг би вас тут же й порішити. А відшили б — значить, свої, давай до організації, виконуй завдання...

Борис здивовано дивився на Паливоду: ось воно що виходить, а вони, бач, хотіли доповідати, що Музиченко підсланий з губчека.

Мальцев пройшовся по кімнаті.

— Речі Музиченка лишилися? — запитав.

— Ні.

— І все ж ми змушені обшукати помешкання,—сказав. Знав: нічого не знайдуть, але так вирішили з Євдокимовим, аби остаточно забити баки студентам.

Обдивилися напівпорожню шафу, зазирнули під ліжку, перекинули матраци, понишпорили в кухні — нічого.

— Виводьте,— наказав чекістам Мальцев, підштовхнувши Паливоду. Затримався на мить у дверях: — От що, хлопці, бачу, ви люди тямущі й нам симпатизуєте...

Петро з Борисом закивали догідливо. Петро навіть сказав:

— Цей тип нам одразу не сподобався...— Подумав, що можуть зрозуміти неправильно і уточнив: — Не тому, що назвався чекістом. Просто нахабний і грубий. Ми це одразу відчули.

— То слухайте уважно. Якщо Музиченко з'явиться тут або побачите десь — одразу до нас, на Єлизаветинську. Знаєте, де губчека?

— Знаємо.

— Хотілося б побалакати з Музиченком. Бачите, його різна контра розшукує. Ясно? А коли ясно, то бувайте! — Вийшов, задоволений собою і вдало проведеною операцією...

Євдокимов сидів, підперши долонею щоку і схиливши голову набік.

— Які будуть думки, товариші? — запитав.

Кравченко сказав розважливо:

— Справи не вельми втішні. Студентів, судячи з доповіді товариша Мальцева, вдалося переконати, що Паливода провокував їх, проте студенти — народ зелений, емоційний і недосвідчений. Якщо чутка про інцидент на Нестерівській дійде до верховодів Козачої ради, вони, безумовно, нашорошать вуха. Проведуть розслідування, звичайно, нічого певного не довідаються, але ж, як відомо, диму без вогню не буває...

— То більше, що за останніми повідомленнями з Білої Церкви Козача рада створила в Києві свою контррозвідку,— додав Колесников.

— Які будуть пропозиції? — сухо запитав Євдокимов. Кравченко замислився, нарешті відповів:

— Треба виводити Петренка з цього болота, бо за-підозрять і вб'ють.

— Ви? — звернувся Євдокимов до Колесникова.

— Поділяю думку товариша Кравченка.

— А що гадає сам Петренко?

Андрій підвівся, спершись долонями на стіл:

— Коваль з Вовком сидять у Білій Церкві й не можуть поки що контролювати петлюрівців у Києві. До того ж Козача рада збирається переходити до активних дій. Сьогодні після нашої денної наради я заскочив на Столипінську до Лозовикового брата й застав там Ксендзюка. Мені доручено виїхати завтра в район Обухова. У селах Великі Дмитровичі та Підгірці треба зібрати зброю і доставити її до Києва.

Колесников рубонув долонею повітря:

— Не вистачало, аби ми самі привозили їм зброю.

— З валкою, яка їхатиме до Києва,— пояснив Петренко,— я повинен привезти два десятки гвинтівок, набої до них, нагани й кулеметні стрічки.

— Невже мають у Києві кулемети? — затривожився Кравченко.

— Я б і з'ясував це, привізши стрічки.

— І озброїв петлюрівців гвинтівками та наганами?

— Я от що гадаю,— сказав Петренко.— Гвинтівки все одно відразу вони не роздаватимуть, десь приховують. От ми й знатимемо про ті сховки, де концентруватимуться їхні загони перед початком повстання, і завжди встигнемо туди раніше. З наганами гірше. Ксендзюк з Лозовиком планують терористичні акти, тож револьвери доведеться роздати.

— Чи не можна влаштувати так, аби нагани потрапили до надійних рук? Ви повідомите Лозовика, що створи-

ли студентську націоналістичну групу й запропонуєте озброїти її. Насправді ж це будуть наші люди.

— За десяток хлопців може поручитися.

Євдокимов повеселішав.

— Доведеться ризикнути, товариші. Розумію: найкраще було б вивести Петренка з гри, однак поки що не можемо дозволити собі такої розкоші. Керівники Козачої ради найближчим часом збираються переїхати до Києва, готують повстання на весну й мусять значно активізуватися. Намагатимуться створити підпільний уряд, і товариш Андрій допоможе нам розшифрувати його. Слід щось придумати для його позицій у петлюрівців. Якусь акцію, що підніме його авторитет.

— Вони мені й так довіряють,— заперечив Петренко,— у старшого Лозовика від мене секретів нема.

— Не було,— уточнив Євдокимов.

37.

Юрко розплющив очі, побачив світле коло лампи на чисто побіленій стелі й зрозумів, що живий. Почув голоси, скосував туди очі — біля лампи сиділи якісь люди. Голова гула й розламувалась, Юрко зціпив зуби, намагаючись угамувати нестерпний біль, та все ж не витримав і застогнав. Голоси одразу затихли, лише хтось мовив злостиво:

— Оговтався! Зараз ми з ним побалакаємо...

Від гурту відокремився один, навис над Юрком, роздивляючись, і хлопець заплющив очі.

— Не придурюйся, Заглодо...— прогудів незнайомий басом мало не доброзичливо.

Юрко впізнав Балабана — Сашка Балабана, Семенюкового ад'ютанта. Це він та Степан Василенко завжди крутилися біля отамана, одержуючи від нього і першу чарку, і найкращу здобич.

Юрко поворушив руками — не зв'язані. Сперся на лікті, готуючись кинутися на Сашка, але той, либонь, помітив, як напружився хлопець, і сильно штовхнув його кулаком у груди. Юрко знову простягнувся на підлозі, боляче вдарившись головою. Однак не знепритомнів — дивився в усміхнені й водночас люті очі Балабана й нараз збагнув: це ж його останні хвилини, пощади не буде.

Та й у кого її вимолювати? Згадав, як Семенюк власноручно стріляв червоноармійців під Ржищевом, посміхаючись і кидаючи ущипливі репліки. То хіба попустить йому?

— Нарешті побачилися, Заглодо! — Це вже сам отаман стоїть над ним. — Довго ж ти шукав мене.

Юрко зібрав рештки сил і сів на підлозі.

— Знайшов, — відповів з жалем. — Дурень, хотів сам упоратися...

Раптом згадав Ганку, яка сховалась за грушею, стежачи, як він підводиться на ганок. Де вона й що з нею?

Підвів голову, аби побачити, хто сидить біля столу. Здається, лише двоє чоловіків...

Отже, Ганка... Може, злякалася й побігла додому?

Одразу ж осмикнув себе: Ганка хоробра, вона не кине його в біді. Дарма він не послухався її, таки треба було заявити в міліцію, а він повівся, як хлопчисько. Прославитися захотів, власноручно взяти Семенюка... Аякже, візьмеш тепер... Порішить його отаман — та й щезне, лиха ще багато накоїть.

— Підводься, Заглодо, — наказав Семенюк, — чого розсівся на підлозі? Приєднуйся до гарної компанії, побалакаємо...

«Знущається... А мені б зараз гранату. Рвонув би під три чорти все оце кубло: і з себе ганьбу змив би, і бандитів прикінчив...»

— Не хочеш? — удавано здивувався Семенюк. — Наше товариство тобі не подобається? Доведеться гарно попросити...

Він підморгнув Балабанові, той підхопив Юрка під пахви й поставив на ноги. Штовхнув у спину так, що хлопець аж заточився: ступив кілька кроків до столу, схопився за спинку стільця, аби не впасти.

— Не розуміють люди культурного поводження, — зареготів Балабан. — Учити треба.

— Сідай, — вказав на стілець Семенюк, — бачиш, стіл для тебе накрили й добірне товариство запросили.

Юрко обвів каламутними очима стіл: пляшки з самогонкою, посередині парує миска з печеною. Запах печені вдарив йому в ніздрі, в голові запаморочилося. Подумав: дивно влаштована людина — йому лишилося жити кілька хвилин, а він думає про страву...

Підвів очі й побачив Черняка. Не здивувався: Черняк, як і Балабан, завжди догоджав отаманові. Здається, вони з одного села, навіть якісь родичі. Черняк виконає будь-який отаманів наказ, від нього пощади не діждешся.

Хто ж четвертий?

Юрко кліпнув очима: чи не привиділося? Та ні, з-за Чернякового плеча визирав таки Карпо Гижа. Чому він тут?

Юрко посміхнувся своїй нетямущості. Мабуть, Карпо бачив, як він подався до Білої Церкви, поїхав тим же поїздом і встиг попередити Семенюка. Ось отаман і приготувався до зустрічі...

— Не хочеш сідати — не треба. — Отаман присунув собі стілець і потягнувся до пляшки. — Давайте, хлопці, хильнемо по чарці, а Заглада нехай постоїть перед шановним товариством. Позаяк проштрафився і має спокутувати свою вину.

Семенюк наклав собі повну тарілку печені й почав мегелити жадібно, плямкаючи й час від часу витираючи рушником губи. Вгамувавши перший голод, позорив очима по хлопцях, спитав ліниво:

— Побавимося ще чи одразу кінчатимемо?

— А може, — запропонував Сашко, — Заглада попроситься? А ми вип'ємо ще по склянці — й душа відійде. То помилуємо?

Семенюк хитро зиркнув на Балабана.

— А що! — схвалив. — Давай, Загладо, сповідайся. Ми, правда, не попи, проте гріхи відпустити можемо.

Юрко хитнувся: ненависть підступила до горла, мало не задихнувся від неї, і жалість до самого себе. Все ще не міг повірити, що настала його остання година — ще ж нічого не бачив у житті й не встиг долюбити. Але сповідатися й каятися? Перед отаманом і Гижею? Та краще вмерти, аніж отакої ганьби зазнати!

Юрко випростався, міцніше стиснувши спинку стільця. Можна хряпнути хоч одного по голові, убити чи покалічити. Але ж чи дадуть? Он Сашко вже щось запідозрив, підводиться...

Скільки часу минуло відтоді, як його оглушили? Година? П'ятнадцять хвилин? Ганка розумниця, вона вже напевно побігла до міліції, зчинила тривогу, і зараз цих бандитів накриють... Виходить, треба потягнути час: кожна хвилина грає на нього. Кожна хвилина може стати останньою — і водночас подарувати життя. Семенюк, певно, не знає, що Ганка була з ним, інакше вони й її схопили б... Не знає, що він відімкнув хвіртку, аби в разі потреби полегшити собі відступ...

І Юрко вирішив заговорити до Семенюка.

— А звідки ви, отамане, знаєте, що йшов я до вас не з добром? — запитав.

— З гранатою та наганом? — примружився Семенюк. — І через паркан?

— Наче ви на вулицю без нагана виходите...

— То кажи, чого йшов?

— Ви тоді з лісової хижі стріляли в мене, а чого?

— Сам не здогадався?

— Куди мені...

— А тому, Юрку,— майже лагідно відповів Семенюк,— що зрадив ти нас. Карпо каже: повідомив сільраду про карлівський млин, а знаєш, скільки в Карлівці твоїх товаришів головами наклали?

— Бреше Карпо. Він сам і повідомив. Карпо вам голову крутить, а Степана з нагана застрелив.

Гижа здивовано покрутив головою.

— Хай!..— мовив.— Хай клевете, сучий син. Але пан отаман справедливий, вони самі знають, хто за нього, а хто й супротив. Я ж сам до Білої прискочив, аби пана отамана про Степанову загибель попередити.

— Цить,— погрозово підвищив голос Семенюк.— То ти кажеш — Гижа... І коли ж він поклав Степана?

— Ми з Халаїмом до Вільхового їхали. Степан Халаїма й застрелив, а Карпо вже його.

— А для чого ти з головою сільради їхав?

— Справу мав у Вільховому.

— І сам товариш Халаїм тебе підвезти згодився?

— Виходить, так.

— А тепер скажи мені: для чого Карпові було Степана на дорозі стріляти, коли той ночував у нього?

Юрко перевів погляд на Гижу: от воно що!.. Отже, Карпо разом із Степаном лежали в засідці, й Гижа лише в останній момент вирішив прикінчити Степана, коли збагнув, що Юрко втече з-під їхніх куль. Бо приїдуть потім з повіту, почнуть доскіпуватись до всього, та й дізнаються, що той ночував на хуторі. А в кого? Звичайно, в Карпа Гижі! А тут — пошукав мушкою і натиснув на гашетку...

— Ну, Карпе,— прохрипів Юрко,— обвів ти мене навколо пальця.

— Хай...— потер руки Гижа.— Цей Заглада зараз бочку на мене котитиме. Давай, хлопче, бреши, бо що ж тобі ще лишається? Може, скажеш, я тебе вистежив і отамана попередив? А я і не відав, що ти в Білій.

Семенюк підвів пильний погляд на Гижу. Зненацька якась думка зродилася в нього, бо посміхнувся і попросив вкрадливо:

— Оббріхує тебе? А ти розлутись на нього, Карпе. Ти по-справжньому розлутись на нього.

— І так давно лютий... Сусіди вони мої, Заглади, життя через них не маю. Хліб у них родить, і картопля краща. А гарбузи — таких світ не бачив...

— От і поквитайся з ним... — Семенюк спритно витягнув з халяви чобота довге вузьке лезо, застромив у стіл, погладив пучками. — Заточка, — сказав захоплено, — голитися можна й вбиває нечутно. Візьми її, Карпе, й не барися, бо набрид мені цей Заглада, гірше гіркої редьки!

— Я?... — відсахнувся Карпо. — Що ви, отамане, адже сусіда він...

— Сам казав: набрид, і гарбузи в нього кращі...

Гижа зацьковано обвів усіх поглядом, але ні в кого не знайшов співчуття. Нерішуче потягнувся за ножем, та одразу відсмикнув руку.

— Ну! — погрозливо вигукнув отаман.

— Боїшся? — зареготав Балабан. — Рука затремтіла?

У Гижі на чолі виступили краплини поту. Обтер їх рукавом, махнув рукою.

— Ну хай... — прошепотів. — Хай буду я...

Схопив заточку, міцно стиснув у кулаці, посунув в обхід столу. Юрко вчепився в спинку стільця. Куточками очей побачив, як почав нахилитися до нього Балабан, рвонув стілець і вдарив по лампі. Кинувся до дверей, та наштовхнувся на когось. Спробував ударити кулаком, але промахнувся. Ухилився вбік, проте його дістали — падаючи, почув, як затріщали й повалилися двері, пролунав постріл, і хтось загорлав несамовито:

— Кидай зброю, бо підірву всіх к бісовій матері!

Заблимали ліхтарі, хтось вибив вікно табуреткою, пролунав ще постріл. Дві тіні метнулися до вікна, схопили чоловіка, який намагався вистрибнути у вибиту шибку.

Засвітилася свічка, і Юрко побачив: її тримає Ганка. — Почав зводитися, та хтось притиснув його багнетом до підлоги:

— Поворушись тільки!

— То це ж я, Заглада!.. — у відчаї прохрипів Юрко.

Побачив, як метнулося до нього полум'я свічки. То Ганка перехопила багнет і одвела його. Потім нахилилася, запітала з мукою в голосі:

— Живий?

Засміялася щасливо, затулила спиною від людини з гвинтівкою, повторила голосніше:

— Живий він!..

Люди з гвинтівками обшукували бандитів.

— Юрку, — гукнув хтось, і Заглада впізнав Карпів голос: — Скажи їм, я ж свій і тут випадково. Поясни, хто бандита застрелив. Того, що вбив товариша Халаїма...

— Ну й сука! — вигукнув Семенюк. — А ми вуха розвісили...

— А хай!.. — заявив Карпо самовпевнено: відчув, що терези почали схилитися в його бік, і мовив голосно: — Хай вас беруть, мені не шкода, напилися нашої незаможницької крові, бандити кляті!

— Ти, гад!.. — задихнувся Юрко від люті. — За ножа хто хапався?

— А ти й справді подумав: на тебе... — широко здивувався Гижя. — Але ж ти сусіда мій!..

— Виводьте! — наказав чоловік у шинелі. — У ЧК розберуться.

38.

Великі Дмитровичі розкинулися на крутих горбах обабіч бруківки на Київ. Село старовинне, й мешканці його досі пишаються тим, що їхні пращури бачили Володимира Мономаха, а може, й самого Ярослава Мудрого — в навколишніх лісах відбувалися княжі лови, потім прокотилася вогнем ординська навала, набігали кримські татари, та Великі Дмитровичі відроджувалися з гідною подиву впертістю, все ширше розповзалися по мальовничих горбах.

Близька відстань до Києва певною мірою визначала характер побуту та діяльності дмитрівчан: багато хто займався підсобним промислом — плели сапети, в'язали віники для київських базарів, а заможніші та спритніші фурманували в Києві, а також скуповували в навколишніх селах овочі та м'ясо й возили на продаж киянам.

Тримали візницький двір на Звіринці й брати Гаргали — Влас та Прокіп. Започаткував цю справу ще їхній батько, потім, під час воєнного лихоліття, траплялися в братів злети й падіння — це коли реквізували у них коней і денікінці, й петлюрівці, — та все ж вони знову якось піднімалися на ноги. Радянську владу вони не визнали, та коли оголосили неп, брати зітхнули вільніше, заворушилися. Влас лишився в Києві, а Прокіп подався на зиму до рідних Великих Дмитровичів, аби дешево скупити коней.

До Прокопа Гаргали й мав з'явитися Андрій Музиченко з паролем від Власа. Це слово мусило відкрити для нього двері не лише Прокопової хати — Влас твердо пообіцяв, що за ніч Прокіп знайде не менше десяти гвинтівків, будуть також нагани, не кажучи вже про набої. З грана-

тами важче — ними селяни в ставах та на Стугні рибу глушать, то навряд чи хто-небудь віддасть.

Хата Прокопа Гаргали стояла на горбі під великим горіхом. Влітку дерево затуляло її від сонця, а зараз самотньо горбилася під вітром. Нахабна сорока крутилася на ньому, виглядала, де й що погано лежить, та, напевно, не туди потрапила: Прокіп Гаргала господар справний і ошадливий, тут крихти на вітер не викинуть, все знайде своє застосування.

Андрій уже встиг переказати Прокопові Власове секретне слово й розтлумачив, що хоче від нього. Прокіп не став огинатися: треба, то й треба — зброю у Київ давно слід завозити, по селах вона лежить без діла, а вже час нагадати більшовикам, хто справжній хазяїн на Україні.

Прокіп пообіцяв: п'ять гвинтів знайде на місці, у Великих Дмитровичах, ще шість чи сім лежать у надійних людей в Безрадицах — вночі він з'їздить туди, шість верст усього, за дві-три години обернеться. А шановний київський студент нехай поки відпочиває. До речі, хто рекомендував його Власові? Невже сам пан Ксендзюк? Справді великий пан, освічений і розумний, бути йому, коли згинуть совдепи, київським головою. Музиченко ствердив: точно, головою, і Прокіп задоволено потер руки. Своя людина при владі не завадить, завжди допоможе, захистить чи порадить, у них з Власом тоді взагалі не буде конкурентів. То хіба для такої людини можна щось пошкодувати? Почухав потилицю і запитав:

— А станкача візьмете?

— Із стрічками? — пожвавішав Андрій.

— Знайдуться.

— А провеземо?

— Тра спробувати...

— Про кулет можна тільки мріяти, — сказав Андрій. Вирішив: тут його лишати аж ніяк не можна, звідси «максим» може потрапити до банди, а в Києві полежить десь у сараї на Деміївці чи Куренівці, нехай Лозовик з Ксендзюком тішать себе надією, що він «заговорить» під час повстання.

Звечоріло, й Прокіп рушив до Безрадиців. Андрія з Володимиром — близьким другом Михайла Лозовика, якого також послали до Дмитровичів, певно, для нагляду за Музиченком, — запросили до самовара: він весело шумів на столі. Господиня, худа й висока жінка з сухими очима, поставила на стіл цукор, масло, глечик молока й навіть

якесь домашнє печиво. Це була царська їжа, й зголоднілі студенти віддали їй належне.

Біля столу крутився Прокопів син — вилицюватий, чорнявий, не схожий ні на видовжену й гостролицю матір, ні на батька, мабуть, проявилася в ньому кров якогось давнішнього половця чи монгола, які вешталися навколо Києва і, звичайно, не гребували слов'янськими дівчатами. Хлопець був меткий: вичекав, поки мати відвернулася, і витягнув з цукорниці велику грудку, ще й підморгнув змовницьки студентам. Потім побачив газету, яка стирчала з кишені Андрієвого піджака, вихопив без дозволу, розстелив на краю столу, прочитав, хизуючись своєю грамотністю:

— «Пролетарська правда». — Замислився, наморщивши чоло, гукнув тонким голосом: — Діду, гей, діду, що таке пролетарська правда?

На печі почувся якийсь рух, звідти звисілася голова. Дід позорив по гостях уважним і проникливим оком, відповів по паузі:

— А це так — скільки народу, стільки й правд. Моя правда була, коли ті, що зараз по сільрадах носа деруть, нам поле орали й дякували за це. А тепер, виходить, їхня правда — пролетарська. Тобто безштанна.

— Правда без штанів? — зареготав хлопчик.

— Навчите його... — пробуркотіла мати. — Самі що знаєте? Третій рік на печі...

— Ти мене, Соломіє, не вчи, — розсердився дід. — Хто фурманський двір у Києві заклав?

— Ну ви.

— А ти поміркуй: твій Прокіп без того двору й досі б у безштанних ходив.

Жінка сердито махнула рукою: видно, такі розмови велися не вперше й набридли їй.

— Лежите, то й лежіть, — одповіла неприязно.

— Тобі, Соломіє, для мене вже й печі шкода, — дорікнув дід, але не злостиво, скоріше для порядку, аби лишити за собою останнє слово. — А що там та «Пролетарська правда» пише? — запитав у внука.

Той схилювся над газетою, прочитав, старанно вимовляючи слова:

— «Бандитам контрреволюцією дано завдання в момент голоду рвати мости, пускати під откіс потяги з хлібом, що мало місце на вісімдесят-першій версті між станціями Фастів і Кожанка...»

Дід гмикнув задоволено:

— Оце діло! Якщо б частіше, червоні б уже сконали від голоду. Далі читай...

— «Губревтрибунал доводить до відома, що при трибуналі є два прибудних коні, що належать невідомо кому».

— От би нехай кіньми й займалися,— прокоментував дід злостиво.— Бо судять людей і розстрілюють.

«Скоро й до вас дійде черга»,— подумав Андрій і обвів поглядом кімнату. Звичайна сільська хата, правда, значно більша за звичайну, на дві половини, але чого тільки тут нема: дубовий комод, у кутку трюмо з пуфиком, на якому колись, мабуть, сиділа красуня в пеньюарі, а тепер лише іноді вмощується, здивовано дивлячись на своє непривабливе відображення, кістлява Соломія. Навіть ломберний столик, вкритий зеленим сукном.

Для чого? Просто скуповують брати за безцінь у Києві різні речі й стягають до Дмитровичів. Андрій не здивувався б, побачивши у Гаргали в клуні беккерівський рояль — до хати не влізе, то нехай постоїть там, хіба шкода, адже вимінаний усього за пуд сала...

— Діду, слухайте, діду,— вигукнув раптом хлопчина,— тут написано: кацапи з Києва до Москви на ероплані полетіли!

— Усі?

— Ну що ви, діду! На ероплані тільки двоє вміщується.

— Мало,— скрушно похитав головою старий.

— А ще в цирку виступають клоуни Бім і Бом. От би подивитися, я вже був у цирку,— хлопчина підвів очі на Андрія.— А ви ходили?

— Доводилося.

— Цікаво! От,— тицьнув пальцем у газету,— там зараз акробати гастролюють — Луї і Чижик, а також китайські акробати Вун Чхи... А що таке гастролюють?

— Звідкись приїхали до Києва і виступають,— пояснив Андрій.

— Виходить, і я, коли з Дмитровичів їду, то гастролюю?

— Виходить,— поблажливо погодився Андрій.

— А можна, я з вами завтра погастролюю?

— Менше язиком талаяпай,— розсердилася господиня.— А до школи хто піде?

— Самі бачите — читати вже вмію.

— Ще чогось навчишся...

— Навіщо? Он наш учитель скільки років учиться, а батькові кланяється, і мені буде також.

— Еге ж,— схвалив дід.

Андрій ледь утримався, аби не втрутитися. «Ніколи! — сказав сам собі, наче приніс клятву.— Розбухли, мов кліщі, що напилися крові, торкнись — і бризне! І торкнемося, обов'язково торкнемося! І пустимо вам кров, неодмінно!»

Видно, господиня прочитала щось на його обличчі, бо запитала:

— Втомилися?

— До Корчуватого на попутних санях, а потім пішки...

— Лягайте.

— Розбудите, коли Прокіп Сидорович повернеться.

— Нескоро ще.

Їх поклали у другій половині хати. Взимку тут не опалювалося, й затопили тільки для гостей — у кімнаті було холоднувато, та Андрій з Володимиром швидко угрілися під пуховою периною, певно, також виміняною за фунт сала, й заснули без сновидінь.

Підняв їх сам господар. Андрій, побачивши світло у вікнах, затривожився.

— Котра година?

— Пів на восьму.

— Гвинтівки привезли?

— Усе вже в санях, хлопче.

Андрій почав швидко одягатися.

— Чому не розбудили?

— Ви так міцно спали...

— Скільки привезли?

— Вистачить... Одинадцять гвинтів, три маузери й шість наганів. Станкач та ще набої...

— Гарно заховали?

— На передні сани під бочки з капустою. Там «максим» і п'ять гвинтів. Решту — на другі сани, сіном прикрили й під мішки. Акуратно.

— Сам мушу подивитися.

— Краще, ніж я, хлопче, не владнаеш.

— Життям ризикуємо.

— Наче я не з вами?..

Коні вже були запряжені в сани, хрумкотіли вівсом з підвішених до морд опалок. Андрій обійшов сани, задоволено покашляв: справді, все по-господарському, бочки прив'язані вірьовками, спробуй здогадайся, що під ними станковий кулемет.

Поруч передніх саней стояв дядько в довгому кожусі з піднятим коміром. На вусах намерзли бурульки, дядько

підтанцьовував, зігріваючи ноги, хоч і взутий був у нові, до колін, валянки. Побачивши Андрія, запитав:

— Прокіп казав: ти — скубент?

— Начебто так.

— Скубенти різні бувають...

— А ви більше юнкерів поважаєте?

— Ті певніші. Що юнкер, що охвіцер — одна кістка.

— Виходить, з офіцерами спільну платформу маєте?

— Платформи, як кажеш, різні, та мета одна.

— Яка ж?

— Свій уряд повинні мати.

— Совдепи не підходять?

— Ти, хлопче, мені баки не забивай. Я тобі зброю для чого привіз? Аби все червоне по селах зникло, пойняв? Щоб не рівняли мене до Семена Бровка, гицеля поганого! Йому б справді тільки псів стріляти, а він на мене нагана підводить...

— Голова сільради?

— Він, собака шолудивий!

— Допік вам?

— Він — тьху... Наплювати й розтерти. А от хто мені поле поверне? У мене двадцять десятин поля було, ще й сінокоси, то що, Бровкові дарувати?

— Тому й кличете офіцерів на захист?

— Самого чорта лисого гукнеш. Ось і питаю: коли?

Андрій постукав підбором по санях.

— Самі бачите, зброю стягуємо.

— Треба буде — ще знайдемо.

— Ви з Безрадічів?

— Звідки ж іще? Коли що — спитайте Мосейчука Петра Єлисейовича, кожен покаже.

— Запам'ятав, навідаємось,— пообіцяв Андрій, точно знаючи, що свого часу таки навідаються до нього й добряче потрусять за комір.

На ганок вийшов Прокіп Сидорович. Широко перехрестився, поцілував жінку, для чого довелося підвестися навшпиньки, чіпко оглянув подвір'я і наказав владно:

— Рушаймо!

Не збіг з ганку, зійшов статечно, зняв з коня опалку з недоїденим вівсом, поклав на сани. Соломія відчинила ворота, але Андрій зупинив господаря.

— Нагана дайте,— вимогливо простягнув руку.

— Так у мене є...

— У вас — само собою.

— Злякався?

- Не тільки ж огірки веземо...
- Але ж нагани вже поховані.
- Доведеться дістати,— сказав Андрій твердо.— Як-що міліція перестріне й труситиме, боронитимемося.
- Не дай боже! — перехрестився Прокіп.
- Звичайно, в руки не дамся, розстрілом пахне.
- Та не жартуємо. Дай свого, Петре,— звелів Прокіп Мосейчукові.— Я поверну.
- Так не маю ж...
- Давай, кажу.
- А віддаси?
- Не на базарі, Петре... І тобі б годилося,— обернувся до Володимира,— та не хочеться все розкушувати...
- Мені не треба.— Володимир витягнув з кишені пальта браунінг.
- Ова! — здивувався Андрій, бо й справді не знав, що Володимир має зброю: виходить, його приставили до нього для контролю і з найбільшими повноваженнями, аж до розстрілу. І лише тепер Володимир остаточно повірив йому.— Де взяв?
- Підстраховував тебе,— відповів Володимир ухильно.
- А-а...— Андрій удав, що ця відповідь задовольнила його.— То як, дасте нагана? — звернувся до Мосейчука.
- Тримай! — Мосейчук розстебнув кожух, витягнув з-за паса наган і з жалем підважив на долоні.— Свій і наче рідний...
- Багатьох з нього поклали? — примружився Андрій.
- Та було...— Мосейчук спритно підкинув револьвер, упіймав за дуло, подав.— Нехай і тобі так послужить.
- Андрій покрутив барабан, упевнився, що він повний, і засунув зброю до кишені пальта. Скочив на сани.
- За селом починався крутий підйом — Андрій скористався з цього, зліз з саней, пішов за ними: тепер мішки з борошном прикривали його від Прокопа Сидоровича та Володимира. Дістав наган, спорожнив барабан, змінив набої завчасно приготованими холостими. Порівнявся з Прокопом Сидоровичем, запитав:
- Поїдемо через Ходосівку й Корчувате?
- Найближчий шлях.
- А там міліція не перестріне?
- Справа така, всюди можуть трапитися.
- Нам на Печерськ. Найкраще з Корчуватого до залізничного мосту, а там проминемо Видубецький монастир і вгору Наводницькою.
- Згода.

Дісталися забудованого мазанками Корчуватого, й за поворотом до залізничного мосту їх перестрів військовий патруль. Андрій знав: тут їх зустрічатимуть, і аніскілечки не здивувався, побачивши двох червоноармійців у будь-яких та шинелях. Але помітивши, як стривожився Володимир, як зістрибнув з саней, наказав голосно, але так, щоб не почули патрульні:

— Без паніки.

Володимир озирнувся й кивнув, а Прокіп Сидорович, либонь, уже набачився в дорозі всього, бо навіть не зліз із саней — сидів і байдуже дивився на військових з гвинтівками.

Коли порівнялися з патрульними і старший наказав зупинитися, Прокіп Сидорович жартівливо приклав правицю до вушанки, відрапортував, підморгуючи:

— Веземо, значить, до Києва гірки й капусту, а також борошно — для харчування населення. Кріпимо, отже, змичку села з містом.

Мальцев, який очолював патруль, постукав прикладом по бочці.

— Показуй! — звелів.

— От Хома невірний! — удавано обурився Прокіп Сидорович. — А ти понюхай, знаєш, як гірки пахнуть?

— Показуй, — повторив Мальцев, не дивлячись на Андрія.

Зараз він зазирне в діжку, може, ще в одну й пропустить перші сани. А далі...

Прокіп Сидорович витягнув з бочки кілька огірків, подав Мальцеву.

— Покуштуй, — солодко посміхнувся, — життя проживеш, а кращих не знайдеш. Тверді, маленькі, знаменита закусь.

Мальцев не відмовився, відкусив мало не півогірка. Захрумкотів і ствердив:

— Смачно... Давай, — махнув рукою, — проїжджай і не затримуй рух.

Тепер він перейшов до наступних саней. Андрій зробив знак Прокопові Сидоровичу, щоб їхав. Той рушив, але зупинився за кілька метрів. Тепер Андрій стояв боком до Мальцева й дивився, як той зазирає під мішки з борошном. Зараз він присяде й засуне туди руку, потім...

Мальцев помацав по дну саней долонею і запитав так, аби почули попереду:

— А там що у тебе? Щось металеве...

Замість відповіді Андрій витягнув наган і вистрілив Мальцеву в спину. Озирнувся на червоноармійця, який підводив гвинтівку, натиснув на гачок, і з дула нагана вивергнувся вогонь, обпаливши шинелю. Червоноармієць випустив гвинтівку, заточився й почав осідати на сніг. А Мальцев так і лишився лежати — обличчям у накатану саньми колію.

Минуло секунди дві чи три. Андрій побачив: Прокіп Сидорович з Володимиром застигли, розгублені. Замахав руками:

— Швидше, треба проскочити місто, поки не зчинили тривогу!

Підібрав червоноармійські гвинтівки, засунув під сіно на передку, скочив у сани. Прокіп Сидорович огрів батогом коня, Андрій хвисьнув свого — рвонув одразу наметом.

За залізничним мостом звернули круто ліворуч і Наводницькою піднялися на Печерськ, де й загубилися у мереживі невеличких вулиць та завулків.

39.

У Тимченків гостював Боровий з дружиною та дочкою. Поверталися з базару в Тараші й завернули до Почуйок, щоб одігритися.

Василина Петрівна з Зіною знімали криті сукном кожухи й розмотували хустки, а Григір Васильович обмів віником валянки, скинув їх у сінях і зайшов до кімнати, встеленої різнокольоровими доріжками, у грубих вовняних шкарпетках. Сів на лавку й поблажливо спостерігав за жіночими клопотами. Зіна крутилася перед дзеркалом, показуючи Фросі, яку неймовірно квітчасту хустку вдалося купити. А Василина Петрівна витягнула з мішка червоні чобітки на високих підборах, тримала за халявки, погойдуючи і не наважуючись приміряти. Фрося помітила її нерішучість і підохотила:

— Яке чудо! Давно не бачила такої краси. А як вони на нозі?

— То я зараз...— заклопоталася Василина Петрівна.

Боровий, поворушивши пальцями ніг, які поступово зігрівалися, зітхнув скрушно:

— То, кажеш, господар у Насташці? Шкода, й так рідко бачимось, гадав, хоч погомонимо трохи...

— Вони обіцяли скоро повернутися,— заспокоїла Фрося.

Йй було приємно й радісно приймати гостей, зовсім уже здичавіла в Почуйках. Спочатку замело снігом, потім ударили морози. Микола майже не бував дома — мотався по хуторах, потім, казали, чогось сидів у Білій Церкві. Фрося сердилася на нього й виговорювала під час швидкоплинних зустрічей, та чоловік, видно, не сприймав її серйозно, відмахувався від докорів і, посилаючись на важливі й невідкладні справи, знову якось непомітно й надовго зникав.

А Фрося плакала ночами в нагрітому широкому двоспальному, але такому порожньому ліжку.

Та сьогодні приїхали гості, у дім прийшло свято, і Фрося радісно сплескувала руками, дивлячись, як огрядна, грудаста Василина Петрівна гордовито ступає по вовняних доріжках вузькими червоними чобітками, в які ледь-ледь вбила свої повні ноги.

А Василина Петрівна, прикусивши нижню губу, щоб не застогнати від болю, пропливла кімнатою від вікна до дверей і назад, навіть грайливо постукала підборами — все ж обнова надає жінці духу.

Подруги тим часом вислизнули до кухні, й Зіна нетерпляче й жадібно почала розпитувати Фросю про чоловіка. Фросі була неприємна така допитливість, тож відповідала скупю. Зіна помітила це і образилась. Вона вже давно мріяла нащебетатися з подругою, довідатися про таке, що в матері розпитувати соромно, а знати ой як хочеться.

Зіна вирішила: ця задавака Фроська або просто дурепка, або ж нецікава до чоловіків, а може, і те, і друге вкупі. Вона одразу втратила інтерес до подруги, однак потім подумала, що Фрося, можливо, чомусь хитрує. Але чому?

Фрося дістала з печі чавун з гарячим борщем, поставила на стіл таріль з капустою та огірками. Боровий стежив за її приготуваннями зацікавлено — багатий життєвий досвід підказував йому, що квашена капуста та огірки просто так не з'являються на столі. Інтуїція і цього разу не підвела Григора Васильовича, бо Фрося дістала з буфета графин з чимось рожевим і пояснила: для дорогих гостей має горілку, настояну на горобині, вона значно смачніша й корисніша від звичайної, то чи не звольте спробувати?

Боровий зволив, не відкладаючи й не звертаючи уваги на докірливий погляд дружини. Та й як не випити з морозу? Захрумтів огірком, а Фрося вже несла нарізане сало й цілий шматок рожевої та пахучої шинки.

Григор Васильович подумки вже відкраяв собі великий шмат, уже відчув у роті божественний смак, та лише проковтнув слину, бо за вікнами почувся шум і рипіння половізів. Боровий вирішив, що повернувся господар, але до хати ввалився червонопикий і усміхнений Дударець — вніс із собою запах морозу, злежалого снігу та міцний овечий дух від кожуха, який перебивав усі інші.

Фрося метнулася до Дударця тривожно.

— Ти з Миколою?

Але Сашко тільки покрутив головою.

— Не зміг він, у Потіївці лишився. Григорій Григорович затримав, Грабовський.

— П'ять верст усього...

— Я ж кажу: справи. І не зміг він.

Дударець зняв шапку і обмів нею паморозь з вусів. Одвів очі: не міг же пояснити цій дурепі, що поручик загуляв у Непийпива, що там трапилась гарна молодиця — якась господарева родичка, вродлива й пишнотіла. Щоправда, як на Дударців погляд, не вродливіша й не молодша за Фросю, але жвава й швидкоока, вона лише кілька разів зиркнула на поручика, й той одразу втратив голову.

Сашко й сам би не заперечував проти такого ласого шматочка, навіть натякнув молодичці, що, мовляв, негоже світити очима на чоловіка одруженого, коли поруч сидить холостий-нежонатий, однак поручик, — видно, здогадавшись, яку міну підкладає під нього Дударець, — негайно відіслав його до Насташки, вигдавши якийсь привід. Даремно Сашко протестував і доводив, що все можна зробити й завтра, Якубович був невблаганний — таки зачарували його жіночі очі. Ось і довелося пхатися в мороз аж цілих п'ять верст. Проте зараз, побачивши накритий стіл, а особливо Зіну в квітчастій шалі, Сашко вирішив: є таки бог на світі — там, у Потіївці, молодиця явно світила очима поручиківі, а Зіна, хоч і вища трохи за нього, дівка показна, вродлива, і очі світяться не гірше, ніж у потіївської красуні, навіть звабливіше.

А Фрося, насипаючи борщ у миски, мало не плакала: усього п'ять верст, а не приїхав... Якби кохав, примчав би. У негоду, туман, зливу чи навіть у злу хуртовину... Не кохає... Розлюбив... Минулося...

Подавала миски, посміхалася, пригощала, а сама думала про одне: усього п'ять верст. За годину можна пішки дійти. Якщо кохаєш...

А може, зараз самій? Накинути кожуха й побігти? До чоловіка ж...

Мабуть, очі у Фросі зволожились — упіймала здивований погляд Василини Петрівни й примусила себе посміхнутися.

Не діждешся, аби бігали за тобою. Розлюбив, то й розлюбив. А може, справді має діло? Он і батько подалися кудись — весь час їздять, з кимось розмовляють, про щось домовляються...

І все ж, коли кохаєш...

Он Зінка як вибалушилася на Дударця, очі так і сяють, не знає, дурепа, чого тільки від неї треба... Ніч чи дві — і бувай, красуне, світи очима іншому, а в нас невідкладні справи, державні клопоти, чоловічі турботи...

А якби Микола знову посміхнувся їй так, як колись під грушею, та взяв за руки, зазирнув у вічі... Пішла б знову за ним? Напевно, пішла б, не озираючись.

Від цієї думки зробилося щімко, відчула себе зовсім нещасною і знедоленою... А він — за п'ять верст...

Раптом образа породила лють — вона підступила до горла й заклекотіла. Ну хай розлюбив, ї вона ж не любить, навіть ненавидить. Зневажає й ненавидить!

Фрося взяла налиту Боровим чарку, хотіла лише пригубити, та випила до дна й задихнулася від гіркоти. Григор Васильович подав огірочок. Фросі давно вже так не смакували огірки, і дивно, чи то різка огіркова солоність, чи то доброзичливий погляд Григора Васильовича, чи то просто випита горілка спричинилися до того, що забула й про Миколину легковажність, і про клятві п'ять верст, деś тільки глибоко-глибоко в душі лишився смуток. Зрештою, згадала Фрося, вона господиня, і в неї гості, а їхній дім завжди славився гостинністю. Позорила по столу, побачила, що шинки вже малувато, й принесла ще шмат: аби ніхто не подумав, що Тимченки пошкодували гостям.

Горілка зігріла Фросю, і вона вдячно зиркнула на Григора Васильовича, який знову наповнив їй чарку. Майнула думка, що це найлегший шлях забутися: тепер і Дударець, що відверто обіймав Зіну, і сама Зіна, яка не відштовхувала Сашкову руку, не обурювали, зрештою, це не її справа... Їй треба нагодувати гостей, аби все було полюдськи, борщ уже з'їли, й слід подавати печеню. Фрося наклала повну таріль і поставила на стіл паруючу картоплю з м'ясом. Кинула оком на карафку — лишилося на денці, й треба дістати ще пляшку.

Пішла до сусідньої кімнати, де батько тримав цілу сулію самогонки, дістала, та зупинилася на півдорозі. Невже це Дударець про Миколу?

Стала за одвірком, аби все почути, не потрапивши Сашкові на очі.

— Поручик — то залізна людина, — сказав Дударець, і неприховане захоплення бриніло в його голосі. — Я за ним — у вогонь і в воду, бо інакше не можна: якщо людина хороша, то й ми мусимо з нею по-доброму.

— Гарно кажеш, — пробубонів Григій Васильович, наче Дударець справді мовив щось надзвичайно розумне.

— Ми тепер з поручиком, — вигукнув Сашко, — наче самотні вовки, яких обклали прапорцями. Але ж усі знають, звичайний вовк тікатиме від прапорців, а досвідчений і самотній перестрибне, не помітивши. Правильно кажу? Он і Григій Васильович стверджує, а якщо вже ви не заперечуєте, то воно так і є. Прошу...

Видно, Сашко потягнувся до чарки, й вони випили удвох. Настала пауза, й Фрося вирішила: Дударець уже забув про Миколу, але той почав знову:

— Оце ми на Григорівку ходили... Чули про таке? Цукроварню там пошарпали... Отаман Гайовий і ми з поручиком при ньому. То слухайте, якщо б не поручик, дулі б отаман касу взяв. А в ній знаєте скільки мільйонів було? Аж двісті! Спіймали хлопці там бухгалтера, а той ключі заховав. Червоний більшовик і впертий: вішайте, катуйте, а не віддам робітничо-селянських грошей!

— Вони всі вперті, — подала голос Зіна, — у нас, у Насташці...

— Цить! — обірвав дочку Боровий. — Не з твоїм розумом братися... І що ж отаман з тим бухгалтером? — запитав зацікавлено.

— Гайовий наказав батогами відшмагати — бухгалтера та його жінку. Заголили її, значить, на очах у всіх... — видно, Сашко дав волю рукам, бо Зіна верескнула. — Заголили й почали шмагати, а вона терпить. Ось тоді пан поручик і вигадали... Троє дітей у більшовиків, значить. Такі собі цуценята безхвості. А поруч ставок, бо яка ж цукроварня без ставу? І пан поручик кажуть: тягніть тих цуциків і будемо топити...

Фрося знеможено опустила на дзиглик, що стояв біля пічки. Уявила, як Сашко Дударець тягне з хлопцями трійко діточок до ставу, як малеча пручається, а їх підхопили й зараз топитимуть...

Невже справді таке можливе? Дітлахів — і топити? І це наказав її Микола!..

Певно, Дударець бреше, вигадав усе, щоб похвалитися, бо Микола не міг учинити такого. Не міг!

— Хлопчики всі? — діловито поцікавився Боровий.

— Одне дівчисько — найменше, років чотири... То її першою. Єсаул Багмут за шкірку узяв і підняв над водою. Мовляв, дивіться, батьки, вам ключ дорожчий чи власна дитина? А той бухгалтер анічирк. Не віддам — і все! Уявляєте, власної дитини не пожалів, червоне одоробло. Єсаул, значить, на поручика дивиться, а той на бухгалтера. Що лишається робити? Бульк — і нема дівчиська, тільки кола по воді пішли...

Фрося застогнала, та ніхто не почув її. Уявила дівчинку, чомусь біляву, з кісками, яка висить над ставом, торкаючись голими ніжками холодної води... І Микола підводить руку, опускає її...

Дівчинка з білявими кісками занурюється у воду. Захлинулася від крику, жаху, студеної води; зовсім маленьке створіння, блакитнооке, вона, певно, й не усвідомила своєї смерті, а може, серце в неї ще раніше розірвалося від жаху?

А Микола Якубович, її чоловік, стоїть на березі, розставивши ноги в міцних чоботях, в офіцерській шинелі й кашкеті. Таким він найбільше подобався їй — справжній офіцер, військовий, бо професія справжнього чоловіка — бути військовим.

Однак військові вбивають! Так, але ж не дітей — озброєних ворогів, коли сила суне на силу, коли герць і нема іншого виходу...

А чим завинила чотирирічна дівчинка з білявими кісками?

— А далі що? — прогудів Боровий.

— Далі за хлопчика взялися. Сопливе таке, а революційне, його на човна тягнуть, а воно кусається, як те цуцена дике. Навіть поручик розсердився. Ногою тупнув, розлютився, кричить: «Топи його, більшовицького вирока!»

— І правильно, — схвалив Боровий. — Правильно кричить, бо їх усіх треба під корінь. З дітьми й онуками — всіх, бо знову рід голоти відродиться!

— І я б його туди ж! — Видно, Дударець перехилив чарку, бо смачно поплямкав губами й закінчив: — Але ж бухгалтер не витримав — ключ від сейфа виклав. Мільйони ми, звичайно, забрали, а його з жінкою на дубі повісили, аби не були такими впертими.

— Такі вони всі тепер пішли, — креснула долонями Василина Петрівна. — У Насташці проходу нема, незаможник на незаможнику, і всі в начальство лізуть!

— Розберемося,— хвалькувато пообіцяв Дударець.— Ми з усіма розберемось, прийде час, згадаємо, хто шапки не скидав. Але ж не бачу вдячності...— видно, ця репліка мала явно визначену адресу, бо Зіна знову верескнула, проте не обурено.

Фрося важко підвелася з дзиглика. Вийшла до гостей, поставила на стіл пляшку, зтяжно подивилася на Дударця.

Невже не бреше?

Хоча для чого йому брехати, правду сказав, бо таке вигадати не можна. Таке й у страшному сні не присниться,

— Що з тобою, дитино? — озирнулася на неї Василина Петрівна.— Нездужаєш?

Фрося обвела всіх порожніми очима, поскаржилася:

— Голова щось розболілася.

— Недопила,— авторитетно заявив Дударець.

— Порошка не маєш? — запитав Боровий.— Випий порошок, відразу полегшає.

— Може, й справді...— провела Фрося рукою по чолю.

Раптом побачила все навколо іншими очима: чужі й неприємні люди сидять, п'ють, їдять — вдоволені, розм'якшені, лагідні. Зінка розпашілася, очі блищать, зиркає на Дударця закохано. Василина Петрівна сонна від смачної їжі, байдужа й упокоєна. Григій Васильович аж випромінює ситість і задоволення життям. Дударець збуджений, веселий, запальний, азартний: не бачить нікого, крім Зіни — виходить, розповідав про григорівську трагедію просто так, аби похвалити і поручика, і одночасно себе. Хіба може їх схвилювати те, що десь там утопили дитину?

А може, вона помиляється, життя жорстоке, все в цьому світі перевернулося, стало догори ногами, то хіба варто жахатися того, що в ставу втонуло дівчисько?

Але ж не втонуло, а втопили — дорослі люди, які, можливо, мають таких же маленьких, незахищених, з білявими кісками... І в неї будуть діти, можливо, така ж блакитно-ока дівчинка...

Фрося лише на мить уявила свою дочку, дитя з солом'яними кісками, і нещадна рука кидає її в холодну воду... А Микола дивиться байдуже, навіть регоче...

Певне, Фрося зблідла й похитнулася, бо Василина Петрівна потягнулася до неї стривожено. Але Фрося одразу опанувала себе:

— Справді, пошукаю порошок...

У закутку, де стояв письмовий стіл, критий зеленим сукном, виміняний батьком на пуд борошна в якогось чиновника, Фрося знайшла клаптик паперу й погано за-

гостреного хімічного олівця. Послинила його й написала нерівними літерами: «*Насташківському совдепу*».

Подумала трохи, закреслила слово «совдепу» й написала згори: «*Незamoжницькому комітетові*». А потім великими друкованими літерами: «Сьогодні вночі в Потіївці в Грабовського ночуватиме начальник району повстанців Якубович Микола, який пишеється Зінаїдом Гайлевичем. Він топив дітей у Григорівці. От усе».

Акуратно склала клаптик і захувала на грудях. Гадала, скине тягар, та полегшення не відчула. Сіла перед дзеркалом, мов хотіла сама собі пояснити, що правильно вчиняє, та очі дивилися тверезо, холодно й відчужено, наче й зовсім не її, і Фрося нараз відчула потребу побалакати з цією незнайомою жінкою, котра добре знає, що робиться в неї на душі, та не хоче дати поради. Догадалась: либонь, та, друга Фрося, хоче відмовити її, змушує спалити листа — суворо зсунула брови й заплющила очі. Так почувалася впевненіше. Одвернулася від дзеркала: папірець холодив груди й тиснув на серце, знала — сумління мучитиме її, але знала також, що все одно віддасть листа, бо людина, яка, сміючись, утопила дитину заради грошей, хоч і мільйонів, може вчинити ще й більший злочин.

До того ж він зрадив її...

Подумала: а якщо вона вчиняє так лише задля помсти? Може, й помсти... І все ж, якби не Дударцева розповідь, вона б не написала листа. Плакала б, переживала, молилася, проклинала, та залишила б усе в собі. Закам'яніла б, а не виказала... Бо хіба людина, яка цілувала її, пестила, шепотіла ласкаві слова, клялася в коханні й справді кохала, хіба така людина може свідомо, не жажнувшись, убити дитину?

Отже, й пестоші, й ніжні слова, й обіцянки кохання — усе було секундним спалахом, облудою, брехнею. Так крижунка може на мить заіскритися діамантом, віддзеркалюючи сонячний вогонь, але ж насправді нема того вогню — майнув і розчинився в кризі...

Фрося вийшла до гостей, коли вже підводилися з-за столу. Бліда, але з потемнілими очима й рішуча.

— Чого ж уже від столу? — запитала для годиться. — Я зараз узвару принесу. Гарний узвар, з грушками та сливками.

Василина Петрівна зазирнула їй у вічі.

— Оклигала, — сказала з полегшенням. Мабуть, вона збагнула, що саме спричинилося до Фросиної недуги, і спробувала заспокоїти: — Не бери близько до серця, любя.

— Не беру,— відповіла Фрося просто, й це було правдою, бо біль уже минув, і лише десь глибоко дотлівала самотня жаринка.

— Ти завжди була розумницею.

— Поїду з вами до Насташки,— наче не до ладу відповіла Фрося.

— Маєш справу?

— Провітрюся. А назад з батьком повернуся.

— І то правда.

— І я з вами,— почув розмову Дударець. Не міг відліпитися від Зіни, підморгнув їй і пообіцяв: — З вітерцем підвезу! Та й Фросі негоже самій вертатися, якщо Івана Івановича не злапає.

— У нас заночує,— заперечила Василина Петрівна, проте Дударця вже як вітром здуло — побіг лаштувати сани.

Він провіз їх справді хвацько: обігнав Борового з дружиною мало не на версту. Вискочили на сільську площу перед церквою, коли вже сутеніло, і Фрося попросила зупинитися. Дударець натягнув віжки неохоче — поруч сільрада, навіщо зайвий раз мозолити очі допитливому сільському начальству...

— Я до церкви на хвилику,— пояснила Фрося, побачивши, що церковні двері відчинені.— Ви їдьте, а я вже пішки...

У церкві було темно й спокійно, горіло кілька свічок біля аналоя, і лише якась стара хрестилася й часто кланялась. Фрося постояла в притворі, хотіла пройти до ікони богоматері помолитися, та передумала — жаринка під серцем усе ще тліла і обпікала їй груди, а зверху припікав папірець, списаний хімічним олівцем.

Фрося відчула: серце в неї майже не б'ється, закам'яніло, а божа матір вимагала сповіді й каяття. Вийшла з церкви — навпроти через площу сільрада, й вікно там світитися. Фрося перебігла до будинку й, витягнувши з-за пазухи папірець, засунула в щілину між дверима й одвірком — аби неодмінно помітили.

Й побігла геть, не озираючись, наче хтось міг затримати її.

40.

Голова Білоцерківської ЧК Любомирський вийшов з кабінету в кінці коридора — саме сюди доставили заарештованих.

— Де Семенюк? — запитав.

Оперативник показав на крайнього, що стояв, притулившись спиною до стіни. Голова зупинився навпроти отамана. Був він значно нижчий за нього, стояв, засунувши руки в кишені блаженського піджака й відчуваючи, як сверблять пучки. Дивився на Семенюка знизу вгору. Гадав: побачить пикатого, зарозумілого, нахабного й лютого бандита, а стояв перед ним звичайний, худорлявий, з витягнутим зморшкуватим обличчям чоловік і видався навіть не зляканим, а розгубленим.

— Ви отаман Семенюк? — запитав голова ввічливо, бо вважав, що з заарештованими, хто б вони не були, слід поводитися чемно.

— Ваша взяла! — Семенюкове обличчя пішло плямами.

— А ці? — обернувся голова до Балабана й Черняка.

— Бандити. Взяли разом. Той, — оперативник вказав пальцем на Юрка, — разом з дівчиною хотів узяти їх самогубки, а цей, — кивнув на Гижу, — твердить, що потрапив до Семенюка випадково й перед цим убив у Вільховому бандита з Семенюкового загону, коли той стріляв у голову сільради. Чули про це?

— Чув. — Голова обернувся до чоловіка в шкірянці, який стовбичив у дверях сусідньої кімнати. — Товаришу Кальченко, розберіться з цими двома, а Семенюка до мене на допит.

Юрка завели до вузької кімнати, в кінці якої стояв письмовий стіл. Він перегороджував кімнату так, що Кальченко протиснувся до нього попід стіною боком, проте не лишився у закуті між столом і вікном, а, взявши якусь папку, повернувся назад і сів просто на подряпаний і порізаний ножем стіл, звисивши ноги в нових хромових і начищених до блиску коричневих чоботах. Для чогось зазирнув у теку, підвів очі на Юрка й запитав суворо:

— Ну що, будемо зізнаватися?

— У чому? — здивувався Загледа.

— Гадаєш, я так і повірив, що ти пішов Семенюка брати?

Юрко задихнувся від обурення:

— До вас же Ганка прибігла! І про Семенюка повідомила...

— З дівкою окремо побалакаємо. А ти Семенюка звідки знаєш?

— Так був же в нього в загоні...

— Ну-ну, — посуворішав Кальченко. — Он де собака заритий!

— Але ж Радянська влада оголосила амністію, і я добровільно здався.

— Добровільно... — посміхнувся Кальченко. Перегнувся назад, спритно висунув шухляду з столу й витягнув звідти наган. — А це що?

— Наган.

— До речі, вилучений у бандитів під час затримання, а вони твердять, що цей наган і гранату-лимонку ти приніс із собою.

— Так, — похнюпився Юрко.

— А знаєш наказ про здачу зброї? І що застосовується до порушників?

— Та відаю.

— А якщо це тобі відомо, то мусиш знати, що відповідатимеш перед законом. Проте сьогодні, здається, ти справді нам допоміг. Мотай на свій хутір і не потрапляй більше на очі. Бо сьогодні я добрий і прощаю...

Юрко позадкував. Наштовхнувся спиною на двері, вони відчинилися, і він вивалився в коридор.

Ганна метнулася до Юрка, та він наче не впізнав її.

— Що з тобою? — схопилася за край свитки.

Юрко зітхнув і заплющив очі. Ще б секунда — і заплакав би, однак стримався.

— Відпустили мене! — мовив саркастично. — Помилували й відпустили, але щоб більше не траплявся на очі...

— Що ти мелеш?

— Правду кажу.

— Тобі не повірили?

— Чому ж, бачиш — відпустили.

— То пішли! — Ганна рішуче взяла Юрка за руку. — Ми зробили свою справу, й Семенюкові тепер кінець. Завдяки тобі.

Юрко машинально пішов за нею. Зненацька побачив Карпа, що прилип до коридорної стіни. Хотів щось сказати йому, та тільки безнадійно махнув рукою і поплуганився до виходу.

Нема на світі правди, подумав. Як сказав слідчий? Мотай на свій хутір і не потрапляй на очі...

На улиці мороз обпалив Юркові обличчя. Ганка притулилася йому до плеча, прошепотіла:

— Підеш до гуртожитку, переночуєш у хлопців.

— Ні! — похитав уперто головою.

Гнів і туга душили Юрка, було важко дихати, нікого не хотів бачити, навіть Ганку. Уявив цікаві погляди хлопців у гуртожитку й аж задихнувся від сорому й люті: його

помилювали й вигнали, аби знав своє місце й тихо сидів у Валках...

— Куди ж підеш? — спитала Ганка співчутливо.

— А куди б не пішов! Яке твоє діло? Йди на свій робіт-фак, бігай з комсомольцями по клубах, суди письменника Горького і не чіпай мене!

Поїхала з Валок, відреклася — нема на світі нічого святого, навіть Ганка, якій він так вірив, стала чужою... Теж мені, подумав злостиво, робітфаківка й комсомолка. Ну й крути спідницею в Білій Церкві.

Повернувся й пішов, бо біль ятрив душу. Чув за спиною рипіння снігу й швидкі кроки — ну, чого причепилася, проживемо й без тебе, ми — селяки, хуторяни, гречкосії, сіромахи, пам грамота ні до чого!

— Юрку! — почув жалібне за спиною, зупинився і мовив люто:

— Відчепись!

Повернувся й побіг, знаючи, що робить непоправну дурницю, та не мав сили побороти себе...

41.

Євдокимов поклав трубку, покрутив ручку телефонного апарата, даючи відбій, і сказав Кравченкові:

— Чули, Іване Васильовичу? У Тараші заарештували Якубовича. Місцеве політбюро. Одержали сигнал і взяли...

— Вважаєте, погано? — звузив очі Кравченко.

— Що ж тут гарного?

— Усе одно наближаємось до фінішу, недовго вже їм гуляти.

— Аби не насторожилися...

— Не думаю. Поодинокий арешт...

— До того ж, — повеселішав Євдокимов, — з Тараші доповідають, що колись вони вже заарештовували Якубовича. Кілька тижнів тому. У нього документи на ім'я якогось Гайлевича. Тоді не мали підстав для затримання і випустили. А тепер хтось повідомив про нього Насташківську сільраду, вночі зробили облаву в сусідньому селі Потіївці — поручик ночував у місцевого куркуля.

— Якщо виникне загрозна ситуація, Коваль повідомить. Головне: не сполохати їх. Фактично операція наближається до кінця. Можна було б і ліквідувати їхню Козачу раду, та, гадаю, передчасно. Наскільки нам відомо, петлюрівці планують найближчим часом сформувати майбутній уряд УНР. Повинні дізнатися про склад цього уряду. Далі: в Києві існує ще одна підпільна організація,

яку очолює колишній полковник царського генерального штабу Віктор Алексєєв. Відомо, що він відряджений до Києва петлюрівським Центральним штабом та другим відділом польського генштабу, «двуйкою», на яку фактично і працює. Ми намацали деякі нитки, що тягнуться від організації Алексєєва, та вийти на нього не змогли.

— Сподівається з допомогою наших людей у Козачій раді «розкрутити» Алексєєва? — спитав Євдокимов.

— Покладаю на це великі надії, — уточнив Кравченко.

— Чув, що Козача рада прийняла рішення перебазуватися в Київ.

— Саме про це й хотів вас поінформувати. Про останню їхню нараду в Білій Церкві, яка відбулася тридцятого січня. Минув уже тиждень, але ж, бачите, я був у від'їзді, потім ви... Так от: на нараду в Білу Церкву прибуло все їхнє керівництво. Вдалося організувати справу так, що всі її учасники проходили через явку, яку контролював Коваль. Відбулася нарада на Зарічній в квартирі у Гайдученка. Приїхали Лозовик, Симак, а також Трейко, Бесарабенко із своїм начальником штабу Вишневським та Якубович. Його заарештували пізніше. І наші товариші — Вовк і Коваль. Вовк тепер має псевдо: Петро або Гринь. Нарада тривала цілий вечір. Основна доповідь — Лозовика. Дебатувалося питання про перенесення керівного центру Козачої ради до Києва та створення її друкованого органу.

— І вони справді вважають, що випускатимуть власну газету? — здивувався Євдокимов.

— Але ж і переконувати в протилежному їх не будемо. Принаймні Лозовик казав: якщо підготують змістовні й переконливі матеріали, він забезпечить шрифт, друкарський верстат та приміщення, де випускатиметься газета.

— Утопія.

— Коваль вважає: цю заяву Лозовик зробив для того, аби спонукати Бесарабенка швидше дістати гроші. Загін Трейка має здійснити наліт на ще один цукровий завод. Але тепер їхні дії координуватиме Коваль. Може виникнути зручна нагода, аби перехопити банду Трейка й на решті знищити її.

— Хто б заперечував?.. До речі, де у Києві базуватиметься Козача рада? — спитав Євдокимов.

— Оце я й хотів з вами обговорити.

— Явка має бути бездоганною — і з нашої, і з їхньої точок зору. Хата Петренка на Батіївській горі не підходить — малувата. Може, квартира Ксендзюка? — запропонував Євдокимов.

— Це б влаштувало і нас, і всю їхню компанію. Але чи погодиться Ксендзюк? Вони з дружиною не звикли обтяжувати себе.

— А якщо квартира Винокурова?

— Колишнього жандарма, якому вдалося пролізти в міліцію? А що, ситуація може обернутися на нашу користь.

— Сьогодні зустрінуся з Петренком, доручу переговорити з Винокуровим, — пообіцяв Кравченко.

— Його рекомендація може стати вирішальною, — зауважив Євдокимов.

— Авжеж, тепер петлюрівці беззастережно довіряють Петренкові.

— Що ж ви хочете: на очах у всіх покласти двох червоноармійців! Перша, так би мовити, терористична акція Козачої ради в Києві.

— Вона зробила Петренка в очах Лозовика і всієї їхньої компанії мало не героєм.

— Отже, вирішуємо: база Козачої ради — на Жилинській у Винокурова.

— Вирішуватимуть це питання Гайдученко й Мороз.

— Слід попередити Мороза, — нагадав Євдокимов.

— Лозовик може рекомендувати квартиру Тарасенка. На Великій Підвальній.

— Не бажано. Швендяють туди всякі, дуже важко вести спостереження.

— А ми їх трохи полякаємо, — сказав Кравченко. — Доручимо комусь із хлопців, аби поцікавився у двірника, хто буває в Тарасенка — які люди й чому?.. Делікатно, без зайвини, але й цього вистачить. Двірник — своя людина в Тарасенків, там йому чарку підносять, і, звичайно, про цей візит він передасть одразу.

— Аби тільки не злякались до смерті. Підуть у таке глухе підпілля, що й сам чорт не витягне.

— Пізно їм у землю закопуватися. Машину запущено, й маховик крутиться. Нікуди не дінуться. — Кравченко зітхнув скрушно: — До Алексеєва б ще докопатися.

— А у вас апетит: мед — то й ложкою...

— І бажано — великою ложкою, — очима посміхнувся Кравченко.

42.

Анастасія сиділа на ліжку, звісивши голі ноги, й термсила кінчик туго заплетеної коси. Лозовик розташувався навпроти у незручному кріслі, милуючись Настиними струнками ніжками. Слава господу-богу, думав, і його мудрості.

Розшарував жінок, створив вродливих і негарних спеціально для того, аби чоловіки знали різницю між гарним і поганим, могли не поспішаючи робити вибір. Більше того, розмежував навіть вродливих жінок: струнка, як очеретинка, може бути надто довгоносою, писаних красунь наділив кривими ногами, одних зробив худими й кістлявими, іншим, навпаки, передав тіла...

Й рідко коли, всім на здивування, народжуються такі, як Анастасія. Вродлива, очі розумні й великі, шкіра ніжна, мало не прозора, талію пальцями обхопиш, груди високі, а ніжки!..

Микола Федорович ще раз крадькома глянув на голі Настині коліна. А може, мати такі коліна — це злочин? Адже справжній чоловік заради таких колін піде на все, навіть на вбивство...

Певно, Анастасія здогадалася по очах Миколи Федоровича, які саме думки бентежать його, бо обсмикнула халатик. Лозовик удав, що не помітив цього жесту: навіть дуже розумні дівчата не можуть подолати чисто жіночу обмеженість, особливо в питаннях сексу. Щоправда, Насті важко закинути старомодність поглядів, та, виявляється, і вона не без вад.

Чомусь ця думка не дуже засмутила Миколу Федоровича. Усвідомлення чужих недоліків завжди якось підносить тебе самого, розумієш: ти вищий, кращий, чесніший, а що може бути приємнішим для людини, ніж милування своїми чеснотами?

Лозовик якраз розповів Анастасії про другу нараду в Білій Церкві, дещо прикрасивши свою роль у ній і не забувши затаврувати нігілістичну позицію «цього смердючого вепра» Бесарабенка, через якого на нараді не було досягнуто належної єдності і Миколу Федоровича не обрали головою.

Настя підвела на нього навдивовижу глибокі темні очі й мовила безапеляційно:

— Нічого, Колю, ти все одно найрозумніший і найвпливовіший, кому ж іще стати біля керма?

— Дуже хоче Симака.

— Він має шанси, — подумавши, сказала Настя. — І все ж я б віддала перевагу тобі.

Микола Федорович не втримався, пересів до Насті на ліжко, попестив стегно, від чого коліно знову оголилося.

— Це тому, — заперечив, — що я тобі не байдужий.

— Звичайно, це має значення, — погодилася Настя. — Але ж ти знаєш: емоції у мене завжди на другому плані.

Що й казати, Симак людина достойна й випробувана. Однак нема в нього широти мислення, рішучості й вміння побачити перспективу. Того, що є в тобі, любий.

Микола Федорович вдячно поцілував Настину долоню. Хотів сказати, що він любить її, як нікого в житті, але до кімнати безцеремонно, не постукавши, зазирнула Варвара — Настина подруга, студентка, яка також квартирувала в Тарасенків. Побачивши Миколу Федоровича на ліжку поруч з Настєю, округлила очі, демонструючи збентеження, та не зникла, навіть не вибачилася, навпаки, всілася в крісло, де щойно сидів Лозовик.

Микола Федорович наморщив чоло, хотів сказати щось ущипливе, проте втримався: все ж Варвара — одна з найближчих Настиних подруг, до того ж дівчина також вродлива й показна. Микола Федорович іноді ловив себе на думці: якби не Анастасія... Так, він не відмовився б від Варвариних обіймів. Іноді, в години нападів самокритики, Микола Федорович картав сам себе за велелюбність: побачивши Оленку, забував Настю, а їх обох за зручної нагоди міг зрадити з Варварою. Але картав не дуже — зрештою, чоловіча мінливість природна, визначена самою чоловічою сутністю, емоційними вибухами й спадами.

Варя погойдала ногою, обтягнутою модною фільдеперсовою панчохою, і з ледь помітною зневагою зиркнула на Настин запраний бавовняний халатик. Сама вона була одягнута в модну коротку сукню зеленкуватого кольору, на відміну від Анастасії коротко підстрижена, на ногах туфлі на височенних тонких підборах.

Помітивши, що Лозовик звернув увагу і на неї, на її сучасне вбрання, Варвара задоволено посміхнулася.

— Здається, намічаються неприємності,— сказала так, наче йшлося про щось зовсім дріб'язкове.— Сьогодні якийсь чекіст цікавився у двірника нашою квартирою.

— Як цікавився? — обличчя в Миколи Федоровича одразу витягнулося.— Що ти верзеш?

— Міг би бути і ввічливішим,— образилась Варя.— Якщо розмовлятимеш таким тоном, я піду...

Лозовик загородив їй дорогу, широко розставивши руки.

— Пробач, любко! — на всяк випадок скосував на Настю: як сприйме його улесливість.— У мене вихопилося зненацька. Але ж, сама розумієш, коли справді з губчека...

— Справді з губчека,— ствердила Варя.— Розпитував дядька Філю, хто до нас ходить і для чого.

— А він?

— Сам знаєш, любий,— Варвара посміхнулася нахабно й запанібрата поплескала Миколу Федоровича долонею по щоці, спостерігаючи куточками очей, як реагує Настя на її безцеремонність.— Філя — розумник. Він йому набалакав: мовляв, до секретаря церковної ради навідується переважно особи духовні, поважні й літні, а до дочки та квартиранток, тобто до мене та Насті, всіляка студентська шушваль, дівчатка в сороміцьких спідницях та юнаки без царя в голові. Це він про тебе, любий...— знову провела рукою по його щоці.

Вона таки помстилася йому, Микола Федорович не міг не визнати цього. На всяк випадок ухилився від її руки, скривившись, та подумки відзначив, що Варварина долоня тепла й ніжна, зрештою, він би не заперечував проти її тривалішого нахабства. Та Настя вже підвелася з ліжка — у її очах Лозовик прочитав тривогу й навіть переляк.

— Тобі слід негайно зникнути!

Микола Федорович усе ж спробував продемонструвати мужність: знизав плечима й пробуркотів щось заспокійливе. Однак знав: Настя має рацію, просто він не хотів виявляти метушливість перед лицем небезпеки.

— Підемо разом,— сказала Настя, і Лозовик іще раз подивувався з її рішучості й витримки.— У мене зірке око, я відразу помічу «хвоста».

Микола Федорович зітхнув, як і годиться чоловікові, який відступає перед жіночою наполегливістю. Натягнув пальто, переклав до зовнішньої кишені браунінг.

Настя вийшла на вулицю перша. Постояла на тротуарі, заклавши руки до хутряної мушлі, й подала знак, що можна виходити.

Одразу звернули на Стрілецьку. Лозовик галантно підтримував Анастасію під руку, й поодинокі перехожі озиралися на них: справді чудова пара — тонка вродлива дівчина у хутряному капелюшку й кремезний, з акуратно підстриженою борідкою ще молодий чоловік у чорному драповому пальті й каракулевій шапці. Ішли повільно, й Настя час од часу озиралася, заспокійливо стискаючи Лозовикові руку. Повернули на Велику Житомирську, тут перехожих було більше, й, не доходячи до присутствених місць, звернули у прохідний двір. Тут, у закапелку між сараями, Настя притиснулася до Миколи Федоровича. Удавали, що цілуються, а насправді стежили за перехожими. Повз них пройшли дві жінки з плетеними кошиками, потім проплуганився, спираючись на ціпок, сивий дідусь, пробігли хлопець з дівчиною... Потім ще чоловік у засмаль-

цьованій куртці і з ящиком для інструментів. Чи не він? Але чоловік одразу звернув до парадного, та й взагалі, дуже примітна постать як для агента.

Микола Федорович зітхнув полегшено й потиснув Насті пальці. Вони вийшли на площу. Біля пам'ятника Богдану Хмельницькому гралися хлопчачки: з чавунної огорожі стрибали в снігові кучугури. Їм було весело, вони реготали голосно, а один, найхоробріший, заліз на дику маслину, що росла біля підніжжя гранітного постаменту, й гоїдався на ній, дригаючи ногами.

Лозовик неприємно подивився і на хлопчаків, і на бронзового вершника, що навис над ними. Навіжений гетьман, от і зараз вказує булавою на схід. І це його вознесли на бронзовому коні над Києвом! Та недовго тобі лишилося стояти, вельбучний Богдане. Скоро по Софійській площі пройдуть наші курені, і ми стягнемо тебе з п'єдесталу. Аби забув народ і не згадував...

Настя здогадалася, які думки навів пам'ятник Лозовикові. Притиснулася плечем і запитала:

— Хочеш скинути?

— Хочу.

— А я проти.

— Чому?

— У більшовиків більше підстав скинути Петра чи Катьку в Петербурзі. Однак лишили.

— То царі, а Богдан зрадив свій народ.

— Але ж перед цим побив ляхів.

— Краще б з ними замирився.

— Справді так гадаєш?

Микола Федорович збагнув: дещо перегнув палицю, та вже не міг відступити. Мовив уперто:

— А хто нам тепер допомагає?

— І ляхи, і росіяни тільки й мріють, аби сісти нам на шию, — заперечила Анастасія.

— Росіяни вже сіли, а як буде з поляками — побачимо. І краще вибирати найменше зло.

— Забув, як шляхта наших пращурів на палі садовила?

Раптом Микола Федорович згадав польського прикордонника, перед яким довелося стовбичити з ганебно піднятими руками, либонь, пращур того поляка і справді здирав шкіру з Лозовикового прапрадіда. Микола Федорович відчув закипаючу в грудях ненависть, та пригасив її, подумавши: справжній політик має бути хитрим і далекоглядним. Треба взяти в поляків усе що можна, головне,

перемогти совдепи, утвердитися самим, а потім вони погмоняють з ляхами зовсім по-іншому. Хотів розтлумачити це Анастасії, та передумав: вона й сама розуміє це не гірше, ніж він.

Володимирською дійшли до рогу Прорізної й зупинилися перед Золотоворітським сквером. Лозовик витягнув срібний годинник: до зустрічі з Музиченком лишалося сім хвилин. Микола Федорович знав Андрієву пунктуальність, тому вирішив почекати. Але стовбичити на розі не годилося, то вони перетнули вулицю й удали, що розглядають залишки колишньої київської могутності. Анастасія витягнула руку з мушлі, поправила розкуйовджене вітром пасмо, сказала з сумом:

— Наше місто височіло над Дніпром, як найбільша європейська фортеця... І ми поновимо його славу.

Микола Федорович згадав свої мрії про пам'ятник над дніпровою кручею, засоромився, навіть почервонів: розмірjввся тоді, мов хлопчисько. Досягти великого можна тільки щоденною копіткою важкою роботою. То більше, що в прийдешньому завжди знайдеться якийсь невдячний нащадок, що йому не сподобається монумент над Дніпром...

І скинуть, розтrophать або втоплять у каламутних водах... Однак йому до пам'ятника ще далеко, дай боже, аби це питання не виникало ще довгі, довгі роки...

Музиченко з'явився непомітно: хтось торкнувся плеча Миколи Федоровича, він обернувся і побачив неспокійні сірі Андрієві очі. Зрадив так, наче прийшла найдорожча людина. Зрештою, так воно й було: Музиченко — один з найдовіреніших помічників у Києві, на нього можна покластися.

Обігнувши Золоті ворота, вийшли в тил оперного театру, і тут Лозовик розповів Андрієві про сьогоднішню пригоду. Побачивши, як одразу посуворішав Музиченко, подумав: Настині тривоги недаремні, й вони вчинили цілком слушно, вчасно залишивши квартиру Тарасенків.

— Явка, можливо, й не провалена, — розсудив Андрій, — але вам найближчим часом з'являтися там не можна.

— І я це тверджу, — підхопила Настя.

— Однак сьогодні приїдуть з Білої Церкви Гайдученко з Морозом, а вони мають з'явитися саме на Великій Підвальной, — безпорадно розвів руками Лозовик.

— Перестрінемо, — запевнив Музиченко. Додав тоном, що виключав заперечення: — Штаб-квартиру Козачої

ради доведеться перенести на Жилинську в квартиру Винокурова.

Лозовик нерішуче посмикав борідку.

— Я його погано знаю.

— Зараз навідаємось туди — познайомитесь ближче. Але я за Винокурова ручуся: людина певна, з жандармських офіцерів.

— З жандармів? — пожвавішав Лозовик. — Жандармів більшовики не прощають, тоді інша річ, така конспіративна квартира — просто знахідка.

— Я тільки на хвилику заскочу на Нестерівську.

— Навіщо?

— Дам завдання своїм студентам, хай перестрінуть наших на Великій Підвальній.

— Як упізнають?

— Хлопці метиковані. Я їм Мороза опишу — як намалюю.

Винокуров, начальник залізничної міліції, займав простору трикімнатну квартиру на Жилинській поблизу вокзалу. Якраз був удома й зустрів гостей у передпокої. Одягнутий у білу сорочку та атласну домашню куртку, він нагадував поміщика середньої руки у власній садибі, який скупив за порядним товариством, преферансом і душевною розмовою під час сільського застілля. Схожість з поміщиком надавали йому й пишні вуса з підвусниками — Винокуров мав звичку погладжувати їх тильним боком долоні й посмикувати за кінчики.

— Леонід Іванович, — представив його Музиченко, і Лозовик уважно оглянув господаря. Винокуров сподобався йому. У ньому він вгадав людину сильну й рішучу, а ці якості в чоловікові Микола Федорович цінував найбільше.

Винокуров церемонно поцілував руку Анастасії, і це також сподобалося Лозовикові: отже, не жандармський гевал, якого чекав побачити, а людина більш-менш вихована, принаймні не без зовнішнього лоску.

І квартира сподобалася Миколі Федоровичу: кімнати великі, окремі, є й чорний хід, який у їхньому неспокійному житті може згодитися. Обставлені кімнати без Ксендіюкової вишуканості, просто, зате зі смаком. У вітальні дубовий буфет, стіл і стільці навколо нього, широкий диван. Найменша кімната слугувала спальнею для хазяїв, туди Лозовик лише зазирнув і, побачивши жінку в халаті, одразу причинив двері. Однак у третій кімнаті затримався. Тут стояли три простих залізних ліжка, вкритих суконними

ковдрами, письмовий стіл під вікном і невеличка шафа для одягу. «Двоє можуть спати на дивані у вітальні,— вирішив Микола Федорович,— і троє тут. П'ятеро — зовсім непогано!» До того ж близько від вокзалу — також фактор небаякий, не кажучи вже про телефонний апарат у передпокої.

Повернувшись до вітальні, Лозовик побачив у дверях мініатюрну жіночку в квітчастій сукні — вона ледь сягала плеча Винокурову, який застиг поруч.

— Прошу, панове, любити й жалувати мою кохану дружину Раїсу Вікторівну,— Винокуров подивився на неї з ніжністю, посміхнувся, показуючи бездоганно рівні білі зуби, чомусь збентежився, погладив вуса й додав: — Бо вона варта того...

Жіночка присіла в старомодному кніксені, і сама ця старомодність сподобалася Лозовикові, як, утім, і сама Раїса Вікторівна. Мабуть, вона поступалася вродою і Анастасії, й Варварі, зате була неймовірно жіночною, починаючи від кніксена і кінчаючи високою зачіскою та крупними коралами на оголеній шії.

Лозовик розкланявся з жіночкою і поцілував їй руку, а Настя обмежилась ледь помітним кивком — вона не дуже симпатизувала таким надто домашнім жінкам, називаючи їх «кицьками».

Винокуров запропонував гостям сісти на дивані, а сам з дружиною влаштувався на стільцях навпроти.

— Я не маю жодних секретів від Раїси Вікторівни, й прошу вас казати усе, не криючись, бо вона мій помічник і одностудець.— Знову посміхнувся саяливо, та зненацька погасив посмішку й сказав: — Гадаю, у нас відбудеться ділова розмова. Про вас, Миколо Федоровичу, начувся від нашого спільного друга Андрія. Вас,— уклонився Анастасії,— не маю честі знати, проте одна лише ваша з'ява в нашій оселі облагородила її. Отже, ви представники антибільшовицької організації, яка бере на себе функції центральної і готує повстання на Україні? Я правильно розумію суть справи, панове?

— Так,— згодився Микола Федорович.— В основному так. Однак врахуйте, ми не монархісти й не савінковці, визнаємо уряд УНР і головного отамана Петлюру, хоч останнім часом майже втратили зв'язок із закордонним центром.

— Після того, як генерал-хорунжий Юрій Тютюнник вимушений був відступити з України,— зауважив Винокуров,— акції УНР упали в ціні.

Лозовикові сподобалась делікатність господаря: не сказав, що Тютюнника розгромили, а — вимушений був відступити...

— Але, — сказав оптимістично, — втрата тісних контактів з Центральним штабом не дуже відбилася на нашій діяльності. Навпаки, мусимо взяти всю ініціативу на себе.

— У цьому є сенс, — погодився Винокуров. — Я згоден вступити до вашої організації.

— Організація називається Козакою радою Правобережної України.

— Та хоч би як вона називалася. Але, панове, відвертість на відвертість. Маєте знати все про мене й мою дружину. Я мав честь служити колись у чині ротмістра у жандармському корпусі під командуванням полковника Палькевича. Може, хтось чув це прізвище, від себе насмілюсь твердити: чудовий був чоловік, незрівнянний спеціаліст. Здається, червоні розстріляли його. Тепер от що... — Підвівся, клацнув замком у дубовому буфеті, висунув шухляду й дістав папірець, подав Лозовикові: — Прошу ознайомитися.

Лозовик прочитав і не повірив своїм очам. Мандат, виданий Центральним штабом УНР, який засвідчує, що Винокуров Леонід Іванович залишається в Києві з широкими повноваженнями.

— Що ж ви, шановний, — почав незадоволено. — Я вам розтлумачую про ідеї та мету нашої організації, а ви мовчите...

— Обережність! Життя навчило обережності, і я волію раніше вислухати протилежну сторону.

— Як вам удалося влаштуватися до міліції?

— Е-е, то моя маленька таємниця, — хитро усміхнувся Винокуров. — Наприкінці двадцятого року я вступив навіть до їхньої партії. Не повідомивши, звичайно, про своє жандармське минуле. Більшовики й призначили мене начальником залізничної міліції, на цій посаді перебуваю й дотепер. Щоправда, з партією довелося розпрощатися. Виключили, — Винокуров погладив по плечу дружину. — Через неї, точніше — через те, що вінчався з Раєю в церкві. Хтось дізнався, а на партзборах розмова одна — геть з наших лав... А я кохаю Раечку й не визнаю шлюбу без церковної освяти.

— А з міліції не вигнали?

— Бог милує.

«Недовго вже лишилося...» — ледь не вирвалося в Андрія. Він дивився на Винокурова, і його дратувало все:

і білозуба посмішка, і підкреслено-ніжне ставлення до дружини, і атласна куртка. «Сволота,— думав,— гад повзучий...»

— І що ж ви робили останнім часом? — запитав Лозовик не без іронії.— Чесно служили совдепам?

— Служив,— визнав Винокуров,—але не так уже й чесно. По-перше, зібрав на дільниці надійні кадри. Недзвідського ви знаєте,— обернувся до Музиченка,—через нього ми й познайомилися. Є ще кілька вірних людей, серед них відзначу Олексія Шпиля. Він з села Дорогинки, звідки й Раєчка, і, що найцікавіше, вони земляки отамана Гайового. Сподіваюсь, чули про такого?

— Оце так новина! — ледь не підскочив на дивані Лозовик.— Не тільки чули, а й навіть здійснили спільну операцію і реквізували в совдепів двісті мільйонів карбованців. Але, на жаль, отаман після цього випадково наскочив на червоноармійську частину, мав утрати, відступив, і наш зв'язок з ним урвався.

— Гайовий був недавно у Києві, бачився з Раєчкою.

— Шкода, що ми не знали,— сказав Лозовик.— Нам отаман дуже потрібний.

— Здається, ми можемо зарадити цьому.— Винокуров зазирнув у вічі дружині.— Зможемо, люба?

— Пошлемо Шпиля. Він знає, де знайти Василя Степановича.

— Неймовірно! — патетично вигукнув Лозовик.— Сам господь-бог послав нам вас сьогодні.

— Шпиль зможе виїхати до Дорогинки завтра.

— Домовтеся,— Лозовик поклав руку на коліно Музиченкові.— І бажано було б, якби ви самі пішли на зустріч з Гайовим.

«Ви навіть не уявляєте, як це бажано...»— подумав Андрій.

Винокуров підвів очі на настінний годинник:

— Шпиль прийде приблизно через годину. А ми, якщо не заперечуєте, трохи перекусимо. Вибачте, без делікатесів, що бог послав.

Винокуров провів дружину на кухню, певно, допоміг їй там, бо з'явився лише через кілька хвилин. Опустився на стілець й мовив так, наче розмова й не припинялася:

— Ви питали, що я робив останнім часом. Так от, пояснюю: намагався всіляко дискредитувати совдепи. Де міг і як міг. Дезорганізувати роботу їхніх органів. Крім того, накопичував зброю. За рахунок реквізицій, роззброєння

кримінальних злочинців — коротше, брав, де тільки міг. Маю два ящики німецьких гвинтівок, кілька револьверів, кулеметні стрічки та гранати, — посміхнувся самовдоволено.

— Зброя — це добре, — похвалив Лозовик. — Чули, недавно в районі Корчуватого вбили двох червоноармійців. Про це писали газети. Справа рук Андрія, — кивнув на Музиченка. — Наш герой, кажу без перебільшення. Він ризикував життям, доставляючи в Київ зброю, вступив у бій з червоноармійцями і знищив їх. Зараз ми концентруємо зброю, щоб одразу роздати її вірним людям. Вони поділені на п'ятірки й мають виступити протягом двох годин після одержання сигналу про повстання. Однак гвинтівок не вистачає, передайте Музиченкові ці два ящики.

Анастасія блиснула очима й пояснила:

— Андрій Музиченко — один з керівників контррозвідки Козачої ради й заслуговує на цілковиту довіру.

— Не сумніваюсь, — кивнув Винокуров. — Просто можуть виникнути ускладнення з перебазуванням зброї.

— Маємо свого фурмана, — сказав Андрій: не міг дозволити, щоб зброя лишалася у Винокурова. — А ви забезпечите охорону під час перевезення.

— Не заперечую.

«Дуже легко все виходить, — подумав Андрій. — Наче ковзаємо по гладесенькій кризі». Але замислюватися над цим не мав часу, тим більше, що Настя присунулася до нього, зашепотіла у вухо:

— Дасте зброю мені й Варварі. Попитайте у Винокурова, може, має браунінги?

— Сказав же: нагани.

— І все ж...

— Чого шепочетесь? — невдоволено запитав Лозовик.

— Дівчата хочуть мати зброю, — не став критися Андрій, хоч і вловив гнів у Настиних очах: не міг допустити, аби револьвери потрапили до їхніх рук.

— Ну й що! — холодно мовила Анастасія. — Я стріляю не гірше за вас, слава богу, пройшла школу Сірої дивізії і також маю право на зброю.

Лозовик узяв її руку, поцілував пучки.

— Наган не пасуватиме до таких ніжних пальчиків, — заперечив.

— Дистань браунінг. Зрештою, віддай свій.

— Нсодмінно, — пообіцяв Микола Федорович. — Віддам обов'язково, але не тепер. Як тільки приймемо рішення про повстання.

— У вас нема браунінга? — Анастасія стрельнула очима на Винокурова.

Андрій подумав, що цей постріл б'є точніше, ніж із справжнього револьвера. Проте Винокуров не брехав, кажучи, що кохає жінку, Настин постріл виявився холодним.

— Не маю, — похитав головою, хоч бельгійський нікельований браунінг і лежав у нього в сейфі. Вважав, що дівчатам, та ще таким вродливим, як Анастасія, не годиться брати участь у боях, перестрілках та терористичних акціях. Історія, хоч і знала жіночу самовідданість, несамовитість і навіть шаленство, все ж має бути милосерднішою до таких чарівних істот і оберігати їх од крові та вбивств. Бо війна й повстання — не прогулянка по Хрещатику чи Інститутській з браунінгом в хутряній мушлі, а справа безжалісна і у кінцевому рахунку брудна. А для чого бруднити жіночі руки?

Винокуров непомітно підморгнув Музиченкові, і той схвально кивнув.

Уявив Варвару з наганом — дівчину у модній, вище колін сукенці, як вона закладає набої в барабан, як підводить револьвер, натискає на гачок...

Поморщився: Варя подобалася Андрієві, хоч не признався сам собі в цьому. Шалена й розхристана, з неймовірним вітром у голові — а не міг відвести очей і червонів, зустрічаючись поглядом.

Мабуть, Варвара помітила це, бо кілька разів улаштовувала так, щоб лишитися вдвох з Андрієм. В таких випадках хлопець нітився, затинаячись, починав довгі нудні розмови. Варя зазірала йому у вічі співчутливо і з жалем, проте сама не хотіла робити крок назустріч. Розходилися, невдоволені одне одним, з неясною надією на краще.

Андрій чомусь вірив: Варвара зовсім не ворог, колись вона неодмінно усвідомить свої помилки. Просто потрапила під вплив Анастасії, насправді ж ніяка не петлюрівка. Тому й злякався, почувши Настину вимогу. Дівчата гарячі, ще нароблять лиха, й тоді ніщо не врятує їх. Хотів сказати, що зброя в організації суворо лімітована, що фактично її нема, а в разі крайньої потреби видаватиметься тільки по списках, складених у контррозвідці, та його випередив Лозовик. Мовив твердо й навіть похмуро:

— Є рішення керівництва: зброя строго регламентована.

Анастасія невдоволено закопилила губу, та не сперечалась, то більше, що у передпокої пролунав дзвінок.

— Певно, Шпиль,— сказав Винокуров і пішов відчиняти. Та одразу ж повернувся й повідомив здивовано:— Здається, до вас, панове...

А до кімнати вже зазирав Вовк. Андрієві аж тепла хвиля зродилася в грудях: от і зійшлися знову їхні шляхи, й до чого ж симпатична йому зараз конопата Петрова пика! Але втиснувся в м'яку диванну спинку, нічим не виказуючи радості.

— Свої люди,— заспокоїв Винокурова Лозовик.— Одна з наших явочних квартир стала ненадійною, і ми призначили зустріч у вас. Сподіваюсь, вибачите за самоуправство.

Винокуров гостинно розвів руки, пропускаючи Вовка й Гайдученка.

— Маю честь представити вам,— сухо мовив Микола Федорович,— голову Козачої ради Павла Григоровича Гайдученка. А це — прапорщик Вовк. Петро Вовк займається військовими справами — помічник начальника нашого штабу.

— Тепер не Вовк, а Гринь,— поправив Лозовика Петро, і його широке усміхнене обличчя набрало таємничого вигляду.— Для конспірації.

— Так, панове,— ствердив Лозовик,— прийнято рішення про перебазування керівного центру організації до Києва, й маємо вжити суворих заходів конспірації. Не забувайте про чекістів, вони нишпорять навколо, й нашим найпершим правилом має стати обережність.

Андрій на якусь невловну мить зустрівся поглядом з Петровими очима, прочитав у них лукавство (либонь, і в його очах спостережлива людина побачила б ехидство чи торжество).

— Контррозвідка попереджає,— мовив строго,— до порушників конспірації вживатимуться найсуворіші заходи.

— Хочете поставити себе вище за керівництво організації? — стрепенувся Гайдученко.

— Про кожен надзвичайний випадок ми інформуватимемо вас. І узгоджуватимемо санкції.

— Схвалюю,— сказав Гайдученко, даючи зрозуміти, що саме він тут перша особа й має право одноосібно приймати рішення.

Лозовик не зміг утриматися від іронічної посмішки, але все ж опанував себе й мовив чемно:

— Павло Григорович перебирає на себе обов'язки нашого безпосереднього керівника, й маємо виконувати його вказівки.

Андрій раптом упіймав розгубленість в очах Гайдученка. І справді, той сказав прохально:

— Врахуйте, панове, в Києві я ще не огледівся, тільки входитиму в курс справ, а Микола Федорович плаває, як риба у воді. Прощу погоджувати всі питання з ним. До речі, нас перестрів якийсь молодик на Великій Підвальної і послав сюди.

— Можливо, квартиру Тарасенка «засвічено», — пояснив Лозовик.

— Який жах! І ми лише випадково не потрапили у пастку?

— Не зовсім так, але на кілька днів прошу забути ту адресу.

— Де ж тепер буде штаб-квартира Козачої ради?

Микола Федорович запитально подивився на Винокурова. Видно, той не дарма служив у жандармерії — вмів читати людські думки. Одповів, не роздумуючи:

— Якщо шановне товариство не заперечує, поки що можна використати моє помешкання. Крім того, в разі нагальної потреби можу організувати нашим людям цілком пристойні документи, а також квитки для проїзду Південно-Західною залізницею.

— Золото — не чоловік, — урочисто промовив Лозовик і пояснив Гайдученкові: — Леонід Іванович обіймає у міліції відповідальну посаду. Насправді ж — колишній жандармський ротмістр, до того ж має мандат Центрального штабу.

Гайдученко обвів усіх потемнілими очима.

— Гадаю, ніхто не заперечуватиме, якщо ми призначимо пана Винокурова військовим комендантом міста?

Лозовик чи не вперше подивився на Гайдученка з повагою. Сказав:

— Кращої кандидатури не бачу.

Андрій підвівся з дивана й перший потиснув руку ново-явленому комендантові. Адже тепер Петро Вовк оселиться тут, на квартирі в нового коменданта, можливо, тут житиме й сам начштабу Мороз, і кожен крок керівництва Козачої ради буде під контролем.

Але слід ще позондувати ґрунт відносно полковника Алексеєва. Детальні інструкції губчека з цього приводу він одержав позавчора.

Почав здалеку:

— Хотів би звернути вашу увагу ось на що. У Києві існують інші антибільшовицькі організації. Якщо хтось дізнається про них, прошу негайно інформувати контррозвідку.

Нас повідомили, що через Києво-Печерську лавру можна встановити контакти з савінковцями. І що ж, панове? Є певні ознаки того, що скоро цей канал зв'язку почне працювати й ми зможемо узгоджувати свої дії безпосередньо з Борисом Вікторовичем. — Побачив задоволену усмішку на обличчі Петра Вовка й сказав не без підтексту: — Так, пане Гриню, вас як військового, напевно, зацікавляють найближчі плани Бориса Вікторовича. Можливо, доведеться виїхати за кордон для проведення безпосередніх переговорів із Савінковим.

— Це було б дуже доречно, — Петро приклав на знак удячності руку до серця.

— Ходять чутки, що в Києві існує група якогось царського генштабіста... — закинув гачок Андрій — і не даремно.

Винокуров раптом пожвавішав і запитав:

— Маєте на увазі полковника Алексєєва?

— Можливо... — Андрій відчув раптовий біль над переніссям, та повторив спокійно: — Можливо... Якщо він полковник царського генштабу...

— З ним я не знайомий. Проте через одного чоловіка спробуємо вийти на полковника.

— Мене особисто не дуже хвилює ця зустріч, але, вважаю, Миколі Федоровичу та прапорщику Гриню, як заступникові начальника нашого штабу, таке знайомство не завадило б.

— Нема нічого простішого, — пообіцяв Винокуров.

43.

За вікном мела хурделиця, вітер зловісно завивав у комині. Фрося ніяк не могла заснути, розпачливі думки терзали її.

Вчора приходила баба Степанида, і Фрося розповіла їй, що нездужає. Баба побалакала з нею, ласкаво посмінулася й пояснила: у неї буде дитина. Фрося не повірила, та баба Степанида лише похитала головою: її присуд був остаточний, вона не могла помилитися — приймала мало не всіх дітей не тільки в Насташці, а й у навколишніх селах, за нею посилали вози чи сани у будь-яку погоду — баба нікому не відмовляла.

Фрося не спала, слухала завивання вітру і одночасно прислухалася до самої себе: що робить та невідома істота, яка зародилася в ній і вже, зовсім не знана, примушує думати й турбуватися про себе. Це почуття було дивним, вселяло тривогу й навіть ляк, а вітер кидав у вікна сніг,

гудів, свистів і вив, як згряя вовків, і дерева в саду скрипіли й стогнали під його поривами.

Баба Степанида сказала: треба радіти, дитя народиться восени, а це завжди гарно — восени, коли скошені ниви й червоніють на деревах яблука, коли вся земля віддячує сонцю і літнім зливам зерном, овочами й плодами, коли люди радіють і відпочивають після виснажливої літньої праці, коли відлітають, курликаючи, на південь журавлі і востаннє заливаються, звеселяючи душу, іволги.

Але ж чому нема в її серці радості, а лише тривога? Може, тому, що вона сама у великій хаті, наодинці з домовником, що причаївся в комині й час від часу перегукується з вітром?

Батько застріг коней і подався кудись за Насташку. Тепер він часто їздить по селах, Фрося не розпитує, а батько не каже, проте й так зрозуміло: шепочуться по хатах, складають секретні списки, готують зброю. Кажуть, навесні якась Козача рада оголосить повстання, то будуть стріляти більшовиків і незаможників...

Якубовича заарештували тієї ж ночі, коли вона лишила листа у дверях Насташківської сільради, і Фрося, хоч і думала іноді про нього, та якось байдуже, без душевного сум'яття. А тепер уявила, як лежить десь на твердих нарах у темній і холодній в'язниці, й пожаліла. Усе ж він батько тієї істоти, що зародилася в ній, і колись син запитає: «Хто мій тато?» А що вона відповість? Що сама власноручно продала його батька?

Ні, розкаже, як бандити налетіли на цукроварню, і його батько втопив у ставу зовсім маленьку дівчинку — білявку з кумедними кісками. Таке могла вчинити лише людина з кам'яним серцем...

Та чи повірить їй син?

Фрося спробувала уявити майбутнього сина, свою кровинку, частину її самої. Він був схожий на Миколу, дивився на неї темними Миколіними очима, і в них Фрося не побачила співчуття. Син засуджував її, навіть ненавидів.

А може, це вона сама засуджує себе й ненавидить? Яке вона мала право чинити суд над близькою людиною, котру сам бог дав їй у чоловіки?

Так, Микола її чоловік, то його дитину вона носить під серцем. У неї народиться син, вона пеститиме його, годуватиме своєю груддю, кохатиме, зазиратиме в оченята, а його батька вже не буде серед живих — розстріляють... Батька її сина...

Фрося відчула, як жах заповнив її, жах і туга: наче не Миколу, а її саму вивели під гвинтівки, й зараз вона умере разом з дитиною. Задихнулася й сіла згинці на ліжку, скинувши ковдру.

Видалося: хтось стоїть у кутку й втупився великими злими очима, ось-ось вони засвіяться, спалахнуть справжнім вогнем, який спопелить її. Це відчуття було таким реальним, що Фрося затулилася руками й застогнала, наче справді настала її остання хвилина.

Та нічого не сталося. Фрося опустила руки й перехрестилася, видно, відігнала нечисту силу, бо вже ніхто не ворухився в кутку.

Проте туга не відпускала серця. Вітер шаснув у вікно, й нараз Фрося зрозуміла, що саме вона має зараз вчинити, бо інакше картатиме себе все життя.

Як була, в самій сорочці й боса, пролопотіла до батькової кімнати, засвітила свічку й ножем підняла дошку в підлозі. Дістала з тайника щось загорнуте в чисту ганчірку, поставила свічку так, аби полум'я освітлювало ліжко, й розгорнула згорток. На білому простирадлі заграли золоті монети. Темно-червоні в мерехтливому світлі...

Фрося акуратно виклала на ліжку намисто з золотих десяток — його називали на ярмарку вівсьорком, — батьків подарунок, він зробив його, коли їй виповнилося десять, і пришився цим, казав, для коханої дочки нічого не шкода. Ця згарда навіть тоді, коли золото не було в такій ціні, коштувала більше, ніж ціла десятина чорнозему.

Фрося любовно перебирала пальцями важкі монети, не витримала й приміряла згарду просто поверх нічної сорочки. Однак не пішла до дзеркала, аби помилуватися, сердито зірвала намисто й загорнула в байкову ганчірку.

Одяглася швидко. Вибрала довгу суконну спідницю, теплу в'язану кофту, влізла в чорні катанки, поклала згарду на груди, обернулася пуховою хусткою й наділа легкий, але теплий, вкритий сукном кожушок. Перехрестилася на ікону в кутку, дмухнула на свічку й вислизнула на ганок.

Вітер обпалив Фросі обличчя, та вона не відчула його крижаного поцілунку — зіскочила з ганку й хутко побігла заметеною стежкою до хвіртки. Ішла швидко, хоч іноді провалювалась у снігові кучугури мало не по коліна. Там, де починалась дорога на Чернин, повагалась трохи на розвилці й звернула до білоцерківського тракту — зайвих півверсти, зате йти накатаною дорогою зручніше, ніж занесеним хурделицею чернинським путівцем. Вітер налітав тепер

збоку й різав обличчя — Фрося закуталась хусткою, лишивши тільки очі й ніс. Мала йти ще верст сім-вісім, отже, не менше двох годин такою дорогою — вітер, хоч і злий, та, слава богу, мороз трохи відпустив...

Почався ліс, і їй стало страшно. Тут водилися вовки, траплялося, що й на тракт виходили, і Фрося з тривогою вдивлялася у мінливу лісову темінь. Вітер тут гуляв не так, як у відкритому полі, однак вона вже притомилася, а тому йшла повільно. Дедалі більше їй хотілося знайти зручне місце десь у вибалку, посидіти, спершись спиною на стовбур, але знала; саме так люди замерзають, — і вперто йшла, тримаючись середини дороги, бо здавалося, що за кожним деревом причаївся або звір, або, ще гірше, лісовник чи мавка. Фрося не дуже й вірила у лісових духів, та віхола, що розігралася поміж дерев, навіювала страх.

Нарешті ліс порідшав, стало не так страшно, та Фрося зовсім стомилася й ледь переставляла ноги. Нарешті зрозуміла: далі йти вже нема сил — мало не впала у придорожню яму, та все ж проминула її й побачила попереду величезного дуба. Добрела до нього, хотіла сісти, та пересилила себе, обійшла стовбур, ховаючись од вітру, притулилася до нього, обійняла, шукаючи захисту. Дуб гудів гілками заспокійливо, й віхола не так холодила обличчя, і Фросі здалося, що це могутнє дерево боронитиме її. Притиснулася щокую до шерехатої кори й відчула себе зовсім маленькою, нещасною. Подумала: цей лісовий велетень стоїть уже п'ять віків і стоятиме ще стільки ж, бачив він і запорожців, і кримських татар, і польських жовнірів у кунтушах, бачив, як обороняли люди від пришельців рідну землю, щедرو поливаючи її власною й ворожою кров'ю. Минуть війни, минуть революції, мине людська лють і ненависть, а дуб цей бучавитиме соком, розбруньковуватиметься, всипатиме землю жолудями, уособлюючи вічне оновлення життя. І завжди пам'ятатиме самотність і нещасну, вбиту горем і розпачем жінку, яка притулилася до нього в хурделицю, шукаючи захисту. Вже не буде її, не буде її сина, якого відчуває під серцем, а дуб розповідатиме про неї вітрові, сонцю, всьому лісові...

Фрося відчула новий приплив сил і вдячно погладдила рукавичкою шерехату кору. Знов рушила крізь завію й скоро побачила перші будинки Таращі.

Здавалося, можна зітхнути з полегкістю, однак саме тепер Фрося усвідомила, що, либонь, бігла за марницею, що нічим не допоможе Якубовичу. Вона почала чомусь називати його подумки не Миколою, а Якубовичем, немов

підкреслюючи тим нинішню їхню відчуженість. Знала, що вже ніколи так не кохатиме Миколу й не буде з ним близько, але й знала також, що докладе всіх зусиль, аби звільнити його з ув'язнення. Нехай Якубович робить, що хоче, нехай буде, де хоче, аби далі від неї, хай живе чи загине — аби не з її вини...

Фрося пам'ятала, де міститься повітова міліція. Пройшла з півверсти довгою центральною вулицею, яка розтинала Тарашу навпіл, звернула праворуч у завулок і зупинилася біля одноповерхового будинку за напівзруйнованим парканом. Хвіртка теліпалася на одній петлі, Фрося штовхнула її й зайшла у двір.

У міліції світилося, і Фрося рішуче постукала. За дверима почулися кроки, і в щілину визирнув молодий хлопець у гімнастерці. Побачивши засніжену жінку, розчинив двері ширше, опустил гвинтівку й запитав:

— Ти чого?

— Чоловік тут у вас...

— Твій?

— До чужого б не бігла.

— Чого ж уночі швендяєш? — запитав сердито. — Удень приходи, коли начальство з'явиться, а мені з тобою теревенити заборонено.

Він потягнув двері до себе, щоб зачинити, однак Фрося встигла вставити у щілину валянок.

— Чекай, — вигукнула розпачливо, — куди ж мені, бачиш, як мете? А я з хутора сюди...

— Заборонено стороннім! — Міліціонер тягнув до себе двері й намагався виштовхнути валянок, але Фрося не далася.

— Пустити, — попросила, — дай чоловіка побачити.

— Що ти?! — жахнувся міліціонер. — Під трибунал піду! Там старший спить, — гойднув головою назад, — а він у нас знаєш який суворий!

— Замерзну я...

— Усе одно — не можу! Попросись до когось. Уранці товариш Попелиця прийде, до нього звернешся.

— Хто це такий?

— Не чула? Начальник. А в тебе хто тут? — поцікавився зненацька.

— Чоловік. Гайлевич зветься.

— Ану, пішла звідси! — раптом загорлав військовий. — Охвіцер твій Гайлевич, — тепер про нього тільки й розмов, — контра й ворог!

— Помилка... — прошепотіла Фрося. — Наклеп... — але вже знала: розмови з цим молодиком не вийде, зараз по-

кличе начальника варті, й вона сама зіпсує все, що надумала.

— От і розповіси начальнику.

— А слідчий Форняк де?

— Як де? Вночі сплять усі.

— Мешкає де?

— До нього попросишся? — зареготів. — То в товариша Форняка жінка є...

— Знаєш де?

— Униз до ставу два квартали, а там третій будинок ліворуч. Під червоним дахом.

Фрося висмикнула валянок із щілини в дверях і пішла, згорбившись, відчуваючи на потилиці цікавий погляд міліціонера.

Дім з червоним засніженим дахом притулився поміж двома іншими, більшими та ошатнішими, втонув у кучугурах, що сягали темних вікон, і тільки вузька протоптана стежка вела до нього з вулиці. Фрося довго стукала в двері, почала вже гатити кулаком, поки нарешті почула якийсь рух у будинку.

— Хто? — запитали глухо.

— Відчиніть, товаришу Форняк, — попросила несподівано хрипким, промерзлим голосом.

— Хто, питаю?

— Фрося Гайлевич з Почуйок.

— Що треба?

— Відчиніть.

— Зачекай.

Видно, Форняк пішов до покоїв одягатися — минуло кілька довгих хвилин, поки замок клацнув, і слідчий визирнув на ганок. Підозріло оглянув Фросю і, упевнившись, що вона сама, впустив до передпокою.

Жінка помітила, як він сховав наган у кишеню галіфе, й поспішно сказала:

— У справі я.

— Здогадуюсь, — кинув важкий погляд. — Але даремно прийшла. Раз тобі вже повірив, тепер — дзуськи.

— Розмова є...

— Нема про що розмовляти.

— Та хоч вислухайте.

— У міліцію треба приходити, а не ночами по хатах вештатися.

Фрося відкинула хустку, слідчий побачив її розчервоніле обличчя, великі збуджені очі й пом'якшав.

— Проходь до зали.

У кімнаті засвітив газову лампу, зупинився біля столу й звелів:

— Роздягайся.

— Та я на хвилю...

— Кажу, роздягайся!

Фрося задубілими пальцями почала розстібати кожух, а Форняк, дивлячись на неї, думав: як гарно, що Софія поїхала на село до матері... Згадалося, як колись оця вродлива селючка пускала йому очима бісики, домагаючись звільнення клятого Гайлевича. Розм'як він тоді, повірив, що й справді ця красуня покохає його, а в результаті — чистий програш: і красуні не одержав, і через Гайлевича суцільні неприємності. Хто ж відав, що за цим прізвиськом ховається петлюрівський функціонер Якубович? Начальник повітового політбюро Попелиця півгодини вичитував йому за службове нехлюйство, оголосив догану — і взагалі невідомо, чи вдасться втриматися на посаді. А якщо дізнаються, що жінка Якубовича навідувалась до нього?

Неприємний холодок пробіг по спині, та Форняк тут же подумав: завжди можна викрутитися й послатися на те, що хотів витягнути з неї додаткові відомості про чоловіка та його контрреволюційну діяльність. Ця думка заспокоїла, й слідчий мовив докірливо:

— Прийшла коза до воза. А я тоді таки приїздив до вашого хутора. Як і домовлялися...

— Не вийшло,— прикинулася, що шкодує,— чоловік забрав із собою.

— А тепер ти знову клопотатися про нього прискочила?

— Яка ж жінка не клопочеться за чоловіка?

— Знаєш, хто він насправді?

— Учитель з Києва.

— Прикидаєшся? Бандит він петлюрівський.

— Микола? — Фрося побачила торжество на обличчі Форняка й збагнула, що припустилася непоправної помилки.

— Зінаїд же він,— мовив єхидно.— Хіба забула?

— Все одно: чоловік мій! — Фрося скинула кожух і хустку, поправила кофтину на грудях, відчувши ваготу згарди, і запитала просто, без крутійства:— Можете його звільнити?

— Ти що, божевільна? — Форняк жажнувся, та лише на мент. Вирішив: зрештою, пообіцяти можна все, заради такої дівки ризикнеш не на одну догану. Дивись, селючка із якихось глухих Почуйок, а мов та королева...

Ступив до Фросі, взяв її за руку, запитав:

— Хочеш виручити свого Миколу?

— Хочу.

— То йди до мене, — притягнув, обпаливши гострим махорковим запахом.

Фрося вперлася йому в груди долонями:

— Не можна.

— Чому ж? Тоді ж обіцяла, тепер ще краще: ти вже заміжня... — Обійняв за шию, нахилився, аби поцілувати.

Фрося випручалася.

— Не лізьте! — вигукнула грубо, та одразу збагнула: із слідчим так розмовляти не можна. Пояснила: — Вагітна я...

— Ну й що? — зареготав Форняк цинічно. — Це нам не завадить.

— Не розумієте? Дитина в мене.

— Ну й що?

— Так не можна ж, гріх...

— Гріхи бог простить, а твого Миколу він навряд чи з усіма святими виручить. — Форняк знову ступив до Фросі, але та відсахнулася й витягнула із-за пазухи ганчірку із згардою.

— Ось, — простягнула, — це вам за Миколу.

— Купити хочеш? — зареготав весело.

— Гляньте... — Тремтячими пальцями Фрося розгорнула ганчірку, вона впала на підлогу, й згарда повисла на руці.

— Золото? — не повірив Форняк.

— Згарда із царських десяток.

— Намисто? — уточнив Форняк і жадібно простягнув руку. — З царських десяток, кажеш?

Фрося погойдала згардою, однак не віддала. Запитала: — Звільните Якубовича?

Форняк застиг, втупившись у згарду. Справжнє золото: монети, та ще й ланцюжок — ціле багатство, а його, можливо, все одно звільнять з міліції. І варто взяти це золото, наобіцяти дівчиськові сорок бочок арештантів, а там — що бог дасть... Намисто заховати так, що сам чорт його не знайде. В разі чого — знати нічого не знаю, наклеп, бреше контра гнила.

А якщо й звільнять — мало лиха. Зараз неп — і з таким золотом можна розгорнутись. Десь у Києві чи в Одесі. Аби тільки не спіймати облизня, знайти справжнє діло, в яке можна вкласти гроші.

Форняк облизнув засмагли губи й запитав:

— А не фальшиве? Золото, кажу, не фальшиве? Бо знаємо вас...

— Що ви, дядьку! Царські червінці.

— Дай поглянути.

— А Миколу відпустите?

— Якщо справжнє золото, відпущу.

У Фросі прокинулась батькова підозріливість.

— Відпустіть, тоді й згарду віддам.

— Е-е, ні! — помахав у неї перед носом пальцем Форняк. — Ти мені умов не став: намисто на бочку — й мотай звідси. А сьогодні чи завтра твого Якубовича якось звільнимо. Важко, хтось на нього донос написав, що пётлюрівець і контра, його сам товариш Попелиця допитує. Крім того, у губчека твоїм Миколою цікавляться.

— Згарда варта того, щоб ризикнути, — нагадала Фрося.

— Варта, якщо справжня.

Фрося віддала намисто, й Форняк жадібно схопив його. Підніс до лампи, упевнився, що нема фальші, підважив згарду на долоні й мовив:

— Вважай, ми домовились. Отак просто відпустити Якубовича не зможу, та спробуємо організувати втечу. Що передати йому, аби повірив?

Фрося розгубилася:

— Я не думала...

— Умовний знак, може, якусь річ. Хусточку, котру він знає...

— Нема. — Повагалася і додала: — Скажете, Фрося цілує його в родимку на правому плечі. Там у нього родимка з п'ятка, а хто, крім мене, знає?

— Повірить, — згодився Форняк. — А ти справді цілувала її? — поцікавився, хтиво зазирнувши у вічі.

— Цілувала, — не збентежилася Фрося. Підвела руку, немов відгороджувалася від Форняка, й поклала край його замірам. — Чоловіка цілувала, та коханкою не була й не буду.

— Ну й дурепка, — байдуже снизав плечима Форняк. Фрося потягнулася до кожуха.

— Піду.

— Куди? — здивувався Форняк. — Маєш родичів?

— Знайома бабуся, колись у Насташці мешкала.

Форняк подумав: роздзвонить, що була в слідчого з політбюро, а свідки йому не потрібні. Запропонував:

— Ти от що... лишайся. Зараз починаємо, тобі ж зігріти-ся треба. Не бійся, не чіпатиму, хоч і не завадило б. Врод-

лива ти й усе на місці... — подивився — немов роздягнув. — Та силою лізти не буду.

— Спробували б! — самовпевнено відповіла Фрося і почала скидати ваянки.

44.

Віктор Олексійович у всьому полюбляв порядок. Він не був акуратистом і педантом у повному розумінні цих слів, тобто не ставив порядок над усе, проте звик з'являтися на побачення чи на службу у точно призначені години. Не терпів нехлюystва й розхлябаності в інших, зауважував підлеглим і морщився, терплячи від начальства. Чи то служба в генштабі привчила його до акуратності, чи просто одержав цю рису в спадок від предків, котрі надавали перевагу службі в армії, що, як відомо, дисциплінує, але полковник Алексеев суворо дотримувався раз і назавжди встановленого розпорядку дня — підводився о шостій ранку, до поту займався гімнастичними вправами, пив чай і снідав, потім пішки йшов з Еспланадного завулка по Суворовській та Московській аж до Артилерійської школи, яка містилася у колишньому Олексіївському кадетському корпусі. Тут Віктор Олексійович учив командирів Червоної Армії. Звичайно, ніхто не знав, що скромний викладач школи Георгій Іванович Мосейчук — насправді колишній полковник царського генерального штабу, який займався там контррозвідкою. Ніхто, крім дружини Євгенії Єрмолаївни та найближчих друзів і однодумців.

Сьогодні був вихідний, до Артилерійської школи йти не треба (Віктор Олексійович дивувався: як це більшовики з їхнім ентузіазмом, наполегливістю і фанатизмом ще не відмінили вихідні дні?), та Алексеев усе одно о шостій уже займався гімнастикою, потім через службову хвіртку пройшов до іподрому й двічі оббіг його по великому колу. Ходили чутки, що завдяки непу іподром скоро знову відкриється, уже навіть утворене акціонерне товариство, яке займається пошуками скакунів та орловських рисаків.

Віктор Олексійович з роздратуванням сприймав такі чутки і, як міг, спростовував їх. Усе, що свідчило про успіхи совдепів, нервувало його й викликало сумні роздуми, а більшовиків та їхні ради трудящих Алексеев ненавидів і готовий був співробітничати навіть із своїм лютим ворогом есером Борисом Савінковим, не кажучи вже про Симона Петлюру. То більше, йому було добре відомо: головний отаман важить у принципі не так уже й багато, формально

сам він підписав йому мандат на організацію в Києві розвідки та контррозвідки УНР, а насправді інструктували його офіцери «двуйки».

Алексеев згадував той інструктаж не без усмішки. Шляхтичі бундючно пояснювали йому, полковникові генштабу, який усе своє життя присвятив контррозвідці й зусиллями якого було знешкоджено не один десяток німецьких шпигунів, що і як слід робити, які дані про Червону Армію цікавлять їх насамперед. Наче він сам не знає, що потрібно дефензиві, «двуйці», самому їхньому командувачеві й навіть прем'єр-міністрові. Десять, сто і навіть більше питань — і серед них нема другорядних, для справжнього штабіста якась на перший погляд дрібниця, — наприклад, запаси вівса в ворожому кавалерійському полку, — має величезне значення для планування операції.

Але Віктор Олексійович змирився з тим, що якийсь шляхтич у чині штабс-капітана повчав його, навіть, як і належить людині інтелігентній та витриманій, подякував за інструктаж, хоч подумки й послав пана туди, куди Макар телят не ганяв. То більше, що прашур цього нахабного пана, напевно, місив колись сибірські сніги своїми шляхетними ногами, засланий ще її імператорською величністю Катериною Другою за недозволене вільнодумство, зухвалість і злочинне намагання від'єднатися від «єдиної та неподільної»... Неподільної, хіба не зрозуміло? А тепер він об'єктивно сприяє цій тенденції, бо формально служить Петлюрі, а позиції головного отамана щодо майбутнього України, або Малоросії, як по-старому полюблив називати її полковник Алексеев, недвозначні.

Полковник оббіг два іподромні кола й попрошкував, відпочиваючи, до середини поля — закинутого, занехаяного, порослого бур'янами з кротовинням та хом'яковими норами. Ішов, замислений, наче по дикому степу десь під Асканією-Новою. Третій день стояла відлига, сніг станув, голі стебла бур'янів чіплялися за чоботи, та полковник не звертав на це уваги. Йому уявлялося, що колись його далекий предок отак само йшов донським степом, ведучи за повід бахмата. Враз стало сумно. Втрачено все: і славу прашурів, і маєток під Новочеркаськом, і почесну службу в генштабі...

Алексеев зупинився посеред поля й голосно, не боячись, що хтось почує, прочитав «Отче наш». Це вже стало для нього ритуалом: чомусь полковник вважав, що саме тут, посеред безлюдного поля, далеко від людського тирловиська, його молитва буде швидше почута богом. Вимо-

вивши останні слова — «Ибо твое есть царство, и сила, и слава во веки веков. Аминь», — постояв ще мовчки, підвівши очі до неба, й повільно побрів додому. Адже мав повернутися рівно о восьмій, а годинник показував за чверть восьму.

Дружину Віктор Олексійович кохав і ніколи не зраджував її. Природа не обділила його: мав правильні, навіть надто правильні риси обличчя, широко поставлені сірі очі, немов виточений ніс, русяве пишне волосся, вольове підборіддя і рішучі, завжди стиснуті губи. Це надавало його обличчю суворості, якоїсь неусміхненості, навіть очі Віктора Олексійовича рідко коли світилися посмішкою: не обпалювали й не свердлили пронизливо, та все ж буцім зазирали людині просто в душу й читали найпотаємніші думки. Люди, зустрівшись поглядом з полковником, поспішали відводити очі. Не витримували його пронизливого погляду й жінки. Хоча були серед них і такі, що одержували над Віктором Олексійовичем легку перемогу: варто було пустити йому полум'яного бісика, пообіцяти очима неземні насолоди, як полковник сам бентежився й відступав. Вірив лише одній жінці — коханій Євгенії Єрмолаївні, Жені, не дуже вродливій, та пишній і привабливій, розумній і практичній.

Євгенія Єрмолаївна народилася на Київщині — батько мав невеличкий маєток під Каневом. Женя вчилася в Інституті благородних дівиць, що містився навпроти будинку Гінзбурга, й мала широкі знайомства в губернських дворянських колах. Тепер ці знайомства порушилися — хто втік з Києва за кордон, хто сидів по селах, та все ж деякі старі зв'язки збереглися, і коли польська контррозвідка запропонувала полковникові осісти в Києві, Євгенія Єрмолаївна порадила погодитися. У Польщі на них чекає жебрацьке існування, а в Києві можна буде якось улаштуватися.

Прогноз Євгенії Єрмолаївни виявився правильним: дехто з добрих знайомих зумів втертися в довір'я до нової влади, з їхньою допомогою Георгій Іванович Мосейчук, колишній скромний поручик-артилерист, став воєнспецом і навіть одержав посаду у військовій школі.

Полковник Алексеев розумів, що робота простого викладача в школі червоних командирів може дати йому значно більше, ніж висока посада десь у штабі великої військової частини. У школі вчилися й проходили перепідготовку командири мало не з усієї України, і вміло спрямовані бесіди з ними давали неоціненну інформацію. Канал зв'яз-

ку з «двуйкою» працював, хоч і рідко, зате результативно. Інформація, яку поставляв полковник, високо цінувалася у польському генштабі, оплачувалася відповідно, що забезпечувало скромній парі Мосейчуків більш-менш пристойне існування.

Рівно о восьмій Віктор Олексійович відімкнув двері своєї квартири — не такої, звісно, яку займав колись у Петербурзі, усього з двох кімнат, але жити можна. Одна кімната — велика, з еркером і балконом, — правила за вітальню й одночасно кабінет, у другій стояло широке ліжко, гардероб і трюмо, перед яким щоранку Євгенія Єрмолаївна не менше години дбала про свою зовнішність. Вважала це заняття обов'язковим, чи не найважливішим для жінки, й навіть у будні, коли не чекали гостей, старанно чепурилася.

Євгенія Єрмолаївна вже поралася на кухні. Служницю не тримали. Сама Женя наполягла на цьому, хоч кошти були, й Віктор Олексійович запропонував дружині знайти якусь жінку: по-перше, сам факт, що скромний викладач Артилерійської школи тримає служницю, міг викликати якщо не підозру, то негативне ставлення, по-друге, служниця лише заважала б їм у двокімнатній квартирі, весь час крутилася б перед очима й дратувала. І, нарешті, найвідданішій служниці ніколи не можна до кінця вірити — це полковник Алексеев знав із власного досвіду: завжди щось помітить чи почує, і скільки висококласних агентів погоріло через балакучість лакеїв чи служниць! Тому до них лише двічі на тиждень приходила черниця з монастиря на Рибальській — тепер навіть черницям доводилося працювати. Євгенія Єрмолаївна була цілком задоволена сестрою Ніною, підгодовувала її й робила дрібні подарунки, за що та буквально вилизувала помешкання і безвідмовно виконувала дрібні доручення.

Євгенія Єрмолаївна, побачивши чоловіка, розтягнула губи в посмішці й, зовсім як недосвідчене дівчисько, підставила йому щоку для поцілунку. Це був їхній вранішній ритуал: вони зображували хлопчика й дівчисько, що збоку, звичайно, мало смішний вигляд, зате приносило їм радість.

Віктор Олексійович ретельно вимив руки тут же, на кухні, обтер свіжим лляним рушником і сів за стіл, застелений білосніжною скатертиною. Женя поставила перед ним порцеляновий молочник, сервізні чашки й чайник з ароматною заваркою. Віктор Олексійович любляв пити чай по-англійськи, з молоком, і щоранку перед сніданком випивав чашку натщесерце — маленькими ковточками,

смакуючи. Ту звичку Женя не схвалювала, вважаючи, що міцний чай зранку погано впливає на здоров'я, але Віктор Олексійович перебував у такому віці, коли на серце ще не скаржаться і взагалі не думають про подагру чи склероз.

Полковник випив чай з насолодою і взявся до яєчні з тертим сиром, яку так майстерно готувала Євгенія Ермолаївна. Дружина сіла навпроти: вона снідала грінками й вівсяною кашею — єдине, в чому могла наслідувати англійську королеву, яка, кажуть, запровадила саме такі спартанські сніданки з благородною метою збереження фігури. Щоправда, протягом дня, крутячись на кухні, Євгенія Ермолаївна не утримувалась від шматочка сиру, ковбаси чи шинки, потім, звичайно, обідала з Віктором Олексійовичем, а на вечерю часто збиралися знайомі чи потрібні люди, а тому помічала, як поступово щезає її талія. Негайно вживала рішучих, але короточасних заходів, скидала кілька фунтів, аби невдовзі знов набрати їх, та ще й із зайвиною. Віктор Олексійович знав про ці жіночі хитрощі й ставився до них поблажливо. Талія дружини зовсім не впливала на його ставлення до неї, навпаки, повні жінки, хоч і не признавався в цьому Жені, подобалися йому більше: ну що то за радість обіймати кістки?

Євгенія Ермолаївна покінчила з вівсяною кашею, ковтувши слину, подивилася на залишки яєчні на тарілці в чоловіка й запитала:

— Віктор,— вона називала його на французький лад з наголосом на останньому складі,— хтось обідатиме в нас сьогодні?

— Обіцяв завітати Микола із сестрами.

Євгенія Ермолаївна пожвавішала: Миколині сестри Ольга та Олена подобалися їй, нагадували далекі дні юності. Не дуже вродливі, та приємні — молодшу, Оленку, можна було назвати навіть гарненькою,— вони відзначалися енергійністю й сталістю поглядів, з ними могла відверто гомоніти, обговорювати всі совдепівські нововведення.

— Сестра Ніна зготує борщ із пампушками,— вирішила Євгенія Ермолаївна.— Для Ніколя це єдина з українських страв, яку він обоожнює. На друге — біфштекс із смаженою картоплею. Це — для Ольги. З десертом важче, доведеться обмежитися звичайним узваром. Втім, Оленка полюбає його. Особливо чорнослив з узвару.

— А що для мене? — поцікавився Віктор Олексійович.

— Невже, Віктор, я можу забути про тебе? Мені шкода, що ти міг навіть подумати про таке.

— І все ж?

Євгенія Єрмолаївна склала губи трубочкою, просюсюкала зовсім, як інститутка — ніяк не могла позбавитися цієї ще дівочої звички:

— Моєму коханому масикові ми зваримо справжню бразильську каву...

Віктор Олексійович здивовано підвів брови.

— Звідки?

— Ти забув, що більшовики оголосили неп.

— Дивовижно, — сказав полковник. — Здавалося, ще півроку тому прочеши Київ з найкращими сищиками й філерами — не знайдеш жодної кавової зернини, а ти, моє золотко, примудрилася дістати! От що таке приватна ініціатива! Слава богу, — перехрестився, — можливо, вона розхитає совдепи.

Євгенія Єрмолаївна хитро примружилася і додала:

— Це ще не все, любий.

— Що може бути кращого за каву?

— Не кажи, любий. Ти питимеш сьогодні після обіду каву з коньяком.

— Ніхто не має такої дружини! — захоплено вигукнув Віктор Олексійович.

— І не матиме, — уточнила Євгенія Єрмолаївна.

— Розписуюсь обома руками... — Віктор Олексійович перегнувся через стіл, не забувши притримати скатерть, і поцілував дружину в щічку.

Після сніданку полковник уместився за письмовим столом: з дев'ятої до другої у вихідний день — святая святих, основна робота, складання донесень «двуйці» та Центральному штабові. Іноді, правда, полковник пересилав Тютюнникові копію донесення «двуйці», та робив це у виняткових випадках. Розумів: «двуйка» потребує детальнішого й об'єктивнішого аналізу військового становища на Україні, для Петлюри ж і Тютюнника додавав свої власні міркування щодо більшовицьких заходів у Київській губернії.

На тому тижні полковникові вдалося дізнатися про передислокацію з Києва на західний кордон цілої дивізії — туди, до Новограда-Волинського, переїжджав командир з його школи, і Віктор Олексійович у прощальній розмові зумів витягнути з нього цікаві дані про озброєння дивізії, її особовий склад та ступінь бойової готовності. Крім того, школа одержала нові інструкції з військового

округу та проект нового бойового статуту Червоної Армії. Це були надзвичайно важливі документи, і полковник просидів за столом, не відриваючись, до самого обіду. Нарешті, почувши два удари стінного годинника, все ж відклав роботу. Сьогодні у нього законних півдня відпочинку, а зведення встигне закінчити завтра ввечері — все одно Едик, як він лагідно називав Едуарда Брейненсена, кур'єра і зв'язкового між ним і «двуйкою», не з'явиться раніше, ніж наприкінці тижня.

На початку третьої у передпокої нарешті пролунав дзвінок. Віктор Олексійович, поморщившись, пішов відчиняти: його завжди дратувала ця слов'янська необов'язковість Ніколя з сестрами. Адже знають: обід призначено на другу, а вважають за можливе запізнитися. Відомо: точність — ввічливість королів, правда, у Ніколя важко навіть запідозрити наявність хоча б краплини голубої королівської крові, та все ж дворянин і офіцер, до того ж має рахуватися з чужими звичками... Завжди в нього знайдеться причина — як не в нього, то в сестер. Цікаво, що вигадають сьогодні?

Розчервоніла з холоду й усміхнена Оленка замість виправдань обняла Віктора Олексійовича і цмокнула його в підборіддя — куди змогла дотягнутися. Побачивши, як пом'якшало обличчя полковника, зашебетала:

— Ми так поспішали, Вікторе Олексійовичу, так поспішали, але візник, знаєте, тепер не по кишені. Крім того, по Московській марширували військові, й не можна було не подивитися...

Он що: задивилися на колону саперного батальйону, дурнесенькі куріпочки, а втім, усе жіноцтво чомусь завжди обожнює військових...

Від цієї думки потеплішало на душі, й Віктор Олексійович, пробачивши Афанасьєвим непунктуальність, почав допомагати сестрам роздягатися.

Черниця Ніна, зваривши борщ, уже пішла, й сестри, радісно перемовляючись із Євгенією Єрмолаївною, почали сервірувати стіл. Віктор Олексійович з Ніколя розташувались тут же у фотелях, прислухаючись до жіночого сокоріння.

— Чули, Євгеніє Єрмолаївно, — захлиналася від ентузіазму Оленка, — в газетах надруковано про ліквідацію банди «Чорна маска». Це ж треба, більшовики спіймали саму «Чорну маску»! І як це їм удалося?

— Написано: бандити використовували підробні мандати Цупчрезкому, — вставила Ольга.

— І мали документи з фальшивим підписом якогось чекістського начальника Манцева.

— У Києві, розумієте, в самому Києві просто приходили на квартири, забирали цінні речі й гроші...

— А якщо хтось чинив опір, вбивали. Це ж могли й до нас!..

— Жах!

— У газетах пишуть: заарештовано сто бандитів, двадцять вісім з них розстріляно.

— Зраділи! — подав голос Ніколя. — Плакати треба. І молитися во здравіє всіх бандитських зграй не тільки в Києві, а в усій совдепії, від краю до краю. На широких просторах, як кажуть... До речі, — нахилився до Віктора Олексійовича, — з вами хочуть зустрітися.

— Хто? — насторожився полковник. Завжди підсвідомо опирався новим знайомствам і уникав зустрічей, знаючи, що кожна з них може нести небезпеку.

— Надійні люди. За рекомендацією Винокурова.

— Це той більшовицько-міліцейський начальник?

— Колишній жандармський ротмістр.

— Чув, — покривився Віктор Олексійович: ніяк не міг подолати вродженої бридливості армійського офіцера до поліцейських, незважаючи на те, що і його армійські функції мало чим відрізнялися від жандармських. — І що за одні?

— Мають мандат генерал-хорунжого Тютюнника.

— Сам бачив?

— Так. Подейкують, у них створено цілу підпільну організацію. Називається Козакою радою. Повстанський центр.

— Мене інформували зі Львова про цю раду.

— Бачите, люди надійні, — пожвавішав Ніколя.

— Коли й де? — коротко запитав полковник.

— Сьогодні о п'ятій біля пам'ятника Пушкіну.

Полковник кивнув: Ніколя обрав зручний час — якраз встигнуть пообідати й відпочити після обіду. Прислухався: про що гомонять жінки? Як звичайно: магазини, торгівля, нові моди...

— Тепер носять туфлі з перепонкою, — пояснювала Ольга, — і на високих підборах.

— Де ж їх дістати? — поцікавилася Євгенія Єрмолаївна.

— На Подолі в непмана Данила Шварца. Крамниця на площі за базаром.

— А галантерею продають на Олександрівській площі. Пам'ятаєте колишній магазин Пеховича? Там такі

бюстгальтери...— Оленка перехопила погляд Віктора Олексійовича, почервоніла й зашепотіла щось на вухо Євгенії Єрмолаївні.

Ніколя дістав з кишені газету.

— Щойно купив на Хрещатику,— пояснив.— Узяв заради інформації для вас.— Тицьнув пальцем в оголошення і подав полковникові.

Віктор Олексійович прочитав:

— «Товариство виноторгівлі Христофоров і Такопуло. Київ, ріг Хрещатика й Лютеранської. Одержано великий асортимент різних пасхальних кримських та кавказьких вин міцності довоєнного часу. Портвейн, херес, мадера, мускат: Ялта, Порто, Бордо та ін. Ціни найпомірніші».

— Давно не смакував справжнім бордо,— зітхнув полковник.— А цей Такопуло разом з Христофоровим, певно, шахраї. Де їм узяти бордо? — Однак згадав, що дружина збирається частувати їх сьогодні бразильською кавою з коньяком, і засумнівався: а якщо справді ще з довоєнних запасів?

Байдужим оком сковзнув по оголошеннях.

«Пролетарський будинок мистецтв (кол. Купецький). Вечір пісень Беранже. Беруть участь Брайнін, Світловидов, Вс. Чаговець, Донець, Яхонтов і Фішерман». «Нехай співають, доспіваються...»

«Відкрито кафе-їдальню «Універсаль» (Хрещатик, 26, колишній Азовський банк)»

У оперному театрі імені Карла Лібкнехта — «Снігуронька».

Драматичний театр імені Леніна — «Плоди освіти». Театр імені Шевченка — «Гріх».

І нарешті повідомлення:

«Контролер санінспекції лікар Ганна Володимирівна Габай за ухилення без поважних причин від роботи в губінспекції звільняється від служби без права вступу на радянську службу в Києві».

Подумав: «Молодець ота лікар Габай — саботує совдепівську службу, якби так усі...» Склав газету, бо Євгенія Єрмолаївна поставила на стіл блюдо з вінегретом, таріль з оселедцем і вареною в кожущках картоплею, а також графинчик з горілкою.

— Давайте, Ніколя, по маленький,— запропонував Віктор Олексійович і налив у маленькі срібні чарочки тільки собі й Афанасьєву, бо жінкам пити горілку не годилося.

Коли після обіду по квартирі рознісся терпкий аромат свіжозвареної кави, Афанасьєв жадібно понюхав повітря тремтячими ніздрями й не повірив:

— Невже кава? Сто років не пив...

— Не прибіднюйтесь, не минуло ще й року, коли на Маршалківській...

— Рік у совдепії зараховується за сто! Невже справді Євгенія Єрмолаївна почастиє нас кавою?

— І коньяком! — Господиня внесла на таці кавник з чашечками й пляшку. — Дівчатам без коньяку, — розпорядилася, — ранувато...

Сестри багатозначно переглянулися, Оленка навіть засміялася, проте заперечувати не стали: сперечатися з Євгенією Єрмолаївною вважалося моветоном.

Ніколя ковтнув із срібної чарочки й пригубив ароматну каву. Боже праведний! Якщо у більшовиків починають продавати бразильську каву, їхні справи не такі вже й кепські. Та, зрештою, зважаючи на нинішню зустріч з представниками повстанської організації, не такі вже й блискучі. Ціла організація в серці України і, як твердять її керівники, впливова й розгалужена.

Ніколя зрадів: від кави, коньяку й перспективи корисної та повчальної розмови, точніше, — переговорів з колегами по підпіллю. «Нашого полку прибуло», — подумав задоволено і згадав останню розмову у Варшаві перед відбуттям на Україну. Його завдання, казав тоді надхорунжий Домбровський, обростати людьми й зв'язками, хоч він знав це й без надхорунжого. Недарма його відрядили саме до Києва: батько, колишній директор департаменту в міністерстві фінансів Директорії, залишився і законспірувався тут. Ольга та Оленка — розумниці, хоч зовні й легковажні — дістали йому документи, що дозволило легалізуватися в місті. А вже потім сюди прибули й Віктор Олексійович з дружиною. Микола Афанасьєв одержав розпорядження допомагати йому і аніскілечки не шкодує. Працювати з полковником Алексєєвим — сама насолода. Спокійний, розсудливий і передбачливий, до того ж не скупий, і гроші, одержані від «двуйки» та Центрального штабу, ділить чесно. Фактично не начальник, а колега — ніколи не дав зрозуміти різницю між своїм високим полковницьким званням і мізерним Афанасьєва. От і зараз: нічим не виказав незадоволення Миколіним самоуправством, навіть не поморщився, хоч Ніколя й відчув його внутрішній супротив. Що ж, це закономірно: полковник Алексєєв —

ас контррозвідки й дуже неохоче зав'язує контакти з новими людьми.

Вони поласували кавою, ще трохи посиділи, насолоджуючись теплом, легким коньяковим хмелем і приємним жіночим товариством, послухали, як цвірінчать Ольга з Оленкою, й почали одягатися. Євгенія Єрмолаївна навіть не запитала, куди й чи надовго. Знала: Віктор Олексійович не залишив би затишну сімейну компанію не задля справи.

Біля пам'ятника Пушкіну, навпроти входу до гімназії, було порожньо, і полковник докірливо зиркнув на Афанасьєва: де ж його протеже? Ніколя пошукав очима й задоволено гмикнув: не такі вони й дурні, аби стовбичити на видноті, он чекають на протилежному боці вулиці під парканом, що огорожує одноповерховий будиночок. Тут же починається спуск до Аскольдової могили, за садибою — урвище, куди ввозять міське сміття; їх, виявляється, голіруч не візьмеш, обрали найзручніше місце для відступу.

Алексеев лишився біля пам'ятника, а Ніколя перетнув трамвайну колію, що вела до Лаври. Полковник почекав трохи, роззирнувся і також подався через дорогу.

— Ваші повноваження? — запитав сухо, не вітаючись. Лозовик дістав з гаманця полотнянку.

— Мандат, підписаний генерал-хорунжим Тютюнником.

Алексеев присвітив запальничкою, затуливши світло полою шинелі, повернув полотнянку.

— Тут сказано, — зауважив, — що ви є повноважним представником організації, яка затверджується як інформаційний центр УНР на Україні.

— Так.

— А мене інформували, — полковник кивнув на Афанасьєва, — що ви представляєте повстанський центр.

— І це правда.

— Незрозуміло.

— В умовах, що склалися, ми прийняли рішення про розширення повноважень.

— Можливо, ви й маєте рацію, — погодився полковник. Виразно подивився на другого чоловіка, що прийшов з Лозовиком, і Микола Федорович зрозумів Алексеєва.

— Прапорщик Петро Вовк, — відрекомендував, — заступник начальника нашого центрштабу. Підпільне прізвисько — Гринь.

— Центрштабу? — здивувався полковник. — Ось куди сягнуло!

— Центроштабу,— ствердив Лозовик не без пихи.— Козача рада має свій штаб і командуючих повстанськими фронтами та районами.

— То чого ж хочете від мене, панове? — Полковник завагався: люди начебто надійні, організація в них перспективна, варто було б запросити додому, детально обговорити плани спільних дій, та все ж обережність узяла гору, й він утримувався від запрошення.

— Сподіваюсь, ви розумієте, що в умовах, які склалися, вплив Центрального штабу на тутешні події дещо впав? — запитав Лозовик.

— Це правда.

— І що повстанський центр, який утвердився на Україні, повинен розраховувати в основному на власні сили й всіляко зміцнюватися?

— У цьому є частка істини.

— Чому лише частка?

— Я військовий, панове, й звик казати правду в очі. Так от, як би ви тут не зміцнювалися, організовувалися й поширювалися, без активної закордонної підтримки всі ваші плани приречені.

— Однак, самі розумієте, після провалу аванюри Тютюнника...— У Лозовика вперше вихопилося таке різке слово, він сам злякався цього, та полковника це аніскільки не шокувало, й Микола Федорович вів спокійно далі: — Я маю на увазі розгром генерал-хорунжого під Базаром. Так ось, совдепи вжили енергійних заходів проти УНР, і роль Центрального штабу звелася нанівець.

— Говорячи про закордонну підтримку, я думаю зовсім не про Петлюру,— пояснив Алексєєв,— а про поляків. Саме польський уряд допоможе нам фінансово і зброєю — важливо тільки почати й досягти хоч якихось успіхів.

— І створити тут, у Києві, уряд вільної України,— підхопив Лозовик.— Від його імені звернутися до Польщі й взагалі до Антанти по допомогу. Так? Але для цього треба мати тісний зв'язок з польськими урядовими колами.

— Він існує.

— Передчуття не підвело мене,— розчулено сказав Лозовик,— чомусь мені весь час здавалося, що цей день принесе нам радість.

— Справді, напрочуд вдалий день,— ствердив Вовк,— і сам бог сприяв цій зустрічі.— Думав: невже полковник Алексєєв не запросить до себе? Тоді розплуталися б усі клубки й клубочки. Мабуть, мешкає неподалік: після денної відлиги взявся мороз, а полковник з цим пройди-

світом Афанасьєвим, через якого Винокуров звів їх з Алексєєвим, прийшли розчервонілі, щойно з дому, від них пахне чимось апетитним, здається, коньяком. Зовсім домашній запах, який ще не встиг вивітрися.

Лють закипіла в душі у Вовка. Респектабельний пан, негідник і шпигун, який дозволяє собі коньяк, коли в місті ще голод, коли пуд борошна коштує понад мільйон карбованців! А він розкошує на гроші, одержані від польської дефензиви!

Вовк глибоко вдихнув морозне повітря, мовив спокійно, наче йшлося про речі буденні:

— Поляки вимагатимуть платню за допомогу. І зараз, і в майбутньому.

— Так, за все треба платити,— ствердив Алексєєв. Вирішив: цю Козачу раду поки що можна використати як додаткове джерело інформації, а там буде видно.— Сподіваюсь, панове, ви позбавлені комплексу надпорядності й розумієте: все, що йде на шкоду совдепам, автоматично на руку нам. Я маю на увазі, що передавання деякої інформації нашим друзям...

— О-о! — схвалив Лозовик.— Ми цілком за. Однак у нас втрачені деякі канали зв'язку...

— Бєру на себе.

— Ви — справжній скарб, полковнику. Від імені Козачої ради хотів би запропонувати вам тісніше співробітництво. Ви не проти об'єднання зусиль?

— Пропонуєте влитися в організацію?

— Скоро у вас взагалі не буде іншого виходу.

— Не забувайте, що я не українець,— подоба посмішки скривила губи полковника,— більше того, як ви любляете висловлюватися, москаль. Але це не так уже й сутєво — в принципі я приймаю вашу пропозицію. Якщо не заперечуєте, детально обговоримо її завтра. До третьої я служу більшовикам, отже — о четвертій. Тільки де? — Згадав щойно вичитане в газеті оголошення.— На Хрещатику, в кав'ярні «Універсаль». Це в приміщенні колишнього Азовського банку.

— Чудово,— схвалив Вовк.

І справді чудово. Лишається тільки простежити канал зв'язку Алексєєва із закордоном...

45.

Шпиль залишив Андрія з Варварою у великому й багатому селі Чорногородці, а сам подався на розшуки Гайового. Сказав: для цього знадобиться кілька днів, отже,

нехай відпочивають і розважаються. Кажуче це, хтиво підморгнув Андрієві: мовляв, Варвара — дівка що треба, й він сам би не відмовився...

Андрій не звернув уваги на те підморгування. Паскудний тип, оцей Захарко Шпиль: миршаве й лисувате, хоч не виповнилося ще й тридцяти, клишоногий, очі нахабні, хоч і розумні. Хитрий і слизький, як в'юн. Замерзне й помре, а поверни в тепло — обігріється, заворушиться й поповзе влаштовувати свої справи...

Усе ж доля звела Андрія з Варварою. Через Анастасію Гудимович Варвара дізналася про Андрієве доручення, увечері прийшла до нього на Батиеву гору й сказала просто у вічі:

— Я піду з тобою.

— Куди? — спробував відкритися Андрій.

— Музиченко, — скривилася Варвара, — я вважала тебе порядним чоловіком, для чого ж крутити хвостом?

— А ти розумієш, наскільки важка й небезпечна ця подорож? Зовсім не розважальна!

— Здогадуюсь.

— То який біс штовхає тебе?

Варя мовчки закурила цигарку й подивилася на Андрія так, що в того зникло бажання сперечатися далі.

— Я не заважатиму тобі, — запевнила дівчина, — а може, й згоджуся. Не пошкодуєш.

Андрій прикинув: звичайно, Варвара все ж якось зв'язуватиме йому руки, зате її можна буде використати як прикриття. До того ж чи є гарантія, що її не приставили до нього як наглядачку? Адже Козача рада зв'язує з його місією величезні плани: перетворити анархічні банди Гайового, Трейка та інших отаманів на більш-менш боездатні регулярні військові частини, які стануть ядром майбутньої повстанської армії. Отже, Варвару треба брати. Подивився на дівчину — як сидить на скрині, заклавши ногу на ногу, випускає дим під стелю, як дивиться на нього, розуміюче та іронічно, як посміхається одними очима, — і вирішив: хай буде, як хоче Варвара...

— Добре, — сказав, — підеш.

— Любий! — Варя зненацька зіскочила зі скрині й поцілувала Андрія в щоку. — Ти сам не знаєш, який ти хороший! — схопила свою хутрянку й зникла раніше, ніж хлопець устиг оговтатися.

Вони добиралися до Чорногородки майже дві доби, хоч від Фастова до села було всього верст двадцять п'ять. Тільки до самого Фастова їхали добу. Звичайно, Андрій, використавши свої зв'язки, міг би сісти в перший-ліпший

поїзд, пояснивши, що надібав знайомого залізничника. Але відмовився від цього наміру: Шпиль служить у залізничній міліції, крім того, хитрий Захарко мав підстави не від'їжджати раніше, він міг влаштуватися на будь-який поїзд, та чомусь залишив Андрія з Варварою на вокзалі, а сам довго нишпорив навколо. Потім виявилось: Шпиль сподівався зустрітися у Фастові з довіреною людиною від Гайового, проте щось завадило тому прибути вчасно, от і просиділи вони на вокзалі з ранку аж до вечора марно.

У Фастові переночували в кімнаті залізничної міліції, а вранці рушили макарівським шляхом на Дорогинку. Андрій гадав, що зупиняться саме в цьому селі, звідки родом Гайовий та дружина Винокурова, звідкуча навіть побачили дорогинські хати, та Шпиль не зупинився, обминув село, й попутні сани довели їх до Соснівки. Тут Шпиль зник на кілька годин, лишивши їх у якогось знайомого обігрітися. Повернувся, коли вже почало сутеніти, з саньми, запряженими ситою гнідою кобилкою, і вже без пригледісталися Чорногородки.

Андрій запитав у Шпиля, чому обминули Дорогинку, але відразу й пошкодував: справді, дурне запитання — отаман не такий наївний, щоб з'являтися в селі, де на нього, мабуть, не раз влаштовували засідки. Шпиль так і пояснив: у Гайового вистачить сил, аби пройти у Дорогинку, постріляти там незаможників та їхніх підспівувачів, але чи варто? До Фастова рукою подати, там сильні військові з'єднання, хтось попередить, викличуть червоний ескадрон, а отаман береже сили й без крайньої потреби не приймає бій.

Хата, у якій Шпиль залишив Андрія з Варварою, стояла на березі Ірпеня, неподалік від злиття його з Унавою. З вікон відкривалася широка панорама ірпінської заплави. Вечоріло, червоне сонце котилося до спадня, і сніг виблискував золотом. Андрій сидів біля вікна й дивився, як довгі живі тіні рухаються по заплаві. Весь час видовжуються, міняються, набираючи форм дивовижних казкових істот.

Нарешті сонце востаннє зблиснуло й закотилося. Андрій відірвався від вікна — тепер настав його час.

Варвара лежала на лавці, підмостивши під голову подушку в червоній насипці. Почувши Андрієві кроки, розплющила очі, побачила, що той одягається, запитала стривожено:

- Ти куди?
- Пройдуся трохи.
- А я?.. — спитала розгублено.

— А ти відпочивай. Намерзлася ж...

Варвара солодко потягнулася, заклала руки під голову, оголивши їх вище ліктів. Подивилася на Андрія так, що він мимоволі почервонів.

— Не затримуйся,— попросила,— мені без тебе нудно.

Андрій, не відповідаючи, вислизнув з хати. Трохи постояв на ганку, уявляючи, як лежить Варя на лавці, побачив її оголені до плечей руки й відчув, що знову червоніє. Таки Варвара — найвродливіша з дівчат, яких він знав. Ні в кого нема таких глибоких і темних мінливих очей, а губи м'які й солодкі — Андрій ще й досі відчував на щоді тепло її поцілунку...

Посміхнувся і вийшов на вулицю...

Сутінки згустилися, і зорі вже мерехтіли на темному небі. Андрій проминув сільську площу з церквою, обійшов цвинтар і постояв трохи, ховаючись за деревами. Неподалік пройшли, голосно сміючись, двоє парубків, проїхали сани.

Від цвинтаря вздовж заплави вела вузька вулиця, а в кінці її ліворуч, як пояснили Андрієві, стоїть хата перед розлогою горобиною. Біля хати клуня, а між ними криниця з журавлем. На випадок чого, йому треба буде прийти сюди...

Брався мороз, та хлопець не помічав холоду. Розмірковував: може, завтра, а може, трохи пізніше він зустріне-ться з Гайовим і, якщо пощастить, дасть сигнал у Фастів. А там червоний кавалерійський ескадрон наготові. Півтори години маршу — й нема Гайового з його бандою...

На вулиці нікого, тільки в сусідніх дворах валували собаки. «Мабуть, відчули чужого»,— подумав Андрій. У садибі на протилежному боці вулиці блимнуло світло, на всяк випадок Петренко прилип до тину, однак вулиця мовчала.

Поблукавши ще кілька хвилин, Андрій повернувся додому.

У кімнаті горіла гасова лампа й господиня, мовчазна й непривітна жінка, ставила самовар. Варвара сиділа на жорсткій дерев'яній лавці, залпнувшись пухнастою теплою хусткою. Підвела на Андрія очі, дивилася, як роздягається, як вішає пальто біля дверей, обтрушує валянки,— незворушно і уважно, немигаючими очима. Андрій знітився під цим поглядом, потер червоні руки й мовив винувано, наче виправдовувався:

— Трохи змерз... Мороз бере...

Варвара нічого не відповіла, не поворушилася, здалося, навіть не дихає. Андрій сів за стіл, потарабанив пучками по його вичовганій поверхні, косо зиркнув на Варю й запитав:

— Нудишся?

Дівчина похитала головою. Пересіла за стіл навпроти Андрія, поклала підборіддя на долоні.

— Мені з тобою ніколи не нудно.— Подивилася, як господиня порається біля пічки, й запитала притишено: — Скажи, я вродлива?

Андрій спалахнув: звичайно, вродлива, навіть дуже вродлива!

— Вродлива,— відповів, зітхнувши, бо це визнання далось йому нелегко.— Ти дуже вродлива.

— Вродливіша за Настю?

— Звичайно! — Тут Андрій був зовсім щирий, і Варвара одразу збагнула це.

— І ти гарний,— сказала.— А хлопці чомусь більше на Настю дивляться.

— Дурні вони.

— І я так вважаю... А ти міг би в мене закохатися?

Андрій опустил очі й тільки зітхнув. На щастя, господиня саме принесла самовар, звільнивши його від необхідності відповідати. Крадькома зиркнув на Варвару. Дівчина дивилася весело й відкрито, і Андрій вирішив, що він просто щось не дочув чи помилився.

Цукру в господині не було, то пили чай несолодкий, але з молоком, білим хлібом, неймовірно смачним маслом. Андрій спорожнив аж дві чашки, налив ще, додавши півчашки молока, і, не звертаючи уваги на недобрый погляд господині, взяв ніж і густо намазав скибку маслом.

Господиня, не чекаючи, поки доп'ють чай, почала прибирати зі столу, але це не зіпсувало Андрієві настроїв. Варварі — тим більше, бо кидала на жінку насмішкуваті погляди, навіть подала хлопцеві знак, аби не брав близько до серця її непривітність. Справді, вирішив Андрій, біс із нею, їм лише переночувати тут, а завтра...

— Прийде Гайовий завтра? — немов прочитавши його думки, запитала Варвара.

— Не знаю.

— У мене таке враження, що вся ця наша місія мало чого варта,— зауважила дівчина.

— Чому? — скинувся Андрій.

— Ти серйозно розраховуєш на повстання?

Андрій невизначено знизав плечима.

— А я подумала: чекаємо Гайового, сподіваємося, що він стане нашою підпорою, а отаман сам, як вовк, у лісах ховається.

— Що ж ти пропонуєш? — з цікавістю поглянув на неї Андрій.

— Я сьогодні дивилася, як ти сидів біля вікна, а по тобі сонячний зайчик перебігав. Сонце й тіні. Це вічне — вогонь і морок. А сонце — саме життя.

— Почала з Гайового, а закінчила сонцем...

— Чекай, — невдоволено підвела руку Варвара. — Я ось до чого. Є сонце й нема бога, але до усвідомлення цього кожен приходить своїм шляхом. Для одних — це радісне відкриття, скидання кайданів, повна розкутість і піднесення духу, для інших — горе й пригнічення, занепад, страх і втрата перспективи в житті. Бачиш, результат один — пізнання істини, а наслідки полярні.

— Що ти хочеш цим сказати?..

— А нічого не хочу сказати! — зненацька розсердилася Варвара. — Я просто думаю.

У Андрія ледь не зірвалося з язика, як корисно іноді вчасно замислитись, але прочитав у Варвариних очах біль і розпуку: вона тільки тепер усвідомлювала те, що він знав давно, і усвідомлювала, як визначила сама, зі страхом.

А може, він помиляється, і все мовлене — звичайні рефлексії розбещеної панянки? Подумав так і подивився на Варвару уважно: здається, не схожа на розбещену, та й хіба піде розбалуване дівчисько добровільно в таку небезпечну подорож? Та ще й з наганом у мушлі?

Господиня почала стелити. Варварі віддала найкраще ліжко — широке, на дротяній сітці, яке стояло у великій кімнаті. Андрієві дісталось тверде ложе у вихолодженій кімнатці, де затопили в зв'язку з їхнім приїздом. Сама ж господиня влаштувалася на печі в кухні.

Андрій заліз під ватяну ковдру, вкрився ще й пальтом, заснував під подушку наган і лимонку, лежав горілиць. Чомусь уявив собі, як сидить на лавці десь під квітучою яблунею поруч Варвари, й зірка світить тільки для них, і яблуня пахне також для них. Він прихиляється до дівчини й відчуває тепло її поцілунку на щоці...

Андрій поворушився і відчув шокою через подушку тверде й холодне тіло гранати. Розкис, як хлопчисько, сні йому солодкі починають снитися, зірки й дівчата, а отаман Гайовий причаївся десь зовсім близько й заніс підступного ножа над світовою революцією! Спіймаємо отамана, винищимо всіх бандитів і контриків, ось тоді...

Що буде тоді, Андрій не встиг уявити, бо тихо зарипіли двері: хлопець напружився й потягнувся за наганом. Білий легкий привид майнув од дверей — і зненацька став Варварою, живою, теплою й зовсім реальною. Вона сіла на край ліжка, поклала долоню йому на шок, притулилася і щось зашепотіла, та Андрій не зрозумів жодного слова, крім одного: коханий...

Ранок приніс буденні клопоти. Тепер кожної хвилини могли з'явитися Гайовий із Шпилем. Андрій вийшов на ганок розхристаний, в одній сорочці й побачив під дверима двох кремезних дядків з гвинтівками. Ще троє, у теплих кожухах, вартували надворі.

Хлопець у вушанці, помітивши у дверях Андрія, наставив на нього гвинтівку з примкнутим багнетом.

— Назад! — наказав грізно. — Виходити не дозволено!

— Що? — не збагнув Андрій. — Кому не дозволено?

— Хіба не чув? Тобі!

Андрій здивовано відступив:

— Це ж чому?

— Ану, давай! — рантом визвірився на нього хлопець. — Сиди тихо й не висовуйся! Пан сотник так наказали.

— Який сотник?

— Пан сотник Багмут, хіба не знаєш?

— А Шпиль?

— Разом кудись подалися.

Андрій збагнув: прискакав якийсь сотник, певно, права рука Гайового. Отже, вживають застережних заходів, аби ніхто не дізнався про зустріч з отаманом. Що ж, це було логічно: Андрій заспокоївся, та все ж запитав:

— А коли сотник з'явиться?

— Щось ти дуже розпатякався, — неввічливо обірвав хлопець. — Сиди й чекай!

Тривога закралася Андрієві в серце. Позадкував до хати й причинив за собою двері. Варвара саме чепурилася перед дзеркалом, прочитала сум'яття на його обличчі, запитала наполохано:

— Щось трапилося?

Андрій побачив, як потемнішали в неї очі, пояснив глухо:

— Якийсь сотник Багмут наказав не випускати мене.

— Ну й що? — запитала легковажно.

— Схоже на арешт.

— Пусте, — одповіла Варвара впевнено. — Просто вони бережуться. Значить, скоро з'явиться отаман.

У Андрія відлягло від серця. Звичайно, бережуться: цей Захарко Шпиль із сотником Багмутом хитрі та обережні. Що ж, треба набиратися терпіння.

46.

— Коня не віддам! — повторив Роман уперто.

Юрко стиснув кулаки.

— Як це не віддам? Я гнідого привів чи ти?

— Усе одно не віддам! Сани — бери, а коня не віддам.

— Волів у сани запрягати, чи як?

— І волів не віддам.

Юрко відчув, як гнів охоплює його. Підвівся, схопився за край столу, за яким сидів Роман, наче збирався перекинути його на брата, запитав погрозово:

— Битися з тобою?

Роман також підвівся, стояли, свердлячи один одного потемнілими очима, готові зчепитися в смертельному двобої. Нарешті Юрко не витримав: усе ж Роман старший мало не на десять років — звик поважати, як батька.

— Що ж мені робити? — запитав примирливо.

Роман зітхнув:

— Удома тобі не сидиться?

Юрко безнадійно махнув рукою:

— Не можу! Вони мені в душу наплювали...

— А я за гнідого душу віддам!

Юрко подумав: може, брат і має рацію. Що він без коня? Волами, щоправда, зоре поле, заволочить і хліб та сіно звезе потихеньку, не поспішаючи, — саме потихеньку, а життя вимагає іншого: і до Вільхового з'їздити, і в повіт. Та й м'ясо на продаж краще везти до Білої Церкви, а спробуй туди й назад волами обернутися! І все ж гнідий — його. На гнідому він гуляв із Семенюком, коня тільки й заробив у отамана, а тепер — не віддам?

Його кінь, його, Юркова, власність, йому взагалі тут належить половина всього. Ні, не зовсім половина, щось же й Клавдії треба лишити. Але третина всього майна — його, а Роман не хоче віддати навіть гнідого. А без коня ніяк не можна!

Так і сказав:

— Без коня мені не можна.

— Куди збираєшся?

— До Трейка подамся. Аж до Сквири, туди пішки не дійдеш.

— Не дійдеш, — погодився Роман.

- От і сам розумієш...
- Коня все одно не дам.
- Що ж мені робити?

Роман похитав головою, не знаючи, чим зарадити, потім поліз п'ятірнею до потилиці, обличчя в нього посвітлішало:

- У Гижі он два жеребці й кобила сіра...
- Так він і віддасть!
- Купимо.
- Знаєш, скільки загилить?

— А ми його до нігтя! Ченчик базікав: сіру кобилу Карпові хтось лишив, він сам бачив — двоє вершників і один на сірій кобилі. А тепер вона в Гижі...

- То й що?
- Підозріло, й Карпа налякати можна.
- Заплатимо йому! — пожвавішав Юрко.

Він вискочив надвір, натягнувши тільки баранячу шапку, а Роман накинув кожуха наопашки. Юрко одразу повернув до Гижі, та брат затримав його.

— Зазирнемо до Ченчика, — мовив, і Юрко зрозумів: хоче розпитати про сіру кобилу.

Федір саме рубав дрова. Розчервонівся, скинув шапку, махав сокирою, й березові цурки із дзвоном розліталися навсібіч. Побачивши братів, поставив чергову цурку на колоду, та рубати не став: обтер піт з чола й сказав радісно:

— Така шановна кумпанія! Заходьте, сусіди, побалакаємо, а коли ще знайдеться у вас...

— Може, й знайдеться, — пробуркотів Роман і посунув до хати.

Ченчик застромив сокиру в колоду й радісно заметушився.

— Олю, — гукнув, — ти бачиш, хто до нас навідався? Дистань огірків з бочки та капусти з погребів винеси.

Ольга визирнула з клуні, видно, хотіла вилаяти чоловіка, та, побачивши братів Заглад, полагіднішала: Роман з Юрком для пустопорожньої балачки не прийдуть.

У хаті пахло кислим борщем. Роман витягнув з кишені кожуха пляшку самогону, і Юрко подивувався з братової передбачливості: наперед знає, кому й чим догодити.

Ченчик просто долонею змахнув залишені після сніданку крихти, поставив склянки з товстого зеленкуватого скла. Присунув гостям лавку й вмовився навпроти, усім своїм виглядом демонструючи поштивість і задоволення.

Роман налив усім по третині склянки. Одразу починати розмову про сіру кобилу не годилося, тому й сказав невизначено:

— Снігу було, та станув. Коли б ще трохи...

— То будемо з хлібом! — радісно вибухнув Ченчик, скосив око на Олю, що принесла миску з огірками та капустою, й запропонував: — За врожай, отже! — І хутко спорожнив склянку. Щасливо подивився на стелю, втягнув ротом повітря, але закушувати не став. Ствердив категорично: — З хлібом тепер завжди будемо, бо наша влада про нас турбується. А я завжди був за більшовиків — тільки без голови сільради товариша Халаїма. Але його нема, підлі бандити прибрали, й ніщо тепер не роз'єднує мене з Радянською владою.

— Твоє здоров'я, Федоре, — випив і Роман.

Юрко побачив: Ченчик, хоч і метушиться за столом радісно, та зиркає на Романа запитливо, бо знає — ніхто не приходить даремно з півлітрою.

— Ти, Федоре, з хлібом будеш, — безсовісно збрехав Роман, — бо працювати полюбляєш. І підхід до землі маєш. Жито в тебе торік вродило, я навіть позаздрив.

— А чого? — скинувся Ченчик. — Рук докладаю, та ще й міркую, де й що посіяти. Не кожен це може, кажуть, агрономам добрі гроші платять, аби розуму навчили, а я й так знаю, де добре угноїти, а де й під пар лишити.

— Знаєш, — погодився Роман. — І взагалі, ти до роботи при звичаєний.

— Точно, самі відаємо, коли працювати, а коли й з гарною кумпанією посидіти, бо добра розмова не гірша за працю, а іноді й корисніша. Де людина розуму набирається? Я вам одверто от що скажу — і за чаркою також. Це дехто базікає, — скривився, — що Ченчик за чарку душу продасть. А Ченчик знає: без доброї чарки нема розмови, а без балачки — розуму. Хіба не так?

— Твоя правда, Федоре, — погодився Роман, широко здивувавшись такому безсоромному Ченчиковому нахабству. — От і все в господарстві в тебе справне, дрова рубаєш, і худоба вгодована. Учора, бачив, їздив кудись, то кінь біг прудко. Доброго коня маєш, вівса, певно, не шкодуєш?

Ченчик набундючився:

— Коневі — й шкодувати?! — вигукнув. — Ти не дивись, що збруя стара, де тепер нову візьмеш, а коневі й сіна, й вівса досхочу. Сам не доїм, а свого Орлика нагодую.

Юрко згадав худого й задрипаного Орлика, та перечити не став, хитро підморгнув Романові, зрозумівши його тактику: завести розмову про коней, аби потім непомітно перекинутися до Гижі з його сірою кобилою. Й справді, Роман під схвальний Ченчиків погляд налив ще в склянки й сказав:

— Добрий кінь у тебе. Але он у Карпа Гижі жеребці та сіра кобила!.. Справна кобилка, й де тільки люди таких надібують?

— Карпові все в руки лізе,— підохотив Юрко.

— Проноза Карпо,— від себе додав Ченчик.— Це ж треба, троє коней, а для чого? Одного сіна згодує знаєте скільки? А ще для волів та корови! — Очі в нього вирячилися, бо справді уявив цілу гору сіна, яку треба згодувати худобі за зиму.

— Купив сіна Гижа,— пояснив Роман,— та й вівса з Вільхового привіз. Але ж для чого йому троє коней? Для чого сіру кобилу ще купував?

Ченчик швидко, без тостів та цокання, спорожнив свою склянку й замахав руками:

— Не купував він... Заначив кобилу, точно знаю!

— Як це заначив? — заперечив Роман.— Це тобі не курка, а кобила. Та й ще справна.

— А я кажу: на дурняка в Карпа сіра кобила. Сам бачив, коли жито косили. Уранці на горб вийшов за Василювою деброю, а по дебрі двоє скачуть, один, виходить, той бандит, що потім товариша Халаїма стрелив, а другий поважний, у капелюсі, тепер їх тілігентами звуть, бо по містах обертаються. Потім Карпо ту кобилу до бідарки запряг — тілігента кудись відвіз, а кобила в нього лишилася. Прилипла тобто. А що до Карпа прилипне, вважай, назавжди, не віддереш.

— Справді, не віддереш,— погодився Роман.— Але ж міг Карпо кобилу й купити?

— Та навіть ж купувати, коли двоє коней? Гижу не знаєш? Він грішми не розкидається.

— Не розкидається,— кивнув Роман.— А куди Карпо того тілігента повіз? Не добачив?

— До Кагарлика.

— Сам відкрився?

— Ні,— хитро примружився Ченчик.— Він тоді, коли повернувся, хомута нового привіз. Я побачив, як з бідарки витягував. Потім у баби Катрі й питаю: доброго хомута Карпо придбав, де такі продаються? А вона: у Кагарлику знайомого майстра маємо. Воно, звичайно, кажу я бабі,

справний хомут, але ж далеченько до Кагарлика. А вона: нагода Карпові трапилася, то й поїхав, бо хіба гнати коня за стільки верст заради хомута...

— Невигідно,— ствердив Роман. Видно, він вирішив: Ченчик розповів усе, що знав, і більше з нього не витягнеш. Розважливо підвівся, забрав зі столу недопиту пляшку, засунув до кишені:

— Бувай, Федоре. Спасибі за кумпанію. Натеревенилися ми з тобою.

— Стривай! — Ченчик провів жадібним поглядом пляшку. — Тільки почали балакати, гарно сидимо, і я вам ще розповім, як треба гречку сіяти.

— Ти? — зневажливо запитав Роман. — А я гадаю, чому в тебе така гречка нікудишня?

— У мене? — скинувся Федір. — Знаєш, скільки намолотив?

— Здогадуюсь... — посміхнувся Роман. Узяв кожуха й рішуче посунув до виходу.

Юрко зупинив брата вже на вулиці.

— З тим чоловіком, якого Карпо до Кагарлика відвозив, я балакав. Від самого Петлюри чоловік, і мене про тутешні справи розпитував.

— Від Петлюри? — затнувся Роман. — І ти змовчав? Навіть мені ані слова... А якщо б у повіті довідались?

— Ну й що?

— Затягали б...

— Де сядуть, там і зізуть! — Юрко з роздратуванням і неприязню згадав білоцерківського слідчого.

Он кажуть: народна влада і все для трудящих. А він, Юрій Заглада, хіба не трудящий? Кого ж тоді називати трудящим? Хто з ранку до вечора в полі? От тільки взимку трохи перепочинку, однак і то щоденний клопіт: волів і коня нагодувати, гній відкинути, дров нарубати — завжди щось знайдеться...

Раптом Юрко подумав: якби не той слідчий з Білої Церкви, сьогодні він би стояв за сільраду. Дурень той Ченчик, що пер проти Халаїма, де ще знайдуть таку людину?

А він би пішов проти Халаїма? Подумавши, відповів сам собі: ні.

Юрко покліпав очима, відганяючи розпачливі думки, бо вже Роман плечем відчиняв Гижину хвіртку.

Карпо зустрів їх надворі — зупинився, зиркаючи підозріло й невдоволено. Небезпідставно вважав, що Заглади даремно не завітають до нього, й не чекав від цієї зустрічі

нічого приємного. Не запросив до хати: стояв і колунав носком грубого чобота сніг, перемішаний з гноєм.

— Ми до тебе, Карпе, з пропозицією,— почав Роман без розвідки.— Чи не продаси сіру кобилу?

Чого-чого, а такого Гижа ніяк не чекав. Гадав: Заглади прийшли з'ясовувати щось пов'язане з отаманом, а вони — продай кобилу... Ще до кінця не усвідомивши, що криється за цією пропозицією, Карпо рішуче захитав головою.

— Ні,— випалив,— кобилу не продам.

— Навіщо вона тобі? Двійко таких добрих коней маєш.

— А навіщо тобі аж семеро овець?

— Вівці вівцями, а коні — то інше.

— Не продам.

— Карпе,— виступив з-за брата Юрко,— а кобилка в тебе прибудна. Дармова кобила, то чого не продати?

— Як — прибудна? Купив. Свідків маю.

— А хіба не на ній отой вершник разом із Степаном прискакав?

— З яким Степаном? Плутаєш щось...

— Не плутаю. З отим Стьопою, якого ти потім поклав. А з тим вершником я тоді розмовляв: від самого Петлюри він.

— Уперше від тебе чую.

— А потім ти сіру кобилу до бідарки запряг і того чоловіка у Кагарлик відвіз.

— А він за це мені кобилу й подарував. Щедрий пан: схотів і подарував, чи не можна?

— Але ж коли політбюра почне розбиратися, багато в неї питань постане. Чого, приміром, ти в Семенюка об'явився?

У Гижі від люті потемнішало в очах: приперли його до стіни Заглади, зовсім приперли. Ні, таки треба було пристрелити Юрка — пукнув би, і кінці в воду. Та й тепер не пізно: вистежити, коли в ліс по хмиз поїде, та й потихеньку стрелити... Хай потім шукають, хай... Чорта з два знайдуть...

Вирішивши так, Карпо запобігливо посміхнувся Загладам:

— Для чого вам кобила?

— А для чого тобі троє коней? — огризнувся Юрко.

— І все ж?

— Від'їжджає Юрко, і йому потрібно,— ухильно відповів Роман.

— Куди? — здивувався Карпо.

— Треба.

— Ганка в Білій, невже до неї? Але ж для чого кобила?

— Тобі її годувати треба...— нагадав Роман.— До весни скільки сіна й вівса зжере!

— Наче у вас жерти не буде...

— Юрків клопіт,— відмахнувся Роман.— Мене це не обходить.

— Хочеш, я тобі кобилу влітку поверну? — запропонував Юрко.— Ти позич її мені під завдаток. До літа я конем рзживуся...

— До отамана йдеш? — раптом збагнув Гижа.

— Я сам собі отаман.

— Не бреши,— Карпо зазирнув юнакові у вічі.— До Трейка? Чи до Гайового?

— Не твоє діло, Карпе,— втрутився Роман.— Продаси кобилу?

— Так гроші, вони того... папір... Навіщо вони? Кажуть, Москва золоті випускатиме. Тоді й погомонимо.

— Ніколи нам чекати, Карпе.

— А я не поспішаю.

— Ну й сиди із своєю кобилою! — розлютився Юрко.— І їздитимеш на ній до повітової політбюрі...

— Ти чого? — злякався Гижа.— Ти справді?..

— Кінь мені потрібний, Карпе. Не хочеш кобилу — жеребця продай.

Гижа уявив, як виїжджає до Вільхового на бричці, запряжений вороними жеребцями. Такий виїзд раніше мав хіба що пан Левицький, а тепер і він, Карпо Гижа, бо свобода, і кожен живе, як може. Щоправда, кляті незаможники горлають на майданах, але ще невідомо, як усе обернеться. Гомонять, навесні почнеться повстання, прийде військо з-за кордону, совдепи проженуть, і буде повна свобода — тримай хоч п'ятеро коней, а землі — скільки хочеш.

А Юрко так точно йде до отамана, тобто воюватиме за нього, Карпа Гижу, то чому ж не посприяти? Зрештою, нема іншого виходу — донесе в повіт, й посадити можуть, є в них така стаття: за бандпосібництво. Крім того, скажімо, переможе Петлюра, виходить, переможе й цей недолугий Юрко Заглада. Візьме й пригадає, як Карпо Гижа відмовився допомогти йому. І нарешті — кобилу справді треба годувати, скільки вівса й сіна лишиться...

Карпо швидко потер руки, злодійкувато спідлоба зиркнув на Юрка:

— Ну, хай... Виходить — бери сіру кобилу. Шість пудів пшениці даси і сала півпуда. Як завдаток. Якщо гарного коня приведеш, порахуємось. Хай...

— Згоден,— простягнув руку Юрко.

Зненацька Гижа подумав: а якщо Юрка вб'ють? Може ж таке статися? Он, кажуть, червоні самого петлюрівського генерал-хорунжого на Волині побили, що вже про Юрка Загладу казати... І гавкнула його кобила. А вголос сказав:

— Якщо влітку кобилу назад не приведеш або іншого коня, Роман доплатить, так?

Зрештою, це було справедливо, й Роман неохоче погодився.

— Добре,— сказав,— доплачу.

— Керенок чи петлюрівок не візьму. Натурою...

— Можна й натурою.

— Тоді давай! — Гижа міцно ляснув по підставленій Юрковій долоні. Зрадів: тепер і підстерігати Юрка не треба, все ж менше мороки.

Юрко вивів кобилу сам. Хропіла й підтанцьовувала. Хлопець погладив її по морді, і кобилка удала, що хоче вкусити його.

— Не дурій! — голосно й радісно крикнув Юрко й повів кобилу з двору.

— Вузdeckу повернеш,— кинув йому в спину Гижа, та Юрко не почув.

Сани стояли посеред двору, легкі й міцні, вони з Романом робили їх для себе, то вже постаралися. Роман заходився біля саней, а Юрко пішов у клуню. Відкопав загорнуту в брезент гвинтівку, розгорнув і провів долонею по густо змащеному стволу. Добрий гвинт, пристріляний і надійний.

Юрко ретельно обтер гвинтівку — сіра сталь холодила долоню і заспокоювала, сповнювала певністю, обнадіювала. Пересмикнув затвор, клацнув, перевіряючи пружину. Лише потому загнав у патронник обойму.

Юрко заховав гвинтівку на дно саней у спеціально видовбаний жолоб, туди ж поклав запасні обойми, прикрив схованку дубовою дошкою й накладав сіна. Клавдія винесла рядно, застелила акуратно, зиркнула на Юрка жалібно, і йому на мить стало не по собі. Можливо, й справді чинить дурницю? Ні і ще раз ні... Дивився, як запрягає Роман сіру кобилу, й нетерпеливився: усе попереду видавалося простим і навіть райдужним... Швидше за ворота...

Фрося сиділа за столом, спершись щокою на долоню, а Іван Іванович мовчки нервово походжав по кімнаті, зрідка кидаючи на дочку гнівні погляди. Нарешті зупинився перед нею і мовив роздратовано:

— Ну як ти могла? Згарду! Намисто! Найцінніше, що мали! Золоту згарду, знаєш, чого вона зараз варта?!

Фрося не відповіла. Дивилася на батька, а бачила Форняка, його чорні хтиві очі й простягнуті до неї руки. Відчула таку фізичну відразу, що аж здригнулася. Поправила теплу хустку на грудях, подивилася на батька докірливо.

Звичайно, вона знає ціну вівсьорка, їй також шкода його. Але якби довелося повторити все спочатку, вчинила б так само. Ну підманув її слідчий Форняк: забрав золотий вівсьорок — і не випустив Миколу. То й що? Зате вона відчуває себе вільною і спокійно носитиме свою дитину. Не Миколину — свою: знала, що чекає Якубовича, проте думала про це без розпачу, навіть байдуже.

Нараз запитала батька:

— А ви, тату, маєте ще золото?

Іван Іванович аж сіпнувся:

— Що? Ще хочеш дати?

— Та ні...

— Чого ж питаєш?

— Дуже вже ви знервовані.

Батько безнадійно махнув рукою.

— Така згарда — і корові під хвіст! — мало не закричав у розпачі. — Я на неї рік праці поклав!

— Але ж іще золото маєте, я так зрозуміла?

— Маю, то й що?

— Нам з вами вистачить.

— Вистачить, — раптом погодився батько, — мені з тобою тепер вистачить, однак я наперед дивлюся!

— І що ж там побачили?

— Таке, що тобі й не сниться.

— Коли червоних проженете?..

— Я в Тараші тобі дім збудую. На два поверхи.

— Навіщо?

— Аби всі знали й бачили: тут живуть Тимченки!

— Мені й на хуторі добре.

— Нічого, — пообіцяв Іван Іванович, — увійдеш у смак, більшого захочеться. А про поручика забудеш. Ти в мене

така вродлива й розумна, що й київські пани за щастя вважатимуть...

Фрося посміхнулася. Батькова впевненість сподобалася. І згадка про київських панів також полоскотала самолюбство. Проте все це, як у золотому сні: раптом уявила себе в оточенні добре одягнених молодих панів у чорних котелках, а вона, як бачила колись на фотографії в журналі «Нива», у білій відкритій сукні з вівсьорком на оголених плечах... Але намиста нема й ніколи не буде. Жаль ворухнувся у Фросиному серці, та вона рішуче відігнала його й сказала:

— Ви, тату, за згардою не вбивайтеся: мені вона належала, а я, бачите, не шкодую.

— Не в згاردі справа,— відповів Іван Іванович. Він сів навпроти дочки й мовив серйозно й повчально, наче розмовляв з дівчиськом, яке потребує науки: — Золото нам ще твоя покійна мати лишила, а я примножив. І не даремно кажу, що мені з тобою стачить. Не дуже жалкую за тою згардою.— Покривив душею: одна думка про те, що його золото потрапило до чужих рук, доводила мало не до сказу. Але вмів стримувати себе й не виказувати справжніх почуттів.— Однак мене бештежить, що тебе одурили. Як дитину — поманили пальцем, а ти й вуха розвісила. Ти, Тимченкова дочка, от що мене лютить!

— Так потрібно було, тату,— заперечила Фрося.

— Ні, дочко, ніхто не повинен сміятися з нас. Так було й так має бути. За будь-якої влади. А ти, дурепочко, ще бігла хуртовиною до Таращі, аби той смердючий пес посміявся з тебе.

— Ніколи б не простила собі, якби не вчинила так. Іван Іванович утупився в дочку:

— І ти готова на все заради нього?

Фрося звикла не критися перед батьком. Похитала головою і відказала спокійно:

— Ні, перегоріло кохання.

— Чому?

— Довго казати, тату.

— А ти й кажи довго. Я пікуди не поспішаю.

— Зараз не можу.

— Сама кажеш: перегоріла любов, а голову все ж втратила. Не в'яжеться одне з одним, дочко.

— В'яжеться, тату, бо дитину матиму.

— Ти? Дитину? — Ця новина, здається, навіть не вразила Івана Івановича.

Фрося вирішила: батько просто не зрозумів її, але Іван Іванович різко підвівся, поваливши стілець, обійшов стіл і притулювся до дочки:

— Чому ж мовчала?

— Соромилась.

— Радість ти моя.— Іван Іванович погладив Фросю по голівці, як робив це в дитинстві. Очі в нього зволожилися, тож обтер тильним боком долоні, мовив: — І ти бігла до Тараші рятувати батька дитини?

Фрося з вдячністю зиркнула на тата: він завжди вмів зазирнути їй у душу. Хотіла розповісти йому й про лист, який залишила в Насташківській сільраді, та останньої миті передумала: хай на все життя лишається її таємницею. Одповіла:

— Мені зовсім не шкода було тої згарди.

— Тепер і я розумію.— Іван Іванович раптом посміхнувся світло, перехрестився й сказав: — Послав нам бог дитину — радість яка, дочко! І не журись, що ростиме без батька, поки я живий, все матиме.

— Я це знаю, тату. Та скажіть, ви впевнені, що Миколу...— затнулася,— що його вже не буде?

— Микола, дочко, з Гайовим на Григорівку ходив, і більшовиків там вішали. Навряд чи помилують.

— Він ще дітей у григорівському ставу топив.

— Звідки знаєш? — сторожко зиркнув на неї Іван Іванович, і Фрося зрозуміла: батькові все відомо.

— Дударець розповідав, а я почула.

— Тоді й поготів розстріляють,— сказав Іван Іванович без особливого жалю. Підвівся і знову почав міряти кімнату важкими кроками.— Змирися з цим, дочко, і про дитину думай. А коханого ще знайдеш. Хлопці навколо тебе, як комарі, крутитимуться.

Фрося змовчала. Їй чомусь перехотілося думати і про Миколу, і про своє майбутнє. Вслухалася в себе — й відчувала роздвоєння, наче існувала тепер у двох вимірах. Це було прекрасно й лячно. Сказала, наче й не до ладу:

— Сьогодні на небі молодик, я сама бачила. Що він віщує нам, тату?

— Чудова прикмета,— схвалив Іван Іванович.— І віщує нам добро. Нові радощі будуть.

— Хай ведеться, як долею призначено,— покірливо мовила Фрося.

Радісне відчуття роздвоєння не полишало її, згарда, батькові клопоти й навіть жахлива Миколина доля відступили кудись далеко, видалися мізерними й нікчемними.

Вона наче торкнулася молодика й оновилася, мов літала десь високо, побачила всю землю і все людство зовсім по-новому: як мурашник у вічних клопотах. Лиш вона одна вирвалася з цієї метушні, усвідомила всю її марноту, зазірнула в прийдешнє і вічність, побачила золотий сон.

— А згарду я назад візьму,— почула батьків голос, і він повернув її з янгольських висот на землю.— Бо ще не родилася людина, яка обвела б Тимченка навколо пальця. Та й так зухвало!

— Що ви задумали, тату? — стривожилася Фрося.

Сутичка батька з Форняком могла закінчитися не на батькову користь, і їй стало страшно від думки, що лиши-ться зовсім сама у цьому клопітливому людському мураш-нику, та ще й тоді, коли потребує щоденної уваги й під-тримки.

— Усе буде гаразд, дочко,— запевнив Іван Іванович.— Ти ж знаєш: я нічого не роблю знеобачки...

...Тимченко приїхав у Таращу вранці. Зупинився у при-ятеля, з яким скуповував колись по селах худобу й пере-продував у Таращі, Богуславі та Білій Церкві. За обідом вони домовились, як діятимуть далі, й полягали спати. Підвелися, коли вже почало сутеніти. Одягнулися тепло, бо надворі брав сильний мороз і хурделило. Іван Іванович вийшов перший. Вітер сіконув по обличчю, але Тимченко тільки задоволено кахикнув.

— Веди, Панасе,— сказав бадьоро,— і хай нам бог допомагає.

— На бога надійся...— чмихнув Панас.

— Не кажи,— дрібно засміявся Іван Іванович,— учора ясно було, й Фрося молодика на небі бачила, а сьогодні бог послав віхолу, буцім на наше замовлення.

Панас рушив попереду — не зігнувся під вітром, навпаки, простував, гордовито закинувши назад голову: уособлю-вав силу і впевненість. Іван Іванович, хоч і його бог не обділив силою та здоров'ям, усе ж опустил вуха шапки й відвертався від поривів вітру — знав, що, можливо, доведеться провести на морозі не одну годину, й волів економити тепло.

Спустилися до центральної вулиці містечка, проминули її і вийшли до ставу.

— Онде...— Панас указав рукою на будиночок під червоним дахом,— а ми Форняка тут чекатимемо, за рогом.

Тимченко схвально нахилив голову. Форняків будиночок стояв між двома більшими, захватися там не було де,

й слідчий, незважаючи на хвищу, міг побачити їх здалеку, а в тому, що він мав зброю, не сумнівалися. Тут же, на розі центральної вулиці й завулка, могли підстергти його непомітно, до того ж паркан затуляв їх од вітру. Була, щоправда, й незручність. Якщо доведеться чекати довго, їх можуть помітити, зчинити тривогу, викликати міліцію. Втім, сподівалися, що в таку погоду ніхто й носа не висуне на вулицю.

Іван Іванович притулився спиною до паркану, подивився, як прикурює Панас, затуливши вогник запальнички грубесними долонями, й мовив:

— У Білій Церкві ресторан відкривають. Чув я, рудий Борис об'явився й акціонерне товариство створює.

— Борис Липницький? — здивувався Панас. — Вплив, виходить, старий проноза.

— Без нас йому не обійтися.

— Одної Борисової голови на сотню інших вистачить, — з повагою відзначив Панас і смачно затягнувся самокруткою. — Але й ми не в тім'я биті. Якщо вимагатиме готівку, та ще й золотом, — дзуськи.

— Ресторан без нас Борисові не втримати. У ресторани людей годувати треба, а хто свиней та телят поставлятиме? Як не крутись, а без нас — зась.

— А ти справді гадаєш, що я пожену Борисові бичків за совзнаки чи керенки? Ось! — Панас скрутив дулю.

— Правильно, — схвалив Іван Іванович. — Розрахунок тільки золотом або сріблом. Сам читав: совдепівський наркомфін оголосив, що починає випускати справжні гроші. Карбованець за десять тисяч старих. Протягом дев'яти місяців цього року мають випустити аж двісті мільйонів золотих.

— Ти їх бачив?

— Ні.

— То обличися.

— Гадаєш, Борис Липницький такий дурний, що мішки для паперових карбованців наготував?

— Поїдемо — побалакаємо, — ухильно відповів Панас. — У тебе в Насташці хто свиню за керенки віддасть?

— Нема дурних. Цвяхи привези, колісне шмаровидло, сіль та цукор. Ще сірники йдуть і гас.

— Отож.

— Ми з Борисом покалякаємо, а там видно буде.

— З Києва люди почали їздити, — роздумливо сказав Панас. — Як би не випередили.

— Нас із тобою?

— Нас із тобою не обійдеш,— згодився Панас.— По-первах попередимо, а не послухаються...

— Один, другий додому не повернуться — інші заду-маються.

— Але ж ти казав, що навесні повстання оголосять, і сила з-за кордону прийде! А ми з Борисом тут і розгор-немося.

— Гадаєш, нашим стрільцям ресторани не потрібні?

— Платити не схочуть.

— Примусимо,— підвів стиснутого кулака Тимченко.— Ось де буде наша влада!

Панас подумав і сказав:

— Своя влада добре. Але й більшовицький неп мені подобається. Простір відкрився, хіба не відчуваєш?

— Відчуваю,— зітхнув Іван Іванович.— Але податок який — сльози лишаються. І кожному комісарові кла-няйся...

— А ти як Липницький: за копійку вклонися і подякуй, а треба — вкуси.

— Кусатися я вмю. Усе перемелеться: нсхай совдепи фабрики та заводи відкривають, а ми тим часом їхні карбо-ванці до рук приберемо, то хто кому кланятиметься?

— Чекай...— застережливо поклав Тимченкові на плече руку Панас.— Здається, суне власною персоною...

Іван Іванович подмухав на змерзлі пальці, намацав у кишені руків'я нагана, визирнув з-за паркану: серединою вулиці крокував чоловік у темному пальті й високій па-пасі.

— Він,— прошепотів.— Він папаху носить.

Панас почекав, поки чоловік повернув до завулка, і сту-пив йому назустріч. Форняк позадкував злякано, потяг-нувся до кишені, та Панас метнувся до нього, звалив на сніг першим же ударом, викрутив руку.

— Ну...— просичав загрозливо.— Мовчи, гаде, й не ворущись, бо кінчимо!

Тимченко витягнув з Форнякової кишені пістолет.

— Браунінг,— прицмокнув.— Гарна зброя і недешево коштує.

Панас підвівся, вдарив носком валянка Форняка в бік.

— Досить вилежуватися,— наказав.— Тільки без жартів, бо кулю в лоба заробиш.

Форняк став на коліна, огледівся і, збагнувши, що в тем-ному завулку марно чекати допомоги, сказав докірливо:

— Небагато в мене візьмете, хлопці.— Підняв папаху, підвівся, обтрисив сніг з грудей.— Пальто й годинник,

а грошей немає.— Розстебнув пальто, вивернув кишені френча.— Дивіться.

— От що, пес шолудивий! — Іван Іванович присунувся до Форняка. Слідчий відступив, та наштотхнувся на дуло Панасового нагана й зойкнув злякано.— Підеш зараз з нами додому й віддаси золоту згарду!

— Яку згарду? — розгублено пробелькотів Форняк.— Що ви від мене хочете?

— Уже знаєш — що! — Тимченко відступив.— Іди і пам'ятай: крок убік — і куля в спині.

— Але ж, панове, тут якесь дике непорозуміння!

Панас підштовхнув Форняка у спину дулом нагана.

— Давай,— наказав,— удома побалакаємо.

Форняк пішов між ними: попереду Тимченко, позаду Панас — наче затиснули в кліщі.

— Ключ є? — запитав Панас, коли підвелися на ганок.

Форняк почав колупатися в замковому отворі. Мало не плакав: дурень, який дурень! Ще вчора, як тільки повернулася Софія, треба було тікати. З чужими документами, які він уже приготував собі й дружині. І з золотим намистом. Шукай їх у Києві або, ще краще, в Москві чи Петрограді. А він вирішив: заяву за станом здоров'я — і його переведуть на легшу роботу кудись в іншу губернію. А там уже він знайде можливість поєднати громадське з особистим, звичайно, не забуваючи себе з Софою. І ось як усе обернулося...

Софія, почувши шарудіння в передпокої, визирнула туди. Побачивши чоловіка у супроводі двох незнайомців, розсердилась:

— Хто це припхався вночі?

Панас підштовхнув Форняка до кімнати, і той, не знімаючи пальта, знеможено опустився на стілець біля пічки. Софія злякано відступила, та Панас посміхнувся майже дружньо, поставив ще один стілець поруч Форнякового й наказав:

— Сідайте біля коханого чоловіка, аби ми бачили вас, бо розмова має бути цікавою. Щоправда, все залежить від вас. Ми підемо одразу, як тільки домовимось.

— Як ви смієте! — вигукнула господиня.— І ти терпиш це, Сергію? Уламуються в чужий дім, поведяться, як бандити!..

Панас підважив на долоні наган, посміхнувся люто.

— От що,— сказав притишено, але так, щоб жінка збагнула: з нею не жартують.— Зараз ми розберемося, хто з нас справжній грабіжник. Сідай, кажу, чи посадити?

Софія боком проминула його, опустилася на стілець, притиснувшись до твердої спинки, дивилася зацьковано, але очі не опускала.

— Давай, Іване,— махнув наганом Панас,— звинувачуй!

— Що з ними розмовляти?..— виступив уперед Тимченко.— Віддадуть згарду — помилюю, не схочуть — стрелю обох. І всієї розмови!

Форняк приклав руку до серця.

— Шановні товариші,— почав, переводячи погляд з Тимченка та Панаса,— я ж казав: ви помиляєтесь, я вперше чую про якусь згарду, навіть не знаю, що це таке.

— І не приходила до тебе два дні тому жінка, яка віддала золоте намисто, аби ти допоміг Якубовичу?

Форняк закліпав повіками, удаючи, що нічого не розуміє, а Панас зареготав голосно.

— Були для тебе панами, тепер товаришами називаєш, але як не крутитимеш — кажу востаннє: згарду на бочку — і ми пішли!

— Боже мій, як пояснити?..— закотив очі Форняк.

Іван Іванович спрямував дуло револьвера на жінку:

— Спочатку стрелю твою сучку,— в його голосі прозвучала неприхована погроза,— а потім і тебе! Рахую до трьох: раз...

— Сергію,— заверещала жінка,— віддай, Сергію, це кляте золото, бо він уб'є мене!

Форняк скривився. Зрештою, хай би вбивав, жодна жінка на світі не варта золотої згарди — це він знав точно. Але ж після Софії настане його черга, а вмирати Сергій Пилипович не хотів. Що ж, вирішив, він програв, і треба платити. Хотів уже відкритися, та жінка випередила його:

— У погребі! — вигукнула.— Він закопав її в погребі! Не стріляйте, бо я хочу жити!

— Живи...— Іван Іванович опустил наган.— Де погріб?

— Ляда в сінях.

— Полізеш ти,— Тимченко вказав на Форняка,— а ти,— тицьнув дулом жінку в груди,— сидітимеш тихо.

Форняк, згорбившись, узяв зі столу свічку, запалив від гасової лампи й поплентався до дверей. Зупинився, прикро махнув рукою і пояснив:

— Я би якось уладнав справу Якубовича. Але ж його до Києва взяли. Як особливо небезпечного бандита.

— Нас це не обходить,— похмуро сказав Іван Іванович,— не зміг дотримати слова — вертай згарду.

Зненацька у Тимченка виникла думка: те, що Форняк не допоміг Якубовичу, на краще. Утік би поручик, то й шастав би хуторами й лісами, як вовк, поки не потрапив би чекістам до рук. Чи під час повстання міг загинути. Куди не кинь — все погано. Відкраяний шматок, от хто Якубович, а так хоч згарда лишиться.

Форняк виліз із погребя, подав золоті монети. Іван Іванович жадібно, не обтрусивши пісок, загорнув згарду у чисту ганчірку, засунув за пазуху, до голого тіла. Нараз відчув якесь урочисте піднесення: як тоді, коли дарував намисто маленькій Фросі. Ще дівчисько було, без поняття, а оченята засвітилися, й приміряла одразу, просто на за-прану бавовняну кофтину. І диво: злиняла бавовна раптом заграла під золотою прикрасою, як розкішний оксамит...

Іван Іванович повільно заховав наган до кишені. Дістав браунінг, повитягував з обойми патрони, кинув Форнякові:

— Тримай,— мовив зневажливо,— бо ти нам ще можеш згодитися...

«А дзуськи,— вирішив Форняк.— Тікати, поки не затягли в болото, бо жити хочеться!»

Навіть без клятої згарди, бо Форняк розумівся на житті й зумів уже дещо відкласти на чорний день...

Грюкнули двері, і Форняк поклав до кишені розряджений браунінг. Повернувся й побачив, що Софія все ще сидить на стільці, мов закам'яніла. Ступив до неї і несподівано для самого себе дав гучного ляпаса. І сам одразу злякався: все життя був у Софії під каблуком, боявся її, тож тепер чекав, що трапиться щось страшне — якщо не настане кінець світу, то принаймні Софія влаштує істерику. Проте дружина навіть не ворухнулася на стільці, й тільки слюзи рясно текли по щоках.

— Ну бий,— вигукнула,— вдар ще, бий, заразо, сильніше!

Думала: хіба можна зрівняти біль від найсильнішого ляпаса з жахом, який відчула щойно, зазирнувши в чорне дуло нагана. Було вже мовлено «два», їй лишилося жити секунду чи дві, фактично — вона вмерла, й Форняковий ляпас повернув її до життя.

48.

Кравченко сів, присунув до себе картонну теку й сказав, обвівши присутніх уважним поглядом:

— Приступаємо, товариші, до завершальної фази по ліквідації в Київській губернії залишків петлюрівської

контрреволюції. Зараз я коротко доповім вам про стан справ з Козачою радою, потім обмінємося думками й затвердимо остаточний план дій.

Кравченко погладив пальцем акуратно підстрижені густі чорні вуса й вів далі:

— План дій по ліквідації націоналістичного підпілля та його збройних банд розроблений спільно з польовим штабом ВУЧК. Масштаби операції вимагають граничного напруження всіх сил. Сподіваємось на вас, товариші, на кожного чекіста. Усі працівники губернської надзвичайної комісії, починаючи від відповідальних і кінчаючи реєстраторами, мобілізуються для виконання цього завдання. Особливі надії покладаємо на товаришів Коваля та Вовка, яких нам удалося ввести до складу Козачої ради. Початок операції призначаємо на завтра. Треба роз'єднати Козачу раду й ліквідувати її поетапно. Справа в тому, що в Києві та повітах губернії передбачаємо провести арешти. На підставі документів, які опрацювали товариші Коваль, Вовк та Петренко, складено список на чотириста дев'яносто чотири особи. Гадаю, зрозуміло: затримати всіх контрреволюціонерів одразу важко, навіть неможливо, але жоден з цього списку, — поплескав долонею по картонній теці, — не повинен лишитися безкарним. Звичайно, ступінь вини кожного визначить трибунал.

— Питання дуже важливе, — втрутився Євдокимов. — Не маємо права зволікати з арештами, але повинні, вирішуючи долю людини, знати про неї всю правду й зважити всі «за» й «проти». За ліквідацію контрреволюційного підпілля в Білій Церкві та навколишніх повітах безпосередньо відповідають співробітники Білоцерківської ЧК товариші Любомирський, Усенко та Андреев. Вони координують усі дії на периферії. До кожного повіту для зміцнення органів правопорядку надсилаємо кавалерійські загони в складі п'ятнадцяти-двадцяти бійців на чолі з уповноваженим. Попередня концентрація загонів — у Білій Церкві. Уповноважені одержать списки осіб, яких належить заарештувати, та ордери. На місці слід уточнити, кого слід затримати в першу чергу, негайно. Підкреслюю: у цій справі не може бути ніякої самодіяльності. Ліквідацію підпілля почнемо одночасно у всіх повітах. Ясно?

— Звичайно! — прогудів хтось густим басом.

Вовк, який сидів поруч Коваля, запитально скосив на нього очі, й той пояснив пошепки:

— Усенко.... З Білої...

Петро з повагою подивився на сивого, але ще моложавого чоловіка з високим чолом. Про Усенка він чув — колишній червоноармієць, який потрапив у денікінську контррозвідку. Його засудили до розстрілу. Щоправда, сталося так, що біляки, поспішаючи, полишили розстріляних просто на березі Дніпра під Каневом, і вночі місцеві селяни врятували Усенка та ще одного пораненого червоноармійця.

Вовк дивився на Усенка й думав: як було йому під дулами гвинтівок? І про що думає людина в такі секунди? І як би він сам повівся у таку мить?

Вовк уявив себе на дніпровій кручі, звідки видно ледь не півсвіту, навпроти нього чота денікінців — ось вони підводять гвинтівки, й зараз офіцер кине коротке: «Плі...» Непомітно зітхнув: хай йому грець, ми ще повоюємо, щоб на власні очі побачити повну перемогу робітників та селян і хоча б початок світової революції.

І ще Петро Вовк подумав: либонь, помирати завжди важко, у будь-якому віці — замолоду й на схилі літ. Он Кравченкові вже під сорок, а, мабуть, ще й не думає про смерть. Просто літні люди, які вже багато побачили, стали мудрішими, встигли змиритися з неминучим. Та чи може людина взагалі змиритися з небуттям? Усвідомити його?..

Але стривай, про що говорить Євдокимов?

Вовк потер чоло, проганяючи дурні думки. Це ж не поїзд, де можна подрімати, подумати про що заманеться, а важлива оперативна нарада! Правда, він уже в курсі всіх деталей операції, розробляли її Євдокимов з Кравченком, і, здається, передбачили все. Але як часто буває: розрахували все мало не по хвилинах, та забули щось зовсім незначне, або втрутився, як кажуть, пан випадок і доводиться рятувати становище ціною неймовірних зусиль.

А Євдокимов сказав:

— Я прошу, товариші, під час завершальної стадії операції проявити максимум витримки. Розрахунок і ще раз розрахунок. Маємо продемонструвати філігранну точність роботи, якщо хочете, як годинникових справ майстри. Післязавтра відбудеться останнє, підкреслюю це, останнє засідання Козачої ради. І все. Досить! Крапка! Потішилися — й годі. Які будуть думки з цього приводу?

— У мене руки давно по тих контриках сверблять! — голосно вигукнув Мальцев.

— Наче ми всі сиділи й милувалися ними... — втомлено похитав головою Колесников.

Євдокимов рішуче поклав долоні на стіл:

— Кожен одержить наказ, згідно з яким і діятиме. Повторюю, товариші, від вашої злагодженості, оперативності та винахідливості залежить успіх операції. Прошу самих пам'ятати це й проінструкувати підлеглих.

49.

— Де Юрко? — Ганка мало не плакала.

Клавдія подивилася на неї зловтішно.

«Отакої,— подумала,— прийшла-таки коза до воза. На робітфак тобі схотілося, дуже вченою вирішила стати, носа задерла, а хлопець кинув — розрюмсалася, як усі...»

— Поїхав Юрко...— відповіла байдуже.

— Куди?

— До отамана.

— До якого отамана? — витріщила очі Ганка.— Ти що мелеш?

— Мелю? — розлютилася Клавдія.— А ти в Юрка сама попитай.

Але Ганка вже усвідомила свою помилку.

— Клаво,— мовила прохально,— ти скажи мені: де Юрко, як знайти його? Дуже прошу.

Отак би одразу, подумала Клавдія не без утіхи. А то приходить і вимагає! А яке право маєш вимагати? Наречений тобі Юрко чи чоловік? Ну було, кохалися... Але ж Юрко хлопець видний, таких, як ти, може мати знаєш скільки?

Клавдія зміряла Ганку поглядом і вирішила, що все ж перебільшує. Вродлива, стерво, як не кажи, а все бог дав: струнка, висока, щоки білі, очі великі й сліпучі, а губи повні, м'які, звабливі, здається, тільки й призначені для поцілунків...

Клавдії аж заздрісно стало й пожаліла саму себе. Колись також була показною дівчиною, й хлопці бігали за нею, проте такої, як Ганка, пошукати треба не тільки у Вільховому. У Юрка губа не з лопуцька, однак дурне хлопчисько, подався до якогось отамана, коли за тобою бігає таке створіння!

Клавдія спіймала себе на протиріччі, це ще більше розсердило її, накопила губу й сказала зловтішно:

— Шукай вітра в полі!

— Боже мій, який же він дурний! — вихопилося в Ганки.

— Овва, приспічило, то й бога згадала,— мовила Клавдія повчально.— А комсомольці, я чула, бога не визнають.

— Не визнають,— погодилася Ганка розгублено.— Скажи, Клаво,— готова була навіть на приниження,— куди подівся Юрко? Ти ж знаєш...

Клавдія ще раз зміряла Ганку з ніг до голови. Стоїть на порозі нероздягнута, у розтоптаних валянках, у довгій вовняній спідниці, у ватяній кацавейці, запнута простою темною хусткою. Прохальна поза дівчини задовольнила Клавдію, очі, щоправда, світяться не дуже сумирно, та що вдієш: Ганка не лише вродлива, а й рішуча, одне те, що нічого не злякалася й подалася на якийсь там страшний і невідомий робітфак, багато про що свідчить.

І все ж Клавдія не відмовила собі у задоволенні трохи пошпетити Ганку.

— Чого прискочила? — запитала зверхньо.— Чого в Білій його не затримала? Хлопець туди з усією душею: повірив більшовикам, вуха розвісив, мов теля недосвідчене, а вони його чоботом, грубезним чоботом! Може, й правильно: не лізь не в свою справу. Я відразу казала: тобі чогось на хуторі бракує? Землю дали, хліб і до хліба маєш, чого до Білої попхався?

Ганка дивилася непорушно темними очима, й Клавдії стало ніяково під цим поглядом. Відвела очі й запитала зовсім іншим тоном:

— І ти не могла його спинити?

— Чого б мала? — випросталася Ганка.— На бандита ж ішли, на Семенюка! Чула?

— Скільки ще тих бандитів — на всіх рук не стачить.

— Але ж Семенюк Юркові погрожував!

— Ну й що?

— Як що? А Степана до Валок хто послав?

— І де той Степан?

— Може, це не він Халаїма застрелив?

Нараз Ганка збагнула: ця суперечка може тривати довго, а Юрко, як сказала мати, подався з Валок перед обідом, встиг від'їхати вже верст десять-п'ятнадцять, не менше, а якщо жене коня, то й двадцять. І чому вона запізнилася на якихось дві години?

— Клаво,— запитала так, що повинна була розтопити найхолодніше серце,— куди поїхав Юрко?

Клавдія акуратно розправила бганки на спідниці. Зітхнула й мовила так, наче йшлося про зовсім незначне й буденне:

— До Трейка подався, хіба я не сказала?

— До отамана Трейка?

— Хіба є ще хтось, крім отамана?

— І де ж той Трейко гуляє?

Клавдія погладила грубе сукно спідниці на колінах і відповіла, поморщившись:

— Крім тебе, знаєш, хто ще Трейком цікавиться? Червоні на нього вже котрий місяць полюють!

— Але ж Юрко сказав, куди саме їде?

— Чутка є: Трейко біля Сквири.

— І Юрко?..

— На Матвіїху...

Ганна швидко вирахувала: до Матвіїхи Юрко вже встиг доїхати. А далі? З Матвіїхи до Сквири два шляхи: через Рачки або Зрайки.

— Згадай, Клавочко,— мало не проспівала Ганка,— а далі як він збирався їхати?

— Чого ж згадувати,— подобришала Клавдія. Давно вже мала заспокоїти Ганку, та лише тепер змилостивилася.— Ночуватиме у Завадівці.

Обличчя в Ганки загострилося: відьма, захотілося вигукнути, отак усе знати — й морочити голову! І все ж поборла себе й запитала лагідно:

— У кого, Клавочко? Родичів маєте чи знайомих?

— Хіба не знаєш? Мій рідний дядько Мар'ян Загорулько у Завадівці. Він коваль, там кожен його хату вкаже.

Клавдія хотіла розповісти Ганці, який гарний і відомий майстер її дядько Мар'ян Загорулько, але дівчини вже й слід прохов. Отак от, щойно, ще мить тому була — й не встигла Клавдія підвести очі, як зeszла...

А Ганна тим часом вивела із стайні коня. Він застоявся й хропів задоволено, ковтнувши морозного повітря і відчувши близьку дорогу. Дівчина вкрила його рядом, хотіла вже скочити, та, подумавши, подалася до Гижі. Не довелося навіть заходити на подвір'я — Карпо стовбичив біля тину, спостерігаючи за сусідчиними приготуваннями.

— Куди зібралася? — запитав, цікаво витягнувши й так довгу шию.

— Позич сідло, Карпе,— замість відповіді попросила Ганка.

— Отакої... Одному — коня, другій — сідло... Показалися ви, чи як?

— Не даси?

— Але ж навіщо?

— Не знаєш, навіщо коней сідлають?

— Невже Юрка паздоганятимеш? — здивувався Карпо.

— Позичиш?

Карпо вирішив: що там сідло, куди воно дінеться, але ж якщо Ганка справді наздожене Юрка й верне його, вернеться й сіра кобила.

— Хай...— швидко потер руки.— Бери сідло, мені для тебе, Ганю, нічого не шкода...

Ганка під'їхала до Завадівки, коли вже зорі висіялися на темному небі. Розпитала про коваля Мар'яна Загорулька в діда, що плуганився серединою вулиці, спираючись на ціпок. Той розповів докладно й поцікавився, хто вона, Ганка, й для чого їй Мар'ян, але дівчина не вдовольнила дідової цікавості — пустила коня і скоро побачила кузню, за якою притулилася хата із солом'яною стріхою.

Ганна прив'язала коня до конов'язі за кузною і зайшла на ковалеве подвір'я. Посеред нього стояли сани. Дівчина одразу впізнала їх — гарні сани, дбайливо обстругані й вивершні. Задок Юрко лаштував сам, добираючи дощечку до дощечки. Дівчина торкнулася саней пучками, наче переконуючись, що очі не зраджують її, і затарабанила кулаком у низькі, злютовані залізними смугами двері. Почула невдоволене кахикання в хаті — відчинив вусатий і низенький чоловік у вишиванці. Він не попитав у Ганки, хто вона й звідки, просто підвів ліхтар над головою, освітлюючи шлях, і відступив з порога.

Але Ганка не пішла до хати.

— Юрко Заглада у вас? — спитала.

— Є.

— То я зараз...— повернулася й побігла до воріт.

— Куди?

— Коня заведу.

Чоловік вийшов на двір, незважаючи на мороз, просто у вишиванці, посміхнувся у вуса й відчинив ворота. Ганна завела коня, хотіла розсідлати, та коваль перехопив у неї повід.

— Ти Ганна Мажара? — запитав.

— Звідки знаєте?

— Вельми важко здогадатися,— пояснив усміхнено.— Иди, йди, він тільки про тебе й торочить.

— Юрко?

— Гадаєш, уся Завадівка має про тебе знати?

Ганна зупинилася на порозі, перевівши дух, і рішуче потягнула на себе двері. Юрко сидів на лавці боком до неї, зігнувшись і затиснувши руки поміж коліньми, погойдувався і щось казав огрядній, грудастій і кирпатій жінці, яка прибирала зі столу брудний посуд. Скосив на Ганку

погляд, завмер і затнувся — повертався до неї повільно, все ще не вірячи, потім також повільно й мовчки почав підводитися.

Жінка застигла, тримаючи в руці полив'яну миску, а Ганка також непорушно й мовчки стояла, спершись спиною на одвірок.

Першою оговталась жінка. Обтерла рушником миску й мовила невимушено, наче завітала до хати добра сусіда:

— Проходь і роздягайся — бачу, вихолодилася вся...

— Ганю? — запитав Юрко жалібно й винувато. — Звідки ти?

— А-а... — полегшено зітхнула жінка, нарешті збагнувши ситуацію. Поставила миску й заметушилася. — Іди сюди, любонько. Я тобі зараз гарячого молочка...

— Ти, Ганю? — знов перепитав Юрко і роззирнувся, мабуть, намагаючись упевнитися, що все це не примарилося. — Як же це?

— Наздогнала, — пояснила Ганка. — Хіба могла по-лишити тебе?

Тільки тепер Юрко усвідомив цілковиту реальність того, що відбувається, бо пояснишав обличчям:

— А я думав про тебе! — Ступив до Ганки, взяв її задубілі червоні руки, міцно стиснув, либонь, хотів пригорнутися, та згадав, що вони не самі, й запитав: — Як знайшла мене? Клавдія сказала?

Ганка лише кивнула. Тепло хати, Юркове хвилювання, співчутливість незнайомої жінки — усе одразу накопилось на неї, і дівчина відчула, як нараз усе попливло в неї в очах, коліна зрадливо затремтіли, й вона схопилася за ручку дверей, аби не впасти. Помітила, як стривожено витягнулося Юркове обличчя — хлопець підхопив її і не дав упасти, притиснув до себе, наполохано зазираючи у вічі. Та Ганка уже оговталася, випручалася, посміхнулася винувато:

— За Матвієюю вовки в лісі виють. І до дороги згряя виходила. Ледь утекла...

— Жах який! — сплеснула долонями ковалиха. — Я б померла!

Ганна вже остаточно отямилася, розстебнула кожух і розмотала хустку.

— Вибачте, — вклонилася жінці, — увірвалася до вас...

— Ти що! — замахала руками ковалиха. — Проходь і сідай, — вказала на лавку поруч столу, — зараз я тебе нагожую.

Жінка метнулася з рогаčem до пічки. Ганна сіла, памагаючись не зустрічатися поглядом з Юрком, а той примостився з протилежного боку столу, не зводячи з дівчини схвильованих, цікавих і запитувальних очей.

Ковалиха поставила перед Ганкою миску картоплі з шкварками й кухоль паруючого молока. Дівчина сьорбнула молока, відчула, як одразу зігрілося в неї горло, й підвела очі на ковалиху. Хотіла сказати щось вдячне й проникливе, проте жінка зрозуміла її без слів, бо мовила, наче проспівала:

— Ти пий, дорогенька, таке питво для тебе зараз як ліки: гаряче молоко з морозу — що може бути краще?

Рипнули двері, зазирнув сам коваль, огледівся і, одразу збагнувши суть справи, наказав жінці:

— Пішли, Параско, бо Левченки вже зачекалися нас...

Ковалиха озирнулася на нього здивовано, та одразу здогадалася, чого вимагає від неї чоловік, й заметушилася, примовляючи:

— А я й забула, зовсім уже забудькуватою стала. І чого це так? Літа вже чи в клопотах голову втрачаєш? — Й вишмигнула з кімнати по-дівочому швидко.

Ганка з'їла трохи картоплі з салом, відсунула миску й мовчки подивилася на Юрка, але той не похнюпився, навіть не знітився під її поглядом, як чекала. І тоді дівчина сама перейшла в наступ:

— Виходить, за старе взявся? За отаманом скучив?

Юрко не виправдовувався й не боронився, відповів розважливо, хоч гіркота й відчувалася у його словах:

— Не скучив я за отаманом, нащо він мені. Але що робити? До когось же притулятися треба. Хіба не так? Хотів до нової влади, сама знаєш, хотів чесно, та вона мене не приймає.

— Чому ти так вирішив?

— Хіба не відаєш? Вигнали мене! Помилували й вигнали, аби не крутився під ногами. Тікай, кажуть, до Валок, сиди тихо, землю ори й не рипайся.

— Хто сказав?

— Якийсь там Кальченко, начебто велике цабе, біс його збагне. Мовляв, це не ми з тобою Семенюка допомогли взяти, а тільки завадили.

— Ну й що? — спокійно, намагаючись не виказати внутрішнього хвилювання, запитала Ганка.

— Як що? Кажу ж тобі ясно: вигнав мене той Кальченко. Не лізь, каже, куди не треба, самі впораємось, не

крутись під ногами. А я так вирішив: не потребують, то й проситися не буду. От і подався до отамана!

— Ходив уже під Семенюком... Хіба мало тобі?

— То Семенюк бандитом виявився, а отаман Трейко від самого Петлюри мандат має, це мені надійна людина сказала... — Юрко згадав лисого чоловіка з пронизливими очима на сіннику в Гижі, навіть поновив у пам'яті його слова: «Ми з вами гори звернемо!» Щоправда, той чоловік не казав йому нічого про отамана Трейка, та можна було збагнути: він за отаманів, які не склали зброю.

— Від самого Петлюри! — запально вигукнула Ганка. — Від Петлюри й Тютюнник прийшов, усіх рубали, хто хоч трохи супроти, читав про це?

— Сама знаєш, у Валки поки що газет не возять. Навіть у Вільхові. Де прочитаєш?

— Але ж я тобі точно кажу: прорвався на Полісся генерал Тютюнник, аби з'єднатися з отаманами й знову війну почати. Начебто за народ, а насправді рубати й стріляти почали. Так, як стріляє Трейко, до якого поспішаєш.

— Дуже розумною стала, — обірвав дівчину Юрко. — Звідки про Трейка знаєш?

— Усі так подекують, та й газети пишуть. «Вісті Білоцерківщини», сама читала.

— У газетах що хочеш напишуть.

Раптом Юрко пригадав слова того ж лисого чоловіка з Карпового сінника: «Почекай трохи, дамо сигнал, недовго вже лишилося...» От що, виходить, мав на увазі лисий: того самого генерала Тютюнника, який перейшов кордон і рубав поліських селян.

Кажучи Ганці, що не відав про Тютюнника, Юрко збрехав. У газетах, правда, сам не читав, та був на зборах у Вільховому, коли приїжджий повітовий лектор розповідав про невдалий рейд петлюрівського генерала й розгром його війська червоними кавалеристами Котовського. Тоді Юрко сприйняв це повідомлення байдуже: ну прийшов якийсь генерал з-за кордону, ну вигнали його, зрештою, так воно й мало статися...

Так мало статися, подумав і зараз. Але ж так станеться і з Трейком, до якого він поспішає... А що робити?

Махнув рукою безнадійно.

— Може, все, що ти торочиш, і правда. Але що вдієш? Таке вже мені судилося...

Нараз Ганка перевела мову на таке, про що Юрко волів не думати.

— Гвинтівку взяв? — запитала.

— Як без неї?..
— А в кого стрілятимеш?
— У кого доведеться... Хто проти нас піде.
— Але ж і я проти вас. Стрелиш?
— Не кажи дурниць!
— І Халаїм з бандитами воював.
— От уже й мене бандитом обзиваєш...
— А як?.. Як тебе називати? З гвинтом і набоями їдеш, а чув, що Трейко з сільрадівцями вчиняє? Стріляє й вішає. І мене б повісив, бо комсомолка.

— За свою рідну владу йду воювати...— не зовсім упевнено заявив Юрко.

— Троє коней, як у Гижі, захотів? Чи землі тобі з Романом мало?

— Але ж той слідчий...

— От про це б і казав! — перебила Ганка. Вона розчервонілася. Схопила дерев'яну ложку, якою їла картоплю, стукнула по столу.— Бо ти, як Ченчик, їй-бо, як він!

Юрко набурмосився:

— Думай, що кажеш!

— А що, неправда? І Ченчика начебто Халаїм зобидив, апарат йому розстрошив, і Ченчик після цього аж гасло висунув: за більшовиків, але без Халаїма. І тебе якийсь Кальченко образив, а ти на всю владу образу тримаєш!

— Кажеш як на мітингу у Вільховому.

— А я це будь-де скажу! — Ганка обійшла стіл, сіла поруч Юрка, зазирнула у вічі.— Загубиш себе,— зітхнула. І додала: — І мені життя також загубиш.

— Як же, як учинити? — Юрко схопився за голову руками: а якщо він дійсно, як Ченчик? Оце Ганчине порівняння найбільше вразило його. Справді, Ченчик на весь хутір гудив Халаїма, але ж не пішов проти влади, п'яничка, а знає, що до чого... А він, Юрій Заглада, виходить, навіть гірший за Ченчика, бо почав би стріляти. Стріляти в таких, як Ганка або Роман, бо Роман також хуторі хіба що Гиза за отаманів. Але ж Карпо — куркуль, ненавидить усіх, хто проти нього, за нагоди й кулі не пошкодує. Точно не пошкодує, кажуть, у нього десь і кулемет закопаний, чекає, коли прийдуть петлюрівці...

— Завтра вертаємося до Валок,— твердо вирішила Ганка.

Юрко зітхнув: у глибині душі не заперечував, навіть зрадів, проте не міг одразу погодитися.

— А ти знову до Білої Церкви? — запитав.

— Навесні нас розпустять, тоді й поберемося,— пообіцяла Ганка зовсім просто.— Якщо не можеш дочекатися, поки вивчуся...

— Я б дочекався, та лячно. Вченою станеш, та й взагалі...

— Дурненький! — засміялася Ганка й погладила його по опущеній голові — зовсім як хлопчика.

— Вік чекатиму,— сказав Юрко твердо.

Вони виїхали із Завадівки, коли червоне сонце вже стояло над обрієм. Не поспішали. Минули село, найжджена дорога вела до Рачків, сіра кобилка бігла прудко. Волохатий Мажарин кінь, прив'язаний до саней, форкав і дивився на Ганку осудливо: не звук бігати просто так, без роботи, і це, певно, дивувало його. Та зрештою й він заспокоївся, бо час від часу іржав задержувато, заграючи до сірої кобилки.

Все на світі цього ранку видавалося чистим. Невеликий морозець рум'янив і пощипував щоки, червоне вранішнє сонце дедалі більше визолочувалося, навіть вороняче крикання в гаю, що почався перед Роською, здавалося музикою.

Переїхали міст через річку, проминули Рачки. Тепер ліс підступив до самої дороги, й сороки кружляли над саньми, полохливо стрекочучи. Побачивши бічну дорогу, що вела до гушавини, Юрко рішуче повернув туди.

— Ти чого? — здивувалася Ганка, та хлопець затулив їй губи долонею.

Зупинилися за півверсти серед березового гаю Юрко постояв, дивлячись на дивовижно сине чисте небо, зиркнув на Ганку, що сперлася на стовбур старої берези, посміхнувся ніяково й подався назад, до саней. Понишпорив у них і витягнув гвинтівку. Підважив на долоні, пересмикнувшись затвор, скосив око на Ганку, однак не прочитав на її обличчі ні засудження, ні схвалення — тільки запитання. Посміхнувся дівчині ніяково й винувато і вистрілив у небо.

Бабахнуло, здається, на всенький світ. Сполохано закружляло гайвороння, осудливо заторохтіли сороки, а Юрко пересмикнувшись затвор і стріляв кудись у небесну блакить, поки не скінчилися набої.

Постояв, вслухаючись у затихаючий гуркіт від останнього пострілу, витягнув затвор і жбурнув далеко в кущі. Ще раз зиркнув на Ганку, схопив гвинтівку за гаряче дуло, широко розмахнувся і з усієї сили вдарив об стовбур товстої берези.

Дерево загуло невдоволено, ображено, а Юрко стояв, тримаючи в руці покарьожене залізо. Потім кинув його в сніг, понюхав долоні. Вони пахли мастилом, залізом і порохом — ядучим запахом насильства. Юрко обтер долоні об білий стовбур і повернув до саней.

50.

Останнє зібрання Козачої ради відбулося 23 лютого 1922 року.

На столі кипів самовар, і зібрання нагадувало не офіційну нараду, а сімейне чаювання з дружньою розмовою, якби не гнівний вигляд Миколи Лозовика, що походжав по кімнаті, розмахуючи руками, і ніяк не міг заспокоїтись.

— Біс його знає, що це робиться! — кричав, рубаючи рукою повітря, мов колов дрова. — Дезертири! Так, панове, я пропоную називати речі своїми іменами, оголосити їх дезертирами, вивести із складу Козачої ради й взагалі затаврувати навічно.

Микола Федорович зупинився, втягнув ніздрями смачний запах домашнього печива, яке принесла Раїса Вікторівна, і замовк. Ну, чого скипів, як оцей мідний самовар, адже користі від Гайдученка все одно як з козла молока, так само, як і від Григоренка. Могли покластися лише на Шамуленка, та й він виявився попутником. А від попутників слід позбавлятися якнайшвидше, в їхньому тривожному житті нема нічого гіршого, ніж нестійкість та вагання.

— Капітане, — звернувся Лозовик до Мороза, — прошу ще раз перед тим, як прийматимемо остаточне рішення, розповісти — бо не всі присутні чули вашу інформацію — про негідний вчинок наших колишніх колег.

Мороз налив собі міцного чаю, покалатав ложечкою, розмішуючи цукор. Пригубив і тільки по тому підвів очі на Лозовика.

— Мені, як начальникові центрштабу, — сказав рівним голосом, — було доручено забезпечити охорону голови нашої організації вельмишановного пана Гайдученка та його колег Григоренка й Шамуленка. Як вам відомо, усі троє ночували у довіреної особи на Лук'янівці. У призначений час я з'явився туди, аби провести панство сюди, на Жилянську. Але шановний Павло Григорович заявив, що він, а також Григоренко з Шамуленком, порадившись, вирішили порвати з Козачою радою й негайно повернутися до Білої Церкви. Я запропонував їм викласти свою точку зору та мотиви, якими керуються, на нашому ниніш-

ньому засіданні, проте вони категорично відмовилися і, замість того, щоб разом зі мною іти сюди, на Жиллянську, сіли на візника й подалися на вокзал.

Мороз обвів поглядом присутніх, спостерігаючи за реакцією.

Лозовик стояв посеред кімнати з піднесеним угору пальцем, наче закликав усіх бути пильними за таких незвичайних обставин. Симак стиснув пучками скроні й бридливо закопав губу. Бесарабенко взявся за спинку стільця, шия в нього налилася кров'ю, жовна випнулися. Здавалося, рвоне зараз стілець і крушитиме все довкола. Винокуров застиг біля порога. Наче прислухався й принохувався як гончак: ніздрі в нього ворушилися, і очі тривожно бігали. Петро Вовк сидів на дивані, заклавши ногу на ногу й погладжуючи коліно,— удавав, що нервує.

Мороз знову покалатав ложечкою в склянці й відпив чаю. Знали б вони, як розгорталися події вранці. Справді, він зайшов на квартиру, де ночував Гайдученко з компанією. Заявив: з метою конспірації нараду перенесено з квартири Винокурова до Бутишевого завулка. Взяли візника й за півгодини доїхали з Лук'янівки на Печерськ. А на Бутишовому їх уже чекав чекістський патруль, який роззброїв та заарештував петлюрівців.

— Шановне панство! — сказав Лозовик напрочуд спокійно. Він уже отямився і, тверезо оцінивши ситуацію, вирішив, що для розпачу немає підстав.— Я пропоную голосувати. Хто за те, щоб вивести із складу керівництва Козачої ради Гайдученка?

Усі без винятку підняли руки, й Лозовик додав:

— Панове, ви помітили: я поки що не ставлю питання про виключення з організації Шамуленка та Григоренка. Їхній вихід з Козачої ради небажаний, бо може негативно вплинути на настрої інших членів нашого центру. Пропоную відрядити до Білої Церкви Тихона Івановича для ведення переговорів з Шамуленком і Григоренком. За всіх умов треба знайти з ними спільну мову й укласти угоду. Хоча б тимчасову.

— Слушна думка,— кивнув Симак.— Бо розвал організації на цьому етапі зовсім ні до чого.

— А ви, Тихоне Івановичу? — обернувся Лозовик до Бесарабенка.

Нарешті той відпустив спинку стільця, мовив, обвівши всіх каламутними очима:

— Я б їх!..— зробив виразний жест.— Проте маємо врахувати ситуацію. Завтра ж виїду до Білої Церкви. Але

ж, панове, організація не може лишитися без голови. Пропоную обрати головою Козачої ради...— він зробив паузу, зустрівся поглядом з Лозовиком, усміхнувся і сказав твердо: — ... непримиренного борця з більшовизмом Михайла Лукича Симака.

Лозовик задихнувся од несподіванки. Вимучено посміхнувся, обвів усіх запитальним поглядом, оцінюючи сили. Підрахував: Винокуров ітиме за Бесарабенком, отже, їх уже троє. Лишається він і ще двоє — Вовк та Мороз. Лише в крайньому разі він матиме також три голоси. Виходить, сьогодні фортуна явно не на його боці. Але як уникнути голосування?

Мороз також зрозумів ситуацію і вирішив утрутитися. Розумів: кожна незгода серед цих контриків їм на руку, тому й запропонував:

— А мені здається, що Микола Федорович має всі підстави, щоб очолити організацію. Його внесок у створення Козачої влади, кипуча енергія та організаторські здібності загальновідомі. Звичайно, і Михайло Лукич заслуговує на нашу пошану, проте особисто я віддаю перевагу кандидатурі пана Лозовика.

І тоді втрутився Симак. Збагнув: на відкриту конфронтацію з Лозовиком та начальником штабу йти небезпечно, й зробив хитрий хід:

— Маю пропозицію, панове,— сказав примирливо.— Давайте сьогодні утримаємось від остаточного голосування. Я можу погодитися з пропозицією Тихона Івановича й тимчасово виконувати обов'язки голови Козачої ради. Наголошую: тимчасово, бо маємо скликати більш представницьку раду, в якій візьмуть участь члени всіх наших осередків. Ось тоді й оберемо комітет Козачої ради, точніше, головний або центральний комітет, а також і голову.

Лозовик погодився перший. Зрештою, це влаштовувало його. Сподівався, що представники осередків, особливо київських, які мало знали Симака й контактувалися в основному з ним, підтримають саме його кандидатуру. Крім того, на його боці будуть брат Михайло та полковник Алексєєв, керівники контррозвідки організації. З їхньою допомогою він ізолює Бесарабенка, а без підтримки Тихона Івановича кандидатура Симака не варта й ламаного шеляга. Тому й сказав твердо і упевнено:

— Я з величезним задоволенням підтримую пропозицію Михайла Лукича і обома руками голосую за нього, то більше, що маю багато роботи по накопиченню та обробці

інформації з місць, а також по створенню друкованого органу Козачої ради.— Витримав кількасекундну паузу й повторив голосно й упевнено: — Так, панове, є всі підстави твердити, що найближчим часом Козача рада матиме свій друкований орган. Звичайно, підпільний, але від нас самих залежатиме, наскільки впливовою буде ця газета.

Вовк подивився на Миколу Федоровича й подумки поаплодував йому: це ж треба, надивав знайомого інженера-друкаря, провів з ним попередню розмову, той пообіцяв йому щось, а він уже оголошує про вихід газети. Де ж ти візьмеш папір, якого не вистачає і для офіційних газет, не кажучи вже про друкарський верстат. Блеф, чистий блеф, однак попадання в яблучко. Навіть Винокуров повірив: вдячно тисне Лозовикові руку.

— І це ще не все,— підвищив голос Микола Федорович,— маю повідомити приємну новину. Визначні представники української інтелігенції цілком і повністю підтримують нашу визвольну боротьбу. Професори Єфремов, Василенко та Чеховський дали згоду увійти до майбутнього уряду. Гадаю, панове, ми не помилились, запропонувавши їм міністерські портфелі.

Симак зааплодував.

— Ви наш добрий геній, Миколо Федоровичу! — вигукнув урочисто. Знав: треба хоч трохи пролити бальзаму на рани конкурентів. А Микола Федорович приємно посміхнувся йому й міцно потиснув руку, давши собі урочисту клятву за першої ж нагоди розчавити й розтерти, як звичайного слимака.

51.

Легкі сніжинки кружляли в повітрі, сутеніло. Перед вечором повернуло на мороз, але з дахів ще крапало. Коваль з Вовком проминули університет, постояли на розі, спостерігаючи, як члени оперативної групи займають позиції. Двоє зупинилися під каштаном — один з кошиком, з якого стирчало горлечко пляшки, другий сперся на диктову лопату для відкидання снігу. Ведуть непоспішливу бесіду — зустрілися двоє знайомих, у них спільний інтерес, такі розмови можна обірвати зненацька, а можна непомітно простояти й з годину.

Велика Володимирська тут круто спускається до Маріїнсько-Благовіщенської — кроків за десять від балакунів притиснувся до тротуару «ванька», сидить на козлах, куняє, чекаючи пасажирів...

Вовк поклав руку на плече Ковалеві, стиснув і попрямував до шістдесят восьмого будинку. Все точно, як домовлялися, й несподіванок не повинно бути.

Коваль проминув двох балакунів під каштаном, вони навіть не подивилися на нього, та й чого дивитися — бачилися лише годину тому і уточнили найдрібніші деталі.

Перед парадним шістдесят восьмого будинку гралися діти. Це добре, подумав Коваль, діти ніколи не викликають тривоги, навпаки, заспокоюють, притуплюють пильність. Дістав з кишені срібного годинника, клацнув кришкою. За п'ять дев'ята. Вовк має сказати Бесарабенку, що о дев'ятій його чекає біля брами начштабу Мороз: виникли якісь термінові питання, і їх слід розв'язати до від'їзду Тихона Івановича в Білу Церкву. Цілком пристойний привід, який не повинен насторожити навіть такого досвідченого конспіратора, як Бесарабенко.

Щоправда, Тихін Іванович може поцікавитися, чому Мороз сам не завітав до нього? Але ж, по-перше, начштабу ніколи не був на цій квартирі, й господар може поставитися до нього з підозрою. По-друге, існують суворі правила конспірації, які забороняють керівникам організації робити необачні кроки — хтось може щось запідозрити, отже, на зв'язок мають виходити другорядні члени організації, зокрема, такі, як Петро Вовк. Якщо його навіть заарештують, завжди може відбрехатися: документи справжні — селянин з-під Таращі, приїхав до свого земляка, і де ще зупинитися в Києві, як не в нього?

Минула ще хвилина чи дві. Бесарабенко з Вовком ось-ось мали вже вийти на вулицю. І в цей час Коваль помітив Недзвідського. Переходить вулицю ще з якимось чоловіком, вже впізнав його навіть при тьмяному світлі ліхтаря, посміхається і подає якісь знаки. Так, сам Андрій Йосипович Недзвідський — найближчий помічник Винокурова.

Коваль теж посміхнувся Недзвідському й ступив крок йому назустріч.

— Чого тут? — Недзвідський сковзнув поглядом по будинку, хитро примружився. — Певно, повертаєтесь від симпатичної особи?

Коваль прикинув: якби Недзвідський знав, що саме в цьому будинку зараз перебуває Бесарабенко, не висловлював би таке припущення. Отже, потрапив сюди випадково. Але хто з ним?

Коваль скосив око на супутника Недзвідського — і Андрій Йосипович одразу зрозумів цей погляд.

— Познайомтеся, Георгій Трохимович Шапочка. Наша людина, скоро працюватиме в міліції.

Цього тільки бракувало... Звичайно, Недзвідський озброєний, можливо, й Шапочка має револьвер. Виходить, він з Вовком і троє з групи захоплення — п'ятеро проти трьох. Без галасу не обійтись. А Бесарабенко із Вовком зараз вийдуть з парадного...

Коваль прийняв рішення. Взяв Недзвідського за лікоть, стиснув і мовив, удавши ніяковість:

— Вашій прозорливості можна тільки позаздрити.

— Ніщо людське нам не чуже?.. — засміявся Недзвідський. — Заздрю. Гарна дамочка?

— Чудо! — Коваль поцілував пучки. — Вам туди? — вказав угору. — Бо я поспішаю...

— Ми вас проведемо.

Коваль вирішив: треба негайно відвести їх від парадного, звідки зараз вийдуть Вовк з Бесарабенком. Пропустив уперед Шапочку, взяв Недзвідського під руку й повів навскіс через вулицю, далі від візника й двох чоловіків, що все ще теревенили під каштаном...

Бесарабенко, побачивши Вовка, не зрадив.

— Чого треба? — тільки й запитав — не звик церемонитися з людьми, особливо з підлеглими.

— Мороз викликає.

— Де він?

— На вулиці.

— Чому не зайшов?

— Каже, на вулиці безпечніше.

— Конспіратори...

Бесарабенко взяв смушкову шапку, насунув на чоло, дістав з-під подушки браунінг і наган, поклав у зовнішню кишеню пальта, ще один револьвер перекинув у галіфе до внутрішньої кишені піджака. Акуратно застебнув, поправив шарф і, не озираючись, посунув до виходу.

У парадному Тихін Іванович пропустив Вовка наперед, а сам затримався у напіввідчинених дверях. Побачив дітей, що бавилися з санчатами, ковзнув поглядом по балакунах під каштаном, вони не насторожили його, але око зачепилося за візника. Видно, «ванька» не сподобався Бесарабенкові, бо зупинився під будинком.

— Де ж Мороз? — запитав.

Вовк роззирнувся вражено. Справді, де ж Коваль? Адже мав стояти на тротуарі за десять кроків, підійти до Бесарабенка, привітатися. Потім вони мусили прогулятися вулицею — Тихін Іванович усередині, а вони з Ковалем оба

біч, — пройти повз балакунів під каштаном і саме тут брати. Вони вчотирьох упоралися б з Бесарабенком, граючись, кинули б його на прольотку, на голову — рядно, і на Єлизаветинську...

Проте Коваля нема, отже, щось трапилося, і попередній план захоплення Бесарабенка відміняється.

Вовк відступив до парадного, сказав упевнено:

— У Мороза якесь диявольське відчуття небезпеки. Мабуть, щось йому не сподобалося. Попереджав: якщо не дочекається нас, зустріч переноситься на квартиру в Бутишовому завулку.

— Куди, куди? — В голосі Бесарабенка прозвучало недовір'я.

— Наша конспіративна квартира, дуже надійна, — пояснив Вовк. — На Печерську...

— На Печерську? — перепитав Бесарабенко. — Не пхатися ж туди пішки... — Нараз очі в нього звузилися і запали в щілинки — відсторонив рукою Вовка і вийшов на край тротуару. — Гей! — погукав візника й помахав лівою рукою — правицю тримав у кишені.

«Вашька» поворушився на козлах, опустив віжки, й прольотка порівнялася з Тихоном Івановичем.

Двоє під каштаном не зрушили з місця — було обумовлено: ніякої самодіяльності, діяти за планом, а тут — явне відхилення від нього.

Бесарабенко пропустив до прольотки Вовка, всівся сам, і ресори скрипнули під його вагою.

— На Печерськ, — наказав візникові.

— Знаєш, де Бутишів завулок? — уточнив Вовк.

Тихін Іванович роздратовано штовхнув Вовка ліктем у бік: те, що Петро голосно уточнив адресу, не сподобалося йому. Озирнувся, подивившись на чоловіків під деревом, і Вовк не без прикрасі подумав, що в інтуїції Тихону Івановичу не відмовиш. Однак балакуни не звернули на них ні найменшої уваги. Бесарабенко одразу заспокоївся, вільно простягнувся на сидінні, та руки з кишені не витягнув...

Коваля на Бутишовому ще не було — він з'явився лише через півгодини, змерзлий, лютий і голодний. Побачивши за столом Вовка з Бесарабенком, покрутив головою, мовив докірливо:

— А вони вже чаї розпивають... Як устигли?

— На візнику, — пояснив Петро, аби Коваль одразу все збагнув. — Ми не побачили вас, а там якраз стояв «ванька».

Коваль повільно зняв пальто, прилаштував на вішалці. Устиг оцінити інформацію, яку одержав від Вовка. Отже, у губчека відомо, де вони з Бесарабенком, і, якщо відчинити квартиру у вікні, двоє з групи затримання допоможуть заарештувати Бесарабенка. Але чи потрібна їм з Вовком поміч? Невже не впорайуться самі? Щоправда, Тихін Іванович — справжній ведмідь, та й вони нівроку: силою бог не зобидив!

Коваль хитро подивився на Петра, той зрозумів його без слів і на знак згоди опустив повіки.

Коваль підсів до столу.

— Я хочу чаю, — заявив. — Повертає на мороз, не здається зима.

— Куди дінеться? — заперечив Бесарабенко. — Весна на носі, наша весна, бо з першим теплом виступимо. Якщо ми розворушимо хоча б Київщину — уже добре. Полковник Алексєєв послав кур'єра до Центрального штабу, й там підготуються до української весни. Створимо в Києві власний уряд і звернемось за допомогою до Антанти. Французький посол у Варшаві запевнив, що Заходу потрібен тільки привід, аби втрутитись. І ми дамо їм цей привід. Чого ви викликали мене? — озирнувся до Мороза.

— Є нагальна справа...

Бесарабенко відсунувся від столу розчервонівся, очі блищали гарячково.

Коваль підвівся, непомітно підморгнув Вовкові, вказуючи на місце праворуч од Тихона Івановича. Петро зайняв зручну позицію, і тоді Коваль сильним ударом вибив стілець з-під Бесарабенка. Той не встиг отямитися, як вони навалилися вдвох, викрутили руки за спину. Вовк потягнувся до внутрішньої кишені Тихона Івановича за наганом, і тут Бесарабенко нарешті оговтався: сильно вдарив Петра головою в щелепу, у того посипалися іскри з очей, мало не знепритомнів, та все ж устиг висмикнути зброю. Однак не втримав, випустив на підлогу, Бесарабенко потягнувся до нагана, та Коваль відкинув його ногою під стіл. Він знов навалився на Тихона Івановича, тримаючи з останніх сил. Раптом Бесарабенко зів'яв і безвільно простягнувся на підлозі. Коваль підвів очі, побачив Вовка з револьвером в руках і збагнув, що Петро оглушив петлюрівця ударом по голові. Удвох вони зв'язали йому руки за спиною і лише тоді зітхнули вільно.

Петро витягнув з Бесарабенкового пальта ще наган і браунінг. Коваль відчинив квартиру, забрав у Петра

браулінг, для чогось витягнув обойму й знову дослав її в пістолет.

— Цілий арсенал... — похитав головою.

Подивився на Бесарабенка й зустрівся з ним очима. Тихін Іванович уже все збагнув.

— Ви! — вигукнув люто. — Будьте ви прокляті!

Двері розчахнулися, і до кімнати увірвалися двоє, що чатували під каштаном на Великій Володимирській.

— До губчєска, — наказав Коваль і відвернувся від Бесарабенка. — Відвезіть його на Єлизаветинську, а ми з Петром ще почаємо.

Микола Федорович започував у Анастасії. Встигли переконатися, що квартира Тарасєнків надійна й тривога була марною. Міліція розшукувала якогось злодія, його затримали в сусідній квартирі.

Микола Федорович почистив зуби, вимився й сидів на дивані, читаючи «Українську трибуну», яку нелегально доставили з Польщі до Києва. Читав і невдоволено морщився.

— Ну як так можна! — обурювався. — Чуєш, Насте, вони пишуть, що наступ Тютюнника на Україну не вдався лише через зраду, зокрема, Мордалєвича, і що взагалі поразка генерал-хорунжого на Волині цілком випадкова.

— Чого ж ти хвилюєшся? — остудила Лозовика Настя. — Треба ж чимось виправдатися.

— Однак так незграбно...

— Вони втратили почуття реальності, — розсудливо пояснила Гудимович. — Живуть старими уявленнями, а обставини на Україні змінилися. Та й звідки їм усе знати? Зв'язок тепер ненадійний, і мені здається, полковник Алексєєв не завжди об'єктивно інформує Центральний штаб.

— Треба, аби Симон Васильович усвідомив: ми — їхня остання надія. Повстання на Україні, яке ми піднімо, навесні! — Микола Федорович кинув газету, мовив упевнено: — Маємо встановити прямий зв'язок з поляками та французьким посольством. Розумієш, прямий, обминаючи Центральний штаб і Петлюру. Фактично вони зробилися гальмом. І от що я вирішив: ти, тільки ти, Насте, зможеш виконати цю місію — провести переговори особисто з французьким послом у Варшаві.

— Я? — не повірила Гудимович. — Чому я?

— Бо розумна, у курсі всіх наших справ, переконана патріотка, настирлива, вперта й приваблива, що також грає не останню роль.

- Але як я дістанусь туди?
- Домовимось з Алексеєвим.
- Надзвичайний і повноважний посол Козачої ради! — Анастасія критично оглянула себе, обсмікнула бавовняний фартух. — Але ж не маю навіть пристойної сукні...
- Організація подбає про це.
- Настині очі потеплішали.
- Ти завжди турбувався про мене.
- Так, — ствердив Микола Федорович самовпевнено, — проте тепер піклуюся про інтереси справи.
- А як поставиться до цього Симак?
- Лозовик зневажливо поморщився.
- Може, в нього виникнуть кращі пропозиції? Та й взагалі...
- Ти, тільки ти повинен очолити Козачу раду! — Анастасія метнула на Лозовика полум'яний погляд. — І лише інтриги Бесарабенка...
- Ти надто несправедлива до нього. Організації потрібні сильні й безкомпромісні люди, які не зупиняться ні перед чим.
- Мусиш знайти з ним спільну мову, принаймні укласти тимчасову угоду. Потім ми переступимо через Бесарабенка чи ізолюємо його.
- Це залежатиме від успіху твоєї місії.
- Звичайно, безпосередні контакти з Антантою — це звучить дуже переконливо.
- Убивчо!
- І відразу стає ясно, хто істинний керівник організації. До речі, що снідатимеш? Можу подати яечню чи підсмажити картоплю з котлетою.
- А якщо яечню з картоплею?
- Анастасія присіла в жартівливому кніксені:
- Сьогодні виконуються всі ваші забаганки, мій почителю.
- Сьогодні передостанній день зими! — Очі в Лозовика зробилися гострими. — Починається весна, люба, й маємо поспішати.
- Ти ж знаєш: мені збиратися недовго.
- Завтра ж зустрінуся з полковником Алексеєвим і домовлюся про твій вояж.
- Спочатку потурбуйся про сукню. Чи краще англійський костюм? Усе ж подорож матиме дипломатичний характер.
- Тобі личитиме все, — цілком щиро заявив Микола Федорович. — Увечері одержиш гроші.

— Любий! — Анастасія не втрималася і поцілувала Лозовика в бороду, а він подумав: жінки, навіть найрозумніші з них, все ж однакові, й проблема сукні чи костюма для них іноді важить більше, ніж будь-яка інша.

Настя побігла на кухню, а Микола Федорович підійшов до вікна й визирнув на вулицю, як завжди, обережно, з-за гардини. І побачив на протилежному тротуарі Вовка. Або Петра Гриня, як називався тепер. Стоїть, лузає насіння і випльовує лущиння собі під ноги. А запитати б: чого? Навіщо стовбичити навпроти квартири Тарасенків? Іншого місця, ніж на Великій Підвальній, не знайшов? Теж розумник! Недарма ж кажуть: курка — не птиця, прапорщик — не офіцер...

Лозовик розсердився не на жарт і вирішив поскаржитися начальникові штабу Морозу, якому безпосередньо підлягав Петро Гринь.

А тим часом прапорщик, ще раз позоривши очима по вулиці, перетнув її і зайшов до парадного. До мене, вирішив Микола Федорович. Більше їти ні до кого. Отже, щось трапилося, якась несподіванка, бо на сьогодні зустріч з Морозом чи його заступником не була запланована.

Лозовик стривожився. Не злякався — підстав для цього не мав, — але настрій зіпсувався: незаплановані зустрічі рідко віщують щось гарне. Почувши стукіт у двері, зобразив на обличчі холодну ввічливість і дозволив:

— Увійдіть.

Побачивши Гриня, здивовано зсунув брови, але одразу ж силувано посміхнувся:

— Яким побитом? Відчувало серце приємну зустріч.

Вовк посміхнувся ще сонячніше: знав би ти, що чекає на тебе саме сьогодні, ото б заспівав! Сказав коротко:

— Начштабу хоче зустрітися з вами, Миколо Федоровичу. Має серйозну розмову й просив за чверть до дев'ятої вечора підійти до міського театру на Фундуклеївській. Для вас необтяжливо: два кроки...

Лозовик посуворішав: штабс-капітан Мороз — людина серйозна й без належних підстав не викликатиме його. Виходить, щось трапилось, або в штабс-капітана виникли ідеї, які треба обговорити негайно. Запитав у Гриня:

— Щось серйозне?

Вовк розвів руками:

— Не сказав.

— Нічого не трапилось?

— Наскільки мені відомо, ні.

Микола Федорович заспокоївся: певно, Мороз викликає для погодження якихось поточних питань. Він завжди радиться тільки з ним, Лозовиком, справедливо вважаючи, що лише з ним можна розв'язувати кардинальні проблеми. Перепитав:

— За чверть до дев'ятої?

— Так, біля міського театру.

— Прийду.

— То я побіг... — сказав Гринь якимось нерішуче: мабуть, сподівався, що Лозовик затримає його, аби побалакати чи пригостити, однак Микола Федорович лише кивнув холодно, і прапорщик зник.

Звичайно, можна було б поснідати разом, подумав Лозовик, і чарка б знайшлася, та чи варто? Дрібнота цей Гринь, не слід наближати його до себе. Бо потім, коли доведеться платити за векселями, зажадає надто багато, а на всіх посад не вистачить. Навіть у такій великій державі, яку доведеться очолити йому.

Микола Федорович аж розгнівався, але Настя принесла яечню з підсмаженою картоплею, й смачний запах одразу заспокоїв його — з апетитом узявся до страви...

Микола Федорович завжди пишався своєю пунктуальністю: рівно за чверть до дев'ятої стояв біля міського театру. Однак Мороза тут не побачив. Дивувався: штабс-капітан — людина військова і акуратна, отже, щось затримало його.

Минуло десять хвилин — Мороз не з'явився. Микола Федорович стривожився. Постояв ще хвилину й вирішив: штабс-капітан — не дівчина, яка спеціально запізнюється на побачення, аби пограти на нервах коханого. Щось серйозне завадило йому, й завтра все з'ясується. У їхньому неспокійному й тривожному житті все може трапитись. Ця думка, проте, не потішила й не заспокоїла, й Микола Федорович, невдоволено насупившись, перетнув Фундуклеївську й попрямував Пушкінською.

Вулиця тут збігала вгору, й Лозовик ішов повільно, заклавши руки за спину й насолоджуючись тихим і вже теплим, як на кінець лютого, вечором. Цвірінькали горобці, співали синиці, й роздратування, викликане неакуратністю Мороза, зникло. Микола Федорович згадав Настю і вирішив завтра видати їй з каси організації гроші на костюм. Переговори за кордоном передбачаються не прості, там усе матиме значення, навіть зовнішній вигляд Анастасії Гудимович. Уявив Настю у вечірній темній сукні, засміявся притишено й задоволено. Усе ж життя дивовижне

й чудове, особливо коли стоїш на твердому ґрунті й маєш можливість хоч трохи зазирнути в прийдешнє.

Микола Федорович почув за спиною поспішні кроки, озирнувся й побачив двох молодиків — відступив, даючи дорогу, та один з них затримався й запитав:

— Вибачте, сірника не знайдеться?

Лозовик мав сірники, але похитав головою, і тут трапилося зовсім незрозуміле. Другий молодик ступив крок ліворуч і схопив його за руку. Микола Федорович випручався, потягнувся до кишені пальта по зброю, та нараз щось тверде вперлося йому в спину, й хрипкий басок сказав тихо й владно:

— Спокійно, Лозовик, бо стрілятиму... Руки! Руки вгору, кому кажу!

Грабіжники, подумав Микола Федорович, й не варто пручатися. Підвів руки, та наступної миті збагнув: які ж грабіжники, адже знають його прізвище, виходить, усе значно серйозніше, це — арешт...

Сіпнувся, ухилиючись від дула між лопатками, збив з ніг молодика, який намагався обшукати його, та одержав сильний удар у потилицю. Коліна підломилися, Микола Федорович спробував утриматися на ногах, та сили полишили його, й він повалився на тротуар.

— Я ж казав: спокійно, — мовив той же хрипкий басок.

Лозовик застогнав, нарешті остаточно усвідомивши: це кінець, остання крапка. Іще півхвилини тому ішла центром Києва поважна людина, сповнена честолюбних планів, а тепер їй в'яжуть руки й ганебно «тикають»...

— Не смієте! — раптом вигукнув Микола Федорович. — Геть від мене! Ненавиджу!

Мальцев здивовано подивився на Лозовика, мовив хрипким, простудженим голосом:

— Я, може, тебе вдєсятеро більше ненавиджу... Взаємна в нас із тобою ненависть, класова! І досить... Погуляв трохи — й годі, а тепер помовч, бо нема в мене часу з тобою розмови розмовляти. Ще встигнемо...

Симак піднявся на Володимирську гірку, постояв біля пам'ятника святому Володимирі, милуючись дніпровою широчінню, підвів комір пальта й попрямував до Михайлівського Золотоверхого собору. Тут завжди людно, а Михайло Лукич почувався тепер упевнено лише серед натовпу, людського тирловиська. До того ж тут, у соборі та по монастирських закутках, міг легко заховатися, а почуття якоїсь непевності, навіть небезпеки, чомусь останніми

днями не полишало його. Не мав жодних підстав для хвилювання, та весь час відчував якусь внутрішню напругу, наче перед хворобою, але хворів Симак рідко, хіба що іноді нагадувала про себе печінка. Просто нерви, вирішив, почали здавати нерви, й треба тримати себе в руках.

Але спробуй тримати, коли не знаходиш спокою навіть у рідному місті... Он Великою Житомирською суне колона червоноармійців, карбують крок і деруть горлянки, бач, тішаться своїми революційними піснями.

Михайло Лукич плюнув спересердя, однак тут же сторожко озирнувся: чи, бува, хтось не помітив цього зухвальства?

Усе ж, певно, нема підстав для неспокою, вирішив. Але чому так раптово зникли Гайдученко з Шамуленком? Щось тут нечисте...

Михайло Лукич якраз і хотів обговорити цю проблему з Миколою Федоровичем під час запланованої ще три дні тому зустрічі. Мали побачитися о десятий ранку в парку за Маріїнським палацом, та Лозовик чомусь не з'явився. Невже не може пережити, що не його обрали головою Козачої ради? Невже такі амбіції? Невже не розуміє: обрали найповажнішого й найдостойнішого!

Михайло Лукич постояв на перехресті Великої Володимирської і Житомирської, хотів уже перетнути вулицю, навіть ступив на бруківку, але той же внутрішній холодок зупинив його. Рішуче попростував Житомирською і звернув на Стрілецьку: у цих вузьких вуличках почувався якось упевненіше.

Побачивши будинок Тарасенків, Михайло Лукич уповільнив крок. Власне, збирався зайти туди, щоб вичитати Лозовикові за неакуратність, раз і назавжди з'ясувати стосунки. Або ти підкоряєшся волі більшості й дотримуєш дисципліни, або полотном дорога, шановний. Козача рада якось існуватиме й без тебе. Хоча, осмикнув сам себе Михайло Лукич, не можна недооцінювати Лозовикову спритність та винахідливість. У його руках половина явок організації, не кажучи вже про контррозвідку. Все ж треба помиритися, навіть чимось поступитися, щоб не доводити до відкритої конфронтації.

Михайло Лукич уже зібрався перетнути вулицю — аж раптом побачив Анастасію Гудимович. Іде йому назустріч, уже помітила й посміхається привітно.

«І чому це Лозовикові так щастить у всьому? — майнула болісна думка. — Чому одному все: і Настя, й Олена, а ти старцюєш, як жалюгідний жебрак...»

Зробилося скрушно, та Михайло Лукич згадав, що все ж обійшов цього знахабнілого Миколу Федоровича на крутому повороті, усе ж таки він голова Козачої ради, саме він формуватиме майбутній уряд і стане прем'єром! Просвітлено усміхнувся Анастасії, з приємністю поцілував її руку й мовив:

— Радий бачити вас, красуне, й заявляю з упевненістю: навіть у Києві рідко зустрінеш таку вродливу дівчину!

Гудимович зиркнула запитливо, але, не побачивши в очах Михайла Лукича іронії, відповіла розважливо:

— Не час розкидатися компліментами. Ви бачилися з Миколою?

— Ні. Саме у вас хотів дізнатися...

Анастасія стривожилася:

— Микола не повернувся вчора увечері...

Михайло Лукич відчув, як у нього обірвалося серце.

— Куди ходив? — запитав.

— На зустріч з Морозом.

— Я не бачив Мороза вже три дні.

— Сподіваюсь, ще не підозрюєте його?

— Ще ні, — серйозно ствердив Михайло Лукич. — Проте обставини зараз такі, що можна підозрювати всіх і вся.

— Навіть мене з Миколою?

— Ну, вас я знаю сто років. Однак ви дали задачку: де ж наш шановний Микола Федорович?

— З'явиться. Ми домовились... — Настя ледь не бовкнула, що Лозовик саме сьогодні збирався видати їй гроші на сукню, та вчасно прикусила язика: певне, Симак не знає про Лозовикові плани щодо встановлення безпосередніх контактів з Антантою, та й, зрештою, не треба йому цього знати. Старий облізлий кіт, а туди ж: бісики в очах...

Симак відвів очі від Анастасії. Чортова дівка, здається, прочитала щось у його погляді — ще бракувало, аби якась студенточка кепкувала з нього.

— Про що ви домовилися з Миколою Федоровичем? — запитав сухим, навіть пісним голосом.

— Пообідати в ресторані «Континенталь», — зухвало збрехала Анастасія.

— Ну й даремно, — обурився Симак. — Я заперечую. Так і передайте шановному Миколі Федоровичу — заперечую. Нехай не заривається. У чекістів особливий нюх на такі непевні місця.

Обличчя в Гудимович витягнулося. Кожен цвіркун має знати свій припічок, відзначив Симак не без зловтіхи — останнє слово таки лишилося за ним. Проте одразу ж

знову відчув тривогу: де Лозовік і що з ним? Адже завжди наголошував на своїй пунктуальності...

— Передасте Миколі Федоровичу, — сказав сухо, — що я був вельми здивований його необов'язковістю. Зустрінемося завтра в той же час і на тому ж місці. — Повернувся й пішов, не чекаючи на відповідь.

У Золотоворітському сквері дідуган у потертому драповому пальті прогулював облізлу болонку. Він подивився на Михайла Лукича заскаленим проти сонця й мокрим від сльози оком, і Симак упізнав у ньому колишнього директора Азовського банку Горлова. «Боже, — подумав, — що ти робиш з людьми?»

Овідій Захарович Горлов красувався колись на балах у дворянському зібранні, сорокарічний ловелас із сивими скронями крутив голови навіть дівчатам — і ось тобі: сльозливі очі, червоний ніс, облізла болонка... Добре, хоч Горлов не впізнав його.

Михайло Лукич проминув дідугана й влаштувався на лавці під руїнами Золотих воріт. Відкинувся на спинку, заплющив очі, підставивши обличчя вже теплим сонячним променям. Невже й він стане колись облізлим і жалюгідним дідуганом, у якого лишиться від колишніх розкошів тільки люте й гавкітливе собачення? Чи варто так жити?

Михайло Лукич потягнувся, розкинув руки — й раптом відчув, що їх міцно притиснули до спинки лавки. А на голову щось накинули...

Симак розплющив очі, та нічого не побачив.

— Поганий жарт! — мовив гнівно.

— А ми не жартуємо, — почув у відповідь. — Ви — Михайло Лукич Симак? Колишній член Цупкому?

Михайло Лукич сіпнувся, намагаючись звільнитися, але тримали його міцно, й Симак проскиглив жалісно:

— Це жахлива помилка...

— Нічого, розберемося, — відповів чоловік і зав'язав йому башлик на шиї. — Це для того, аби вас ніхто не впізнав. А тепер підводьтеся і давайте без ексцесів. Мої хлопці допоможуть вам дійти до автомобіля, це близько, за тридцять кроків.

— Ви помиляєтесь... — мало не заплакав Симак. — Я стара й хвора людина і зовсім не той, за кого мене маєте. Відпустіть, бо скаржитимусь!

— Це ваше право, — погодився той же чоловік. — Але, Михайле Лукичу, ми не помиляємось, і ви це добре знаєте. Поїдемо, адже ми персонально для вас підігнали автомобіль.

У ніч з третього на четверте березня було призначено операцію по ліквідації петлюрівського підпілля у Києві та Київській губернії. Керували операцією начальник польового штабу ВУЧК Євдокимов та заступник голови Київської губчека Кравченко.

За сигналом польового штабу операція розпочалась одночасно в Києві та повітах. Для її проведення був мобілізований весь особовий склад губерньської Надзвичайної Комісії.

Автомобіль зупинився на розі Великої Володимирської та Жиянської. На бруківку вистригнули Вовк і ще трое чекістів. Намагаючись триматися у затінку, підкралися по Жиянській до будинку Винокурова. Тут Вовк дав знак чекістам контролювати парадне, а сам югнув у підворотню. Пробрався захаращеним подвір'ям до дров'яних сараїв — звідси було видно вікна кімнати, де ночував Коваль. В одному з них відчинено квартиру, й вітер теліпає нею. Вовк потер щoki — після короточасної відлиги північний вітер приніс сніг і холод. Відчувши, як запульсувала кров, Вовк задоволено гмикнув і повернувся на вулицю: відчинена квартира, як і в Бутишовому завулку, свідчила, що Коваль не спить, чекає їх, і Винокуров не відчув небезпеки. Щоправда, чекісти, які вели зовнішнє спостереження за будинком, доповіли: увечері до Винокурова завітав Недзвідський і не повернувся. Отже, ночує в одній кімнаті з Ковалем. Це трохи ускладнювало справу: чекісти знали — квартира буквально набита зброєю. Дві чи три гвинтівки, кілька револьверів, гранати й навіть кулемет...

Обережно, намагаючись не гупати на сходах чобітьми, піднялися на третій поверх. Озброєні бійці стали обабіч дверей. А Вовк покрутив ручку дзвінка. Теленькнуло тихо, і Петро застережливо підвів руку, вимагаючи уваги. Почув шерех у квартирі й приклав до дверей вухо.

— Хто? — запитали.

Не Коваль, не його голос, а за домовленістю мав відчинити саме він. Здається, це Недзвідський, що ж, доведеться, не криючись, брати його, то більше, що Коваль, певно, підстраховуватиме їх.

— Гринь,— відповів Вовк також тихо.— Петро Гринь, маю термінову справу до начштабу.

Клацнув замок. Петро ступив до передпокою, побачив людину в самій білизні зі свічкою в руці й наганом у другій. Не роздумуючи, вдарив Недзвідського, і той захитав-

ся. Вовк вирвав у нього зброю, підхопив свічку й кинувся до кімнати, вже не звертаючи уваги на Недзвідського: знав — його не випустять

Побачив у мерехтливому світлі Ковалю — рішуче обличчя, наган у руці. Бабахнуло, оглушивши, й Вовк повернувся до дверей спальні. Винокуров похитнувся, опустився на коліна й потягнувся до револьвера, що випав у нього з рук. Вовк випередив його, впав на Винокурова, викрутив руку, але не відчув супротиву.

— Відпустіть, — видихнув Винокуров, — мене поранено, я здаюсь.

Вовк підбрав наган з підлоги, підвівся. На білій нічній сорочці Винокурова розповзалася чорна кров'яна пляма...

Чекісти завели до кімнати зв'язаного Недзвідського. Із спальні злякано визирнула Раїса Вікторівна.

— Що трапилось, Льоню? — запитала з жахом.

— Шкода!.. — Винокуров, не підводячись, плюнув перед собою на підлогу. — Шкода, не поклав хоча б одного з них. І як я не здогадався? Обклали, як вовка...

— А й справді вовк! — Коваль підійшов до Винокурова. — Ти звір, Винокуров, підступний і лютий, сам знаєш, люди не терплять таких!

52.

Барвара зазирнула до кімнати, і з її стривоженого обличчя Андрій зрозумів: щось сталося. Але нічим не виказав своєї тривоги, хіба що жилка на скроні запульсувала прискішено.

Барвара сперлася спиною на одвірок, повідомила збентежено:

— Прискочив Шпиль. Щойно надворі він розмовляв з Багмутом — це той сотник, що наказав не випускати тебе. Я стояла за хатою і випадково почула... У Києві заарештували якогось Винокурова, і Шпиль чомусь вважає, що саме ти винен у цьому арешті.

— Ну й ну! — похитав головою Андрій.

— Вони послали вершника по отамана й хочуть розправитися з тобою!

— Це все, що почула?

— Ні... Шпиль пояснив Багмутові: саме ти привіз до Винокурова керівників якоїсь підпільної організації. Він ще назвав Настю Гудимович та Миколу Лозовика, ніколи б не подумала, що вони — петлюрівські верхо-

води... Шпиль також твердить, що ти, Андрію, законспірований чекіст, звідкись він дізнався про це чи просто підозрює...

«Так,— подумав Андрій,— це пастка. Тепер шлях назад відрізано. Можливо, тут ще якось викручуся, замилю очі бандитам, проте все одно довір'я вже не буде. А Гайовий, дізнавшись про арешти в Києві, обірве всі зв'язки з Козакою радою. Банда піде гуляти по глухих селах, і невідомо, скільки ще накоїть злочинів. Лишається тільки один шанс...»

Пильно подивився на Варвару, побачив, як поглибшали в неї очі, й мовив:

— Я потрапив у пастку.

— Яку пастку, коханий? — Варвара ступила до Андрія.— Ти — червоний? — запитала просто, наче йшлося про якусь дрібницю.

— Я більшовик! — сказав Андрій твердо.

— Чомусь я здогадувалась про це,— відповіла Варвара,— та не могла до кінця збагнути... Хай будеш червоним, тепер все одно... — Вона поклала йому руки на плечі, Андрієві здалося, хотіла пригорнутися, але відсахнулася різко. Мовила докірливо: — А ти весь час крився, я ж бачила, як ти дивився на Миколу з Настею, ще тоді почала здогадуватися. Тому й пішла з тобою.

— А тепер Шпиль з Багмутом вислідили мене і вже не випустять. Єдина надія — викликати ескадрон з Фастова й взяти Гайового. Але як? — Андрій опустил голову.— Скоро з'явиться отаман, і я не хочу, аби ти побачила, як вони з Шпилем мордуватимуть мене. Іди, мабуть, вони не затримають тебе.

— Не затримають? — Варварине обличчя знову набрало рішучого виразу.— То я приведу ескадрон!

— Ти?

— Більше ж нема кому.

— Ти найкраща в світі! — ступив до неї Андрій, та дівчина блиснула очима, зупиняючи.

— Кого шукати у Фастові? — запитала.

— Вони не випустять тебе з Чорногородки. Певно, розставили пости...

— Кого попередити у Фастові? — повторила.

Витягнула з-під лавки валянки, взула їх, потягнулася за хутрянкою.

— У Фастів не треба,— вирішив Андрій.— І не ходи дорогою до Соснівки, там бандити особливо пильнують. Спробуй перескочити річку, за течією через дві версти

хутір Орачів. Спитаєш Семена Квача, він уже верхи до Фастова...

— Семен Квач,— прошепотіла Варвара.

Не одягла хутрянку, лише накинула на плечі, засунула наган у кишеню, зібгала хустку й заховала за пазуху. Андрій здогадався — аби вартові подумали: дівчина вискочила з хати на хвилинку. Ступила до Андрія, сказала тихо:

— Дочекайся мене. Спробуй... — підвела сухі очі й додала: — Дуже прошу, дочекайся... — І зникла.

Андрій сів на лавку й втупився в двері. Сидів і слухав: сміх надворі й голоси. Метнувся до вікна, прилип нетерпляче, сподіваючись ще хоч раз побачити Варю, та відразу збагнув — даремно. Вона, звичайно, подалася за клуню, звідти городами до заплави — і там уже через верболази до річки.

Аби не схаменулися, не затримали...

Андрій відірвався від вікна, оглянув кімнату, погляд зупинився на комоді під фотографіями, пришпиленими до стіни. На ньому стояв глечик з паперовими квітами, поруч дзеркальце в олов'яній рамці. Дістав з кишені гранату, поклав її за дзеркальцем. Потім відійшов до порога, подивився звідти й лишився задоволений: гранати не видно. Покрутив барабан у нагані, перевіряючи набой, й засунув револьвер до кишені штанів.

Варя вже, певно, перетнула Ірпінь. Поки що все спокійно, бандити не зчинили тривоги. Аби й тепер ніхто не згадав про неї, хоча б ще чверть години — ні, чверть мало, треба півгодини. За цей час Варвара добіжить до Орачева. Якщо навіть не добіжить, то, поки схаменуться й почнуть переслідування, вже буде в Квача. А той не баритиметься...

Хвилини тягнуться повільно й монотонно. Вони мало не зупинилися, тільки секунди вибухали кров'ю в скронях.

Одна, друга, третя... І скільки ще цих секунд лишилося йому? Тисяча, дві?

А Варя — просто молодчина!..

Подумавши про дівчину, Андрій вирішив, що оце тільки сьогодні в нього почалося справжнє життя. І ще подумав: невже він умре? Невже не побачить більше Варю?

Умирати не хотілося, не міг уявити, як цей чудовий світ лишисться без нього. Невже не доведеться побачити, як зазеленіє ірпінська заплава, як розквітнуть каштани в Києві й Дніпро захлюпотить під кручами?

Але ж Варвара, його Варя, кохана, найкраща в світі, уже в Орачеві, і Квач сідає коня...

Протриматися б три години, тільки три. Півтори Квачеві скакати до Фастова — там верст двадцять з гаком, та ще півтори години ескадронові, щоб долетіти на конях до Чорногородки... Три години чи трохи більше...

Варвара в Орачеві, а ці бовдури забули про неї...

Зненацька Андрій згадав, як уперше побачив Варю. Прийшов на Велику Підвальну, шукаючи Анастасію Гудимович, а там була вона. Спочатку й не помітив: якась дівчина майнула в темнуватому коридорі, блиснула очима. Скільки таких стрічалось на його шляху — вродливих, струнких чи, навпаки, пишних і негарних. Ось і на Варі око не зупинилося, ковзнуло байдуже. Тільки потім, коли вже довелося вчашати до Тарасенків, придивився до неї й збагнув, яка вона гарна й бажана. Сердився сам на себе: ну чого пнешся, є ж і вродливіші, а головне, не якісь там студентки з інтелігентів. Мальцев порадив би: знайди собі дівчину на фабриці чи робітфаківку, комсомолку, он секретарка Маруся на тебе очима кидає, ви ж з нею, здається, до Пролетарського саду ходили.

Андрій згадав: так, ходили, навіть розмовляли по радіо-телефону з берлінськими товаришами, і Марія, здавалося, подобалася йому. А побачив Варвару — і забув. Картав себе, а забув.

Якби хтось сказав йому раніше, що закохається у Варю, обурився б цілком широко, а от сьогодні вже називає її коханою. Невже тільки тому, що вона сама прийшла до нього, що подарувала щастя?

Либонь, і тому, бо щастя може дарувати лише кохана. Варя, бач, ні на секунду не завагалася, коли Андрій розкрився перед нею.

І зараз Квач скаче до Фастова...

Аби тільки встигли!

А секунди минають і вибухають у скронях.

Мабуть, ескадрон уже десь на півдорозі до Чорногородки. І невже йому ще випаде життя?

Минуло ще хвилини з десять, і за дверима почулися голоси. Андрій присунув табуретку до комода, сів, спершись на нього спиною. Помацав наган: а якщо покласти одного чи двох бандитів, поки не оговтаються?

Ну й що? Якогось Харитона чи навіть самого Багмута він уб'є, а Гайовий гулятиме й далі...

Сидів, зіпливши зуби, й дослухався, що робиться на дворі.

Заіржав кінь, гомонять пожвавлено. Регочуть. І чого їм так весело? Тупочуться на ганку... Зараз...

Двері відчинилися, й до кімнати зазирнув Шпиль. І одразу ж сховався — видно, боявся, що його зустрінуть не зовсім увічливо. Однак, побачивши, що Музиченко сидить спокійно, зазирнув знову й мовив:

— Маємо побалакати. Сам знаєш про що.

— Не знаю.

— Винокурова ти завалив? І всю організацію? Віддай наган.

— А якщо не віддам?

— Відберемо.

— Не так просто.

— Не просто, — погодився Шпиль, — але все одно відберемо. Хлопці досвідчені, все зроблять. Ну пристрелять тебе — й кінець. А отаман тобі останнє слово надати хоче. Для виправдання. Бо він у нас справедливий.

«Знаємо, — хотів відповісти Андрій. — Чули, як вішає й стріляє отаман Гайовий усіх, хто йому просто чомусь не сподобався. І хочеться твоєму отаманові погратися зі мною, побавитися, зазирнути у вічі, подивитися, чи часом не попроситься чекіст, не стане перед ним навколішки? І вже тоді, потішившись, рубонуту чи пристрелити...»

— Добре, — погодився, — тримай. — Дістав наган з кишені, взяв за дуло, простягнув.

— Кидай, — застерігся Шпиль.

Андрій кинув на поріг. Шпиль підібрав зброю й наказав:

— Обшукайте його, хлопці.

До кімнати вдерлися двоє. Один наставив на Андрія багнет, другий примусив підвестися, спритно обмацав. — Чистий! — обернувся до Шпиля.

Той махнув рукою, і хлопці затупотіли до сіней. Шпиль залишився на порозі з Андрієвим наганом у руці.

— Сідай, — вказав на табуретку. — Заходьте, Василю Степановичу, — гукнув озирнувшись.

Він пропустив до кімнати високого й худого чоловіка в цивільному костюмі. Той підійшов до столу, сперся на нього руками й втупився в Петренка, схиливши до плеча голову, як розглядають щось надзвичайно цікаве. Запитав:

— Ви шукали зустрічі зі мною?

— Якщо ви отаман Гайовий.

— Це я.

Андрій дістав гаманець, витягнув з нього учетверо складений папір, подав отаманові через стіл.

— Мій мандат, виданий Козачою радою, — пояснив спокійно. — Там ідеться про повноваження.

Гайовий читав уважно.

«Таємно. УНР. Козача рада Правобережної України. 23 лютого 1922 р. 434/22. Посвідчення. Власник цього Андрій Музиченко є дійсно заступником начальника контррозвідки Козачої ради Правобережної України, що підписами й додатком печатки стверджується. Андрієві Музиченку доручається вжити заходів по здійсненню зв'язків з повстанськими загонами Київської губернії. Голова Козачої ради Гайдученко. Нач. штабу Мороз».

— Прекрасно,— мовив Гайовий, знову схиливши до плеча голову.— Чудово й прекрасно. Документ справжній, але ми вимагатимемо від вас деяких пояснень і уточнень.

— Які пояснення, отамане? — До кімнати увірвався лисуватий, з темними дикими очима чоловік.— Чекістський шпигун, і розмова з ним одна: повісити на груші, аби всі бачили, що чекає на зрадників!

— Спокійно, есауле,— незадоволено поморщився Гайовий.— Сядь і помовч. Бо розмова передбачається не така вже й проста.

— Ти, Багмуте, завжди парка париш,— підтримав отамана Шпиль.— Повісити його завжди встигнемо.

«От і Багмут...— Андрій уважно подивився на есаула, запам'ятовуючи, наче міг ще колись спіткатися з ним і боявся не впізнати.— Тепла кумпанія. І я можу... Тільки простягнути руку... Проте отаман пропонує розмову, балачка може затягнутися, а кожна секунда тепер на мою користь. І кожна може стати останньою...»

Гайовий сів за стіл і сказав просто, мов і справді йшлося про спокійний обмін думок у домашньому затишку:

— Звеліть, есауле, господині, нехай дасть квасу. Спрага щось мучить, а квас у Жовтобрюхів завжди смачний. Підсувайтесь сюди,— запросив Андрія, вказавши на місце навпроти себе.— І поясніть: як трапилось, що буквально через кілька днів по тому, як ви звели Винокурова з керівниками Козачої ради, чекісти заарештували їх?

— Звідки ви могли довідатися про арешти? — Андрій мав знати точно, що губчека вже почала операцію по ліквідації петлюрівського підпілля.

— Вірна людина бачила,— зблиснув очима Шпиль,— як виводили Винокурова. Чоловік той устиг заховатися в дворі й бачив. А Винокуров ще спромігся крикнути на вулиці: «Зрада! Нас зрадили!»

— То при чому тут я? — спокійно заперечив Андрій.

— Як при чому? Все було добре, поки саме ти не звів Козачу раду з Винокуровим. Хіба не так?

— Дивна ви людина, Шпиль. Я ж показував мандат: мене призначено заступником начальника контррозвідки Козачої ради.— Андрій обернувся до Гайового.— Невже не розумієте, що до контррозвідки, святая святих кожної організації, призначають після відповідної перевірки?

— Оце мене й дивує. Утворили Козачу раду люди розумні й далекоглядні, невже могли припуститися такої фатальної помилки?

— А якщо припускаєтесь ви?

Гайовий посміхнувся зловтішно:

— Пам'ятаєте крилатий вислів Козьми Пруткова: бді! То краще перебдіти, ніж недобдіти!

— Логіка вандала.

— Обережніше! — отаман люто зсунув брови. Помітив: Шпиль робить якісь знаки, повернувся до нього.— Чого тобі, Захаре?

— А де дівка, отамане? Варка, яка з ним сюди прийшла?

Гайовий розгублено позорив очима довкола, наче Варвара могла заховатися десь у кімнаті.

— А й справді, де? — поцікавився.

Андрій сидів незворушно.

— Де? — підвищив голос отаман.

— Звідки знаю? Пішла кудись...

Шпиль стривожився.

— Запитай у Харитона,— наказав Багмутові.

Єсаул з'явився через хвилину. Доповів:

— Харитон каже, був наказ вартувати його,— кивнув на Андрія,— а про дівку не йшлося, пішла кудись, а потім не бачили.

— Давно? — запитав Шпиль.

— Та вранці. Гадали, вона тут.

— Боже мій! — вигукнув Шпиль.— Негайно розшукай! Де вона? — схопив Андрія за барки.

Андрій відштовхнув Шпиля так, що Захарко мало не впав.

— Я вам не наглядяч,— відповів презирливо.— Вартовий каже правду: пішла й не повернулася...

— Це ти! — захлинувся слиною Шпиль.— Ви разом! Домовилися! Обидва червоні! Кажі, куди послав дівку?

— Бачите,— знизав плечима Андрій і виразно подивився на Гайового.— Раніше я один був шпигуном, тепер обоє...

— Де?! Де Варвара? Отамане, вона побігла до червоних. Розумієте, він послав її! До Фастова!

— Розшукати дівку! — наказав Гайовий Багмутові. Єсаул метнувся до дверей, однак Шпиль мовив безнадійно:

— Шукай вітра в полі... Поки не пізно, отамане, слід відходити з Чорногородки.

— Варвара, — сказав Андрій якомога впевненіше, — давно бере участь у студентському підпільному осередку. А ви чомусь також підозрюєте її! Абсурд...

— Вона твоя коханка, — зблиснув очима Шпиль і підступив до Андрія впритул. — Я бачив, як ви перезирилися. Узяв дівку з собою, а я, дурень, забув наказати, щоб вартували і її.

— Вигадай ще якусь казку.

— Почекай, почекай... — у Шпилевих очах загорівся вогник. — Коли тебе призначили до контррозвідки? Після того, як убив червоноармійців?

— Убив, бо не мав іншого виходу, — відповів Андрій і посміхнувся: сам Захарко давав йому зайвого козира. — Ми везли зброю до Києва, а червоноармійський патруль зупинив нас.

— Стривай, — уважно зазирнув йому у вічі Шпиль, — так, про вбивство червоноармійців всім відомо, а де й коли їх ховали? Більшовики оголосили їх героями, а своїх героїв вони ховають з оркестрами й мітингами. А тут тишком-нишком... А я все ж у міліції служу, нас би обов'язково на похорон покликали... Підозріло це, як вважаєш, отамане?

— Підозріло — не те слово, — одповів Гайовий. Раптом прислухався. — Стріляють, чи мені здалося?

Шпиль застиг, і вуха в нього настовбурчилися, заворушилися, як у сторожового пса.

— Стріляють... — ствердив. Зненацька очі в нього злякано забігали. — Невже червоні?

Тепер і Андрій почув віддалену стрілянину. Кров знову застугоніла в скронях: Варвара добігла, й Квач підняв ескадрон...

Сперся на комод. Тепер один порух руки — і він озброєний.

А Шпиль уже підводить наган..

— Він, — вигукнув люто, — ця більшовицька сволота подала сигнал, і червоні наскочили на нас!

Андрій різко ухилився вбік, і перша куля пробила дірку в стіні, оббризкавши його штукатуркою. Помахом руки Андрій збив дзеркало, схопив гранату і потягнув кільце. Побачив зовсім поруч круглі злякані очі Гайового. Отаман

кинувся на Андрія, та Шпиль випередив його. Друга куля влучила Андрієві в груди, відкинула його на комод, в очах потемнішало, відчув, що вмирає, і останнім зусиллям висмикнув кільце...

53.

До першої години ночі в губчека надійшли повідомлення.

На Еспланадному провулку заарештовано полковника Алексеєва. Увечері він за звичкою вийшов погуляти, його взяли у парадному.

У квартирі Петра Кириловича Ксендзюка на Бульварно-Кудрявській, крім господаря, затримано також його брата Юрія та ще одного члена підпільної організації Івана Коломійця, які завітали туди в гості.

Близько півночі чекісти постукали до квартири на Великій Підвальній. Господар Іван Васильович Тарасенко здався одразу, його дочка Марія пручалася, дряпалася, довелося навіть зв'язати її. Анастасія Гудимович сприйняла арешт спокійно, але потім, скориставшись з того, що один з оперативників озирнувся до дверей, вихопила з шухляди столу револьвер і намагалася покінчити з собою, проте була вчасно роззброєна.

На Столипінській, де мешкав брат Миколи Лозовика начальник контррозвідки Козачої ради Михайло Лозовик, обійшлося без ексцесів. Чекісти відчинили двері відмичкою і заарештували Михайла, який був у стані глибокого сп'яніння.

З Білої Церкви надійшло телеграфне повідомлення: заарештовані активні члени петлюрівської контрреволюційної Козачої ради Грицай, Кузьменко, Безугляк, Григир-Григоренко, Присяжнюк, військовослужбовці із складу 45-ї дивізії, дислокованої в Білій Церкві, Галянт, Виговський, Малик, Білик, Хлоупек і Шпіллер, завідувачий повітовим земельним відділом Литвин та інші. На одному з усамітнених хуторів оточено рештки банди Трейка...

На початку другої в кабінеті Кравченка пролунав телефонний дзвінок. Іван Васильович підняв трубку.

— Що? — вигукнув, почувши перші слова. — Кого вбито?

Євдокимов стрепенувся і втупився в Кравченка. На решті той поклав трубку, дав відбій і повідомив:

— У домі в Дикому провулку вбито нашого співробітника Янковського.

— Хто там, у Дикому?

— Вважали — другорядна явка. Іноді там ночували кур'єри Алексеева, тому й послали туди Янковського з реєстратором. У домі їх зустріли пострілами, Янковського застрелили, а реєстратор утік. Дзвонив шофер автомобіля, на якому вони їхали. Це на Лук'янівці, шофер домчав до в'язниці й звідти викликав мене. Я їду туди!

— Автомобіль? — тільки й запитав Євдокимов.

— Унизу.

— Давайте, Іване Васильовичу. Може, ще встигнете затримати бандитів

Легковий автомобіль з Кравченком та ще двома чекістами помчав по Інститутській, проминув Думську площу й вискочив на Велику Житомирську. За Сінним базаром Кравченко наказав шоферові зупинитися.

— Далі пішки, — розпорядився і звернув до Дикого завулка.

Тут починалася плутанина неосвітлених вулиць, тупиків та завулків. Забудовані вони були переважно одноповерховими мазанками. Обабіч вулиць тягнулись невисокі дерев'яні паркани, за якими, почувши людські кроки, гавкали пси.

Кравченко йшов попереду, намагаючись триматися під парканами. Вулиця збігала вниз крутим схилом горба, вона вела кудись до Подолу, й Дикий провулок мав бути десь тут — другий чи третій праворуч.

Раптом попереду почулися кроки. Іван Васильович зупинився, підвівши руку. Чекісти притиснулися до паркану — один з гвинтівкою, другий з наганом.

Люди йшли серединою вулиці, не криючись і голосно розмовляючи. Їх було троє, один курив, бо світлячок цигарки метляв у темряві.

Не схожі на петлюрівців, вирішив Кравченко. Ті б крилися, можливо, тікали б, перелізаючи через паркани. Мали досить часу, аби зникнути: минуло хвилин двадцять, як шофер подзвонив з Лук'янівської в'язниці, ще хвилин десять діставався до неї, отже, злочинці мали принаймні півгодини, аби зорієнтуватися й накивати п'ятами. До того ж петлюрівці, застреливши чекіста, крилися б, а ці йдуть вільно, голосно розмовляють і навіть сміються. Випадкові перехожі.

Кравченко вийшов на середину вулиці, наказав:

— Стійте! Хто такі? Ваші документи!

Троє чоловіків зупинилися.

— Чого сікаєтесь? — запитав високий з цигаркою. — І чого маємо вас слухатися?

— Комендантський патруль.

— Ось воно що... — розгублено мовив високий. — А ми вертаємось додому з гулянки. Весілля було, ну й, самі розумієте...

— Документи! — повторив Кравченко вимогливо.

Високий обернувся до попутників.

— Маєте документи, хлопці? — запитав. — Бо в мене є.

— А я не взяв, — прогудів другий, — та й для чого документ? Отут мешкаю, за три квартали.

«Таки помилка, — подумав Кравченко. — Тутешні хлопці, зовсім не стережуться. Та й чого стерегтися, коли вже дома?»

І все ж простягнув руку до високого.

— Покажіть хоч ви.

Високий почав розстібати напівпальто — і раптом різко ухилився вбік, вихопив з кишені револьвер. Кравченко відчув сильний удар у груди, але втримався на ногах. Потягнувся за зброєю, та дістати не зміг. Захитався, тіло обважніло, і він почав повільно осідати на бруківку. Та все ж останнім зусиллям волі витягнув наган і вистрілив у високого. Звуку пострілу не почув, не втримав і наган — пальці розтиснулися, і зброя впала на землю...

Едуард Брейненсен прийшов до конспіративної квартири в Дикому завулку об одинадцятій годині, повідомив господиню, що ночуватиме, й вона постелила йому на канапі. Брейненсен із задоволенням закурих цигарку й, випровадивши господиню, загасив газову лампу. Не знімаючи чобіт, простягнувся на канапі. Кур'єр від полковника Алексєєва мав з'явитися скоро, між дванадцятою та першою годинами, і Едуард розраховував потім поспати принаймні годин п'ять. Ще затемна слід залишити Дикий завулок, нема чого мозолити очі місцевим обивателям — люди тут живуть цікаві, здається, з-за кожного паркану мало не розстрілюють тебе поглядами.

Брейненсен лежав, підклавши руку під голову, й думав: через два дні він буде у Львові, а звідти, можливо, поїде у Варшаву. До Варшави Едуард завжди їздив залюбки. У Львові одержував платню за доставлену інформацію, а у Варшаві на нього чекала панна Стефа. Брейненсен згадав її маленьке затишне помешкання, саму господиню в короткій прозорій спідній сорочці на тоненьких бретель-

ках — такі сорочки тільки почали входити в моду, а Стефа полюбляла все модне й коштовне. Слава богу Едуардові платять непогано, ще має додачу від «двуйки» за конфіденційну інформацію. І дівчина може пошикувати.

Брейненсен уявив, як Стефа сміється, куйовдить йому чуприну. Їм обом добре, і якби не необхідність знову іти через кордон, штовхатися в теплушках, повертаючись до Києва... Однак що вдієш? Задурно гроші ніхто не платить...

Кур'єр з'явився трохи раніше, проте це не здивувало Брейненсена: не все одно, чверть години туди чи сюди?

Почувши стукіт у двері, Едуард пішов відчиняти. Уже в передпокої, взявшись за клямку, відчув якусь тривогу. Але чому? Все так, як і умовлялися: він одержить пакет — і до побачення. Гроші є, маршрут відомий, на кордоні свої люди...

Проте щось насторожило його... Що?

Раптом Брейненсен збагнув, що саме. Постукали не так, як заведено: тричі повільно й по тому ще двічі швидко. Едуард підібрався і приготував наган. Відкинув клямку й ступив убік. Кур'єра міг не знати в обличчя, полковник Алексеев надсилав повідомлення різними людьми, проте кожен мав назвати пароль.

— Від Івана Лук'яновича? — запитав Брейненсен, підводячи револьвер.

Кур'єр мусив одповісти: «Помилка. Від Петра Сидоровича».

— Якого ще Лук'яновича? — почув Едуард. — Ти хто? Виходь, бо стрілятиму.

Однак Брейненсен натиснув на гашетку перший. Незнайомець упав просто Едуардові під ноги. Він утягнув тіло до помешкання і хутко вискочив надвір. Затримався, мабуть, усього на кілька секунд, проте саме цих секунд і вистачило реєстраторові, аби югнути за паркан і сховатися.

Едуард визирнув на вулицю, нічого не побачив і заспокоївся. Вирішив, на нього напорівся нальотчик, злодій, який хотів пограбувати господиню. Про її заможність тут, на Лук'янівці, полюбляли балакати: Олександра Дмитрівна з купецького роду, її чоловік тримав колись магазин на Фундуклеївській, і Брейненсен здогадувався, що шановна господиня ще не розтринькала нажиті коштовності.

Едуард повернувся до будинку, не почувши звуку автомобільного мотора на сусідній вулиці. Реєстратор побіг

до автомобіля, та побачив тільки, як той повертає за ріг. Ледь не заплакав і подався до Сінного базару... Але угледів автомобіль відразу за рогом — шофер біг йому назустріч.

— Що трапилось? — вигукнув шофер.

— Янковського вбито...

— Сідай... — Шофер уже біг до машини.

Брейненсен побачив у передпокої господиню із засвіченою лампою. Стояла над убитим і уважно розглядала його.

— Знайомий? — запитала.

— Уперше бачу. З вас, Олександро Дмитрівно, належить... Якби не я, цей нальотчик полоскотав би вас, вимагаючи золота. А може, у вас лишилися ще й камінці?

— Яке золото! — мовила розпачливо. — Які коштовності в бідної вдови? Ледь зводжу кінці з кінцями на ваші гроші, Едику.

— Переді мною могли б і не критися! — хижо блиснув очима Брейненсен. Насправді ж подумав: знати б, де ховає золото, можна було б потихеньку застромити «перо» поміж ребер. Втім, ця чаша не обмине бідну вдову, треба тільки придивитися, постежити... Ось тоді...

Зауважив розсудливо:

— Сусіди почули постріл. Можуть донести в міліцію. Знайдуть тіло, як ви виправдовуватиметесь?

Удова відповіла твердо:

— До вас тепер має прийти чоловік, так? Бо завжди приходить. Я у ваші справи не лізу, мені байдуже — хто й для чого, але ви винесете тіло на вулицю і кинете. Там його вбили, бандита клятого, а хто він — знати не знаю. Мало їх зараз, нальотчиків? Недавно ще «Чорна маска» Києвом шастала.

— Ну й голова у вас, Олександро Дмитрівно, — ствердив Брейненсен. — Так тому й бути.

Кур'єр прийшов швидко. Відповів на пароль, і Едуард відчинив йому. Побачивши разом з кур'єром ще одного чоловіка, не здивувався: іноді йому доводилося переходити кордон з довіреними людьми полковника, що ж, він не заперечував, за це додатково платили, а мороки не так уже й багато — як правило, завдання Алексеєва виконували люди енергійні, сильні й хоробрі.

Утрюх вони винесли убитого на вулицю, кинули кроків за тридцять від садиби й, не поспішаючи, попрямували до Великої Житомирської: після того, що трапилось, Брейненсен вирішив не ночувати в купецької вдови.

Йшли не криючись, розмовляли, сміялися, курили — й раптом озброєні люди, перевірка документів...

Брейненсен одразу збагнув: він, либонь, помилився, вважаючи, що чоловік, який увірвався до конспіративної квартири у Дикому завулку, грабіжник. Часу на роздуми не мав — усього дві-три секунди. Устиг помітити дві тіні під парканом, отже, їх троє, а в нього перевага — перший постріл. І Брейненсен, не вагаючись, вихопив револьвер, вистрілив у чоловіка, що вимагав у нього документи. Помітив, як заметушилися тіні під парканом, пошукав дулом, намагаючись покласти ще одного. Та зненацька біля паркана зблиснув вогонь. Спочатку наче хтось викресав маленьку іскорку, та вона відразу вибухнула, вдарила блискавкою: болю Брейненсен не відчув, тільки біле сонце засліпило й поглинуло його...

Двоє чекістів, притулившись до паркана, дивилися, як Кравченко прямує до перехожих.

— Увага! — прошепотів перший. — Візьми на себе того, праворуч, низенького.

Другий чекіст націлив гвинтівку. Не відповів, та й що відповідати — й дитині зрозуміло: в разі чого, єдина надія на швидкість — хто перший вистрілить, той і виграє.

Вони не помітили, як Брейненсен вихопив зброю, почули тільки звук пострілу — й одразу вистрілили також. Другий чекіст устиг пересмикнути затвор гвинтівки й здивувався, що низенький чоловік, у якого він випустив кулю, не впав. А він же не міг промахнутися. Влучав з гвинтівки за п'ятдесят сажнів у цигаркову коробку, а тут чоловік за десять кроків... Хотів ще стріляти, та побачив, що третій з бандитів, зігнувшись, побіг униз вулицею. Прицілювся і збив його з першого ж пострілу. І тільки тепер помітив, що той, низенький, у якого він пустив першу кулю, лежить на снігу, розкинувши руки.

Вулицю висвітили фари автомобіля — шофер зупинив машину за кілька кроків. Перший чекіст схилювся над Кравченком, приклав вухо до грудей.

— Живий! — мовив радісно. — Швидше до лікарні...

Удвох з шофером вони перенесли Кравченка до автомобіля, поклали на сидіння. Іван Васильович розплющив очі. Побачив близько-близько чиєсь знайоме обличчя, нараз пригадав, що сталося, і запитав тихо:

— Взяли?

— Взяли, Іване Васильовичу.

— Ну й добре,— зітхнув Кравченко.

Відчув, що вмирає, і заплющив очі. Чув від когось: так умирати легше...

Повідомлення газети «Пролетарська правда»:

«У ніч з 4 на 5 березня у Києві та Київській губернії ліквідовано підпільну петлюрівську контрреволюційну організацію Козача рада Правобережної України. Заарештовано понад 600 чоловік, вилучено ряд документів, 10 кулеметів, багато гвинтівок, гранат і патронів».

Ростислав Федосеевич Самбук

НЕНАВИСТЬ

Роман

Київ, «Радянський письменник», 1987

(На українському мові)

Редактор В. В. Плющ

Художник Г. С. Ковпапенко

Художній редактор Н. В. М'яковська

Технічний редактор Л. Д. Макарчук

Коректори А. М. Голик, Г. П. Лукова

Інформ. бланк № 2314

Здано на виробництво 15.10.86.

Підписано до друку 09.03.87.

БФ 21037. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.

Гарнітура літературна. Високий друк. 28,56. ум.-друк.
арк., 28,98 ум. фарб.-відб., 32,4 обл.-вид. арк.

Тираж 115 000 пр. Зам. 6-429. Ціна в оправі 2 крб. 20 к.

Видавництво «Радянський письменник».

252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе,
310057, Харків-57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Самбук Р. Ф.

С 17   Ненависть: Роман.— К.: Рад. письменник, 1987.— 542 с.

Відомий український радянський письменник в основу нового роману поклав справжні події, що відбувалися на Україні в роки громадянської війни й одразу по її закінченні. У творі показано операцію Київської губчека по викриттю й ліквідації останньої великої петлюрівської організації — так званої Козачої ради Правобережної України. На його сторінках поряд з вигаданими персонажами діють герої із справжніми іменами, що надає романові документальної достовірності.

Книга присвячується 70-річчю заснування органів ВЧК-КДБ

С 4702590200-057 69.87
М223(04)-87

84Ук7-44